

Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Tomáš Hermann

Útěcha ze života

Studie o biologickém díle a *Útěše z filosofie* Emanuela Rádla

I.

Disertační práce

Praha 2008

Předmluva

Předloženou práci tvoří tři volně spojené velké oddíly: rozbor díla Emanuela Rádla v raném období jeho tvorby do první světové války (kapitola II), rozbor v období pozdním, těsně předcházejícím jeho onemocnění roku 1935 a v době nemoci, tedy rozbor konkrétní geneze *Útěchy z filosofie* a současně její problematické recepcce v české filosofii a společnosti (kapitola III) a detailní analýza dochovaného rukopisu *Útěchy z filosofie* (kapitola IV).

K tomuto celku je připojen soubor příloh. *Příloha 1* (publikovaná komentovaná bibliografie Rádlových prací do roku 1918) je základem a osnovou prvního ze jmenovaných hlavních témat; v širším smyslu je pak jeho přílohou rovněž edice kompletního překladu Rádlových *Dějin biologických teorií novověku*, I.-II. (Academia: Praha 2006). *Příloha 2* představuje samostatnou archivně-historickou komponentu této disertační práce, tj. uspořádání, inventarizaci a badatelské zpřístupnění objevené části Rádlovy pozůstalosti. Nejrozsáhlejší *Přílohy 3-5* jsou kopiemi v práci analyzovaných rukopisů, tj. zejména kopií rukopisu *Útěchy z filosofie*. Nakonec *Příloha 6* jen výběrově přináší několik ilustrativních dokumentů, na něž se v práci odkazuje.

Tuto práci a s ní spojené projekty bych nemohl uskutečnit bez zázemí a podpory *Katedry filosofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty UK* a někdejšího *Výzkumného centra pro dějiny vědy, společného pracoviště Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a UK*. Všem přátelům, kolegům a učitelům z obou těchto institucí patří mé upřímné poděkování.

Poděkování patří též mé ženě Gabriele za péči, kterou v nelehkém období našeho života věnovala Áně a Jírovi.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto práci ani její podstatnou část nepředložil k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

Souhlasím také s tím, že tato práce bude umístěna v knihovně Přírodovědecké fakulty UK v Praze a tedy zpřístupněna ke studiu uživatelům této knihovny.

Praha, 13. 5. 2008

Školitel: prom. chem. Jiří Michálek, CSc.

Obsah

I. Úvod: „Rádl“ jako fenomén filosofický a historický	4
I.1. Vymezení práce: Mládí a stáří Emanuela Rádla	5
I.2. Rádl v pramenech a literatuře	18
I.3. Osobnost a životní východiska	35
II. Život mezi vědou, dějinami a filosofií	42
II.1. Východiska: teorie a experiment	43
II.2. „Věda a filosofie“	53
II.2.1. Život jako dějinnost jeho poznání	53
II.2.2. Věda a společnost	83
II.3. Forma: Život jako struktura	109
II.4. Funkce: Život jako orientace	117
II.4.1. Zkoumání o fototropismu	117
II.4.2. Speciální zkoumání	125
II.4.3. Teorie fototropismu	135
II.4.4. Teorie orientace a prostoru	145
II.4.5. Další výzkum, kritika, recepce	156
II.5. Rádlův „otevřený“ vitalismus	166
III. Svědectví doby bezútešné	177
III.1. Problematika a problematičnost <i>Útěchy z filosofie</i>	178
III.2. Cesta k <i>Útěše</i> : od kongresu k izolaci	194
III.2.1. Situace války a autentický rozměr konsolace	194
III.2.2. Příchod nemoci: 1934-1935	201
III.2.3. V zajetí nemoci a vzpomínek: 1936-1939	227
III.2.4. O samotě a mezi svými: 1939-1945	243
III.2.5. Shrnutí cesty k <i>Útěše z filosofie</i>	258
III.3. Poválečný ohlas: zpráva o společnosti	260
IV. Analýza rukopisu <i>Útěchy z filosofie</i>	278
IV.1. Formální analýza: <i>Útěcha A a B</i>	279
IV.2. Obsahová analýza: rukopisné vsuvky a jejich zacílení	289
IV.3. Poslední kapitola: torzo <i>Útěchy z filosofie</i>	309
IV.4. Závěry a výzvy rukopisné analýzy	325
V. Shrnutí	328
VI. Prameny a literatura	337

I. Úvod: „Rádl“ jako fenomén filosofický a historický

Kdo na Emanuel Rádla, morálkáře, germanofila, internacionála a vůbec člověka pochybné pověsti, něco dá, nemá lehký život na tomto světě. Jednak mu z toho vzbudí společenské obtíže, jednak je i subjektivně často v těžké situaci. Rádl je totiž sugestivní osobnost, která za sebou lidi táhne a zároveň je zahání. [...] A tak to jde rok za rokem – za mého pamětnictví už nějakých patnáct let. A před tím asi také tolik. Řekněte sami, je-li tohle nějaká filosofická pohova. Rádl své stoupence rychle spotřebovává a opotřebovává. Jednu až dvě generace už – odpusťte to slovo – utahal. Třetí, zdá se, je právě na konci upotřebitelnosti. [...] Tady je žák individuum více méně podezřelé. [...] Rádl jistě nikoho nerozmazlil za dlouhou dobu své rozmanité působnosti. Ale spravedlnost žádá, abychom si také připomněli, jak české prostředí zacházelo s ním. Kolik to bylo a je posměšků, kolik laciného ohrnování nosu, kolik nepochopení, kolik urážek! Ale to by nebylo nejhorší. Mnohem žalostnější je nevědomost, s jakou se o něm mluví a soudí, a hlavně úmyslná nevědomost, že jde v jeho případě o dílo mimořádné rozsáhlosti, hloubky a intenzity. Ve vědě a rozhledu má u nás Rádl jen několik málo soupeřů. Někteří ho zajisté předčí v detailní znalosti nějakého úzkého oboru, ale nikdo mimo jeho mistra snad nemá oné schopnosti vidět principy, základy, podstaty – schopnosti vpravdě filosofické, kolik drobných šosáčků se sápal na tohoto učence, nevědouce ani, s kým mají tu čest! Ta generální nevědomost o jeho díle a slepota k rádu jeho ducha, to je na Rádlově případě to nejsmutnější.

Z. Smetáček, *Filosof, který je příliš živý*, 1933

I.1. Vymezení práce: Mládí a stáří Emanuela Rádla

I.2. Rádl v pramenech a literatuře

I.3. Osobnost a životní východiska

Úvod k práci v přesném slova smyslu, tj. vymezení tématu a vysvětlení struktury, komponent v přílohách a podstatných limit, představuje první oddíl (I.1.). Další dva úvodní oddíly již rozpracovávají problémy: přehled pramenů a literatury je zároveň přiblížením problému recepce Rádlova působení v české společnosti (I.2.; pokračování pak představuje bližší pojednání recepce *Útěchy z filosofie* v kapitole IV.); jinou ilustrací téhož je malá sonda do osobnostních předpokladů porozumění Rádlově tvorbě na základě ilustrativních vzpomínek a Rádlovy rané biografie (I.3.).

I.1. Vymezení práce: Mládí a stáří Emanuela Rádla

Tématem předložené práce je vědecké a filosofické dílo českého vědce, filosofa, myslitele a veřejně činného intelektuála Emanuela Rádla (1873–1942) v prvním období jeho tvorby před první světovou válkou a v období posledním, završeném v poslední práci *Útěcha z filosofie*; v tomto smyslu můžeme hovořit o „mládí a stáří Emanuela Rádla“. Literárně zabarvený titul práce *Útěcha ze života* naznačuje toto spojení dvou nejen časově, ale i formou a obsahem, kvalitativně i kvantitativně, dobově a kontextuálně dosti odlišných period života a díla *jedné* osobnosti. Určité upřesnění přináší podtitul práce: jde o studii nejprve o Rádlově biologickém díle a posléze o samotné *Útěše z filosofie*. Hlavní intence této práce je *historická*, jedná se o příspěvek jednak k dějinám biologie a biologického myšlení, a jednak k dějinám filosofie v českých zemích v první polovině 20. století. Pokud bychom měli propojit oblasti dějin vědy a dějin filosofie v nějakém společném termínu, pak se jedná o téma *intelektuálních dějin*, tj. dějin myšlení v širokém smyslu a v souvislosti, vzájemné podmíněnosti vědy, filosofie a společnosti. Příspěvek k intelektuální biografii Emanuela Rádla je tu zároveň introspektivní sondou do intelektuálního života české společnosti v jeho důležitých a v mnoha aspektech dosud nedostatečně probádaných epochách (to se ukazuje zejména v případě protektorátního období a jeho důsledků pro poválečnou dobu). Toto vymezení práce, resp. výsledné historicko-analytické *omezení* na dvě disparátní periody Rádlova života, má své konkrétní opodstatnění, ovšem též závažné limity. O obojím je potřeba se tu zvlášť zmínit spolu s následným nastíněním struktury práce a jejích komponent.

V Rádlově životě a díle můžeme právem rozlišovat tři výrazné hlavní periody, které nám vymezují uvedené „mládí a stáří“ a které jsou určeny dvěma základními milníky: první světovou válkou (1917-18) a chorobou vyřazující jej z veřejného života (1935).¹ Oba milníky totiž Rádl sám takto reflektoval a integroval jako určující pro svou další myslitelskou cestu. V případě prvního zlomu se jednalo o mnohostrannou revizi vlastního výkladu poznání, vztahu přírody a kultury, smyslu racionality a lidské aktivity. Následné období znamená prakticky opuštění badatelské práce na poli biologie, radikální příklon k veřejné problematice a kulturně reformní práci, jíž Rádl pojímal jako praktický výkon a součást programu či projektu aktivistické filosofie. Z kulturně-společenského hlediska pak spočívá Rádlův hlavní význam v kultivaci a prohloubení evangelického a ekumenicky-křesťanského prostředí, v kritice nacionalismu a v četných diagnózách krizových momentů doby. Hloubkou svého

¹ Š. Loewensteinová (o její práci viz v dalším oddíle) analogizuje tuto periodizaci s Kantovým obdobím předkritickým, kritickým a postkritickým.

působení, inspirativností i provokativností však vyrostl v nejvýznamnějšího českého filosofa první poloviny dvacátého století. To i proto, že jeho mnohostranné veřejné aktivity byly podloženy souvislým a stále dál domyšleným zkoumáním duchovních a filosofických základů. Znatelně tak poznamenal kulturní klima meziválečné republiky; jako jeden z dominantních spoluvůrců jejího intelektuálního profilu tak stojí vedle Masaryka, Pekaře, Šaldy, Čapka, Peroutky či Nejedlého. Z nepřehledné šíře publicistiky, přednášek i větších prací vystupují jako určité vrcholy syntéza z pedagogické činnosti na universitě *Moderní věda* (1926), kritika nacionalistické konstrukce československé státnosti ve *Válce Čechů s Němci* (1928) a konečně nekonformní, programově reformní *Dějiny filosofie* (1932-33). Završením organizační práce bylo Rádlovo předsednictví pražského VIII. mezinárodního filosofického kongresu roku 1934. Druhý zlom – onemocnění 1935 – znamená Rádlův odchod do ústraní a téměř úplnou izolaci od veřejného dění, ve které vzniká filosofický odkaz: těsně před smrtí dokončovaná *Útěcha z filosofie* (1942), v níž autor formou odvozování „metafysických důsledků“ syntetizuje nejrůznější motivy svého celoživotního díla, a vrací se tu i významně k původním východiskům svého raného biologického zkoumání.

K oběma zlomům s nápadnými důsledky pro další dílo by ovšem nemohlo dojít bez dlouhodobější myšlenkové přípravy. Vnější okolnosti se stávají spíše bezprostředním stimulem a katalyzátorem dalšího určitého filosofického nasměrování a zahrocení, pro které ale myslitel musel dlouho připravovat a kultivovat svou myšlenkovou „půdu“. Každé z následujících období proto vrhá i nové světlo na dílo v období předchozím. Míra, povaha a smysl diskontinuity či hlubší kontinuity mezi jednotlivými obdobími byly diskutovány nejen Rádllem samým, ale od počátku i jeho současníky – odmítavými kritiky i vážnými interprety.

Možností, jak celkově uchopit a pojmenovat Rádlovo dílo je několik: jako integrální životní polemiku s pozitivismem, jako zvláštní náboženský či etický pokus o kosmologicko-teleologickou interpretaci lidského ducha a lidské životní aktivity, jako politickou filosofii demokratismu a humanismu na křesťanském základě, jako životní meditaci nad smyslem individuality, pravdy a víry či nad vztahem teorie a praxe. Již někteří meziváleční interpreti si všimli, že Rádlůva kritika pozitivismu, mystiky a intelektualismu jakožto průběžná revize celé osnovy novověkého přírodovědného myšlení se odehrává na ještě hlubší revizi celé západní myšlenkové tradice vycházející z řeckého základu, a dále že v základním problému aktivity a *odpovědnosti* hraje centrální úlohu pojetí *pravdy* jako nenáboženské interpretace hebrejsko-biblického pojetí *víry*: tuto inspiraci a interpretaci později ve svém díle soustavně filosoficky rozvinul L. Hejdánek. Celé Rádlovo filosofické a společenské působení lze pak nahlížet pod jednou základní motivací: jako trvalou a složitě rozvětvenou snahu o diagnózu *krizových*

momentů moderního světa, myšlení a vědy, a usilovné hledání východisek. Touto souvislostí patří Rádl mezi velké myslitele 20. století a převažuje-li nakonec u něho spíše skepse k průvodním jevům modernity (i když to může být diskutabilní vzhledem k souběžnému *reformistickému* zanícení), lze jeho myšlení spatřovat v linii varování moderních pesimistů; Rousseaua, Burckhardta, Nietzscheho, Spenglera, Sorokina, Huizingy, Juliána Bendy, Berd'ajeva, G. LeBona, Ortegy y Gassetta a mnoha dalších.

Skeptické napětí se ale u Rádla pojí vždy zároveň se silnou apelativností k osobní odpovědnosti, *svědomí* jedince, a to tváří v tvář věčnosti, *absolutního* nároku přítomného v každé situaci. Rádlovo principiálně ne-teoretické vypracovávání a promyšlení svých filosofemat je jejich průběžným praktickým testem: tím se mu v meziválečné době stává především národnostní problematika jako rozhodující téma, na jehož rozřešení se bude odvíjet budoucnost evropské civilizace. Rádlovo meziválečné působení lze pak relevantně chápat a interpretovat jedině z pozice *vita activa*, tj. praktického rozumu a filosofie jako bytostné tvůrčí a integrující *životní* aktivity ve světě, důsledného filosofického aktivismu. Každý z Rádlových spisů, od malých přednášek až po velká díla, je motivován shledáním akutní krizové situace, pokračuje nepovrchní diagnózou myšlenkových možností, a končí varovným tázáním; Rádlova díla – včetně přehledových a učebnicových – nikdy nekončí tečkou, uzavírající výklad, nýbrž otazníkem, otevírajícím myšlení a vyzývajícím čtenáře k *samostatnému* odvozování důsledků. Nikdy tu přitom nechybí ohled na věčnost a na možný hlubší smysl lidské nahodilosti tváří v tvář nicotě; a nikdy nechybí naprosto přímá a adresná výzva k osobě čtenáře; k jeho svědomí, k jeho odpovědnosti, k jeho rozhodnutí: jak ty se zařídiš, co pro tebe z toho vyplývá, co ty uděláš? Neuhýbej odpovědi a neklesej k sofistice! Součástí Rádlovy textace je toto dynamické zapojení adresáta textu do struktury: diagnostikovaná krizová skutečnost-její nepovrchní význam a budoucí důsledky-polarizovaná vyhocená charakteristika protistran-navržení přístupu-výzva k aktivnímu zapojení.

Oscilování na hraně příliš časové žurnalistiky a Rádlovi ihned opakovaně vyčítaného moralismu, ideologizací a politizací problémů bylo a je trvalým rizikem tohoto typu filosofování; jedním z jeho důsledků pro nás mimo jiné je, že jsou Rádlovy texty dnes často již jen těžko srozumitelné, totiž bez ohledu ke konkrétním a pro nás často dosti vzdáleným *kontextům*, ve kterých byly formulovány a k nimž mířily. Nicméně o to silnější často mají výpovědní hodnotu právě i o těchto kontextech a jejich hlubokých horizontech, vrhají do nich originální světlo. Dalším rizikem totiž bylo, že tento typus filosofování vedl k záměrnému extrémnímu vyhocování pozic na základě určitých polarizovaných konfrontací hledisek a postojů; úmyslným vyhocením do extrému Rádl nejen řízeně (a často jako by nezřízeně)

provokuje myšlení, ale také se *situačně* zastává určité strany či hlediska ve jménu intelektuální *odpovědnosti a opravdovosti*, která je právě hlubokým kontinuem jeho *filosofie* jako lásky nikoli k moudrosti, ale lásky k *pravdě*, jež *situačně* vznáší nárok na myslícího člověka jakožto to, co „*má být*“. Třetím souvisejícím rizikem Rádlova kontextuálního kritického filosofování byl předpoklad, že kritika se může odehrávat na základě *porozumění* společné *věci*, v *přátelské* náklonnosti, tj. v osobním poměru k okolnostem, na nichž je člověk angažován; např. ke kritice křesťanství je povolán a nejlépe disponován věřící křesťan, ideovou a národnostní konstrukci státnosti může věcně opodstatněným a smysluplným způsobem provést ten, komu na této státnosti záleží apod. Není tedy pasivního předmětu a „nezaujatého“ přístupu mimo aktuální intence a zájmy a mimo nové *navazování* na věc, vůči níž je kritik v osobním poměru. Proto Rádl neustále a na prvním místě vystupuje jako kritik „do vlastních řad“, do věcí a problémů – filosofických i veřejných – na nichž mu záleží a u nichž shledává svou sounáležitost. Tak Rádl vždy provokoval jak svými rozpornými tezemi a napovrch nesrozumitelným vyhoceným střídáním akcentů, tak jakýmsi „anarchismem“ a buřičským individualismem, s nímž podryval jako by neproblematické společné základy (např. před válkou kritikou „objektivní“ vědy, koncem první války destrukcí významu Komenského, mezi křesťany problematizací věroučných základů a teologických předpokladů atd.)

Názorně jsou tyto polarizace vidět na aktivistických zásazích do národnostní problematiky: ve *Válce Čechů s Němci* (1928) podrobí drtivé kritice český nacionalismus (založený ale na německém kmenovém pojetí národa) a vehementně se zastane práv německé menšiny; *ihned* po Hitlerově převzetí moci ale v *O německé revoluci* (1933) neomylně diagnostikuje konkrétní důsledky a vyzdvihne ty prvky konstrukce českého národa, které nesou vůči kmenovému nacionalismu rezistentní jádro a které předtím nepotřeboval podtrhovat. Při povrchním čtení nalezneme v obou textech protichůdné konkrétní formulace, v obou *reakcích* se tu ale odpovědný intelektuál zastává toho *situačně slabšího*, a to vzhledem k *budoucím* důsledkům (v obou případech *stejným*) a na základě *téže* analýzy nacionalismu. Polarizace a zaměňování argumentačních figur pronikají celý způsob Rádlova vyjádření v detailech i v koncepcích velkých prací a to nikoli v genezi (v překonání určitého stanoviska v myšlenkovém vývoji), ale synchronně; např.: metody moderní přírodovědy podrobuje kritice ve jménu „říše ducha“ a nad přírodovědu staví kulturně-historické hodnotící duchovědy, v polemice s objektivistickými historiky ale dává za vzor právě pojmový konstruktivismus přírodovědců; v *Západ a Východ* (1925) provede apologii západního

myšlení včetně celé jeho spekulativně-kritické komponenty, v *Dějínách filosofie* (1932-33) ale vypracuje radikální destrukci západního intelektualismu, atd.

Pro povrchní kritiku je Rádlova rozpornost a častá až doslovná antitetičnost důvodem zavržení jeho myšlenkové konzistence a tedy i filosofické relevance: diskvalifikací z odborné obce se dostávalo Rádlovi již za jeho života od biologů i filosofů a pokračovaly i po jeho smrti v poválečné době, a to nejen kvůli *Útěše z filosofie* a nástupu komunistického režimu, který ho na dlouhá léta násilně umlčel téměř nadobro, spolu i s řadou jeho někdejších soupeřů a celými směry české kultury. Pro kritiky a interprety vážnější (Kozák, Hromádka, Smetáček, Kupka, Patočka ad.) se tato antitetičnost a teoretická či spekulativní nedopracovanost, takřkajíc stálá provizornost a situačnost, stávala výzvou k samostatnému profilování vlastního filosofického stanoviska a k hlubší reflexi aktuální filosofické situace at' domácí, či světové. Všem těmto interpretům ale bylo zřejmé, že Rádlova filosofická *vita activa* – bouřlivá, roztržitá a příliš mnohostranná, ale v důsledku zavazujícího filosofa k vnitřnímu objasňování své myšlenkové a myslitelské aktivity vzhledem k jejím důsledkům a ke společnosti – překrývala dynamické napětí, soustředěvané kolem pojetí *pravdy* jako jejího metafysického či ontologického předpokladu, že však toto „pojetí“ z hlubokých důvodů zůstává teoreticky neartikulováno. Vesměs proto setrvávají ve vztahu k Rádlovi (ještě za jeho života) v opatrném očekávání, že neřekl svou filosofii ani po *Dějínách filosofie* poslední slovo a že směřuje k nějakému završení.

K „završení“ ovšem došlo až v *Útěše z filosofie*, tj. v textu vzniklém opět ve zcela specifické *situaci* (onemocnění, izolace, válka, očekávání smrti). Odvozování „metafysických důsledků“ na ploše konsolačního spisu se proto stalo nakonec vůbec nejkontroverznějším Rádlovým projevem, který posthumně v poválečné době jednak vzbudil ohlas nebývalý a nesrovnatelný s jakýmkoliv jiným českým filosofickým textem, ale zároveň ve velké míře antikvoval Rádlovy starší práce a vytvořil úhelný kámen v pohledu na Rádlovo dílo. Byla a dosud je přijímána ve třech směrech: 1. Jako lidsky silná, nostalgická, ale v podstatě filosoficky nepřijatelná *kontradikce* vůči předchozímu nezavršenému filosofickému aktivismu. 2. Jako důsledné a myslitelsky poctivé doznání statických *teologických* předpokladů Rádlovy filosofie, tj. v důsledku opět jako ne-filosofická pozice, dosažená buď domyšlením či přiznáním těchto předpokladů, anebo poslední konverzí. 3. Jako další a poslední náběh k *filosofické syntéze* celého životního díla. V tomto třetím ohledu byla však reflektována a rozvíjena nejrůzněji, ale zásadním způsobem ovlivnila např. filosofický vývoj J. Patočky (zejm. v 50. letech v projektu negativního platonismu) a zejména L. Hejdánka. *Útěcha* má tedy nezastupitelné místo nejen v dějinách české literární kultury (tj. kvůli široké

čtenářské recepci a diskusi, která se kolem ní odehrála před únorem 1948), ale i v české filosofii druhé poloviny 20. století. Mnohé z problematické recepcí *Útěchy* přitom předznamenala opět Rádlova kontradikčnost, dlouhodobý způsob jeho literárního prostředkování závažných filosofemat (zdánlivě prosté, srozumitelné a apelativní vyjadřování namísto pojmově ustáleného postupu) a *situační* podmíněnost konsolační literární formy; je apologií *metafysiky*, „královny věd“, a přitom se výslovně obrací proti „objektivní metafysice“ osvobozené od individuálních pojetí – je to tedy úvaha o možnosti „metafysiky“ (pravé metafysiky) v pometafysickém období filosofie. Post-metafysický pohled na lidskou situaci a její smysl Rádl formuluje prostřednictvím postulování „morálního řádu“, čímž dotvrzuje etickou a moralistní dimenzi svého dřívějšího filosofického aktivismu, ale zároveň tu výslovně vystupuje proti „etickým systémům“ a pojmově konstruované etice (i obdobně konstruovaným ostatním „oborům morálním“). Těmito jen *zdánlivými* kontradikcemi stručně názorně ukazujeme, že se i v *Útěše* jedná o křehké myšlenkové nádoby, které lze snadno ledabyle nebo „zlovlně“ přehlédnout a *Útěchu* tak záhy výrazně desinterpretovat.

Z předloženého úvodního expozé snad zřetelně vyplývá, že jak *Útěchu z filosofie*, tak Rádlovo meziválečné aktivistické působení předem přijímáme jako svébytný a osobitý filosofický projekt. Pokud filosofii pochopíme jako způsob tázajícího se a na sobě experimentujícího kritického myšlení, usilujícího zároveň o takové sebeporozumění člověka ve světě, které chce být principiálně důsledné a zohledňovat své vlastní místo v rámci dosavadních myšlenkových tradic, pak je Rádlův pokus o konkrétní a zdůvodněnou životní realizaci *vita activa* filosofii par excellence, totiž skutečným životním a myslitelským experimentem, neukončeným z vnitřní podstaty; neboť se programově situačně obrací k situaci a prostřednictvím apelativnosti se dále myšlenkově obrací k dalším budoucím situacím. Pramení ale odtud obrovská potíž s případnou *filosofickou* interpretací Rádlova díla: hovořit relevantně o Rádlovu „pojetí“ čehokoliv (pravdy, víry, zkušenosti, vědy, ideje...) nárokuje zohlednit jak *situačnost* Rádlových projevů, tak *apelativnost*, která zavazuje čtenáře i interpreta. Jinými slovy a lapidárně: vztahovat se k Rádlovi filosoficky vyžaduje samostatně filosoficky pracovat, v odlišné situaci a vzhledem k novým výzvám. To ale neznamena pracovat „na zelené louce“, nýbrž tvůrčím způsobem, poučeně a zdůvodněně *navazovat*, tedy aktualizace přijímat a kriticky se konfrontovat. Bylo součástí Rádlova záměru, že nevytvářel „nauku“, kterou by bylo možno jen v jednotlivostech domýšlet a systematicky provozovat. Proto působil více jako inspirátor, iniciátor, provokatér, odhaloval nové horizonty a stavěl adresáty – čtenáře či posluchače – před hlubiny a možnosti jejich vlastního myšlení a jejich životů. Sókratovsko-porodnická dimenze Rádlova působení je všude prioritní před

konstruktivním vypracováním pojmu a předáním nauky. Že byl v tomto momentu Rádl bytostně připoután k samotnému zrodu filosofie v její klasické tradici, je nasnadě. Uvedené motto Z. Smetáčka ostatně ilustruje dobový úžas, jak silně a záměrně Rádl své posluchače, „žáky“, poutal a odháněl zároveň.

Samy Rádlovy filosofické výzvy dávají ale ještě další možnost navázání: součástí četných Rádlových apelů je i to, že každý může a má mít své specifické (jedinečné, situační) poslání ve světě a tedy toto své poslání kultivovat. Pokud tedy zohledníme tento nárok, můžeme ho využít – s jistou dávkou sofistiky – k obhajobě historicko-analytického omezení intence této práce. Jejím *posláním* zkrátka není rozvíjení vlastní filosofie, ani filosofická interpretace (aspoň prozatím), nýbrž bere si část Rádlova díla za historické téma, kde základním metodickým kritériem je rekonstrukce a kritika pramenů, a tím přináší určité *předpoklady* pro další filosofickou kritiku a práci. Z filosofického nároku samozřejmě nelze vyklouznout tak snadno a je evidentní, že se pohybujeme v kruhu: pokud si za historické téma bereme tak delikátní předmět jako je Rádlovo dílo – s jeho výše zmíněnými komponentami –, více či méně artikulovaná filosofická zaangažovanost v přístupu k němu je rovněž nezbytná. Řekněme věc otevřeně: Břemeno filosofického nároku, které Rádlovy texty na čtenáře a zvláště interpreta kladou, jsem v této práci pro sebe uspokojivě nezvládl, a proto je metodicky upozaduji. Snažil jsem se proto, aby poznatky a souvislosti, které práce ve vybraných segmentech Rádlovy intelektuální biografie přináší, poskytly aspoň něco nového, dosud nepopsaného či neznámého, na co by bylo možno badatelsky i filosoficky navázat; a co je snad zajímavé, byť třeba jen s úctou k Rádlovu životnímu údělu. Činil jsem tak rovněž s vědomím, že historickým zpracováním a dobovou situační *kontextualizací* (a) jdu ale jinou cestou vstříc také možnému relevantnímu porozumění Rádlovým filosofematům, totiž právě směrem k situačním, tedy historicky podmíněným kontextům, a (b) pomáhám splácet dluh, který máme vůči četným proudům a osobnostem českého intelektuálního života ve 20. století.

Spočívá-li rozhodující Rádlův filosofický, ale i společenský přínos v jeho meziválečném působení, tedy v oné prostřední periodě Rádlova života, kterou v této práci tematicky pomíjíme, pak se právem všichni dosavadní interpreti soustředili právě na toto období a obě zbývající zohledňovali převážně jen ve vztahu k němu. Sám jsem se na toto období soustředil v předchozí monografii *Emanuel Rádl a české dějepisectví*.² V ní jsem soustavně pojednal a v podstatě rehabilitoval Rádlův přínos v mnohaleté polemice v tzv.

² HERMANN, T.: *Emanuel Rádl a české dějepisectví. Kritika českého dějepisectví ve sporu o smysl českých dějin*. Sešity Ústavu českých dějin UK FF – řada B, sv. 1. Filozofická fakulta UK: Praha 2002.

sporu o smysl českých dějin. Rádlovy polemické příspěvky jsem jednak vyložil v širokém kontextu této rozsáhlé polemiky, tj. v kontextu metodologických otázek dějepisectví a jejich posunů a proměn v českém prostředí, dědictví a transformací historismu 19. století a problémů recepce Masarykova řešení tzv. české otázky. Zároveň jsem zde musel podat i určitý ucelený pohled na povahu a smysl Rádlova meziválečného působení, určit jeho specifické místo na intelektuální mapě české meziválečné společnosti. Na základní výsledky této práce zde navazuji a mohu na ni odkázat jako na doplňující text, časově pojednávající toto období v Rádlově díle, které zde pomíjíme, včetně určujících předpokladů Masarykovy kritiky historismu v podobě tzv. realismu a dobové situace českého pozitivismu na počátku 20. století. Ve filosofickém hodnocení Rádlova díla jsem se mohl opřít zejména o studie J. Patočky a L. Hejdánka. Problém *účelu* (v živé přírodě) a *smyslu* (v intencích duchovních aktivit) a jejich poměru, ústřední i pro Rádlovo chápání dějinnosti a kritiky soudobého dějepisectví, se mi ale v Rádlově díle ukázal jako nedořešený, a sice také právě kvůli výše zmíněným vyhoceným polaritám a aktualizacím, jichž ve svých pracích Rádl užíval. Konec konců problém „absolutního smyslu“ ve vztahu k situaci a odpovědnosti vyvstal jako jedno z ústředních témat i v Patočkově pozdní filosofii (*Dvě studie o Masarykovi* ad.) a přiznávám, že nemám dosud jasno ani v tom, do jaké míry je uspokojivá re-interpretace v podobě Hejdánkovy méontologie. Každopádně aktuální filosofická tematizace Rádlova integračního pokusu, který vrcholí v *Útěše z filosofie*, by se nemohla vyhnout těmto svébytným filosofickým alternativám Patočky a Hejdánka.

Díky nim se mi ale ukázala *Útěcha* v celé její problematičnosti jako určité síto, skrze něž je Rádlova filosofie recipována zcela protichůdně. Přitom jsem v celé dosavadní literatuře postrádal skutečně hlubší textovou kritiku *Útěchy* včetně její geneze, kritiku, jež by k ní přistoupila standardně badatelsky jako k souvislému pramenu a nikoli z ní jen čerpala jednotlivé motivy a inspirace, ať směrem k paušálnímu odmítnutí, nebo produktivnímu samostatnému rozvinutí. Opředení *Útěchy* hávem nevyjasněných souvislostí a jednotlivými, většinou ústně tradovanými útržky, se mi stalo *problémem*, u něž jsem pocítil potřebu zásadnějšího vyjasnění; zvláště když její hodnocení vyústilo i do tak extrémních poloh, jako podezření, že se jedná o podvrh. Potřebu tohoto objasnění jsem naznačil již ve své monografii. Stejně tak jsem již v ní dospěl k závěru, že pro porozumění a interpretaci Rádlova filosofického aktivismu mezi válkami může být do budoucna produktivní soustředěnější návrat k jeho biologickému a filosofickému dílu před první světovou válkou. I jen zběžný pohled na jeho práce z tohoto období ukázal, že se tu dokonce nacházejí dost podstatná východiska pro pochopení některých pasáží *Útěchy* a že se tu jedná o badatelský rozvrh velice

široký, který Rádl sám ve svých vlastních reflexích mezi válkami v podstatě manipulativně zjednodušoval (právě vzhledem k aktuálním situačním intencím). Toto dvojí zaměření optiky – směrem k pozdní genezi a textové kritice *Útěchy* a směrem k předválečnému, zejména i ranému biologickému dílu – však již neúprosně předznamenalo historické omezení předložené práce.

I při tomto stažení historické optiky a rovněž již při psaní předchozí monografie jsem ale narážel na další nápadnou skutečnost. Na rozdíl od osobností jako Peroutka, Šalda, Čapek, Pekař a dalších i mnohem méně významných se Rádlovi vůbec nedostalo badatelské pozornosti třeba jen v podobě jakéhokoli vydání výborů z díla. Přitom již hned po válce bylo opakovaně poukazováno na to, že Rádlovy práce jsou těžko dostupné a že drobnější práce a publicistiku je nutno zpřístupnit pro možné relevantní hodnocení jeho díla a významu; z kontextu filosofické *vita activa* je taková potřeba zcela zásadní a netýká se zdaleka jen díla před první válkou, ale i meziválečného až do Rádlova onemocnění. Tato absence je přitom v nápadném napětí s dodnes stále opakovaným hodnocením, vesměs slovníkového charakteru, že Rádl patří k nejvýznamnějším českým myslitelům, že jeho vliv byl mnohostranný a že jeho dílo je dosud neprávem opomíjené. Nejde tu přece pouze o hlubší filosofické tvůrčí navazování, ale právě i o nezanedbatelnou skutečnost, že Rádl byl historicky významnou součástí českého veřejného života, vědeckého, politického, náboženského a publicistického. Je nápadné, že v dosavadních monografických zpracováních prvorepublikové kultury jsou tyto její oblasti, v nichž Rádl figuroval, dosud poměrně okrajovou záležitostí: např. činnost Filosofické jednoty, poválečná realistická politika, křesťanská část sociální demokracie, studentské hnutí a meziválečná Akademická Ymka, vůbec místo ekumenické *Křesťanské revue* v rámci meziválečné publicistiky, vztah české a německé univerzity a zvláště organizace filosofického kongresu roku 1934, který z dnešního pohledu může mít daleko větší význam, než bylo vnímáno v tehdejší dobovém napětí.

V rámci svého doktorského projektu jsem proto vlastně přistoupil k postupné kritické drobné práci, která by aspoň ve vybraných oblastech mapovala tyto souvislosti a pomáhala ustavit trvalejší základy pro jejich hodnocení a postupnou integraci do současného historického obrazu české společnosti v první polovině 20. století. Případná produktivita takové práce rovněž pro skutečně filosofické hodnocení, s nutným přesahem do druhé poloviny století, pak zůstává v takto vymezeném záměru otevřenou otázkou a může být jakousi přidanou hodnotou. Z nastíněných obtíží vyplývá, že součástí takové snahy není pouze vlastní studium a kritika pramenů, ale vlastně fundamentální re-konstrukce vlastních primárních pramenných východisek. Zásadním stimulem se přitom stal mnou široce koncipovaný

badatelský projekt, který jsem (s kolektivem spolupracovníků) mohl realizovat během doktorského studia, vytkl si zcela konkrétní cíle a mohl tak vést k výsledkům, které se stávají – doufám – hodnotným základem pro další možnosti studia Rádlova díla. Tato předložená doktorská dizertace je proto jen jedním z produktů vědeckého projektu, který završily následující paralelní výstupy:

1. Sbírkový a dokumentační fond Emanuela Rádla.

Možnosti studia historických souvislostí Rádlova působení zásadním negativním způsobem podminila skutečnost, že Rádlově smrti v očekávání domovní prohlídky v květnu 1942 předcházela bez většího rozlišování a třídění urychlená likvidace (pálení) téměř celé pozůstalosti, tedy zejména korespondence a možných kompromitujících materiálů, tj. kompletní agendy související s veřejnou činností. Z historického hlediska meziválečného veřejného života (týkajícího se hlavně třicátých let) tu došlo patrně ke škodám obrovským a nenapravitelným. Jen několik málo osob mělo poté po celá desetiletí povědomost, že Josef Navrátil spolu s rukopisem *Útěchy z filosofie* po Rádlově smrti převzal rovněž Rádlem předem oddělenou část příruční knihovny s autorskými exempláři a příslušnými publikacemi, včetně výstřižků, výpisků, poznámek apod., za účelem pozdějšího zpracování pro další edice. Tato část Rádlovy pozůstalosti, po desítky let uložená na půdě venkovské chalupy, byla roku 2002 převzata od dědiců Josefa Navrátila. Tento celek, zahrnující 28 archivních kartonů, jsem utřídil a inventarizoval, dnes je zpřístupněn veřejnosti k badatelským účelům na pracovišti řešitele projektu (Katedra filosofie a dějin PřF UK), ale v případě potřeby může být jako celek převeden do kterékoli standardní archivní instituce. Kromě zmíněných publikací zahrnuje některé rukopisné zlomky, Navrátilovy poválečné přípravy pro edice Rádlových spisů, ale také např. některé úseky korespondence, tj. dopisy, které byly vkládány k jednotlivým publikacím či tematickým celkům. Dnes tento fond představuje nejdůležitější archivní primární pramen k Rádlovu dílu.

Zpracování pozůstalosti vyžadovalo zvláštní odbornou přípravu, zvládnutí archivní problematiky a metodiky třídění pozůstalosti, jež se musí řídit standardizovanými kritérii a přitom vycházet vstříc charakteru daného celku. Původ fondu, způsob utřídění a podrobně rozepsaný obsah zahrnuje inventář, který je přílohou této práce. Utřídění a inventarizace fondu je přímou součástí předložené doktorské práce jako její samostatná, archivně-historická komponenta.³

³ Viz Příloha 2; HERMANN, T.: *Sbírkový a dokumentační fond Emanuel Rádla. Inventář*. Přírodovědecká fakulta UK : Praha 2006 [interní tisk; srv. též www.natur.cuni.cz/filosof]. Dále jen jako SDF ER.

2. Dějiny biologických teorií novověku.

Ediční část projektu představuje zdárně dokončená edice kompletního komentovaného překladu Rádlových *Dějin biologických teorií novověku*. Dílo v německém originále a mutacích anglické a španělské patří k celosvětově nejznámějším knižním pracím vzešlým z českého vědeckého prostředí. Bylo zakladatelskou prací oboru dějin biologie a patří k jeho dodnes citovanému klasickému kánonu. Významně ovlivnilo diskuse zejména o evolucionismu a darwinismu v evropském myšlení, filosofický i historicko-biologický rozměr díla si udržuje dodnes svou aktualitu.

První české kompletní vydání, vycházející tak po stu letech od svého vzniku, není pouhým komentovaným překladem, nýbrž je současně výsledkem rozsáhlé historické, analytické, komparační a badatelské práce. Edice zahrnuje syntézu všech rozvrhů a variant díla (celkem tedy tři knih a čtyř jazykových verzí), je doplněna přílohami, úvody zahrnujícími kritický aparát a rozbor historické filiace práce, aktualizovanou bibliografií, rejstříky (zejména v případě věcného rejstříku se jedná o jednu z důležitých odborných součástí edice) a v neposlední řadě rozsáhlý výkladový aparát v poznámkách, kde je shrnován vývoj a bibliografie oboru v uplynulém století. V konkrétně cílené práci na všech jmenovaných komponentách edice jsem takto zcela prakticky zúročil několikaletý vlastní výzkum Rádlova raného biologického díla a jeho dobového kontextu na přelomu 19. a 20. století. Zdárná realizace projektu ale vyžadovala současně koordinaci širšího kolektivu spolupracovníků, tj. zejména překladatelů (sám jsem spolupřekladatelem prvního svazku) tak, aby výsledný text udržel terminologickou i literárně stylistickou jednotu a byl tak věcně správný i srozumitelný současnému čtenáři; při dalekosáhlé interdisciplinaritě díla a časové vzdálenosti od jeho vzniku je sám fakt literárně zdařilého a jednotného moderního zprostředkování tak rozsáhlé práce významným výsledkem. Jelikož se jedná o syntézu filosofické a sociokulturní problematiky s hlavním obsahem odborně biologickým (a opět v široké škále historické i oborové) spolupracovali dále na výkladovém aparátu vynikající biologové a znalci teorie i historie oboru A. Markoš a Z. Neubauer.⁴

Edice je proto důležitým a zásadním doplňkem kapitoly a Rádlově biologickém díle v této práci. Osobně vydání *Dějin biologických teorií* považuji na tomto poli za svůj nejdůležitější odborný výstup (aspoň si ho subjektivně nejvíce cením), motivovaný právě jak snahou o historické poznání Rádlova díla před první válkou, tak jeho aktualizací pro dnešní

⁴ RÁDL, E.: *Dějiny biologických teorií novověku: I. Od renesance na práh 19. století, II. Dějiny evolučních teorií v biologii 19. století*, eds. T. Hermann – A. Markoš – Z. Neubauer. Academia: Praha 2006.

potřeby – skutečné „oživení“ této klasické a u nás ku podivu málo známé a těžko přístupné práce mi tanulo na mysli od první chvíle, kdy jsem se s ním poprvé (ještě v době studia na Filosofické fakultě) seznámil, a možná bylo jedním z hlavních důvodů profilace mého zájmu k Rádlově osobě. Domnívám se nadto, že takto komplexní a komentovaná edice může do určité míry představovat vzor, jakým způsobem přistupovat k edicím klasických vědeckých prací, resp. jejich vnitřně souvisejících souborů. Její hlavní vědecký význam lze tedy charakterizovat ve třech směrech: 1. Zpřístupňuje klíčový pramen pro poznání a hodnocení filosofického myšlení a významu samotného autora, tj. E. Rádla, v důležitém období jeho tvorby. 2. Přináší významný pramen pro studium intelektuálního milieu v době vzniku díla, tj. na přelomu 19. a 20. století. 3. Poskytuje moderní překlad dodnes užitečného díla o dějinách biologie na široké škále dějin filosofie a dějin idejí, jíž mohou užívat studenti a širší odborná veřejnost se zájmem o dějiny vědy. Edice je proto nadto vzácnou ukázkou vnitřní souvislosti a vzájemného obohacování mezi humanitními a přírodovědnými obory, resp. mezi historiografií, filosofií a biologií, tj. interdisciplinarity v tom nejlepším slova smyslu.

3. Konference a sborník „Emanuel Rádl – vědec a filosof“

Spíše pro úplnost je třeba doplnit vědecko-organizační stránku projektu v podobě uspořádání velké mezinárodní konference (Praha, 9.-12. 2. 2003) a následné edice konferenčního sborníku.⁵ Na rozdíl od předchozích dvou nelze tento výstup prezentovat jako součást či přílohu doktorské práce (kromě vlastního příspěvku, který tvoří druhý základ osnovy kapitoly o Rádlově biologickém díle vedle *Dějin biologických teorií*). Hodnocení průběhu a úrovně konference přísluší spíše jiným. Od počátku ale byla konference koncipována tak, aby připomenula Rádlovu osobnost v co největší šíři jejího působení, aby dala prostor pro setkání všech generací a osobností, které mají ze své pozice o Rádlovi co říci. Výsledná publikace sice nese všechna rizika konferenčního sborníku, přesto ale představuje konceptualizovaný rozsáhlý monografický soubor, který je dalším uceleným základem pro další možný badatelský zájem o Rádla, na poli dějin biologie, filosofie i českých dějin.

Disparátnost, do níž se diferencovalo řešení projektu (tj. archivní, ediční a vědecko-organizační), se nakonec promítá do struktury a výsledného tvaru předložené práce. Nemí ucelenou souvislou monografií. Tvoří ji tři velké kapitoly, které představují do značné míry velké samostatné celky s odlišně definovanými cíli.

⁵ HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof / Emanuel Rádl – Scientist and Philosopher. Sborník z mezinárodní konference konané u příležitosti 130. výročí narození a 60. výročí úmrtí Emanuela Rádla (Praha 9.-12. února 2003)*. Práce z dějin vědy, sv. 16. OIKOYMENH: Praha 2004.

Kapitola následující po tomto úvodu se samostatně věnuje prvnímu období Rádlovy tvorby do světové války. Při takovém vymezení se jedná o první pokus tohoto druhu a narazil na určitá úskalí. Přestože první období Rádlova díla do roku 1918 zůstává dosud ve stínu meziválečného filosofického působení, zahrnuje Rádlova již *velmi* rozsáhlou literární a myšlenkovou práci. Časovou extenzí se přece jedná o periodu ještě delší, než meziválečné působení do onemocnění. Při detailním pohledu se ukázalo, že se jedná už tehdy o dílo nesmírně mnohostranné a neméně problematické, než mezi válkami; a již tehdy se Rádlovo působení projevuje jako principiálně aktivistické a provokující. Jedná se přitom o důležitou kapitolu dějin české vědy, zmapování Rádlova díla v tomto období má proto význam nejen pro hlubší pochopení vývoje jeho další práce až k samotné *Útěše*, ale také pro historické poznání vědeckého a intelektuálního milieu české společnosti po roce 1900. V pokusu o usouvztažnění a souvislé pojednání tohoto období jsem se soustředil na hlavní Rádlovy badatelské výstupy a vybrané polemické střety: i v nich jsem ale musel postupovat selektivně, detailní zaměření na některé práce či polemiky (právě pro zvýraznění jejich *kontextu* či skutečného badatelského *obsahu*) se mohlo dít jen za cenu zjednodušení a opominutí jiných stránek. Detailně je tu zpracována zejména polemika o plagiátorství s K. Dominem a její dobová souvislost a také Rádlovův raný výzkum fototropismu. Četné pasáže mají naopak pouze referující charakter a i detailněji pojednaná místa přímo volají po hlubší komparaci se soudobými koncepcemi českých i zahraničních biologů a filosofů; mnohé i zde proto zůstává ve tvaru shrnutí předpokladů. Ovšem i zde bylo mým cílem předložit aspoň nějaký hmatatelný a nezpochybnitelný výsledek jako základ pro další badatelské využití. Vedle již zmíněné edice *Dějin biologických teorií* je to zde zpracování kompletní komentované bibliografie: její úvod představuje vlastně stručnou přehlednou osnovu tohoto období, již je možno chápat jako shrnutí kapitoly. Komentovaná bibliografie (dříve publikovaná) je jako samostatná část uvedena jako *Příloha 1*.⁶

Kapitoly třetí a čtvrtá jsou věnovány *Útěše z filosofie*, každá ale z jiného hlediska. Třetí kapitola resumuje problematickou historii recepce *Útěchy*, dále se na široké ploše věnuje genezi *Útěchy* v těsně předcházející, dosti tajemné a dosud v podstatě neznámé a nepopsané periodě od Rádlova onemocnění. Analýza Rádlovy i obecné *situace* je přitom zásadní pro pochopení konsolační komponenty poslední práce, usouvztažnění jednotlivých zlomků Rádlovy tvorby z doby nemoci s předchozím vrcholným aktivismem od organizování

⁶ Viz *Příloha 1*: HERMANN, T.: Bibliografie prací Emanuela Rádla do roku 1918, *Dějiny věd a techniky* 35, 2002, č. 2, s. 77-97.

kongresu roku 1934 tak důležitým způsobem mapuje a rekonstruuje část Rádlovy biografie a opět snáší předpoklady pro relevantní výklad celkového tvaru i jednotlivých motivů filosofického odkazu. Součástí této geneze je i nástin problematické recepcce *Útěchy* v české filosofii, jehož zvláštní část představuje přehled bezprostřední poválečné diskuse v letech 1946-1948. Naproti tomu kapitola čtvrtá se zabývá vlastním textem *Útěchy* na základě rozboru jejího rukopisu. Základními výsledky tu jsou (a) zásadní revize způsobu jejího dosavadního vydání, a (b) důkaz její autenticity na základě analýzy její konkrétní historické konstrukce a stavu v okamžiku Rádlovy smrti; je tu provedena postupná a stále se prohlubující analýza rukopisu, jeho vrstev a Rádlem formulovaných vsuvek. Kvůli kontrole postupu i zachování dokumentace mimo archivní uložení je v *Přílohách 3-5* zpřístupněna kopie celého rukopisu *Útěchy* a souvisejícího rukopisu článku *Dost už o dědičnosti!*. Přestože je v průběhu rozboru konstrukce jednotlivých kapitol *Útěchy* podán určitý náhled na její celek, nakonec v práci očividně chybí to nejzásadnější, k čemu všechny její kapitoly směřovaly jako k úběžníku: celková interpretace *Útěchy*. V tomto úvodu jsem se snažil mimo jiné podat vysvětlení, proč jsem k ní zatím nemohl dospět.

I.2. Rádl v pramenech a literatuře

Primárním pramenem této práce je vlastní dílo Emanuela Rádla, tedy jím publikované práce. U historicky podložené studie musíme upozornit na další prameny, zejména dochovaný materiál archivní povahy. Poté představíme základní sekundární literaturu o Rádlovi za jeho života i po ní. Z výše zmíněných důvodů (likvidace pozůstalosti) není ucelených archivních pramenů mnoho, zejména chybí klasická osobní pozůstalost. Nejrozsáhlejší a nejúplnější dochovaný soubor materiálů a dokumentů z pozůstalosti a literární činnosti E. Rádla představuje hlavní část *Sbírkového a dokumentačního fondu Emanuela Rádla*, jehož uspořádání, inventarizace a zpřístupnění je přímou součástí této práce.⁷ Kromě této sbírky neexistuje žádná ucelená pozůstalost či archiválie, podchycující takto souvisle a v takovém časovém rozsahu dokumentaci Emanuela Rádla a doklady o něm. Přesto existuje několik důležitých dílčích fondů:

Zejména se jedná o fragmentární osobní fond v *Archivu Akademie věd České republiky*, zahrnující dva archivní kartony (248 inv.čísel); inventarizován byl roku 1998, vznikl soustředěním a nákupy z různých, blíže neidentifikovaných zdrojů a je zejména (více

⁷ *Příloha 2*: SDF ER.; v poznámkách k tomuto oddílu dále uvádíme přesné odkazy na archivy či publikované práce jen selektivně; přehled fondů a práce jednotlivých zmiňovaných autorů srv. v závěrečné bibliografii v oddílu VI.

než polovina fondu) základním pramenem pro informace o přípravě VIII. mezinárodního filosofického kongresu v Praze roku 1934.⁸ Z toho důvodu se domníváme, že jeho jádro pochází od Z. Smetáčka (byl hlavním sekretářem kongresu, po únoru 1948 odešel do emigrace) nebo od některého z dalších blízkých Rádlových spolupracovníků. Kromě materiálů ke kongresu (zejm. rozsáhlá korespondence) obsahuje selektivní výstřížkový archiv Rádlovy publicistiky, Rádlovu lístkovou bibliografii (bibliografie Jaroslava Šimsy z roku 1933), a několik Rádlových dílčích rukopisných fragmentů.

Dalším důležitým fondem jsou čtyři archivní kartony, které jsou uloženy, ovšem neinventarizované a nekatalogizované, v knihovně *Filosofického ústavu AV ČR*. Tři kartony opět obsahují výstřížkový archiv Rádlových publikací, ovšem včetně některých strojopisů a Rádlových autorských poznámek; aspoň zčásti pochází tento soubor přímo z Rádlovy pozůstalosti a tvoří tak doplněk materiálů, které Navrátil po Rádlově smrti nepřevzal. S tím souvisí, že jeden karton obsahuje rodinnou agendu kolem Rádlova pohřbu (úmrtí oznámení, seznamy účastníků pohřbu, fotografie z něj, zaslané kondolence, atd.; je zde rovněž Rádlova posmrtná maska); kromě toho jsou zde i další Rádlovy a rodinné fotografie, některé osobní dokumenty, dále např. Rádlův deník z cesty kolem světa z roku 1922 ad. Tyto materiály předal do knihovny MUDr. Karel Svoboda, Rádlův zeť (manžel mladší dcery Jany), někdy během 70. či 80. let (přesný záznam neexistuje). Poslední zbytky věcí z Rádlovy domácnosti, asi již vesměs nepodstatné (některé publikace, stuhy z pohřebních věnců apod.) pak Svoboda předal v 90. letech na *Evangelickou teologickou fakultu UK*.

Úřední povahy jsou Rádlovy osobní fondy v *Archivu Univerzity Karlovy* (dále zde např. též fond Akademického sněmu, týkající se některých Rádlových kauz apod.) a ve fondu Ministerstva školství a národní osvěty (resp. variant tohoto vládního orgánu) v *Národním archivu ČR* – tyto fondy obsahují samozřejmě významné dokumenty k Rádlově činnosti na univerzitě, kariérnímu růstu, oponentské posudky při habilitačních a profesorských řízeních, doplňující výstřížky recenzí Rádlových prací apod. (ve fondu MŠANO např. vyžádané zahraniční recenze od nakladatelství Engelmann, kde Rádl publikoval své hlavní německé práce). Ojedinelé osobní exempláře publikací se nacházejí např. v knihovně ETF UK (osobní exempláře *Dějin biologických teorií* s podrobnými doplňky a přípravami nových vydání) nebo v základní knihovně Akademie věd ČR (opoznámkovaný výtisk Marešova *Idealismu a realismu ve vědě přírodní*). Další materiály, zejména Rádlovu korespondenci, lze samozřejmě

⁸ Srv. podrobně zpracovaný inventář: BĚLOHLÁVKOVÁ, J. – BARVÍKOVÁ, H.: *Osobní fond Emanuel Rádl *1873 - +1942 [1899 - 1947]. Inventář*. Archiv Akademie věd ČR: Praha 1997 [interní tisk].

nalézt v jednotlivých institučních a zejména osobních fondech kolegů a známých, uložených v Archivu AV ČR, Literárním archivu PNP, Archivu Národního muzea, Národním archivu ČR (zejména fondy k YMCA a Akademické Ymce), Archivu hl. m. Prahy (Filosofická jednota) atd., u jednotlivých osob též ve sbírkách mimopražských (např. fond V. Zapletala v Moravském zemském muzeu v Brně – Mendelianu obsahuje mj. Zapletalovy výpisky z Rádlových přednášek z let 1920-1925; dokumentů podobného druhu se nedochovalo mnoho), resp. i zahraničních (korespondence s H. Drieschem, O. Jászim a dalš. osobnostmi).

Rádlovo dílo bylo natolik kontroverzní a jeho vědecké, filosofické i veřejné působení natolik provázáno s vývojem a rozpory české společnosti od konce 19. do poloviny 20. století, že reakce něj jsou již za jeho života neméně rozporuplné a ve svých soudech a hodnoceních nezdůvodnitelná zcela protichůdné, doprovázené nejednou i značnou emotivitou diskutujících. To platí nejen o sporech a polemikách kolem jednotlivých Rádlových děl, ale i o pokusech uchopit hodnotu a smysl jeho působení vůbec, tedy o soustavnějších zpracováních Rádlova myšlení či jeho vývoje. Něco podobného pak provází Rádlovo dílo i v jeho „druhém životě“. S výjimkou krátkých „znovuobjevování“ v poválečném období a letech šedesátých je v době komunistické totality stíženo převážně mlčením. Příspěvky z prostředí nezávislého myšlení (domácího i exilového) vznikají spíše příležitostně, např. u jednotlivých výročí, a mají většinou charakter vzpomínkový nebo aktualizacího připomenutí v rámci nějakého jiného myšlenkového záměru. Teprve od konce osmdesátých a během let devadesátých se objevují práce s primárně historickým zájmem a se snahou o pokud možno neutrální hodnocení. Nekonformnost, provokativnost a v širokém smyslu političnost Rádlova psaní jakoby však takovému hodnocení vnitřně bránily a tak i v době po roce 1989, dojde-li na nějaké aktuální téma přesahující úzce akademické vymezení, setkává se Rádl opět se stejně rozpornými hodnoceními, emotivními reakcemi či přímo manipulacemi, jako před mnoha desetiletími za svého života.⁹ Zkrátka, reflexe Rádlova díla během celých desetiletí vždy odrážely i závažné

⁹ Jako typický příklad může sloužit souvislost v nových kontextech vždy znovu obnovovaných diskusí o česko-německé problematice, které s sebou nesou své trvalé stereotypy; rozporuplnou recepci Rádlova díla v těchto diskusích názorným způsobem shrnuje a naše zobecňující teze tak na konkrétní materiál dokumentuje v úvodu své studie Eva HAHNOVÁ: Emanuel Rádl mezi českým nacionalismem a (sudeto)německým národovectvím, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 548-582; dále srv. příspěvek Evy BROKLOVÉ: O Rádlově *Německé revoluci* a politické kultuře sudetských Němců, *tamtéž*, s. 583-596, a rovněž její předmluvu k edici dvou Rádlových brožur: Emanuel Rádl mezi Čechy a Němci, in: RÁDL, E.: *O německé revoluci – K politické ideologii sudetských Němců*, ed. E. Broklová. Masarykův ústav AV ČR: Praha 2003, s. 7-22, která vyvolala typickou žurnalistickou kontroverzi (zejména na stránkách *Babylonu*). Učesanější formu měla diskuse o Rádlově místě v české biologii na stránkách *Vesmíru* v letech 2004–2005 (viz *Vesmír* 83, 2004, č. 10, s. 593; 84, 2005, č. 2, s. 65).

otázky a problémy dané doby a prostředí – ať vědecké, filosofické, resp. i politické a ideologické – a vždy tak byly v podstatné míře svědectvím o autorech těchto reflexí, o aktérech souvisejících polemik, o jejich vlastních záměrech, hodnotách a o intelektuálních rozporech jejich doby, a to v míře nikoli menší než o Rádlově díle samotném. Ostatně to, co o Rádlovi, platí tu i o dalších osobnostech jako Pekař či Peroutka, a modelově vůbec v nejintenzivnější míře o historii recepce Masarykova odkazu. Za každou z takovýchto osobností, a zejména též za jejich pozdější recepcí, demonizací či mlčení kolem ní, stojí dodnes možná více otazníků než jednoznačného poznání. A právě soustředění na tyto otazníky, otevření prostoru pochyb, problematizace a nejednoznačnosti, stejně jako nový otevřený přístup přímo k myšlenkám a dílům těchto osobností a snaha rozkrývat zasuté a dosud nepopsané historické souvislosti jejich působení, může snad zároveň otevírat plastičtější obraz minulosti našich intelektuálních a kulturních dějin.

Některá fakta a hodnocení se přitom v literatuře o Rádlovi až notoricky opakují, celá řada skutečností a souvislostí naproti tomu dosud zůstává nezpracována, nepopsána, v rovině domněnek a ústních sdělení, a potud prakticky neznáma. Situace je pro nás o to složitější, že se v Rádlově případě jedná o nepřehledně širokou škálu tematiky od dobové experimentální a teoretické biologie počátku století, přes metodologickou problematiku teorie a historie vědy, filosofickou a nábožensko-teologickou problematiku s velkým dosahem k základní ontologické reflexi, až k dobovým – z dnešního hlediska občas až marginálním – sporům a rozporům uvnitř české vědecké, filosofické, ale i politické society; jde tedy o personifikovaný průnik přírodovědeckého, společenskovědního, filosofického i politického diskursu, navíc o velmi nestálý a dynamicky se proměňující, tzn. neustále aktivně reagující a tvůrčím způsobem interferující průnik. Specifičnost a žánrová nezařaditelnost jednotlivých Rádlových publikací, vědeckých i veřejných projevů, se pak samozřejmě zrcadlí i v žánrové tříšti prací, které na jeho dílo reagují (pokud vůbec výslovně reagují).

Na prvním místě konkrétně jmenujme práce polemické, které se objevovaly jako výsledek dobových a velmi osobně vyostřených polemik v podstatě žurnalistického rázu, jichž nebyl Rádl nikdy dalek. Tak se roku 1911 objevila vlastním nákladem vydaná útlá brožurka botanika Karla Domina (1882–1953) pod příznačným titulem *Vědecký nihilism*.¹⁰ Knížka uzavírala vzájemnou kontroverzi a vznikla původně jako obhajoba před obviněním od Rádla z plagiátorství, nabyla však formy naprosté dehonestace Rádlovy vědecké činnosti jak

¹⁰ DOMIN, K.: *Vědecký nihilism. Odpověď' Dru. E. Rádlovi*. Vlastním nákladem: Praha 1911. Okolnosti polemik, které ke vzniku brožury vedly, pojednáme v následující kapitole podrobně.

na poli experimentální biologie, tak historie vědy; centrální obvinění z „vědeckého nihilismu“ mělo Rádlu zcela diskvalifikovat, nicméně je můžeme považovat za výstižné jak vzhledem k vnímání částí přírodovědecké obce, tak z hlediska Rádlovy silné nietzschovské inspirace při svých tehdejších kritických analýzách tzv. „objektivní vědy“. Dominova brožura předznamenala svou formou a způsobem útoku (tedy formou „nejlepší obrana je útok“) celou řadu pozdějších hyperkriticky odmítavých postojů, vztahujících se většinou v podobě recenzí či drobných polemik k jednotlivým Rádlovým spisům, ale i k Rádlovi celkovému zjevu. Rozhodně zde překvapuje kontinuita určitého typu výrazů, které průběžně a s větším či menším vyostřením hovoří o Rádlově nekompetenci, neznalosti, diletantství, ale také sebestřednosti, neomylnosti, velikášství, fanatické zaslepenosti, pokrytectví, nespravedlnosti atd.

Podobného ražení, byť proti Rádlovi zaměřená až na druhém místě, je knížka právníka, sociologa a filosofa Emanuela Chalupného (1879–1958), shrnující dříve publikované polemické články, s opět výmluvným titulem *Boj za očistu české vědy a filosofie*.¹¹ Chalupný, enfant terrible, původně nadšený masarykovec a realista, který několik let před tím opustil demonstrativně Jednotu filosofickou i realistické kruhy a přiklonil se k mladočechům, tu shrnul své žurnalistické výstupy, ve kterých od roku 1911 podroboval na stránkách *Národních listů* zdrcující kritice nejprve způsob Krejčího vedení Jednoty i redakce časopisu *Česká mysl*, a poté i tehdy nový čtvrtý svazek Krejčího hlavního systematického díla *Psychologie*.¹² Rádl, jelikož se Krejčího vehementně zastal, se ocitl v Chalupného hledáčku právě po boku Krejčího, což je paradoxní vzhledem k tomu, že bychom filosoficky těžko hledali dva větší antipody. V této kontroverzi šlo však ve velké míře o vyřizování účtů se stranicko-politickým pozadím, než o věcnou polemiku, a Rádl z ní vyšel v Chalupného očích jako jakási zrádná součást Krejčího kliky, jako autor „stupidního výkladu“, „nekřesťanský agitátor“ a vůbec jako „chybný, co do charakteru, tak i co do zdravého rozumu“.¹³

Konečně do třetice jmenujme soubor statí z krátce poválečné doby od Karla Vorovky (1879–1929) *Polemos. Spory v české filosofii v letech 1919–1925*. Přestože se zde Rádlovo jméno nevyskytuje přímo v titulu, jako u předchozích dvou publikací, celý soubor je postaven jako polemický v první řadě vůči Rádlovi, resp. týkající se tehdejšího tzv. „boje o svobodu české filosofie“. Celý spor vznikl vlastně jako obrana vůči Rádlovým poválečným kritikám

¹¹ CHALUPNÝ, E.: *Boj za očistu české vědy a filosofie proti F. Krejčímu, E. Rádlovi & spol. r. 1911 a 1912*. Přehled: Praha 1912.

¹² KREJČÍ, F.: *Psychologie*, sv. IV. Laichter: Praha 1910.

¹³ CHALUPNÝ, E.: *Boj za očistu české vědy a filosofie*, 1912, s. 45-46.

některých představitelů „mladší generace“ českých filosofů. V polemice s Vorovkou šlo nejvíce o výklad Masarykovy a Kantovy filosofie (v tomto směru šlo o pokračování letitého předválečného „sporu o Kanta“ v české filosofii), popř. filosofie náboženství, ovšem i ona sklouzla do velmi osobního osočování a vzájemných morálních i odborných diskvalifikací, byť na mnohem vyšší úrovni než v předchozích dvou případech.¹⁴

Rádl sám svými neřízenými výpady na všechny strany sám takovým – často až hysterickým – protireakcím zavdával příčinu, dokonce k nim provokoval, a svým žurnalistickým grafomanstvím mnoha čtenářům vlastně bránil soustředit se v jeho výstupech na to skutečně podstatné. Mnoho ze střízlivých komentátorů těchto polemik uznávalo věcné opodstatnění a oprávněnost Rádlova vystupování, odmítali však právě jeho osobně pointovanou formu, která bránila jeho lepšímu porozumění a napadeným předem brala možnost kompromisní domluvy (tak např. E. Babák ve vztahu k Dominovi a J. L. Fischer ve vztahu k filosofům kolem Vorovky). Přestože k tak vyhraněně až nenávistné poloze, jaké nabyla výměna mezi Rádlem a Dominem, docházelo později spíše výjimečně, řada reakcí na Rádlovy práce má podobný charakter úplné odborné diskvalifikace, morálního odsouzení (např. v podobě „zrádcovství“ apod.) či prostého výsměchu a soucitného nadhledu („popletený filosof“), často od osob známých a odborně respektovaných. Výstižnou ilustrací tu může být v reakci na *Válku Čechů s Němci* obvinění od Kamila Krofty (1876–1945), muže velkého formátu, významného historika, diplomata a později ministra zahraničí, z Rádlova neomylnictví, velkopanského a povrchního rozhodování, popleteného a vůbec nevědeckého uvažování, frivolního způsobu myšlení, žalostného poblouzení zdravého citu i rozumu, nesvědomitě a vědecky nepřipustné povrchnosti...¹⁵ Na podobné vlně se nesou odmítavé reakce většiny historiků na Rádlovy zásahy do tzv. sporu o smysl českých dějin, literárních vědců a kritiků na Rádlovy moralismem zatížené literárně kritické texty (R. Jacobson, R. Wellek, F. Chudoba ad.), objektivistických a pozitivistických sociologů na Rádlovu

¹⁴ VOROVKA, K.: *Polemos. Spory v české filosofii v letech 1919-1925*. Filosofická knižnice, sv. 4, ed. E. Čapek – F. Pelikán. Sfinx: Praha 1926; sporem se naposledy zevrubněji zabývali ZOUHAR, J. – PAVLINCOVÁ, H. – GABRIEL, J.: *Demokracie je diskuse... Česká filosofie 1918-1938*. Nakl. Olomouc: Olomouc 2005, zejm. s. 41-70 a 164-177; tam srv. i starší literaturu.

¹⁵ KROFTA, K.: Rádlova *Válka Čechů s Němci*, in: *Národnostní obzor* 1, 1930, č. 2, s. 81-97; dále ke Kroftově recenzi znovu HAHNOVÁ, E.: Emanuel Rádl mezi českým nacionalismem, 2004, s. 548. Šalda „rádlovštinu“ charakterizoval jako „neplodného, odbojného, krtičnatého zmetka s rýmou, nepřítele ducha a jeho světelné lehkosti“; proti tomu ale J. L. Fischer píše, že Rádlova síla tkví v „nedočkavých, neklidných a chvilkových pohledech, které milují to nejkonkrétnější a nejlidštější“; k dalším charakteristikám dále KŘEŠŤAN, J.: Politik a politický publicista Emanuel Rádl a ohlas jeho názorů v meziválečném Československu, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 634-646.

voluntaristickou a bilanční sociologii (I. A. Bláha, J. Král ad.) atd. Zásadnější odmítavé pozice vůči Rádlovi myšlení představují například z nacionálně katolických pozic Arne Novák a z masarykovského prostředí jako obránce liberalismu Ferdinand Peroutka v četných vzájemných polemikách. Roku 1934 pak vyšla vlastně první monografie o Rádlovi od levicově a „volnomyšlenkářsky“ orientovaného žurnalisty, kritika a spisovatele Bohuslava Koutníka; Rádla si vyložil jako fanatického křesťanského dogmatika, o to nebezpečnějšího, že vystupuje jako sociální demokrat.¹⁶ Pamfletový spisek je varováním před Rádlem jako „velikým nebezpečím, největším a nejnebezpečnějším prorokem kulturní i sociální reakce“ a takto dalším zajímavým dokumentem o jedné stránce společenské recepce Rádlova působení a o socialistickém myšlení kruhů kolem „Volné myšlenky“. Zajímavá je kontinuita určitých *topoi* v odsuzování Rádla, která se znovu s často zcela analogickými výrazy znovu rozezněla po válce ve vztahu k *Útěše z filosofie* (tuto diskusi mapujeme ve třetí kapitole). V nejnovější době po roce 1989 kritické stanovisko soustavně rozvinul ve dvou studiích německý kmenolog Werner Korthaase, který – veden původně Rádlovou kritikou Komenského z roku 1918 – varuje před výkladem Rádla jako Masarykova pokračovatele a v jeho decisionismu spatřuje ideologicko-mocenské ambice a trvalý útok na principy souvislé badatelské práce;¹⁷ nutno dodat, že Korthaase jako jeden z mála se ve svých studiích obrátil i k základům v Rádlově biologii, byť s tímto záměrem odhalování Rádlovy principiálně protivědecké činnosti.

Rádl je ale naproti tomu opakovaně označován za jednoho z nejvýznamnějších českých myslitelů 20. století. Také již před první světovou válkou přistoupili s konstruktivní kritikou k Rádlovi pojetí pravdy jako centrálnímu noetickému problému jeho filosofie František Krejčí a mladý J. B. Kozák a tyto své kritiky rozvíjeli souběžně s Rádlovým dalším vývojem až do třicátých let.¹⁸ Krejčí jako vůdčí postava katedrového českého pozitivismu (v podstatě dědice herbartismu) záhy v Rádlovi odhadl nejdůslednější a integrální kritiku pozitivistického stanoviska a vykládal ji v podstatě jako konfúzní iracionalismus a noetický impresionismus. Větší porozumění pro Rádlovův filosofický pokus integrace pravdy a víry jako

¹⁶ KOUTNÍK, B.: *Emanuel Rádl. Křesťanský filosof, vědec, politik, moralista*. Volná myšlenka: Praha 1934.

¹⁷ KORTHAASE, W.: Emanuel Rádls Warnungen vor dem Mystiker, Peripatetiker und „sehr schwachen Philosophen“ Comenius, *Studia Comeniana et Historica* (Uherský Brod) 30, 2000, č. 63-64, s. 74-113; TÝŽ: Elitäres und Dezisionismus in der Philosophie Emanuel Rádls, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 238-239.

¹⁸ KOZÁK, J. [B.]: Vědecký realism a pojem pravdy, *Česká mysl* 16, 1917, č. 5-6, s. 254-273; KREJČÍ, F.: Glosy k nynější filosofii u nás, *Česká mysl* 15, 1914, č. 1 a 2, s. 19-28, 142-158.

řešení centrálního problému moderního chápání racionality měl Kozák díky svému původnímu východisku v evangelické teologii, ale i on se vůči Rádlově pozici vymezoval v podstatě z pozitivistického stanoviska. Evangelický teolog barthovské orientace J. L. Hromádka v důležité monografii o *Masarykovi* (1930), která se soustředila na Masarykovo řešení náboženské otázky v moderní filosofii, zařadil Rádlu jako současného filosoficky nejvýznamnějšího Masarykova pokračovatele;¹⁹ sám monografii psal již pod vlivem Rádlovy filosofie a kniha zároveň následně též silně ovlivnila Rádlův postoj k Masarykovi z hlediska teologicko-náboženského. Vyšla již po několikaleté spolupráci Rádlu a Hromádky na půdě studentského křesťanského hnutí a tři roky po společném založení a vedení *Křesťanské revue* jako hlavní publikační a diskusní platformy jimi zastávaného směru. O rok později vydal filosof a publicista Zdeněk Smetáček monografii o náboženské filosofii u již výrazně profilované trojici myslitelů Kozák, Rádl a Hromádka;²⁰ Rádl zde figuruje ve středové pozici mezi Kozákem, inklinujícím k racionalisticko-scientistickým předpokladům, a teologicky jasně definovaným Hromádkou. Smetáček věnoval Rádlu dílu řadu menších komentářů, úvah a studií (ty hlavní srv. v bibliografii), sám pak navazoval zejména na Rádlovu politickou filosofii demokracie a promítal ji do své bohaté publicistiky na stránkách *Naší doby*, Peroutkovy *Přítomnosti*, *Činu*, *České mysli* ad.

Filosofický ohlas Rádlova myšlení tedy kulminoval ve třicátých letech. Z této doby (ještě nezavršeného díla) pocházejí stručná, ale fundovaná hesla jednak od Jaroslava Šimsy v *Masarykově naučném slovníku*, a z pera J. L. Fischera a J. L. Hromádky v *Dodatcích Ottova naučného slovníku*; heslo *Filosofie česká* tamtéž (zpracoval jej Jan Patočka) věnuje Rádlu – ovšem po Masarykovi – nejvíce místa.²¹ Sekundární bibliografie vztahující se k Rádlu v této době je – vzhledem k nastíněné šíři aktivit a jejich významu – nezvládnutelně rozsáhlá. Tak či

¹⁹ Srv. nové vydání: HROMÁDKA, J. L.: *Masaryk*. L. Marek: Brno 2005; dále k tomu HERMANN, T.: *Emanuel Rádl a české dějepisectví*, 2002, s. s 24-25.

²⁰ SMETÁČEK, Z.: *Kozák, Rádl, Hromádka. O náboženské otázce v naší nynější filosofii*. Čin: Praha 1931; v bibliografii srv. i další Smetáčkovy práce.

²¹ Z tři a půl sloupcového hesla patří Masarykovi 32 řádků, Rádlu 18; za ním je ještě F. Krejčí s 15-ti řádky, další filosofové jsou zmíněni již jen v řádkové bibliografické a výčtové referenci. V souvislosti slovníkových hesel je dále zajímavé porovnání tří biografických zachycení Rádlu díla v *Ottově slovníku* (původního *Ottova slovníku*, *Doplňků* a *Dodatků*), zrcadlících vzrůst významu a změny orientace od přírodovědce k filosofovi. Hesla Masarykova a Ottova slovníku lze dále porovnat s kritickým výkladem Arne Nováka, in: NOVÁK, J. V. – NOVÁK, A.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, IV. rozšíř. vyd. R. Prombergr: Olomouc 1936-1939 [reprint Atlantis: Brno 1995], s. 1549-1551. Dostí bezkonceptní reference, ale užitečné bibliografické shrnutí, pak lze čerpat z biograficko-bibliografického díla Josefa KRÁLE, *Československá filosofie. Nastín vývoje podle disciplín*. Melantrich: Praha 1937. Ostatní slovníková zpracování viz v bibliografii.

onak na Rádla recenzemi a studiiemi reagují všichni soudobí významní filosofové a sociologové. K šedesátým narozeninám, v prosinci 1933, bylo Rádlovi věnováno tematické číslo *Křesťanské revue*, a dále zejména velké dvojčíslo *České mysli*, obsahující mj. významné studie J. L. Hromádky, J. B. Kozáka, Karla Pechoče, J. B. Čapka, vzpomínkové texty Miroslava Plecháče a Miloslava Trapla a dosavadní Rádlovu bibliografii, kterou sestavil J. Šimsa.²² Toto složení napovídá o převážném Rádlově působení, koncentrovaném především na evangelické prostředí a kruhy okolo Akademické Ymky; blízkými spolupracovníky, kteří vytvářejí jakousi rozvětvenou, ale soudržnou skupinu, jsou hlavně Jaroslav Šimsa v Akademické Ymce a při řízení *Křesťanské revue*, Z. Smetáček při přípravě pražského filosofického kongresu 1934, na fakultě O. Matoušek, dále Josef Navrátil a nakladatelsky František Laichter. Prostředí kolem Akademické Ymky, které tvořilo přirozené centrum, bylo pak zcela destruováno v době okupace.

Jak jsme již zmínili, interpretační práce z tohoto období se vztahují výhradně k Rádlovu aktuálnímu aktivistickému provozování filosofie a k době starší se obracejí touto optikou; vesměs se vztahují zejména k noetickým pozicím, prezentovaným v závěrečných pasážích české verze *Dějiny vývojových teorií*, která pak pojí s rozpracováním problémů pravdy a víry v programově reformistickém podání dějin filosofie; kromě zmiňovaných prací Smetáčkových jsou nejsouvislejšími pojednáními studie Kozákovy a Hromádkovy.²³ Určitou výjimku představuje studie Karla Pechoče (původem přírodovědce); ve svém rozboru Rádlova obratu k filosofii a duchovědám se obrací v tehdejší literatuře nejpodrobněji k Rádlovým přírodovědným východiskům, ukazuje, jak byl Rádl i v badatelské činnosti veden noeticko-filosofickými zájmy, jak dospívá k poznatku, že „vědě o živém nestačí přírodovědná metoda“, a do určité míry i anticipuje syntetizující tendenci *Útěchy*.²⁴ Výjimečné postavení

²² *Česká mysl*, roč. 29, 1933, seš. 5-6 (20. prosince 1933), s. 257-408 [dvojčíslo věnované Rádlovým šedesátinám s příspěvky Z. Smetáčka, J. L. Hromádky, J. B. Kozáka, K. Pechoče, J. B. Čapka, J. Fischera, M. Plecháče, M. Trapla a bibliografií zpracovanou J. Šimsou]; *Křesťanská revue*, roč. 7, 1934, č. 3 (20. prosince 1933), s. 65-96: K 60. narozeninám Em. Rádla. [číslo věnované Rádlovým šedesátinám s příspěvky J. L. Hromádky, B. P. Henycha, J. Teindla a J. Šimsy]. Z těch, kteří se závažněji s Rádlem vyrovnávali (jakkoli kriticky) možno alespoň výběrově jmenovat: již dříve K. Vorovka, V. Hoppe, F. Krejčí, dále např. J. L. Fischer, Josef Fischer, I. A. Bláha, Mirko Novák, Jiřina Popelová, Jan Patočka, Albína Dratvová, J. B. Souček ad., z přírodovědců např. J. Bělehrádek, O. Matoušek, B. Sekla, z historiků F. M. Bartoš, O. Odložilík, atd.

²³ KOZÁK, J. B.: Pravda a víra u Emanuela Rádla, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 276-318; HROMÁDKA, J. L.: Rádlov program, *tamtéž*, s. 260-276; TÝŽ: Rádlova národní filosofie (Na okraj Rádlových „Dějin filosofie“), *Křesťanská revue* 7, 1934, č. 3, s. 65-70.

²⁴ PECHOČ, K.: Zády k přírodě, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 318-337; srv. teze jako: „Ve vývoji nejde o energetický spád, nýbrž o aktivní tvoření; [...] Pak jde však o budoucnost, o účel, cíl, a žebříček fylogenie nám nic nepomůže; dvacáté století pochopíme jen jako snahu po století

zaujímá Jan Patočka, který se od počátku orientuje na fenomenologii a k českému filosofickému prostředí je konstruktivně hyperkritický, ovšem Rádl pro něho představuje závažné téma a roku 1937 mu věnuje mimořádně důležitou studii:²⁵ ta patří dodnes k základnímu tezauru rádlovské interpretační literatury. Patočka tu určil hlavní Rádlova východiska rovněž v předválečné kritice moderního empirismu (motiv přímé zkušenosti) a dynamickém pojetí osobní pravdy a následnou integrální polemiku pozitivismu jakožto filosofického aktivismu vyložil jako kritickou revizi celé západní myšlenkové tradice; přes její nedotaženost, neuspokojivost a částečnou karikaturu v *Dějninách filosofie* tento pokus dává v podtextu do vnitřní souvislosti se svou snahou o filosofii dějin na půdě fenomenologie a fundamentální ontologie.

Zanedlouho, začátkem okupace, Jan Patočka určil Rádla jako zcela výjimečný zjev v českém meziválečném myšlení a charakterizoval ho „donquijotstvím“ v české filosofii, čímž založil další trvalé *topos*.²⁶ Periodu Rádlovi přítomných reakcí a referencí završuje a překlenuje opět J. L. Hromádka. Když se uprostřed války v americkém exilu dověděl o smrti svého kolegy a přítele, spontánně napsal vzpomínkově laděnou, nicméně velmi věcnou a zasvěcenou monografii, již orámoval Patočkovým výrazem o Rádlově donquijotství. Kniha se po poválečné reedici stala základní vstupní literaturou k jeho osobě a dodnes představuje spolehlivý a výstižný úvod k Rádlovi, v podstatě portrét společensky angažovaného bytostného metafysika, napsaný na základě mnohaleté osobní zkušenosti a s vnitřním pochopením pro dynamiku Rádlova myšlení;²⁷ nicméně týká se výhradně meziválečného aktivismu a spíše Rádlova kulturního místa v tehdejší české společnosti.

Rádlův „druhý život“ zásadně ovlivnilo poválečné vydání *Útěchy z filosofie*, která byla přijata s nevšedním ohlasem, ale velmi rozporuplně, a dále nástup komunistické totality. Celou souvislost jejího vzniku a ohlasu na ní, která podmínila určujícím způsobem způsob recepce Rádlova filosofického odkazu, pojednáváme podrobně v třetí a čtvrté kapitole.

dvacátémprvém, červy jen jako živočichy, připravující vyšší stadia a každý další stav živé hmoty opět s hlediska stále vyšších „programů“. Pak jsou živočichové dokumenty o myšlence, a sebe důkladnějším rozborem po stránce historického vývoje, mikroskopem a pokusem na tuto myšlenku nepřijdeme.“

²⁵ PATOČKA, J.: Význam pojmu pravdy pro Rádlovu diskusi s pozitivismem, *Česká mysl* 33, 1937, s. 41-54; další otisk in: *Češi I. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 34-51; srv. ale i předchozí článek *O dvojím pojetí smyslu filosofie* (*Česká mysl* 32, 1936) v podstatě o vztahu mezi filosofií a teologií, o němž diskutoval s J. B. Součkem.

²⁶ PATOČKA, J.: *Česká vzdělanost v Evropě*, Svazky úvah a studií, č. 6. V. Petr: Praha 1939; další otisk in: *Umění a čas I. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 4, ed. D. Vojtěch a I. Chvatík, 2004, s. 27-52.

²⁷ HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl 1873-1942*. J. Laichter: Praha 1947 [po úpravě vyšlo jako 1. vyd.].

Nejzásadnější reflexe a navázání u Patočky a Hejdánka, z nichž každý ale přistupoval k Rádlovi z dost odlišných východisek, jsou již více tématem *sui generis* české filosofie v druhé polovině 20. století. Je potřeba se ale pro úplnost zvláště zmínit o několika pracích o Rádlovi z tohoto období.

V roce 1948 vznikla na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy doktorská práce Zdeňka Kožmína *Ústřední principy Rádlovy filosofie*.²⁸ I Kožmín vychází z problematiky Rádlova meziválečného působení a starší období zohledňuje rovněž jen jako noetické východisko, zejména v *Dějínách biologických teorií*. Ke studiu Rádla byl veden třemi v tomto směru charakteristickými motivy: 1. snahou setkat se s Masarykovou filosofií také jinak, než jen v Masarykově díle, 2. zájmem o etiku a filosofii náboženství a 3. protichůdným hodnocením Rádla u českých myslitelů. Kožmínova práce samozřejmě už vůbec nemohla vyjít a byla zcela bez ohlasu a jakéhokoliv vlivu zapomenuta. Je to škoda, neboť představila Rádlovův filosofický portrét, který důkladným způsobem shrnoval jeho biografii, hlavní témata, kterými se zabýval, a základní dosavadní literaturu; tvořila takto podstatné doplnění a rozpracování Hromádkovy práce. Svým úplným zapadnutím (autor sám pak působil v Brně a věnoval se české literatuře) předznamenala naprostou torzovitost v další recepci Rádla, resp. jeho takřka úplné vymazání z veřejného ideologického diskursu.

Prvním, kdo od první poloviny šedesátých let začal po letech umlčení obracet na oficiální marxistické půdě pozornost k Masarykovi jako produktivnímu podnětu pro reformní marxismus, a tímto prostřednictvím k meziválečnému evangelickému okruhu filosofů včetně Rádla, byl Lubomír Nový.²⁹ Pro reformní léta 1967-68 jsou pak charakteristické Jiřiny Šiklové, která hodnotným způsobem zpracovala a rehabilitovala přínos Akademické Ymky a Rádlovův aktivismus v studentském křesťanském hnutí interpretoval a aktualizovala jako inspirační zdroj pro současnou reformu marxismu a levicového intelektualismu, založeného v hlubších evropských hodnotách.³⁰ Hejdánkova studie *Pravda a praxe u Emanuel Rádla*

²⁸ KOŽMÍN, Z.: *Ústřední principy Rádlovy filosofie*. Filosofická fakulta UK: Praha 1948. [disertační práce pro titul PhDr. Exemplář z Archivu UK je ztracen, druhý exemplář v konzervačním fondu Národní knihovny, sbírka disertací, sign. Diss T 221].

²⁹ NOVÝ, L.: *K filosofii a teologii českého protestantismu (Masaryk, Rádl, Hromádka)*. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, B10. Brno 1963.

³⁰ ŠIKLOVÁ, J.: Akademická YMCA v Československu a její příspěvek k formování studentstva a inteligence, in: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica* 1, 1967, s. 61-94; TÁŽ: Pokus o Rádla, *Host do domu* 1963, s. 44-49; TÁŽ: Universitní profesor dr. Emanuel Rádl, in: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, Tom. IX, Fasc. 1, 1968, s. 70-94.

(původně do sborníku k Patočkovým šedesátinám) mohla vyjít ale jen na Slovensku.³¹ Rádlův vliv se promítá i do Patočkových úvah z období Pražského jara (shrnutých do souboru *O smysl dneška*) o odpovědnosti intelektuála a společnosti a zejména v pojednání o dvojí koncepci národa u Jungmanna a Bolzana; rádlovsko-patočkovská koncepce pak měla další vliv na část disentu (zejména v práci Pitharta, Příhody a Otáhala pod titulem *Podiven*) a tak pronikla do dalších sporů o české dějiny v letech devadesátých.³²

Počátkem sedmdesátých let vzniká do šuplíku další podivuhodné a intelektuálně zcela izolované torzo: téměř tisícistránkový strojepis filosofa Jiřího Bednáře (1935-1973) *Integrující filosofie E. Rádl*.³³ Práce nebyla dokončena (dokončení zabránila autorova předčasná smrt) a tvoří ji sedm rozsáhlých samostatně pojednaných a stránkovaných kapitol; jejich dochované uspořádání nebylo konečné, protože se v textu na jednotlivé pasáže odkazuje mimo jejich faktické pořadí včetně částí, které text neobsahuje. Pro přiblížení jejich obsahu bude nejužitečnější uvést přímo tituly kapitol: 1. Kritika vyprazdňování podstat (nominalizace universálií) v souvislosti s pojetím pravdy a mravního řádu v Rádlových Dějinách filosofie (75 s.), 2. Rádlovy estetické názory a F. X. Šalda (80 s.), 3. Rádlůva kritika Orientu (92 s.), 4. Rádlůvo puritánství (49 s.), 5. Rádlůva kritika německé přírodní filosofie a německého idealismu v souvislosti s jeho bojem proti „druhé přírodě“ – „bohu filosofů“ (124 s.), 6. Rádlůva kritika historického rozumu: a) Rádlůvo pojetí smyslu dějin a jeho obecná teorie dějinnosti (75 s.), b) Rádlůva filosofie světových dějin (195 s.), c) Rádlůva filosofie českých dějin a jeho kritika pověr a falešných vědomí českého historismu (109 s.), 7. Emanuel Rádl a T. G. Masaryk (166 s.). Bednářův rozsáhlý text je zvláštní: jeho většina je podrobným komentovaným průvodcem jednotlivými Rádlůvými spisy včetně rozsáhlých citací a parafrází, Rádlův celkový záměr charakterizuje jako snahu o rehabilitaci nadhistorické platnosti universálií, nábožensky charakterizuje Rádlů jako pelagiána a filosoficky blízkého fenomenologickým přístupům (ale bez vlastní charakteristiky tohoto pelagiánství či fenomenologie), ukazuje neúnosnost Rádlůva moralizování v estetických záležitostech; širší

³¹ HEJDÁNEK, L.: Pravda a prax, *Mladá tvorba* 11, 1966, s. 12-15.

³² Opět poukazujeme na výše citovaný přehled u Evy Hahnové; kritiku rádlovsko-patočkovské koncepce kulturně-jazykového pojetí českého národa z odlišných pozic, než někteří čeští historici, přináší Jan SOKOL: Rádlůvo pojetí národa, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 622-633.

³³ BEDNÁŘ, J.: *Integrující filosofie Emanuela Rádl*, 1971. [nedokončená monografie, 967 s.; průklep strojopisu uložen v Staatsbibliothek zu Berlin, Handschriftenabteilung, sg. č. 424; katalogizováno chybně pod jménem Brdnář]; dále k Bednářovi: BRABEC, J. a kol.: *Slovník zakázaných autorů 1948-1980*. SPN: Praha 1991, s. 18.

kontextualizace se týká Rádlových kritik Šaldy a paralelizace s Šaldovým vývojem (Šaldovi dříve věnoval několik odborných studií).

Sedmdesátá a osmdesátá léta opět zcela odsunula Rádla z oficiálního diskursu a zabránila možnosti jakéhokoli soustavnějšího bádání; příležitostné texty vznikají vesměs v samizdatu, například zásadní Hejdánkova stat' z roku 1983.³⁴ Mnoho z této doby asi zůstalo ve stavu torz, anebo příležitostných reflexí, jak se odcházející prvorepubliková generace v pamětech a jiných dílčích textech vracela k této době i v jiných souvislostech: mnohé tedy zůstává dosud v nepublikovaných materiálech, archivech a osobních pozůstalostech. V sedmdesátých letech například prokazatelně vznikala další monografie přímo o Rádlovi, jejíž osud i autor zůstávají zatím neznámy; v pozůstalosti genetika a někdejšího Rádlova doktoranda B. Sekly se dochoval dopis datovaný v Liberci 13. 3. 1978, ve kterém se autor (podle špatně čitelného podpisu J. Veselý) obrací na Seklu jako Rádlova žáka s žádostí, aby s odstupem času formuloval osobní názor na Rádlovu osobnost a dílo. Žádost byla přitom součástí autorovy ankety, jejímž cílem měla být sbírka protichůdných názorů na Rádla od nejrůznějších osob, žijících či nežijících; měla to být ale příloha k práci, která podle kontextu dopisu byla již hotova a dokonce se měla připravovat k vydání. Stručnou stránkovou odpověď Sekla začíná: „Emanuel Rádl je nejvýraznější a nejkvalitnější duchovní osobnost našeho věku (nejen v našem národě). Osobnost rozporná: polemizuje neustále sám se sebou. Polemika často zůstane otevřená; není to póza, že mnohé pasáže u Rádla končí otázkou. – posluchač a čtenář také neustále musí polemizovat s ním – a nakonec i sám se sebou.“³⁵ Z dalšího časového odstupu se nám tak počínaje koncem třicátých let skládá vlastně nepřetržitá řada nedokončených a nepublikovaných torz v recepci Rádlova díla, překrývající se a kontinuálně pokračující v torzovitém uzavření díla Rádla samého.

Na oficiální půdě je tu ale v normalizační době jedna významná a důležitá výjimka, která ale zase zapadla mimo obzor filosofů a historiků (i těch, kteří se Rádlem zabývali po roce 1989): historik biologie Jan Janko zařadil a zhodnotil Rádlovo rané biologické bádání v rámci tzv. Vejvodského školy a Rádla rehabilitoval jako zneuznaného zakladatele etologického studia u nás; práce vyšla v ČSAV roku 1982.³⁶ Přitom již Janko narazil na

³⁴ HEJDÁNEK, L.: Filosofie a společnost. K filosofickému odkazu Emanuela Rádla, *Filosofický časopis* 38, 1990, s. 59-84. Původně samizdat: *Svazky pro dialog*, sv. 19, 1983, 34 stran.

³⁵ Dopis Seklovi a jeho odpověď jako dokument uvádíme v *Příloze 6 / 7-8*; původ: Moravské zemské muzeum – Mendelianum, os. fond B. Sekla, 8773, inv. č. 113/8.

³⁶ JANKO, J.: *Vznik experimentální biologie v Čechách (1882-1918)*. Studie ČSAV, č. 8. Academia: Praha 1982.

skutečnost, že kvůli Rádlovi dalšímu filosofickému vývoji bylo jeho biologické zkoumání vbrzku neprávem opomíjeno. Je to stručný, ale vlastně doposud nejvýznamnější exkurs k Rádlovi biologickému dílu, na který v naší práci navazujeme. Podle autorova svědectví se ale tehdy v práci nesměla objevit kapitola o dobových teoretických a filosofických, vesměs „idealistických“, východiscích (tedy kromě Rádla hlavně F. Mareše, E. Babáka, V. Růžičky ad.) a nepřízeň doby neumožnila pokračovat soustavněji ve studiu Rádlova biologického díla.³⁷

Perestrojkové období přineslo možnost se příležitostně vracet k Rádlovi v rámci studia „buržoazní“ české filosofie, časově již dost vzdálené.³⁸ Z této doby vyšlo i dvojí odlišné historické hodnocení a zařazení Rádlova díla v rámci českého myšlení. V syntetickém zpracování moderní české filosofie do roku 1948, které vznikalo v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze koncem osmdesátých let, tak byl zahrnut mezi „nejméně konformní“ české meziválečné myslitele, jejichž hlavním filosofématem je problematika individua a individuality ve vztahu k společnosti a jejím globálním tendencím; je pak nahlížen v duchovním společenství po boku L. Klímy (1878–1928) a F. X. Šaldy (1867–1937).³⁹ V poněkud jiném světle, ale při podobném komplexním pohledu, pod kapitolou *Filozofie v protestantismu* byl zhodnocen jako jeden z meziválečných pokračovatelů Masarykova náboženského myšlení, v myslitelském souznění s J. L. Hromádkou (1889–1969) a J. B. Kozákem (1888–1974).⁴⁰ Je-li tato druhá varianta z pohledu dějin filosofie věcně

³⁷ Reliktem této kapitoly je její německá verze, která vyjít mohla, JANKO, J.: Die allgemeinen theoretischen Konzeptionen in den Wissenschaften vom Leben an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts, in: *Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum* (Práce z dějin věd a techniky), Special Issue 19. ČSAV: Praha 1981, s. 209-274. Srv. též syntézu JANKO, J.: *Vědy o životě v českých zemích 1750-1950*. Práce z dějin Akademie věd, série B, sv. 12. Archiv Akademie věd ČR: Praha 1997.

³⁸ Příkladem může být sborník *České filosofické myšlení ve třicátých letech našeho století*. Sborník z konference pořádané v Brně ve dnech 1. a 2. prosince 1987, red. J. Gabriel – H. Bretfeldová. Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně: Brno 1989.

³⁹ Jde o kapitolu *Problematika individua a společnosti v meziválečném českém filozofickém myšlení* v rámci *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení. (Od roku 1848 do roku 1948)*, ed. M. Pauza – D. Hajko. Svoboda: Praha 1989, s. 349-384 (autorem výkladu Rádla je Petr Horák).

⁴⁰ V syntetickém nástinu GABRIEL, J. a kol.: *Česká filozofie ve 20. století I. směry, osobnosti, problémy*. Masarykova univerzita, Brno 1995; Autory kapitoly jsou Jiří Gabriel a Lubomír Nový, navazuje tedy po normalizační pomlce na Nového práce ze šedesátých let; podobně pak i ve souběžně a od stejných autorů vznikajícího *Slovníku českých filosofů*, ed. J. Gabriel – J. Krob – H. Pavlincová – J. Zouhar. Masarykova univerzita: Brno 1998. Českému vydání předcházela anglická verze: NOVÝ, L. – GABRIEL, J. a kol.: *Czech Philosophy in the XXth Century. Czech Philosophical Studies, II*. The Council for Research in Values and Philosophy, Series IVA, Vol. 4. Paideia Press: Washington 1994.

oprávněnější (jde vlastně o parafrázi starého Smetáčkova rozvrhu), ta první možná lépe vystihuje Rádlova původní hloubku a myšlenkové napětí.⁴¹

Z devadesátých let je třeba jmenovat na prvním místě monografii Šimony Loewensteinové, která vyšla nejprve česky (1994) a o rok později německy. Česká verze je značně zkrácenou verzí německé disertace, zejména ochuzenou o rozsáhlý kritický aparát.⁴² Německá disertace představuje vlastně první historickou monografii, která zahrnuje důkladnou bibliografii primární a sekundární literatury k Rádlovu dílu, i přehled tehdy dostupných archivních pramenů, na některé autorka upozornila jako první (např. na Bednářovu monografii). Práce tak představuje důležité východisko a základ dalších bádání. Loewensteinová podnikla pokus o systemizaci a usouvztažnění pokud možno všech oblastí Rádlova literárního působení podle jednotlivých témat, a pojednala je na osnově Rádlova normativního (v podstatě metafyzicko-spekulativního) kladení postulátů a odvozování kulturně-kritických, resp. moralistních konsekvencí; vzhledem k výše nastíněnému aktivistickému charakteru Rádlova psaní je úkol takového souvislého uchopení sám o sobě nesmírně náročný a z principu problematický. Nejde tedy o výklad chronologický a historicko-kontextualizační (byť v hodnocení a zařazení jednotlivých motivů uvádí velké množství paralel, Drieschem a Uexküllem počínaje a novokantovci, Jaspersem či Ortegou y Gassetem konče), ale o komplexní systematický výklad Rádlovy filosofie v základním členění: noetická východiska, filosofie dějin, kulturní filosofie (tj. Západ a Východ) a politická filosofie. Je logické, že v tomto vymezení leží těžiště i této práce v meziválečném díle; působení do roku 1918 je i zde chápáno optikou východisek, zejména noetických.

O dva roky později se byla vydána podnětná diplomová práce Martina Šimsy, která vznikala pod vedením L. Hejdánka.⁴³ Šimsa se soustřeďuje na téma konstituce Rádlovy reformistické filosofie jako programu pro reformu světa, dává ji do souvislosti s teologickými předpoklady Rádlovy práce s motivy pravdy a víry a poukazuje k možnostem hermeneutického výkladu Rádlova konceptu reformy; téma hermeneutiky v Rádlově myšlení pak sleduje ještě v některých dalších statích. Odlišně přistoupila k celkovému uchopení

⁴¹ Pro úplnost doplňme ještě v exilu vznikající syntézu Karla Máchy, který Rádla rovněž řadí do rámce „evangelické filosofie“: MÁCHA, K.: *Glaube und Vernunft. Die Böhmische Philosophie in geschichtlicher Übersicht*, Bd. III, 1900-1945. München – New York – London – Paris 1989.

⁴² LOEWENSTEINOVÁ, Š.: *Filosof a moralista Emanuel Rádl 1873-1942*. Klub osvobozeného samizdatu: Praha 1994; táž: *Emanuel Rádl. Philosoph und Moralist, 1873-1942*. P. Lang: Frankfurt am Main 1995.

⁴³ ŠIMSA, M.: *Filosof a reforma světa. Pokus o filosofickou interpretaci díla Emanuela Rádla a konstituci reformní filosofie*. Acta Universitatis Purkynianae 19, Studia philosophica I. UJEP: Ústí nad Labem 1997.

Rádlovy myšlení Zuzana Škorpíková v disertační práci *Rádlovo pojetí pravdy*:⁴⁴ již titulem navazuje na nejčastěji filosoficky pojednávané ústřední téma a vychází tak z předem vymezeného předpokladu, že myšlenka pravdy je u Rádla „naprosto původní“ a tvoří páteř celé jeho filosofie, ačkoli se jí sám nepokusil systemizovat a zmínky o ní jsou roztroušeny v celém díle a v kontextu řešení jiných otázek. Její postup je pak antipodem práce Loewensteinové: odhlíží od sekundární literatury (výkladů jiných autorů) a v maximální možné míře i od dalšího kontextu rozebíraných Rádlových prací, volí tento jeden jejich ústřední motiv a chronologicky od počátků až do pozdního díla postupně vyjímá, cituje a usouvztažňuje ty pasáže, kde Rádl používá výrazu, pojmu či myšlenky pravdy, a v postupně rozvíjených komentářích konstruuje obraz vnitřních napětí, zdánlivých protimluvů a skryté soustavné pozornosti k pravdě jako ontologického předpokladu porozumění skutečnosti, jež uvádí do souvislosti s pojetím „víry“ a „opravdovosti“.

Jak bylo uvedeno, tyto práce jsem z jiného úhlu, totiž kontextualizací Rádlova přístupu v jednom mnohaletém sporu, určujícím jako stereotyp české intelektuální milieu, doplnil svou monografií a také uspořádáním sborníku, který koncentruje současné spektrum partikulárních příspěvků a přístupů k Rádlovu dílu a odkazu. Totéž ostatně podnikají – byť ne s primárním zájmem o Rádlova osobu – v některých studiích a edicích např. Jan Horský a zejména Miloš Havelka. Havelkovy obě fundamentální edice ke sporu o smysl českých dějin a dále jeho samostatné pojednání na toto téma, jiným způsobem rehabilituje Rádlovo místo v domácích diskusích;⁴⁵ druhý díl edice, zahrnující i dosud nepublikované či prakticky těžko dostupné texty, přitom přispívá právě k reflexím a poznání souvislostí čtyřicetiletého provizoria, v němž stejně provizorně a zasutě figuruje Rádlova osoba. A také např. až současné vydávání sebraných spisů Jana Patočky (svazky *Češi* z let 2006-07) otevírá nové souvislejší pohledy na Rádlovo místo v myšlení a působení této centrální postavy české filosofie minulého století. Rádl v současném bádání tedy figuruje jako již převážně antikvovaná historická osobnost, ale rozvíjí se jak dílčí nové interpretační pokusy, tak stále důležité, aktuální a obohacující sondy do méně známých souvislostí domácích intelektuálních dějin a kataklyzmat.

Při své vlastní zkušenosti s Rádlovými texty a jejich ambivalentní recepcí, a dále u četby monografií o Rádlovi z poslední doby po roce 1989, kdy o něm začalo být možno opět

⁴⁴ ŠKORPÍKOVÁ, Z.: *Rádlovo pojetí pravdy*. Filosofia: Praha 2003.

⁴⁵ HAVELKA, M. (ed.): *Spor o smysl českých dějin 1895 –1938*. Torst: Praha 1995; TÝŽ: *Spor o smysl českých dějin 1938 –1989. Posuny a akcenty české otázky*. Torst: Praha 2006; TÝŽ: *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895-1989*. Nakl. Lidové noviny: Praha 200; HORSKÝ, J. a kol.: *Kulturní a sociální skutečnost v dějzpytném myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepiscectví doby Gollovy školy*. Ústí nad Labem 1999.

svobodně bádát a publikovat (tj. zmíněných prací Š. Loewensteinové, M. Šimsy či Z. Škorpíkové), jsem si stále znovu uvědomoval, jak obrovsky problematické a náročné je soustavné syntetické pojednání o Rádlovi; jde přece o dílo nejen obrovské vnitřní intenzity myšlení, ale též o dílo extenzivně nesmírně rozsáhlé, mnohostranné a zasahující do veliké šíře kulturního života – vědeckého, politického, filosofického, teologického. Čím to, že se Rádl v syntetickém pojednání stává předmětem vlastně jen absolventských prací (diplomních či doktorských, včetně té mé), zatímco chybí zralé interpretace badatelů středního či pokročilejšího věku a tedy i nutně daleko větší zkušenosti? Tím práce mladších badatelů nechci rozhodně *nijak* snižovat, naopak: při jejich dnešní zajímavé škále podle mne již ukazují *meze*, kam lze při takto stanovených celkových pohledech v pracích o Rádlovi dospět (a navíc poskytují dobrý základ pro další navázání). U velkých filosofů s dílem podobného rozsahu přece nebývá zvykem takto široké vymezení: absolventská práce o Kantovi se může legitimně zabývat třeba jen jediným paragrafem nebo rukopisným listem, o Cassirerovi či Rickertovi jedinou knihou... A jak to, že téměř zcela chybějí fundovanější a koncentrované studie o Rádlově díle menšího rozsahu, které by důsledně analyzovaly nějaký aspekt jeho díla v konfrontaci s jinými mysliteli a myšlenkovými proudy? Jsou samozřejmě i výjimky, jako např. práce o sporech v české sociologii od polského autora J. Kiliase.⁴⁶ Ale třeba jen „morfologie“ (v oblasti biologické teorie), „Jednota filosofická“ (spolek) nebo „filosofický kongres 1934“ by obstála jako *samostatná* témata pro doktorskou disertaci o Rádlovi. Za *filosoficky* nejzásadnější mám dosud práce o Rádlovi od J. Patočky a L. Hejdánka; nelze skrýt, že v mnoha náhledech jsem jejich analýzami ovlivněn. Nicméně témata, jak jsou v práci vymezena, vyžadovala přístup odlišný a na základě nových pramenů; navíc jsem původně nemohl počítat s „objevem“ velké části pozůstalosti nebo rukopisu *Útěchy*, jenž vyžadoval fundamentální kritickou revizi; a od úkolů, které takto vzešly, nebylo možno couvnout: např. uspořádání a zpřístupnění objeveného „archivu“ (práce velice časově náročná) jsem považoval za závazek a odbornou povinnost. Osciloval jsem pak v práci ale nápadně mezi příliš mnoha cíli a sám jsem narážel na obtíže celkového uchopení při současném soustředění na určité *details*; výsledek je – sebekriticky řečeno – ještě problematičtější, než jsem původně tušil, často jen náznakový, nedotažený. Budiž, snad ale přináší aspoň několik nových poznatků, které by mohly být zajímavé pro další studium, kritické edice, či zamyšlení nad minulým „českým stoletím“.

⁴⁶ KILIAS, J.: *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR: Warszawa 2000.

I.3. Osobnost a životní východiska

Obrys Rádlovy osobnosti nám ve velké míře vyvstal již v průhledu do reakcí na jeho působení: na jedné straně agresivní a velmi dehonestující, ironické až zlovolné (a zároveň obranné) karikování, a to od osobností často nikoli zanedbatelných a nevýznamných, a na druhé straně silné pohnutí, životní ovlivnění, konstatování neobvyklé působivé síly Rádlových průhledů, inspirací a kladení otázek; nejpůsobivější portrét Rádlova přímého bouřlivého jednání a současné přítomnosti jeho mysli v nadčasových otázkách a stálé metafysické perspektivě vykreslil ve své monografii Hromádka a doplňují ho drobné vzpomínky a postřehy Rádlových žáků a posluchačů (v číslech k Rádlovým šedesátinám nebo po válce).

Jana Patočku, kterého k Rádlovým žákům rozhodně nelze přiřazovat, od počátku silně iritoval způsob Rádlova působení: nikoli snad jeho obsah či eticko-náboženské předpoklady (jako u jiných kritiků), ale zejména *forma*, na niž nešlo soustavně navazovat ve filosofii jako svébytné disciplíně; hovořil o „odstrašující výpravě“ Rádlových textů, jeho *Dějiny filosofie* označil za „filosofický román“ apod. V sedmdesátých letech ale Rádla také pojmenoval „největším myslitelem první republiky a možná že nejsilnějším českým filosofem“; v bytovém semináři věnovaném Rádlovi mladým posluchačům jeho osobnost vzpomínkově přibližoval i následujícími charakteristikami: „K Rádlově charakteristice patří, že to byl také velký bojovník. Když jste ho viděli – on měl něco takového pošetilého v obličejí, ale zároveň to byl velice svérázný, ušlechtilý obličej. Byl velice přímý, skoro až bezohledný tam, kde šlo o určitý názor, ale neobyčejně noblesní a rytířský tam, kde šlo o osobu. Strašně ho dráždila takzvaná prestiž, takový suchý herbartovský styl.“; „Poslyšte, čtěte ho, kde na něj přijdete! [...] Byl to muž, který také strhoval tím, jak přednášel. Byl velmi prostý ve svém výrazivu, neliterátský, nepatetický, a přitom dovedl říct najednou věci, které v člověku ulpěly na celý život.“⁴⁷

Pro ilustraci uvedeme ještě dva úryvky z pamětí, formulovaných rovněž již ze značného odstupu (a teprve nedávno publikovaných), od dvou dalších významných osobností, které Rádla dobře znaly a přitom si od jeho díla a působení udržovaly značně kritický odstup. Prvním je Bohumil Němec (1873-1966), Rádlovův vrstevník, kolega z univerzity, který vycházel ze stejného experimentálního směru v biologii a který rovněž zaujímal významné místo v českém vědeckém a veřejném životě mezi válkami i později. Ve svých pamětech na

⁴⁷ PATOČKA, J.: Vzpomínka a zamyšlení o Rádlovi a Masarykovi. (K 100. výročí Rádlova narození), in: *Češi II. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 13, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 330 a 335.

Rádlovu osobu naráží několikrát, a ne vždy zrovna v pozitivním světle. Nic lépe nesymbolizuje odlišné postavení na veřejnosti než Němcova prezidentská kandidatura (na poslední chvíli stažená) roku 1935 proti E. Benešovi a masarykovskému hradnímu křídlu; Němec patřil k té části biologů, kteří si cenili Rádlových raných zkoumání, ale nepochopili jeho příklon k filosofii v jejím realistickém ražení a s rozpaky vnímali Rádlovo „anarchizující“ působení. Na jednom místě paměti věnuje pak Rádlovi delší pasáž:⁴⁸

Ještě něco o Rádlovi. Znal jsem ho po léta. Osobně byl to člověk milý a mírný, nebojovný. Často jsem v životě poznal, že bouřliváci ve psaní jsou osobně mírní jako jehňata. V péře však byl Rádl neúprosný. Stále proti někomu a něčemu bojoval, někdy jenom špendlíky, jindy kopím. Byl to duch neklidný a nedůsledný. Svě nedůslednosti říkal vývoj a přiznával jej, což bylo docela hezké. Jenomže bylo těžko říci, co je jeho názorem skutečným a co už opustil. Odpůrcům vytýkal, že jsou politiky, sám byl politicky zaujatým realistou a to do krajností. Když se ocitl v úzkých, opustil i zásadu, kterou věda nesmí opustit, že totiž se nesmí zamlčovat fakta, která se k předpokládanému názoru nehodí, a vybírat jen to, které se hodí. Co jiného znamená tento jeho výrok? „Pravý vědec je sice nanejvýš opatrný, zároveň však dovede rozlišovat a tvrdit s jistotou, kde slabí duchové nevědí, co odpovědět. Neohlíží se na všechna fakta, ale vybírá si jen některá a jiná nechává bez povšimnutí, dovede nalézat pravdu a mluvit s jistotou i na základě nedostatečných fakt“ (*Co soudím o spiritismu*⁴⁹). Hned pravý vědec a proti němu slabí duchové. Tato metoda poškodila některá jeho díla, která jsou jinak cenná a originální. Hájil a zdůrazňoval Masaryka. [...] Bude působit [Masaryk] tím více, čím vzdálenější budou politické rozpory a zřetele, které Rádl tolik zdůrazňoval.

Přes zřetelnou antipatii tu vidíme zároveň Němcovu snahu aspoň něco ocenit z jeho perspektivy: Rádlův formát v osobním jednání, nezpochybnitelnou hodnotu a originalitu jeho prací; na Rádlovi si často tříbili své postoje i ti, kteří sledovali jiné cesty, což je patrné i z jiných pasáží Němcových pamětí. Další vzpomínka je z pamětí J. L. Fischera (1894-1973), o generaci mladšího filosofa, vždy poněkud vzdáleného pražskému prostředí, jednoho z posledních filosofických systematiků a architektů strukturalistické doktríny; Rádlovo působení začal vnímat jako mladý za první světové války a později komunikoval spíše na dálku jako mimopražský organizátor činnosti Jednoty filosofické:⁵⁰

Můj poměr k Rádlovi (osobně jsme se nikdy nesblížili) byl zvláštní. Imponoval mně i dlouho jsem si ho vážil pro jeho provokativnost. Provokativně sice nevypadal, se svým poměrně nízkým, krčícím se čelem, na něž spadaly černé jeho vlasy, se svými poněkud skrčenými rameny a poněkud trhavým způsobem dikce. Ale dovedl znamenitě provokovat svými nejrůznějšími soudy i výpady, které mívaly do sebe mnohdy příchuť nečekanosti. Považoval se za žáka a stoupence Masarykova realismu, filosofického i politického. Ještě více než Masaryk byl zahleděn do konkrétnosti věcí a dějů, natolik, že každý pojem málem mu byl neživým schématem. Stejně bezprostředně chtěl také přistupovat k těmto konkrétním věcem i dějům, musily se ho nějak osobně dotýkat, nutily ho, aby se vypořádával s nimi. Mluvil mnoho o vědě i o filosofii, ale co chvíli uklouzl do nějaké konkrétní aktuálnosti, a pak se s velkým neporozuměním dovedl vyjadřovat o jakékoli abstraktní záležitosti – hned mu připadala neživotná. Protože dovedl vidět vše jen konkrétně a všeho se zmocňoval rovněž jen

⁴⁸ NĚMEC, B.: *Vzpomínky*. Archiv Akademie věd ČR: Praha 2002, s. 450.

⁴⁹ RÁDL, E.: *Co soudím o spiritismu*. Grossman a Svoboda: Praha 1922.

⁵⁰ FISCHER, J. L.: *Listy o druhých a o sobě*, vyd. J. Opelík. Torst: Praha 2005, s. 149

konkrétně, žádal opravdovost v těchto konkrétních poměrech a osobní ručení za každé učiněné rozhodnutí. Protože jsem koneckonců ani sám neměl jiného kritéria kromě takového osobního ručení za vyznávané pravdy, byla mi tato stránka Rádlova zjevu velmi sympatická. [...] Rádl tedy sice velmi málo zdůvodňoval, a když, tak začasť velmi pochybným způsobem, ale vytrvale znepokojoval. I politicky. Stál sice stál na půdě masarykovského pojmání demokracie – byl tedy proti sociálnímu maximalismu, ale tehdejší problémy dobové byly pro něj skutečné problémy a nutil – svým způsobem – lidi, aby v nich vskutku problémy viděli.

Ve vzpomínkách, formulovaných zde Patočkou, Němcem či Fischerem z dosti odlišných pozic, nacházíme tedy dostatečně plastický Rádlův obraz, který by šlo v jednotlivostech rozhojňovat. Co zde čteme o Rádlově osobnosti, platí právě i o jeho textech: jejich prostý a literárně nekonstruovaný styl je jen odleskem konkrétního osobního zapuštění do momentálních situací. Hejdánek v jiné souvislosti nabádá, že u Rádla je rozhodující i to, že se ve vyhroceném soudu mýlí, totiž proč a jak se mýlí. To se jen opět dostáváme k obrovské interpretační náročnosti ve vztahu k Rádlovým výše charakterizovaným polaritním vyhrocováním určitých stanovisek; striktní zamítnutí, stejně jako přijetí v podobě pozitivní teze, je sice snadné, ale obojí jaksi nepřípadné: Rádl neustále balancuje. Ukazuje se nám přitom, jakým zvláštním osobním charismatem jsou jeho texty a z nich vycházející výzvy postupovány. Zkrátka, na Rádlově zjevu se ukazuje cosi, co je vůbec problémem myšlení a jeho všemožných formalizací.

Nelze přitom přehlédnout obrovské pnutí přímo v Rádlově osobnosti, promítající se do filosofického výrazu. Na jedné straně silná *individualita*: osobní ručení, konkrétnost, situačnost; myslitel se zmocňuje situace, je principiálně svobodný vůči minulosti a myšlenkovým strukturám, stojí vůči světu „sám a sám“, jak se často Rádl vyjadřuje; nikoli náhodou tu zaznívá ozvěna silné inspirace u Nietzscheho, ale u Rádla je výrazem, resp. niterným polem této bytostné *osamocenosti* dále motiv nepřenosné osobní *odpovědnosti*, individuálního *svědomí*. Odpoutanost individuality od faktoru odpovědnosti a svědomí je současně tím, čeho se Rádl hrozí neméně, než davové konformity a statických, formalizovaných a pouze reprodukováných myšlenkových struktur. Proto na druhé straně Rádlova jakási ukázněná a kontrolovaná civilnost, v podstatě silný *tradicionalismus*, věčná konformita: metaforicky řečeno, jakoby vlk v rouše beránčím a obráceně. Přes svůj individualismus vystupuje Rádl jako bytostný konzervatívec a tato poloha se promítá do interpretu tolik proskribovaného „moralismu“.

Tyto dvě polohy, které zásadně charakterizují Rádlovo literární dílo, byly zakotveny hluboko v jeho nitru. Podívejme se nyní na závěr na některá životní východiska v Rádlově dětství a mládí. Rádl prožil klidné dětství v středočeském posázavském městečku (spíše větší vsi) Pyšely, kde se v domě č. 10 narodil 21. prosince 1973 do rodiny drobných obchodníků

s látkami; ve stáří vzpomíná, jak vodíval rád zvěř na pastvu, trávil čas na travnatých stráních, sledoval ptačí hnízda v okolí, choval holuby... V nedalekém Benešově absolvoval nižší gymnázium, které patřilo piaristům. Do rodného kraje se vracel celý život: v nedaleké obci Zlenice u Sázavy si později pořídil chatu, kde trávil volný profesorský čas. V dětství přilnul zejména k matce, již vypomáhal s obchodem; od ní pochází hluboce katolická výchova. V šestnácti letech (o prázdninách 1899) se na čas celá rodina přestěhovala do Domažlic, odkud oba rodiče pocházeli a kde měl Rádl široké příbuzenstvo včetně prarodičů. Absolvoval tu vyšší gymnázium, které se roku 1890 stalo ze školy obecní školou státní; již tehdy se slovníkem louskal německý překlad Darwinova *Původu druhů*, dělal první mladistvé pokusy a sestavoval herbáře. V Domažlicích byl vlastně ještě více doma a rovněž sem se vracel po celý život; za ženu si později (1907) vzal Marii Martu Ptáčnickovou, dceru vysoce postaveného a zámožného domažlického advokáta Jakuba Ptáčníka. Touha po dalším studiu přírodních věd ale nebyla následována přímočarou cestou na universitu.⁵¹

Na přání maminky, která v Emanuelovi mezi pěti dětmi odhadla citlivého a hloubavého mladého muže, požádal 4. května 1893, ještě před maturitou, o přijetí za řeholního kandidáta do provinciálního řádu sv. Augustina.⁵² Jako novic pak strávil několik měsíců v augustiniánském klášteře ve Vrchlabí. I po odchodu z kláštera zůstal jeho vztah k augustiniánům přátelský a korektní: navštěvoval svého strýce (bratra matky), který byl převorem tohoto řádu v Dolním Ročově, a svého prvního syna Emanuela, který ale v útlém věku zemřel, dal pokřtít rovněž u augustiniánů v Praze u sv. Tomáše. Odchod rovněž nesouvisel s konverzí k českobratrskému evangelictví, k níž došlo daleko později a ve zcela odlišné souvislosti během první světové války. Opuštění noviciátu ale také nebylo nijak harmonické, naopak: znamenalo první opravdový vzdor, nejen vůči řádu a rodinnému katolickému zázemí, ale zejména osobně vůči mamince, kterou měl tolik rád. Demonstrativní stržení kolárku bylo následováno domácí roztržkou, ale odhodlaná touha jít studovat přírodní vědy na universitu byla rozhodující. Rádlovo celoživotní tázání po smyslu vědy a filosofie má jistě jeden z kořenů v tomto čistě osobním a osamoceném rozhodnutí. Studium, věda a filosofie se mu stávají jinou cestou *služby*, jejíž povahu – praktický i metafysický smysl – se

⁵¹ Kromě výše uvedených archivních pramenů přináší některé cenné biografické informace Z. Kožmín a z rodinného prostředí Vladimír Rádl, synovec Emanuela Rádla. Oba krátce po válce ještě čerpali z materiálů, které jsou dnes zčásti ztraceny.

⁵² Z provinciálního řádu sv. Augustina v Praze obdržel Rádl list od P. J. Tondera, datovaný 9. 5. 1893, v němž se praví: „K žádosti Vaší ze dne 4.t.m. přijímám Vás co kandidáta řeholního a slibuji Vám po odbyté maturitní zkoušce přijetí do řádu sv. Augustina. Podrobnosti Vám sdělí důstojný pan P. Atthanas Randa, sekretář řádu, jenž právě nyní v konventu našem domažlickém mešká, k němuž se obrátiti račte.“

celý život snaží prohlédnout a určit. Ne náhodou začíná *Dějiny filosofie* vzpomínkou na rozhovory s maminkou o praktickém významu studia; událost pobytu v klášteře a odchodu z něj ale ponechává ve svém nitru, *nikdy* se o ní ani slovem nezminí (rovněž se nikdy nezmiňuje o mlčenlivém, vznětlivém a patriarchálním otci Antonínovi).

Na filosofické fakultě Rádl studuje vědy přírodní, matematiku, fyziku a chemii, v rámci zkoušky k učitelské způsobilosti (přírodopis jako předmět hlavní, matematika a fyzika jako předměty vedlejší) absolvuje též kolokvia z filosofie a pedagogiky, češtiny a němčiny. Začíná publikovat první ještě studentské práce (o nich v další kapitole) a v ústavu pro zoologii a srovnávací anatomii vzniká absolventská práce *O některých elementech v očních zauzlinách decapodů*, která vychází ve Věstníku Královské české společnosti nauk a v zápětí i ve francouzském překladu.⁵³ Za jmenovanou práci a po klausurních a ústních zkouškách ze zoologie, fyziky a filosofie je mu v prosinci 1898 udělen titul doktora filosofie. Vedle ruchu moderní přírodovědy byl Rádl stržen Masarykovými přednáškami;⁵⁴ ve stáru Rádl vzpomínal, jak Masarykovi nerozuměl, jak se mu zdál příliš vysoko nad obyčejnými tématy přednášek, ale jak mu byly vzorem jeho rozhodnost a nebojácnost. Masarykův vliv na mladého Rádla byl ale mnohostranný. Přijímá od svého učitele nejen četné konkrétní náhledy na filosofii 19. století, zejména rezervovanost vůči subjektivistické tradici německého idealismu i objektivizujícímu pozitivismu, ale především *přístup*, integrující aktivně a aktualizálně filosofii, vědu a literaturu a zvaný *realismem*. Tyto určující podněty konfrontuje s vlastní badatelskou prací, teoretickými přístupy v současné biologii domácí (F. Mareš) i zahraniční (H. Driesch), četbou filosofů života (F. Nietzsche, E. v. Hartmann, H. Bergson), u nichž shledává podobnou oporu vůči nárokům objektivní vědy ve jménu aktivního a tvůrčího „života“ jako u Masaryka, a zejména ruských literátů a romanopisců; Masarykovým realismem zaštiťuje již své rané výzkumy fototropismu a i v posledním vydaném svazku *Dějin biologických teorií* (1913) svou metodu opírá výslovně o *realistický* názor, který prosazoval Masaryk a *nejhlubší* výraz našel prý v románech Dostojevského. V *Bratrech Karamazových* popisuje Dostojevskij Aljošu výslovně jako *realistu* mj. následujícími slovy (v době, kdy se mladý Aljoša rozhoduje pro klášter): „chce pravdu, hledá ji, věří v ni, a když uvěří, žádá si okamžitě se na ní podílet z celé své duše, žádá brzký rozhodný čin a touží třeba

⁵³ RÁDL, E.: *O některých elementech v očních zauzlinách Decapodů*, in: Věstník KČSN, Třída mathematicko-přírodovědecká, 1898, č. 19; Týž: Sur quelques éléments des ganglions optiques chez les Décapodes, *Archives d'anatomie microscopique* 2, 1898, č. 3, s. 373-418.

⁵⁴ V zimním semestru 1896-97 absolvoval Masarykův seminář *Úryvky z filosofie 19. století*, další rok seminář *Jak pracovat?* a v zimním semestru 1898-99 *Sociologické učení o státě*.

všechno, ba i život pro ten čin obětovat. Tito mladíci naneštěstí nechápou, že obětovat život je snad mezi všemi jinými možnostmi právě nejsnadnější oběť, ale obětovat kupříkladu pět šest let bujarého mládí namáhavému, těžkému studiu, vědě, třeba jen proto, aby člověk zdesateronásobil své schopnosti pro službu téže pravdě, témuž velkému činu, který si vyvolil a umínil vykonat – taková oběť zas a zas naprosto přesahuje jejich síly.⁵⁵ Rádl musel být pohnut takovou charakteristikou „realismu“, vůbec líčenou situací Aljoši – příchod do kláštera a zakrátko rozhodnutý odchod z něj „do praktického světa“ – a skrytou výzvou k oběti studiu a vědě; narážka na Rádlovu vlastní někdejší cestu je příliš patrná.

Rádl ale pouze naznačuje, své vlastní nitro nikde nepitvá, a přestože s protichůdnými tendencemi v něm zápasí, tak prostřednictvím jiných. Svou osobou a sebeprožíváním se explicitně nezabývá; nezabývá se pak ale ani nějakým systematickým rozvíjením svých prací a nevdá mu další výše naznačené vyhocování do situačních antitezí. Je nápadné – a bylo mu to pak vyčítáno jako nedůslednost či nesrozumitelnost – jak se i ve své literární činnosti ke svým starším pracím staví pozoruhodně macešsky, odbývá je maximálně pár větami a i ty jsou vždy motivovány jen novým pohledem a nově zakoušenou perspektivou; nevypracuje proto souvislý výklad své „filosofie“ a o jeho životě, myslitelské cestě, se dozíváme jen pramálo a v útržcích. Souvislost v jeho díle je dána nikoli pokračováním a rozvíjením nauky, ale souvislým odpovídáním na tutéž otázku po smyslu ve stále nových situacích; jeho dílo je proto stiženo „odstrašující výpravou“, která bere půdu pod nohama filosofii jako souvislému rozvíjení pojmu, ale otevírá její autentickou rovinu právě v *problematizování* pojmové osnovy a vůbec toho, co „jest“.

Tato tendence Rádlových prací a jeho působení úzce vycházela – a proto o tom zde píšeme – také z jeho niterného psychosomatického ustrojení, které asi i z věcných důvodů nechtěl příliš tematizovat. J. B. Kozák napsal roku 1928, že právě temperament, nervy a nedostatek trpělivosti škodily Rádlovu vlivu; nebyl zdaleka jediný, kdo si všiml této nestálosti, která se projevovala Rádlovou neobyčejnou empatií a senzitivitou, ale také nápadnou nervovou labilitou. Sám ji musel stále více reflektovat v souvislosti s pozdním onemocněním, ale projevovala se daleko dříve, poprvé silně za první války, ale v zárodcích od samého počátku – podrobněji se k tomuto jevu vrátíme v popisu geneze *Útěchy z filosofie*. Na závěr těchto úvodních psychologizujících poznámek si ale můžeme položit jednu spekulativní otázku, související s Rádlovou počáteční biologickou prací: nesouvisejí určité psychosomatické projevy již se samotnou formulací výchozích témat? Kromě jistých

⁵⁵ DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Bratři Karamazovi*, I., Odeon: Praha 1980, s. 32-33.

nervových potíží (ovšem ani mediky nikdy zcela vysvětlených) trpěl totiž Rádl světloplachostí. Pokud od počátku studuje struktury zrakových orgánů ve spojitosti s centrální nervovou soustavou, a dále si všímá problémů orientace ke světlu u nižších organismů i člověka, není to od počátku na přírodovědeckém předmětu zároveň i téma sebereflexe a analýzy niterných faktorů, tematizace *problémů* vnímání a myšlení? Dodejme, že v těchto svých raných výzkumech žádného přímého předchůdce, učitele a osobní vedení neměl, téma si vypracoval zcela samostatně a dosti svérázně.

II. Život mezi vědou, dějinami a filosofií

Vědec prožívá období akmé – nejvyššího vzepětí tvůrčích sil, velké vědecké produktivity. U představitelů různých vědeckých oborů toto období nastává v odlišných fázích života. V matematice, fyzice a některých dalších exaktních vědách vědec prochází touto zkouškou originality zřejmě v raném mládí, ve dvaceti, třiceti, pětatřiceti letech, humanitní vědec vzhledem k výrazné specifičnosti své profese pracuje pomaleji, hromadí velké životní zkušenosti, a zralé plody své práce proto nesklíží ve dvaceti nebo třiceti letech, nýbrž o něco později.

A. J. Gurevič, *Historikova historie*, 2004

II.1. Východiska: teorie a experiment

II.2. „Věda a filosofie“

II.2.1. Život jako dějinnost jeho poznání

II.2.2. Věda a společnost

II.3. Forma: Život jako struktura

II.4. Funkce: Život jako orientace

II.4.1. Zkoumání o fototropismu

II.4.2. Speciální zkoumání

II.4.3. Teorie fototropismu

II.4.4. Teorie orientace a prostoru

II.4.5. Další výzkum, kritika, recepce

II.5. Rádlův „otevřený“ vitalismus

V této rozsáhlé kapitole o Rádlově životě a díle v raném období tvorby do první světové války budeme postupovat nejprve v zásadě chronologicky, tj. vzestupně, a posléze sestoupíme zpět detailněji k některým z biologických výzkumů. První podkapitola (II.1.) se po obecné charakteristice celého období zaměřuje na první Rádlovy experimentální výzkumy i teoretické pokusy v nejranější době od studií do habilitace roku 1904. Následující oddíl (II.2.) sleduje dlouhou periodu od rozšíření habilitace do světové války ve dvou tématech: 1. Konstrukce epochálního díla o dějinách biologických teorií ve spojitosti s Rádlovou kritikou poznání a cestou k filosofii. 2. Problém teorie vědy na příkladě Rádlových polemik ve věci „vědy národní“ a posléze problém Rádlova postavení v rámci české přírodovědy na příkladu sporu o plagiát s K. Dominem; tento spor je tu detailně představen v jeho dobové souvislosti i

s jeho důsledky pro Rádlovu osobu. Následující dva oddíly se soustřeďují na hlavní dvě Rádlovy biologické publikace s klíčovými problémy formy (morfologie) a funkce (fyziologie): nejprve stručněji na relativně pozdní syntézu s formulací programu ryzí morfologie z roku 1912 (II.3.), poté se vrací k završení nejranějšího období ve výzkumu orientačních reakcí (II.4.); zkoumání fototropismu sledujeme detailně od položení otázky, přes konkrétní experimenty, teoretickou konstrukci až k úvahám o pojetí prostorovosti. Problém ukončení těchto zkoumání a jejich místa v tehdejší biologii i přesunu Rádlovy pozornosti k dalším tématům pak přechází k závěrečným poznámkám o Rádlově biologickém myšlení (II.5.).

II.1. Východiska: teorie a experiment

Zvolené motto této kapitoly z pamětí historika A. J. Gureviče má naznačit, že v případě Emanuela Rádla (1873–1942) se setkáváme s docela zvláštní intelektuální biografií. Prochází totiž „zkouškou originality“ jak v raném mládí – s uznávanými výsledky a vynikajícím startem vědecké kariéry – , tak při nezdolném prosazování „zralých plodů své práce“ v době pozdější. Originalitu nelze Rádlovi upřít snad v žádném z myslitelných kritérií. A ani v žádném období jeho tvorby. Životem mezi vědou, dějinami a filosofií pak míníme jednak Rádlovu intelektuální pozici a biografii v prvním dvacetiletí jeho tvorby (život ve smyslu *bios*), ale současně také předmět a fenomén, na jehož prozkoumávání se Rádlovo myšlení jako biologa profiluje (tedy život ve smyslu *zoé*). Období od literárních počátků představuje Rádlovo intelektuální rozpětí od přírodovědce k teoretikovi, historikovi vědy a filosofovi.

Z hlediska programově prováděného filosofického aktivismu mezi válkami Rádla sám v řídkých zpětných projekcích hodnotí své předválečné „vitalistické“ stanovisko jako sice relevantní, ale více méně nedostatečné a překonané; v jeho stopách pak právem i ostatní interpreti vykládají předválečné dílo jako sice důležité, ale přece jen pouze *východisko*, zejména noetické, pro další vývoj (Smetáček, Kozák, Hromádka i Patočka).

Z. Škorpíková, která nejsoustavněji sledovala Rádlovo pojetí pravdy jako jeho hlavní a původní filosofickou myšlenku od raných prací chronologicky v jeho formulačních proměnách, došla ale k důležitému poznatku: myšlenka pravdy jako svého druhu „skutečnosti“ se Rádlovi objevila, když refleктоval a pozoroval *vědu*, a tak ho „téměř nepozorovaně“ zavedla k filosofii; to, že pojetí pravdy později natolik sblížuje s křesťanstvím (totiž prostřednictvím pojetí víry na hebrejsko-biblickém základě), může vést k domněnce, že

toto pojetí vlastně z křesťanství vychází, ale není tomu tak. A dodává k tomu výslovně: „Pokud jde o genetický přístup, lze jej užít jen pro období do roku 1918, kdy Rádl dospěl k rozhodujícímu upřesnění myšlenky pravdy; od té doby se myšlenka pravdy přesně vzato nevyvíjela – Rádlovo pojetí pravdy v roce 1942 je totéž jako pojetí v roce 1918, ačkoli má za sebou určitou cestu – vyvíjelo se pouze pojetí otázek, v jejichž souvislostech Rádl o pravdě uvažoval, zatímco sama myšlenka pravdy jako by jen procházela různými kontexty, aby v jednom ukázala ty aspekty, které v druhém nejsou patrné; spíše než termín ‚vývoj‘ se tu hodí termín ‚pohyb‘ myšlenky.“⁵⁶ Z tohoto hlediska se jeví být období do roku 1918 svým způsobem mimořádně důležité: pokud se Rádlovo pojetí pravdy formuje primárně na reflexi vědy a vědeckosti, pak musí být věcně přínosné a důležité podrobněji studovat, čím a jak se sám jako vědec skutečně zabýval. Pro přehled můžeme nejprve uvést hlavní knižní práce z této doby v jejich pořadí:

1903 – *Untersuchungen über den Phototropismus der Tiere*

1905 – *Geschichte der biologischen Theorien*, I.

1909 – *Geschichte der biologischen Theorien*, II.

1912 – *Neue Lehre vom zentralen Nervensystem*

1913 – *Geschichte der biologischen Theorien in der Neuzeit*, I.

1914 – *Úvahy vědecké a filosofické*

1918 – *Romantická věda*

Uvedené práce jsou ale pouze hlavními výstupy velice rozsáhlého a mnohostranného díla, tvořícího nepřetržitou řadu studií, článků, polemik, recenzí a menších samostatných monografií hned od studentských let; základní osnovu a celý rozsah této činnosti v plnosti ukazuje kompletní komentovaná bibliografie a úvod k ní.⁵⁷ Pokud si vedle Rádlovy velké pracovitosti a obsahové extenze uvědomíme, že i časově se jedná o ještě *delší* období, než další meziválečné (rovněž mnohostranné a tak problematicky interpretované), pokus o jeho komplexní pojednání se tím značně komplikuje. Proto i naše následující studie je vlastně opět jen rozpracováním určitých vybraných témat v kontextu dobovém i Rádlova myšlenkového vývoje.

Detailní vhled do obsahu zmíněné bibliografie přitom prozrazuje, že diferenciaci přírodovědec-historik-filosof je problematická a nelze ji chápat čistě chronologicky. Za prvé proto, že Rádlův vyhraněný historický, teoretický a filosofický zájem je patrný od samého

⁵⁶ ŠKORPÍKOVÁ, Z.: *Rádlovo pojetí pravdy*, 2003, s. 9-10.

⁵⁷ *Příloha I*: HERMANN, T.: Bibliografie prací Emanuela Rádla do roku 1918, *Dějiny věd a techniky* 35, 2002, č. 2, s. 77-97.

počátku, doslova od prvních prací. Spíše synchronně po léta sleduje několik vzájemně propletených problémových okruhů, na které střídavě soustřeďuje pozornost a dovádí k souvislejším výstupům. Při překvapivé rozsáhlosti i tematické šíři literárního působení v prvním období koncentroval pak Rádl základní výsledky svých bádání do uvedených syntetických děl. Za druhé je odlišování jednotlivých oblastí problematické proto, že Rádl sám tak nečinil: jeho snaha je od počátku *integrací* vědy, jejího dějinného rozměru a filosofie. Jejich jednotlivé termíny neodlišoval principiálně, nýbrž výslovně pouze pro praktické argumentační potřeby. To ostatně potvrzuje ještě dlouho po válce, např. ještě v *Moderní vědě* (1926), a teprve poté postupně – ovšem v zásadě rovněž z praktických potřeb – vypracovává striktnější vyhranění filosofie jako „programu pro reformu světa“.

Rádlovu odbornou práci v raném období lze schematicky rozdělit do tří oblastí zájmu: 1. Histologie, srovnávací anatomie a morfologie. 2. Fyziologie smyslových reakcí. 3. Teorie, psychologie, historie a filosofie vědy. Je ale pozoruhodné, že základní zkoumání i teoretické rozvrhy v celé tematické šíři pozdějších syntéz zahrnují v zárodcích již práce z nejranějšího období od ukončení studií do habilitace v roce 1904. Je dále zcela signifikantní, že dvě úplně první publikované, ještě *studentské* práce věnované mineralogii a petrografii představují na jedné straně exaktní analytickou seminární práci, na druhé pak již souběžnou studii, jejímž námětem je *vývoj* krystalografických *teorií*.⁵⁸ Rádl tu líčí vývoj pojmu krystalu v novověké vědě od 17. století a končí současným rozpolcením ve dvou různých paralelně rozvíjených teoretických přístupech: matematické krystalografii (tj. odvozování struktury krystalu geometrickou dedukcí) a chemické teorii krystalu, vysvětlující tvar krystalů funkcí chemických prvků a dedukcí z fyzikálních vlastností (vzhledem k pružnosti, vlastnostem tepelným, světelným, elektrickým, magnetickým). Článek končí vizí: „možná, že se sřítí všechny [teorie geometrické, chemické, fyzikální] a na troskách jejich vyroste budova zcela nová.“ Juvenilní článek (Rádlovi bylo čtyřiaadvacet let) je pozoruhodný nejen proto, že krystalová teorie měla vždy v biologickém myšlení význam pro analogie ke struktuře živého, ale i kvůli Rádlovu ranému preliminárnímu vhledu, jak je konkrétní věda závislá na teoretickém rámci a jak jednotlivé teorie mají do značné míry autonomní vývoj; v neposlední řadě se tu již zárodečně, ale plasticky projevuje spojování Rádlova historicko-teoretického zájmu s anticipacemi budoucího vývoje, nebo jeho potřeb.

⁵⁸ RÁDL, E.: *Gabbro ze Studeného v okolí Jilovském*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, č. 24. Praha 1897; Týž: Rozvoj teorií krystalových, *Vesmír* 26, 1897, č. 19, 20 a 22, s. 220-222, 230-231, 254-255.

Studium přírodních věd na Filosofické fakultě české university v Praze zakončil Rádl doktorátem 21. prosince 1898. Zároveň s promocí složil Rádl státní zkoušky pro učitelství na středních školách a zbytek školního roku působil jako suplent na gymnáziu v Plzni; od září 1899 byl jako suplent (provizorní učitel) přeložen na c.k. reálnou školu do Pardubic, od září 1900 byl jmenován učitelem skutečným (pedagogická hodnost mezi suplentem a profesorem). V druhém pololetí školního roku 1901-02 mu byla udělena dovolená k vědeckému studiu, na pardubickou reálku se ale už nevrátil.⁵⁹ Vedle pedagogické činnosti se dál věnoval experimentální a badatelské práci a záhy publikoval několik pozoruhodných prací, které mu zajistily vynikající renomé v odborné obci. Pro anatomická zkoumání mořské fauny mu pomohla návštěva zoologické stanice v Neapoli (1900), v roce 1902 pak absolvoval studijní pobyt na vídeňské univerzitě (kvůli kterému mu byla udělena dovolená); v jeho rámci podnikl studijní cestu do Německa a Švýcarska, aby se seznámil s tamními přírodovědeckými ústavy. Od září 1902 bylo Rádlovi přípisem od zemské školní rady uděleno místo skutečného učitele (krátce na to c.k. profesor) na české státní reálce na Novém Městě (v Ječné ulici) – v Praze již setrval natrvalo, mohl ještě zintenzivnit vědeckou činnost a vbrzku připravit habilitační práci.

Při cestě do Německa a Švýcarska navázal Rádl některé významné kontakty, z nichž nejvýznamnější bylo seznámení s profesorem zoologie v Basileji Rudolfem Burckhardtem (1866-1908). Ten je jedním z dnes pozapomenutých propagátorů historického studia biologie a autorem ve své době známých *Geschichte der Zoologie* (1907) a studií o hippokratovské medicíně; kladl důraz na souběžné experimentální bádání a dějinné studium biologie a Rádla podstatně inspiroval k pozdějšímu profilování teoreticko-historických zájmů směrem k svébytné disciplíně.⁶⁰ Již jako student si Rádl zapsal přednášky o darwinismu u prof. B. Hatscheka, tehdy působícího v Praze na německé univerzitě. Daleko větší význam ale mělo pro Rádla rovněž již v době studia dílo Hanse Driesche (1869-1941); od seznámení s Drieschovým programovým spisem *Die biologie als selbständige Grundwissenschaft* (1893) Rádl trvale sledoval jeho práci. Drieschův racionální vitalismus, podložený

⁵⁹ Ve velmi kladné kvalifikaci od ředitele L. Štorcha se pravilo, že za dobu tříleté služby učitelské Rádl vyučoval přírodopis ve všech příslušných třídách reálných a matematiku v nižších třídách s prospěchem velmi příznivým, dále že ve škole byl vlídný, ale přísný, že si udržel kázeň, že uspořádal bohaté přírodovědecké sbírky a že pečoval o zahradu botanickou.

⁶⁰ K Burckhardtovi viz SMIT, P.: The Swiss zoologist Rudolf Burckhardt (1866-1908), pioneer in biohistory, *Gesnerus* 42, 1985, č. 1-2, s. 67-83. Rádl vedl s Burckhardtem korespondenci v době psaní svých *Dějin* a jejich druhý díl, který vyšel krátce po Burckhardtově smrti, je mu věnován. Burckhardtova nejznámější historická práce ale vychází roku 1907 a Rádlův první svazek je tu již v základní literatuře uváděn; BURCKHARDT, R.: *Geschichte der Zoologie*. Sammlung Göschen, Leipzig 1907, s. 6.

experimentální práci a definující *autonomii životních procesů*, mu pomáhal vymezovat vlastní pozici jak vůči darwinismu, tak módním verzím vitalismu, argumentujících „životní silou“, i vůči redukcionismu biologického zkoumání na zákonitosti fyziky a chemie. Rádl je znám a standardně uváděn jako zastánce Drieschova neovitalismu; přispěl k tomu jednak tím, že druhý díl *Dějiny biologických teorií* završil výkladem Driesche a vytknutím jeho teze o konci darwinismu, a posléze právě i svými vlastními projekcemi v meziválečné době.⁶¹ Ovšem pohled do Rádlových biologických prací a raných výkladů Drieschovy nauky ukazuje, že Drieschovy teorie nikdy nepřijímal bezvýhradně a nekriticky, v zásadě je neakceptoval. Sice byl inspirován autonomistickou myšlenkou i popřením darwinistické vývojové mechaniky v mechanistickém podání Rouxově, ale právě jen jako originálním *programem*. Od samého počátku Rádl *nepřijímá* Drieschovu celkovou teleologickou extrapolaci pojmů, definovaných na výzkumu procesů regenerace a v rámci embryologie. Ačkoli se Driesch domnívá, že nahrazuje starší směry vitalismu, Rádl jeho spojení kantovského apriorismu s aristotelským pojmem entelechie považuje za pokračování staršího vitalismu, definovaného jako protiva mechanicismu.⁶² A sám zakládal autonomii životních procesů na jiných výzkumech a pojmech, jak ještě uvidíme.

Po získání doktorátu Rádl pokračuje řadou histologických a anatomických studií, zabývajících se zejména morfologií smyslových orgánů, konkrétně zraku, a problémy nervové soustavy. Již rok po úspěšné absolventské práci publikuje výsledky dalšího zkoumání stavby nervových křížení v očním traktu u členovců;⁶³ Rádl tu vychází od nevyřešeného problému, jak se *fyzikální* děj dopadu světelných vln na sítnici proměňuje na *fyziologické* podráždění (probíhá nervy a způsobuje reakce organismu), a dále jak souvisí s „duševními“ změnami (pocity); podstata se obecně hledá v tyčinkách a čípkách sítnice, kde *chemické* změny způsobené světlem (jako na fotografické desce) podmiňují přechod od fyzikální k fyziologické stránce procesu. Chemické změny v substanci tyčinek se podle toho přenášejí nervovými vlákny, které mají pouze funkci vodivého spojení zrakových center (gangliových buněk). Rádl pak ve vlastním zkoumání ukazuje, že v zrakových centrech členovců nelze najít takovou *pravidelnost* v uspořádání gangliových buněk a kvalitativní rozdíly mezi nimi, jaké

⁶¹ Typicky např. v předmluvě k českému vydání Drieschy knihy *Člověk a svět* v překladu Rádlova žáka Karla Kupky; RÁDL, E.: Hans Driesch, in: DRIESCH, H.: *Člověk a svět*. J. Laichter: Praha 1933, s. 1-4.

⁶² Např. v závěru podrobné studie, RÁDL, E.: Hans Driesch. Přehled jeho vědecké činnosti, *Časopis lékařů českých* 45, 1906, č. 7, 8 a 9, s. 206-211, 243-248, 271-276.

⁶³ RÁDL, E.: *Ueber den Bau und die Bedeutung der Nervenkreuzungen im Tractus opticus der Arthropoden*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, č. 23: Praha 1899.

dosavadní teorie předpokládá; naproti tomu se tu nacházejí *pravidelně* rozložená nervová vlákna, která i kvantitativně převyšují hmotu ganglií. Nejnápadnější přitom prý je, že zrková centra nejsou spojena rovnoběžnými vlákny, nýbrž různě kříženými, přičemž toto křížení nemá nic společného s křížením očních nervů u obratlovců. Výklad tohoto křížení dosud neexistuje; měřením Rádl dále nachází rozdíly v délce vláken (až trojnásobná); význam délkového rozdílu je, že *okamžitá* změna v jednom centru (chemická i jiná) vstupuje do dalšího centra jako *periodická* řada názorů a intervaly jsou dány rozdílem v délce spojujících vláken. Rádl usuzuje, že dosavadní teoretická otázka, zda se výsledný obraz vnějšího světa skládá z elementárních obrázků jednotlivých oček složeného oka členovců (Gottsche), anebo zda v celém oku vzniká jeden přímý obrázek (J. Müller), přestává být rozhodující; otázkou nyní je, jaký následek má fakt, že *jednodobé* vnější podráždění dosahuje dalších cílů v určitých *intervalech*? Otázku nechává Rádl otevřenu, ale práce je již zajímavá nápadně teoretickou ambicí a způsobem kladení dalších otázek *významu* pozorovaných jevů. Důležitým dokumentem Rádlových teoretický východisek je i jednoznačné odmítnutí (z důvodů teoretických i praktických) návrhů na objektivující nomenklaturu ve fyziologii nervové soustavy, prosazovanou T. Beerem, A. Bethem a tehdy mladým začínajícím J. v. Uexküllem:⁶⁴ sice uznává snahu odantropologizovat výzkumy a pojmy srovnávací fyziologie, ale nová nomenklatura – přísně fyzikalistická – je druhým a v praxi neproveditelným extrémem, který důsledně chápe organismy jako stroje.

Průběžným završením dalších výzkumů v tomto směru je pak cenou vyznamenaná monografie *O morfologickém významu dvojitých očí u členovců*.⁶⁵ Rádl v ní vychází od kritiky rozšířeného názoru, že oči členovců jsou nahodilým útvarem, vzniklým v závislosti na zvláštních životních podmínkách, tedy již od daleko obecnějšího stanovení problému. Cílem je vyvrácení tohoto názoru důkazem „morfologického významu“, tj. že *stavba* očí členovců má stejně elementární význam pro posouzení dané živočišné skupiny jako např. nervová soustava a další. Na základě konfrontace dosavadních teorií a vlastního zkoumání Rádl usuzuje, že dvojitě oči jsou u členovců rozšířeny ve větší míře a jsou *původnější*, než oči nerozdělené (jednoduché). Podle morfologických znaků dále rozlišil *pojmově* „oči temenní“ (tj. jednoduché) a „oči postranní“ (tj. složené). Touto novou nomenklaturou Rádl zdůraznil právě morfologické hledisko, hledisko podle původní stavby. Termín „temenního oka“ (jímž nahrazuje termín „očka“) totiž ukazuje jednak na ještě hlubší souvislost s parietálním okem

⁶⁴ Srv. *Česká mysl* 1, 1900, s. 400-401.

⁶⁵ RÁDL, E.: *O morfologickém významu dvojitých očí u členovců*. Spisy poctěné jubilejní cenou KČSN, č. 13. KČSN: Praha 1901.

obratlovců (pro něž se toho termínu běžně užívá), a jednak na společný původ – a tedy stejný morfologický význam – s těmi „očky“, která se u některých členovců nalézají na *spodní* straně hlavy (proto i je nazývá jednotně temenním okem). *Původem* však Rádl nemíní fylogenii (i když na ni lze odvozeně usuzovat), nýbrž: „schéma jakéhosi prvotného členovce“. Předpoklad jednotného „schematu“ pro různé „typy očí“ tvoří vlastní *princip* metodického anatomického zkoumání: později zdůrazněný primát výzkumu stavebního plánu (Bauplan předdarwinovských morfologů) je tu součástí Rádlova praktického postupu. Po prokázání morfologické původnosti dvojitých očí připojuje Rádl nad rámec původního vymezení práce i *fysiologické* pokusy a pozorování, které vykládají oči hmyzu jako aparát, který „orientuje živočicha vzhledem k energii světelné“. Zde se Rádlovi otevírá prostor dalšího budoucího experimentálního zkoumání.

Tento základní směr anatomického zkoumání Rádl souběžně doplňuje samostatným propracováním potřebné teoretické komponenty. Tu ve stejném roce 1901 soustavně rozpracoval v rozsáhlé studii *Über die Bedeutung des Prinzips von der Korrelation in der Biologie* o korelačním principu jako třetím explanačním modu v biologii.⁶⁶ Studie patří do souvislosti četných dobových snah hledat specifické logické základy pro biologii a Rádl se tu otevřeně hlásí ke Cuvierovu pojmu *korelace* orgánů, který ale vyzdvihuje na novou teoretickou rovinu. Princip korelace Rádl zavádí zcela originálně vedle předpokladu, resp. principu *kauzálního*, vedoucího k *mechanistické* hypotéze, a *teleologického*, na němž stojí hypotézy *vitalistické*. Nejde jen o doplnění, ale současně i o kritiku obou pozic. Rádl jednak polemizuje s fyzikalistickou tendencí části tehdejší biologie, jež teoretickou fyziku chápe jako universální předobraz vědy a tedy též jako platný ideál pro biologii. Ta se v tomto směru stává pouze aplikovanou fyzikou a chemií (tuto tendenci reprezentuje např. Wilhelm Roux). Teleologické hledisko ale rovněž nepostačuje: na něm založené vitalistické kritiky mechanismismu se stávají jen jeho zrcadlovým spekulativním symptomem a nevystihují pravou povahu biologického zkoumání, nejsou pro něj užitečné (již zde Rádl formuluje své vymezení i vůči Drieschovi). Rádl představuje celou řadu argumentů pro tezi, že korelace má nezastupitelnou funkci ve *srovnávací morfolologii*, ve studiu *ontogeneze* a ve *fyzilogii*. Korelační princip má základní prostředkující funkci mezi kauzálním a teleologickým a nelze

⁶⁶ RÁDL, E.: Ueber die Bedeutung des Prinzips von der Korrelation in der Biologie, *Biologisches Centralblatt* 21, 1901, č. 13, 15, 17, 18 a 19, s. 401-416, 491-497, 550-560, 585-591, 605-621. Ke kontextu této práce srv. JANKO, J.: Die allgemeinen theoretischen Konzeptionen in den Wissenschaften vom Leben..., cit. d., 1981; k těmto Rádlovým pracem též KLEISNER, K.: Idealistic Morphology and Correlation in Rádl's Biology, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 143-152.

ho redukovat na ani jeden z nich. Zkoumání živého je principiálně zkoumáním korelací, tj. *vzájemné* souvislosti, souvztažnosti. Korelační vztahy proto *vždy zároveň* zahrnují podobnost i odlišnost (morfologickou, funkcionální atd.), jedinečnost i obecný typ. Proto korelační princip není jen doplněním, nýbrž získává dokonce určitou přednost jako princip *typický a vlastní biologii*, jako zvláštní logická forma biologického myšlení a zkoumání. Zvláště důležité jsou přitom dva prvky:

Podle Rádlova určení princip korelace není výraz ani čistě *empirický*, ani čistě *teoretický*. Nutná principiální vztaženost, korelace, se tedy netýká pouze předmětu biologického zkoumání, „objektu“, nýbrž je principiálním výrazem vzájemného vztahu mezi badatelem a zkoumaným „předmětem“. Subjekt-objektová diference, která právě umožňuje kauzální a teleologickou explanaci, je tu principiálně relativizována. Badatel – živá bytost – je rovněž korelátou zkoumání. A dále, principem korelace, jak jsme uvedli, Rádl programově pojmově navazuje na starší Cuvierovu metodu. V rozsáhlém historickém úvodu ji představuje zároveň s inspirativními principy biologického zkoumání u Geoffroye St. Hilaira, Goetha a Ch. Darwina. Pro aktuální potřeby svého bádání se Rádl obrací převážně ke klasickým morfologům. Osnova historického nástinu včetně některých doslovných pasáží se stane za čtyři roky základem Rádlova prvního rozvrhu dějin biologických teorií.

Anatomická zkoumání zrakových orgánů u nižších organismu vedla Rádla k dalším zkoumáním zrakových center, tedy specifických struktur centrální nervové soustavy. Paralelně s rozvinutím tohoto zkoumání, završeného rozsáhlou studií z roku 1902,⁶⁷ předložil ve spoluautorství s lékařem Josefem Pelnářem i potřebnou teoretickou kritiku neuronové teorie (atomisticko-kauzální) jako takové.⁶⁸ Všechny tyto rané práce již záhy předjímají badatelské principy, teoretické a filosofické koncepty, uplatněné po desetiletí v hlavním spise o centrální nervové soustavě.

Zároveň se také prakticky od počátku objevují hojné publikace z historie a filosofie přírodních věd: historická studie *Jana Ev. Purkyně práce histologické* odkrývá nejen mnohé Rádlovy badatelské inspirace, ale jako neodvozená, novátorská a kritická podala jednu

⁶⁷ RÁDL, E.: Über spezifische Strukturen der nervösen Centralorgane, *Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie* 72, 1902, č. 1, s. 31-99.

⁶⁸ RÁDL, E.: *Teorie neuronová a nové náhledy o skladbě ústřední soustavy nervové*. Sbírká přednášek a rozprav z oboru lékařského 98, série X, č. 7-8. Bursík a Kohout: Praha 1902. Srv. dále práce uvedené v *Příloze I* / údaje č. 7, 44, 52, 68, 115 ad.

z významných purkyňovských interpretací, které zůstaly nepřekonány po mnohá desetiletí.⁶⁹ Hned v prvním a druhém ročníku *České mysli*, orgánu Filosofické Jednoty, vycházejí studie *O české filosofii přírodní* o Purkyňově, Smetanově a Amerlingově naturfilosofii, a na ní navazující *O dnešní filosofii přírodní*. Tyto práce doplňuje řada ještě speciálnějších, nebo naopak popularizujících prací o dějinách, filosofii či psychologii v přírodovědě.⁷⁰ Nejvíce osobní ráz má studie z roku 1902 *O náladové skepsi*, ve které Rádl zárodečně a nápadně psychologizujícím způsobem formuluje myšlenku *opravdovosti*: vyrovnává se tu tímto prostřednictvím s ranými vlivy Masaryka a Mareše.⁷¹

Po tomto velice širokém rozběhu, konkrétně badatelském i teoretickém, se Rádl soustředil na sérii fyziologických zkoumání, kterými souběžně doplňoval morfologické hledisko. Etologická experimentální zkoumání smyslových reakcí, zejména fototropismu, následně vedla k habilitaci a vyústila do první větší syntézy. Jako habilitační spis předložil již v únoru 1903 pojednání *Nová pozorování o fototropismu zvířat*; mnohem podrobnější a o teoretickou část rozšířenou variantu pak představovalo německé vydání pod titulem *Untersuchungen über den Phototropismus der Tiere*.⁷² Kniha shrnovala Rádlův několikaletý intenzivní experimentální výzkum fototropických jevů u nižších organismů, přinášela řadu nových poznatků a jako velmi samostatně teoreticky podložená dosáhla již silného ohlasu nejen doma, ale i v zahraničí. Touto knihou, která je zakladatelskou prací české

⁶⁹ RÁDL, E.: *Jana Ev. Purkyňe práce histologické*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, 1900, č. 15. Praha 1900. O Purkyňovi zde jako vzoru Rádlova pozdějšího "názorového empirismu" ŠKORPÍKOVÁ, Z.: *Rádlovo pojetí pravdy*, 2003, s. 12-14.

⁷⁰ RÁDL, E.: O české filosofii přírodní, *Česká mysl* 1, 1900, č. 1, 2 a 4, s. 36-41, 101-107, 241-248; TÝŽ: O dnešní filosofii přírodní, *Česká mysl* 2, 1901, č. 3, 4, 5 a 6, s. 206-211, 281-285, 362-366, 437-439. Srv. dále práce uvedené v *Příloze 1* / údaje č. 8, 17, 22, 23, 30, 40, 41 ad.

⁷¹ RÁDL, E.: O náladové skepsi, *Česká mysl* 3, 1902, č. 2, 3, 4, 5 a 6, s. 101-108, 161-170, 271-282, 321-333, 422-432; srv. k tomu podrobněji ŠKORPÍKOVÁ, Z.: *Rádlovo pojetí pravdy*, 2003, s. 16-22. Z Rádlovy strany šlo ale zároveň o nepřímý komentář k tzv. „spor o principie přírodovědeckého poznání“, právě probíhající zuřivé polemice mezi profesorem fyziologie na lékařské fakultě Františkem Marešem (1857-1942) a profesorem chemie Bohuslavem Raýmanem (1852-1910), v níž se jednalo mj. právě o vymezení objektu přírodovědného zkoumání a funkce filosofie (resp. teorie) v poznávacím procesu. Po předběžném vyhocení jednotlivých pozic (kolem redakčního vedení a orientace *Živy*) spor otevřeně propukl jako reakce na knihu F. MAREŠE: *Idealismus a realismus v přírodní vědě*, Praha 1901. K této rovině sporu srv. JANKO, J.: Spor Mareš – Raýman a Česká akademie věd a umění, in: *Práce z dějin Akademie věd*, serie A, sv. 5, Praha 1997, s. 31-76. Jeho samostatnou komponentou však byl tzv. „spor o Kanta“, jež inicioval Masarykův v zásadě pozitivní posudek Marešovy knihy s výhradou, týkající se interpretace Kantova apriorismu, a charakteristikou jejího „nezdravého mysticismu“. Tento „spor o Kanta“, diferencující českou filosofickou obec, byl završen v pozicích žáků až ve 20. letech a patří sem i v úvodu zmíněná polemika Rádla s Vorovkou.

⁷² RÁDL, E.: *Nová pozorování o fototropismu zvířat*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, č. 55. Praha 1902; TÝŽ: *Untersuchungen über den Phototropismus der Tiere*. Wilhelm Engelmann: Leipzig 1903. K tomuto zkoumání se detailně vrátíme v oddíle II.4.

experimentální etologie, tak na sebe Rádl poprvé výrazně upozornil v širších odborných kruzích. Roku 1904 se tak Rádl habilitoval pro fyziologii smyslových orgánů zvířat a jako soukromý docent mohl vypsát přednášku a cvičení na fakultě.⁷³

Rádlovy biologické počátky jsou velice důležité historicky jako významná součást české biologie počátku 20. století. Práce vznikaly při českém ústavu zoologie a srovnávací anatomie v Praze pod vedením prof. F. Vejdovského. Vejdovský byl významným vědcem i pedagogickou osobností, která podněcovala své žáky k mezinárodní účasti na nejmodernějších směrech soudobého biologického bádání. Na nedávno osamostatněné české univerzitě představoval v přírodních vědách vůdčí osobnost emancipované české vědy, usilující programově o překračování starovlastenecké národní uzavřenosti a zapojení do mezinárodního výzkumu. Jeho působení lze paralelizovat s iniciačním působením osobností jako byli T. G. Masaryk ve filosofii, Jaroslav Goll v historické vědě, Jan Gebauer v jazykovědě, Albín Bráf v ekonomii (národohospodářství) ad. Tzv. *Vejdovského škola* se na přelomu století stala východiskem moderní české experimentální biologie a líhni mladých badatelů, od nichž vycházely mnohdy velmi novátorské práce. Rádl se svými výzkumy i teoretickými koncepcemi patřil k jejím typickým a zároveň v této době nejvýraznějším představitelům. Z dalších výrazných osobností uveďme alespoň Bohumila Němce: byl stejný ročník jako Rádl a jeho nástup byl ještě rychlejší; ve stejné době, kolem roku 1900 provedl na poli experimentální botaniky své zásadní objevy (funkce otolitu v kořenové špičce) vedoucí k popisu mechanismu geotropismu u rostlin.⁷⁴ Právě dominující spojení *experimentu a teorie* se koncem století obecně stalo významným faktorem v integraci věd o životě a pro teoretickou biologii. Není náhodou, že v této době se též rozšiřuje úsilí o syntézu oboru

⁷³ Nutno ale doplnit, že v habilitačním posudku se konstatuje, že Rádl své práce provází obšírnými teoretickými úvahami, neobvyklou formulací otázek, ale i zaváděním nových pojmů „často dosti nejasných“; původně navržená habilitace srovnávací fyziologie živočichů byla nakonec omezena pouze na fyziologii smyslových orgánů; členy komise byli B. Němec, F. Vejdovský a B. Raýman.

⁷⁴ Jak to s významnými a zakladatelskými osobnostmi bývá, názory i na Vejdovského, jeho postavení, činnost a postoje k žákům byly velmi různorodé a protichůdné; uveďme opět vzpomínku B. Němce, která nám zároveň doplní další důležitá jména: „V ústavu prof. Vejdovského pracovalo za mého studia několik nadšenců, mezi nimi medikové F. K. Studnička, K. Písařovic, K. Herfort, J. Fl. Babor, K. Šulc, z přírodopytců J. Janda, A. Mrázek, K. Tolc, já, E. Bayer, E. Rádl a jiní. Již před námi pracovali u něho prof. Fr. Petr, Em. Sekera, Ant. Šolc. Po nás pak řada mladších žáků. Vejdovský měl pro mladé biology velkou přitažlivost. Byl optimistou, věřil, že nás všude čekají nové a důležité objevy, a co bylo důležité, měl z nálezů svých žáků opravdovou radost a nikdy nikomu z nich nezáviděl. Nebyl dogmatikem, skutečnosti ho vždycky přesvědčily.“; NĚMEC, B.: Biologie na Karlově univerzitě před 65 lety, *Vesmír* 38, 1959, č. 7, s. 239-241 (cit. m. 240). Dále k Vejdovského škole zejm. opět JANKO, J.: *Vznik experimentální biologie v Čechách*, cit. d., 1982.

„obecné biologie“ (Allgemeine Biologie) – Rádl k ní rovněž směřuje, ale dosti svéráznou cestou.

II.2. „Věda a filosofie“

II.2.1. Život jako dějinnost jeho poznání

Souhrnnou prací o fototropismu však zároveň kulminuje Rádlovo uznání v kruzích českých přírodovědců. Rádl totiž nenaplnil očekávání svých učitelů i kolegů, že následně ještě zintenzivní speciální výzkum ve srovnávací fyziologii, a jeho převažující orientace na teorii a historii oboru nenašla – přes dílčí pochvaly – patřičné pochopení. S neskryvanou trpkostí a výčitkami poukazovali na tento ústup z experimentálně-vědecké orientace členové komise (zejm. Vejdovský) jak při rozšíření habilitace v roce 1906, tak ještě o deset let později při dramatickém jednání o profesuru. I přes zklamání oponentů nad Rádlovým omezením experimentální práce mu byla roku 1906 rozšířena habilitace pro dějiny věd přírodních.⁷⁵ Dva roky po souhrnné práci o fototropismu totiž vyšel první svazek objemného spisu *Geschichte der biologischen Theorien* a jeho novátorství a bezprostřední ohlas nešlo přehlédnout. Touto prací se počíná nová kapitola Rádlovy proslulosti a mezinárodního věhlasu. Druhý díl vychází o čtyři roky později (1909), tentokrát i s paralelní českou jazykovou mutací, v předvečer světové války pak vychází opět jen německy zcela přepracovaný a o renesanční vědu rozšířený první díl (1913).⁷⁶ Válka a další převratné události již zabránily v plánovaném a započatém přepracování i druhého dílu.

Vejdovského pozdější kritiku, jíž opakovali i další kritici a kolegové z university, že totiž nejde o vlastní historii biologie, ale o dějiny idejí filosofických se zřetelem k biologii, a že v tomto případě více než o biologickou vědu jde spíše již o čistou filosofii, historii a relativizaci vědy (a že tudíž autor nezasluhuje profesuru z biologie), nelze proto považovat jen za odsudek (jak to bylo míněno), nýbrž také za výstižnou charakteristiku vyznačující místo a

⁷⁵ Dne 14. 5. 1905 podal Rádl žádost o rozšíření venia legendi na obor „všeobecná biologie.“ Do komise byli opět zvoleni Vejdovský, Němec a Raýman; v posudku komise z 12. 1. 1906 Vejdovský mj. uvádí, že se očekávalo rozšíření habilitace na větší část fyziologie živočišné, ale nová práce (budí dobrý dojem formou i obsahem) potvrdila dřívější názor komise, že „veškeré vědecké tendence autorovy nesou se směrem historicko-spekulativním“; navržené rozšíření komise pak zúžila na „dějiny věd biologických“; habilitace byla ministrem Bienerthem potvrzena 22. 2. 1906. Archiv UK, os. fond E. Rádl, inv. č. 117, 14.5.1905-22.2.1906.

⁷⁶ Srv. kompletní český překlad všech tří originálních verzí s kritickými úvodními poznámkami k obou svazkům, kde je popsána souvislost vzniku, vzájemný vztah a forma jednotlivých verzí; RÁDL, E.: *Dějiny biologických teorií novověku, I. Od renesance na práh 19. století, II. Dějiny evolučních teorií v biologii 19. století*, ed. T. Hermann – A. Markoš – Z. Neubauer. Academia: Praha 2006; dále zde jen jako: *Dějiny biologických teorií*.

problematicnost Rádlova projektu.⁷⁷ Biologové v podstatě nebyli spokojeni s tím, že Rádlovo dílo není spolehlivě a normativně použitelné jako materiál pro studenty biologie, jako „objektivní“ poučení o jejich disciplíně, tzn. vlastně podáním souvislé geneze její dnešní vědeckosti. Taková výčitka však zásadně mívá to, co je výslovným námětem Rádlova historického přístupu a co podle něho má být skutečným a legitimním předmětem dějepisectví biologie. Rádl sám dílo metodicky nepovažoval za pouze biologické, nýbrž dějiny biologických teorií zakládal jako obor *sui generis*, v němž se otevírá problematika kulturně historická. Ani tento záměr nebyl samoučelný: byl k němu přiveden nejprve noetickou otázkou po specifickém založení biologie a postupně mu přerůstala ve filosofickou otázku vědeckosti vědy jako takové.

II.2.1.1. Konstrukce *Dějin biologických teorií*

V průběhu několikaleté konstrukce svých *Dějin*, které představují vlastně dekonstrukci vědeckosti biologie v různých kulturních a ideových rámcích, postupně dominuje Rádlova kritika teorie poznání novověké vědy. Rádlův výklad dějin biologického myšlení nakonec v celém rozsahu všech verzí obsáhl období od renesance, tedy od počátků novověké evropské vědy, až po jeho přítomnost, tedy po začátek 20. století. Jednotlivé výklady, plně osobitých hodnocení a pramenně širokých konfrontací s dobovými myšlenkovými souvislostmi, jsou vedeny Rádlovou základní motivací po hledání odpovědi, anebo spíše jejich předpokladů, na otázky, které se mu profilyovaly v průběhu jeho vlastního bádání a s ním spojených snah o teoretické uchopení: Co je vlastně život a co „věda“ o životě? Jakým přístupem k životu je podmíněn ten či onen typ bádání, jeho badatelská strategie a pojmová osnova? A jaké představy a předpoklady pak stojí za přístupem k životu k té či oné epoše, u toho kterého badatele, myšlenkového směru, vědecké tradice? V otázkách po smyslu všech minulých projektů a zápasů, po jejich souvislosti s našim dnešním porozuměním životu, tak Rádlovi v tomto díle ostře vystupuje otázka po principech poznání a „pravdy“ jako vnitřní motivace vědeckého a vůbec lidského úsilí.

Rádlovo oscilování mezi biologií, vědou obecně a filosofickými principy můžeme sledovat na konstrukci a rozvrhu jednotlivých svazků. V průběhu několikaletého vznikání díla si přitom Rádl sám postupně projasňoval pozici ve vztahu k současné vědě. Dílo tak sice tvoří svébytný celek, zároveň je ale plno i určitých vnitřních napětí a střídavě vyhocovaných akcentů. Nejlépe je to vidět na srovnání obou verzí prvního svazku, které vznikají v rozmezí

⁷⁷ Již tak dobré vztahy a silný kredit si Rádl naopak ještě upevnil mezi českými filosofy, hlavně okolo *České mysli*, s F. Drtinou a zejména s F. Krejčím, ačkoli ten filosoficky stál na zcela jiné straně než Rádl a přes noblesní osobní podporu s ním později mnohokrát filosoficky polemizoval.

necelých deseti let. V předmluvě k druhému vydání (1913) Rádl uvádí, že v původní verzi (1905) „spíše tušil než vědomě sledoval“ zásady, na kterých je postaveno, a že byl tehdy ještě „příliš v zajetí vládnoucího objektivistického pojetí vědy“. V tomto zpětném sebehodnocení je sice kus projekce, která spíše míří na současné radikalizované stanovisko k „objektivní vědě“, ale zároveň odhaluje původní motivace, které vůbec k tématu Rádla kdysi přivedly.

Základním přerodem totiž procházel Rádl již při psaní první verze. Na začátku její předmluvy uvádí, že sledování „dějinného vývoje“ biologických teorií je vlastně jakousi *alternativní* cestou k analýzám faktů nebo několika filosofických systémů ve „spekulativní filosofii přírody“. Jejím dobovým a Rádlovi inspirativním blízkým příkladem jsou zejména Drieschovy práce. Současně s první verzí Rádlových *Dějiny* vzniká i Drieschův nástin dějin vitalismu v první části práce *Vitalismus als Geschichte und Lehre*. V druhé části této Drieschovy práce je pak podán shrnující „spekulativní“ nástin vitalistické nauky; později Driesch historickou část ještě rozpracoval do samostatné knihy *Geschichte des Vitalismus*.⁷⁸

Drieschův vstup do historie představuje ten internalistický přístup, v němž je historické podání jednotlivých nauk (od Aristotela přes evropský novověk až k současnosti) formulováno v konfrontaci a definovanou optikou současně formulovaného vlastního „systému“. Původně, ve studii o principu korelace (1901), byl Rádl ještě veden stejnou snahou: v „zajetí“ objektivistického pojetí vědy jakožto hledání specifického „logického principu“ biologie formuloval východiska u zakladatelů morfologie z konce 18. a v 19. století. Tyto výklady pak vtělil do první verze *Dějiny*, v jejichž konstrukci jako samostatného díla pak postupoval časově nazpět: nejprve chtěl pojednat pouze předpoklady vrcholné předdarwinovské biologie v biologickém myšlení osvícenské epochy, tedy po Leibnizovi. Rozevřelo se mu tak široké pole svébytných teoretických přístupů, v podstatě nepřístupných nástrojům současného biologického pojmového aparátu, odkazujících navíc zcela fundamentálně k ještě hlubším východiskům v počátcích novověké vědy jako takové. Začíná tedy nakonec až aristoteliky 17. století s otevřeným povědomím, že ani to nestačí a že jde o východisko provizorní, praktickými důvody podmíněné.

Přestože i Rádl vkládá do svého výkladu řadu vědomě subjektivních soudů s ohledem na vlastní pocíťované problémy současné biologie, je to nakonec přístup principiálně a metodicky odlišný od zmíněného Drieschova i od popisného „objektivismu“ historické vědy.

⁷⁸ DRIESCH, H.: *Der Vitalismus als Geschichte und als Lehre*. J. A. Barth: Leipzig 1905; v úvodu k rozšířené verzi historické části Driesch vyzdvihuje Rádlovy *Dějiny* jako dílo, které splňuje všechna nároky biologicko-teoretického historického pojednání; DRIESCH, H.: *Geschichte des Vitalismus*. Nature- und Kulturphilosophische Bibliothek, Bd. III, J. A. Barth: Leipzig 1922, s. VII.

Rádlovi se tu ostře rozevřel fenomén *dějinnosti* myšlení a vědeckého bádání: a tato dějinnost sama se stává tématem. Dějinnost totiž není časovým sledem, pouhou posloupností osob, nauk, teorií systémů. V metodologickém úvodu k prvnímu vydání se Rádl proto již jednoznačně loučí s „objektivismem“ a prezentismem, s představou o pokroku vědeckého poznání jako jednoho proudu logického zdokonalování a faktografické kumulace poznatků v rámci posledního stádia vědy (tzv. „galerie předchůdců“).⁷⁹ O osm let později tyto zásady jen radikalizoval důrazem na originalitu a individualitu jednotlivých badatelů.

V prvním díle tak Rádl od počátku (již v první verzi) opakovaně naráží na skutečnost, že novověká věda byla při svém vzniku určena zejména mechanikou a fyzikou. Proto *život* působil v nové kosmologické konstrukci od počátku jaksí rušivě. Na raně novověkých aristotelicích ukazuje, jak se ocitali v soukolí pojmového rámce a celkového vhledu do skutečnosti jako živé a cirkulující v dědictví „universálního vitalismu“ aristotelského a středověkého, a nutného přizpůsobování, podřizování a transformování těchto pojmů novému pohledu na vesmír a skutečnost jako mechanismus (výrazným příkladem této ambivalence je William Harvey a způsob recepce, mechanistická re-interpretace jeho následovníků). Dědictví aristotelismu jako latentního a neustále se vracejícího zdroje biologického myšlení je jednou ze základních osnov, která přechází v hlavní téma kolísání mezi mechanicismem a vitalismem v jejich extrémních i prostředkujících verzích (ukazuje se zejm. na rozdílu a významu preformace, resp. epigeneze). Novověké verze „vitalismu“ (Stahl) se ukazují jako nutné a mnohdy jako by nechtěné rezistence myšlení o živém vůči univerzálním nárokům nové vědy: i ústřední pojmy jako „organismus“ nebo sama „biologie“ se konstituují jako novotvary až v tomto rámci. Problémy nové nomenklatury a klasifikace, spojené s otázkou přirozenosti či umělosti druhů, se od 18. století ukazují v podstatě jako obnovená verze středověkého sporu o univerzálie. Poměr a primát jedinečnosti či typologické obecnosti života (redukovaného již na „organismy“ v mrtvém vesmíru) se stává další osnovou, figurující stále podstatněji v zárodcích evolučního myšlení. Evoluční myšlenka, která měla znamenat takový převrat pro moderní myšlení v následujícím století, se nemohla dlouho prosadit: bránilo jí straší pojetí evoluce jakožto preformace, teleologické konotace epigenetických přístupů, hledisko čisté morfologie a konečně i naturfilosofické spekulace s jejich pokusy rekonstituovat živý vesmír racionálním postulováním super-organismu. Rádl ukazuje, jak skutečně historické pojetí organického světa pronikalo do biologického myšlení se zpožděním a v závislosti na objevech a již propracovaných teoriích geologických či paleontologických.

⁷⁹ Srv. úvod k 1. vyd.: *Dějiny biologických teorií*, I, 2006 [1905], s. 49-56.

Další významnou osnovou prvního dílu je pak poměr *morfologického* (strukturálního) a *fyzilogického* (funkcionálního) přístupu k životu u jednotlivých vědců, škol a nauk. Toto téma vycházelo právě z původního Rádlůva experimentálně-teoretického zájmu. Přestože z něho zůstala významná rezidua, v přepracovaném vydání po osmi letech Rádl tuto otázku retušoval a podřizoval novému ústřednímu akcentu, jímž se stal vzájemný vztah mezi subjektivně (individuálně a předvědecky) motivovaným poznáním, založeným na porozumění a niterné spjatosti badatelů s živou přírodou, a objektivizovanou racionální vědou, představovanou školskými naukami, systémy, technikami, vědeckými tradicemi či pojmoslovím. Na místo metodologického úvodu z prvního vydání zařadil nyní Rádl celou první kapitolu o *odkazu* antické a středověké biologie, kde na konkrétních příkladech (Galenos-Plinius; středověké university-laická věda, atd.) rozvrhl typologii těchto základních přístupů. Epochy, směry a přístupy pak výrazně v tomto směru personifikoval. Nápadné je to hned v nově přidané kapitole o renesanci, kde stojí Vesalius a Leonardo na jedné straně, a jako jejich antipod Paracelsus. Do jeho bytostného individualismu, buřičství a přitom rozumějícího přístupu k životu jako předchůdného celku přitom Rádl se sympatií projikuje mnohé své tehdejší ideály celou bytostí zaujatého jedince, který své teorie staví pokusně, na pozadí a ve službě tušenému celku života, a navzdory školským schématům. Podobně zpersonifikoval výklad zrodu evolučního pojetí do popisně rozumějícího díla Buffonova, jehož „školským“ antipodem je zase racionální systematik Karl von Linné.

V čase uprostřed mezi oběma vydáními prvního dílu, roku 1909, vyšel druhý svazek o biologii 19. století. Ten se co do ohlasu měl stát Rádlůvou vůbec nejvýznamnější knihou. Celkově je koncipována jako rozbor vzniku a rozšíření evolucionistického myšlení, zejména darwinismu, ve vědách o životě. Představuje rozsáhlou analýzu biologického myšlení v 19. století s četnými přesahy k příbuzným disciplínám od geologie k psychologii, vědám sociálním a filosofii. Již první část o biologických teoriích v první polovině 19. století je psána optikou toho, co předcházelo Darwinovi, předdarwinovské biologie. Těžiště knihy leží v prostředních dvou částech o vzniku, povaze a převratném vlivu darwinismu a o jeho široké recepci jak v jednotlivých disciplínách, v biologické teorii a v moderní vědě vůbec, tak ve filosofii, náboženství a kultuře moderní společnosti. V poslední části o úpadku darwinismu se pak Rádl vyrovnává s horkou přítomností a vtahuje nás do tehdy otevřené diskuse, vycházející právě z teoretické a experimentální biologie, jejíž byl sám původně součástí; objevují se zde střet mezi teoretickými koncepcemi neodarwinistů a neolamarckistů, nové podněty z experimentální embryologie, fyziologie či nauky o dědičnosti.

Výklad Darwina a klasického darwinismu představuje nejdůležitější část celého dvousvazkového díla. Rádlovo stanovisko k Darwinovi přitom není nijak jednoznačné: profiluje se na něm totiž současně jeho postoj k současné biologii i k předchozím epochám. Rádl je především velice obezřetný a kritický k ideologizaci a dogmatizaci darwinismu zejména tam, kde podle něj ústí v jednostranné posuzování biologických problémů výhradně hlediskem fylogeneze. Modelem takového přístupu je především Ernst Haeckel: rekonstrukce fylogenetických stromů a podřízení výzkumu a výkladových strategií evoluční dedukci podle Rádla nejen pouze maskuje tradiční, latentně přítomné a pro biologii vlastně nezbytné přístupy, ale dokonce se stává překážkou některých nových experimentálních metod a podnětných teoretických přístupů. Závěrečná část pak hovoří jasně o soudobé krizi a úpadku darwinismu a v souladu s Drieschovou doktrínou „autonomistické“ biologie prohlašuje Rádl darwinismus za mrtvý. Knihu tak uzavírá svým typickým apelativním způsobem: vyhocenou pozicí nepřímo vyzývá čtenáře k otevření mysli vůči novým trendům, nesešňorovaným dogmatizovaným systémem. Rádl tak obecně stojí na straně dobových „neovitalisticky“ orientovaných biologů (zejména německo-kontinentální provenience), kteří otevřeně hovoří o „krizi darwinismu“.

Situace je ovšem složitější, než že by se Rádl pouze fatálně mýlil v odhadu dalších trendů biologie.⁸⁰ Nelze totiž přehlédnout, že celé dílo bylo Rádlem formulováno na základě fascinace darwinismem a že ho od dob Aristotela považuje za vůbec nejvýznamnější biologickou nauku, která doslova zformovala novou epochu evropského myšlení. Darwinismus proto v Rádlových očích zůstává nejdůležitějším tématem i biologie budoucí.⁸¹ V evolučním učení, tedy právě na půdě biologie a Darwinovým prostřednictvím, se ohlásil průlomový zvrát ve vztahu ke skutečnosti a změna v pohledu na postavení člověka v kosmu. Darwinismus rehabilitoval a do nového světla postavil dva centrální motivy, které pro Rádla zůstávají zcela zásadní i pro další jeho myšlenkový vývoj: jednak *jednotu* celého živého světa *včetně člověka* (myslícího, poznávajícího), a to prostřednictvím důsledně provedené vzájemné *příbuznosti* všeho živého; a dále nezastupitelný význam každého *jedince* jakožto jedinečné události. Toto se mohlo Darwinovi zdařit jen prostřednictvím myšlenky *dějinnosti* živého světa, jež se stává integrálním útokem na základy vědecké racionality novověku. V podstatě

⁸⁰ Pokud se Rádl výrazněji mýlil, tak asi zejména v podcenění významu mikroskopie a buněčná biologie.

⁸¹ V předmluvě k anglickému vydání se Rádl i po dvaceti letech (1930) hlásí ke svému původnímu stanovisku a opět konstatuje trvajícím pokles zájmu o Darwinovu teorii, zároveň však tvrdí, že tato teorie je „tak vrcholně pravděpodobná a výhrady proti ní jsou tak slabé, že pro všechny praktické případy můžeme její pravdivost bezpečně předpokládat.“

Rádl ukazuje, že evoluční nauka v původní Darwinově formulaci nebyla vůbec „vědeckou“: znamenala faktický rozchod, anebo aspoň dosud nejvážnější revizi tradiční vědeckosti a tím i jisté duchovní tradice západního myšlení. Rádl ukázal, že klasický darwinismus byl původně skutečným pokusem postavit biologické myšlení nikoliv na racionalismu v novověku založené evropské vědy, nýbrž na dějinnosti: nejen poznávaný organický svět, ale i poznávající „vědec“ je součástí tohoto jednoho proudu jedinečných událostí. Do rámce tzv. „úpadku“ darwinismu pak Rádl staví všechny proudy a směry, které se snaží mírnit fatální důsledky původního evolučního scénáře ani ne tak pro náboženství jako pro samotný racionalismus „objektivní vědy“. Proto za symptom úpadku darwinismu považuje i „neodarwinistické“ směry, například v provedení Augusta Weismanna: anticipovaná neodarwinistická syntéza, současné experimentální proudy, de Vriesova mutační teorie, bujení hypotéz v počínající genetice, to vše má Rádl díky jejich racionálnímu uchopování zkoumané skutečnosti za regres radikálního nároku darwinismu na destrukci objektivní přírodovědné zákonitosti.⁸²

Rádl tedy především rozlišuje mezi různými verzemi epigonského, racionalizovaného či dogmatického darwinismu a mezi původní intencí Darwinova učení. A právě Darwin sám mu ztělesňuje vzor *vědecké individuality*, která mu v celé optice dějinnosti myšlení a vědy právě tane na mysli. Darwinovu sociomorfní projekci hodnot klasického britského liberalismu a empirismu do živé přírody nemá za nedostatek vědeckého přístupu, nýbrž za model, jak ve vědě vzniká něco *nového*. Rovněž absence školského přírodovědného vzdělání bylo předností, která umožnila radikální a důsledné vypracování *ideje*, za níž Darwin postupně šel. Darwin proto patří do linie „naivních“ badatelů, laiků v tom nejlepším slova smyslu, kteří svou pílí, odvahou a důsledností proměňují vědu a s ní i svět.

Nejlépe se Rádlovo hodnocení Darwina, ale i jeho postavení v soudobých směrech, ukazuje na porovnání s hodnocením Lamarcka, „diletanta“ zcela odlišného ražení. Provádí totiž naprostou radikální destrukci Lamarckova významu pro biologii. To byl v jeho době docela odvážný a provokativní krok. Rádl byl vlastně historicky první, kdo dekonstruoval tehdejší převládající mínění o vztahu mezi Lamarckem a Cuvierem. Odsuzuje Lamarckovu

⁸² Připomeňme ještě, že rok vydání Rádlovy knihy (1909) byl zároveň rokem významného Darwinova dvojitého výročí (100 let narození a 50 let od vydání *Původu druhů*). U této příležitosti vyšel téhož roku v Cambridge rozsáhlý, šestisetstránkový reprezentativní sborník *Darwin and Modern Science*, do kterého přispěli nejvýznamnější biologové té doby snad ze všech biologických oborů a směrů bádání (včetně některých společenskovědních). Celkové vyznění, včetně příspěvků zastánců tehdejšího tzv. neodarwinismu, je v pozoruhodném souladu s výše naznačenou Rádlovou ambivalencí – Darwinova teorie je chápána jako epochální, ale vlastně již překonaná nejnovějšími experimentálními směry výzkumu.

evoluční spekulaci jako zcela nepodloženou empirickými daty a zároveň jako jeho antipod ve všech směrech rehabilituje Cuviera s jeho empirismem, reflektovaným kritickou racionální analýzou. Antitetické a polarizované stavění koncepcí a osobností bylo podloženou součástí Rádlovy výkladové strategie, v tomto případě ale na první pohled překvapuje směr hodnocení. Obvykle právě vyvyšuje individuality s nekonvenčním a „diletantským“ přístupem, přinášející nové podněty, jež zúročí třeba až další generace. U Lamarcka je ale jeho postoj právě opačný; destrukce pak vrcholí v tvrzení, že Lamarck svým teoriím *nevěřil*, což je z Rádlovy strany nakonec to nejhorší hodnocení významu badatele (o tom ještě níže).⁸³

Vztahem Lamarcka a Cuviera, o jejichž učení již jednou zvlášť pojednal v prvním díle, navíc znovu otevřel výklad celého svazku, jehož hlavním námětem je darwinismus. Darwinismus byl totiž v době vzniku knihy, tj. na počátku 20. století, kritizován (anebo konfúzně spojován) převážně též z pozice různých směrů „neolamarckismu“, rozvíjejícího teorii získaných vlastností (v různých formách výkladu křížení a mutačních či hybridizačních teorií, tzn. nejvíce vycházel z tehdejší experimentální botaniky) ve spojení s módními verzemi vitalismu, odkazujících opět k různým verzím „životní síly“ jako variace Lamarckem postulované tendence ke zdokonalování organismů (resp. fylogenetické síly). Zastánci neolamarckismu považovali Lamarcka zpravidla za geniálního, významnějšího a neprávem zneuznaného Darwinova předchůdce; původ tohoto zneuznání byl obecně spatřován historicky právě v mocenských machinacích jeho rivala Cuviera. Cuvier v dobové optice zároveň stojí na Darwinem poražené straně biologické teorie. Zpětně konstruovaný domnělý spor mezi Lamarckem a Cuvierem s jednoznačně kladným hodnocením ve prospěch Lamarcka zastínil v dobové diskusi na přelomu 19. a 20. století daleko podstatnější polemiku mezi Cuvierem a Geoffroyem St. Hilairem o jednotě stavebního plánu organismů.

Na zcela původním a dobově provokativním uchopení vztahu Lamarck-Cuvier Rádl vlastně rozvíjí ambivalentní osnovu svého hodnocení darwinismu: jeho autentický přínos (proti Lamarckovi) a dogmatizovanou podobu (proti Cuvierovi).⁸⁴ Na hodnocení významu a

⁸³ K Rádlovi hodnocení Lamarcka: ŽÁRSKÝ, V.: Rádl's Rejection of Lamarck as a Case Study of the Non-Objectivist Concept of Science, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 164-172.

⁸⁴ Pokud se o někoho Rádl v hodnocení Lamarcka opírá, tak jsou to soudy Karla von Baera, kterého i jinak má za asi největšího velíkána předdarwinovské biologie vedle Cuviera. Po Rádlovi se kritika rozdílu mezi historickým Lamarckem a spekulacemi neolamarckistů objevuje např. u S. TSCHULOKA: *Lamarck*. Zürich – Leipzig 1937; je rovněž pozoruhodné, že ve francouzském kontextu, kde byl z pochopitelných důvodů Lamarck jako Darwinův předchůdce vyvyšován nejvíce, jeho „demytologizaci“ provedl až M. Foucault (v proslulé knize *Slova a věci* z roku 1967), jehož některé závěry a formulace se velmi blíží Rádlovým. Od Rádla samého viz dále např.: RÁDL, E.: Blainville a

vzájemného vztahu mezi Lamarckovou a Darwinovou teorií se proto Rádl paradoxně ukazuje jako ryzí a důsledný darwinista, přesněji řečeno *darwinovec*. Lamarckova představa „evoluce“ je závislá na Leibnizovi, poukazuje do minulosti, nikoli k moderní evoluční myšlence. Osvícensky konzervuje starší představy o racionální jednotě, teleologické smysluplnosti světa přírody a linearitě přírodních objektů podle stupňů dokonalosti – tedy vše to, co Darwin radikálně zbourá. S Darwinovou myšlenkou jedinečného historického dějství živé přírody nemá Lamarckova evoluce nic společného a představa Lamarcka jako Darwinova předchůdce je proto nepodložená a zcela falešná. A naopak Cuvierova důsledně provedená představa přetržitosti, diskontinuity (diachronně v teorii katastrof a synchronně v teorii čtyř stavebních plánů) připravovala významně i evoluční způsob myšlení, totiž schopnost uvažovat v řádu zcela odlišných historických epoch.⁸⁵

Na Rádlovu postoji k Lamarckovi a Darwinovi, tvořícím vlastně rámec a osnovu druhého dílu, se tedy ukazuje, že paušální přiřazování Rádla k „neovitalismu“ je zjednodušující a vyžaduje hlubší diferenciaci. Rádl totiž nepřijímá *především* módní a lamarckisticky argumentované verze neovitalismu: spatřuje v nich totiž v podstatě cestu k legitimizaci přísně mechanistického přístupu, v principu protibiologického a pramenícího ve zfykalizované vědě novověku. S daleko větším respektem přistupuje k Drieschovi, ale ani jeho teleologickou extrapolaci neakceptuje bezvýhradně; má sice své teoretické oprávnění a je důsledně provedenou konkluzí, k evolucionismu alternativní teorií (na rozdíl od „životní síly“ lamarckistů), ale ve výsledném tvaru také není produktivní pro další biologický výzkum. Darwinismus vyzdvihuje jako revoluční průlom v pohledu na život a na místo člověka v něm, ale kritizuje ho, pokud se z něho stává sklerotizovaná dogmatická nauka. Ukazuje se mu tedy ve dvojím světle: jako jedinečná historická *událost* odhalující samu událostnost, a jako následná *teorie*, která jde v jistém smyslu proti svému autentickému podnětu. „Objektivizací“

Lamarck. Úvaha z filosofie dějin vědeckých, *Živa* 21, 1911, č. 2 a 3, s. 33-37, 68-73 (další otisk v *Úvahách vědeckých a filosofických*).

⁸⁵ A to navzdory Darwinem v novém rámci kodifikované zásadě *natura non facit saltus*, stavěné jako antipod Cuvierovy teorii katastrof. Rádl uvádí (*Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 269), že Cuvier založil paleontologii jako vědu, čímž se stal předchůdcem evolučního myšlení: jeho teorie, že vyhynulá zvířata patří jiným druhům a několika obdobím připravuje hypotézu o všeobecném pokroku světa organismů; Cuvier přitom katastrofy doplňuje hypotézami o stěhování, zatímco u jeho následovníků byla tato myšlenka zkrácena představou o dalších stvořeních po katastrofách („přejali jeho nauky, aniž by je bezprostředně prožili, a proto už necítili prázdnotu slova „stvoření““); jinde Rádl předpovídá, že Cuvierovu teorii čeká ještě renesance. Opět stojí za připomenutí, že rovněž Foucault shodně zdůrazňoval, že Cuvierovo kategoriální a v katastrofách diachronické uvažování představuje podstatnou přípravu evolucionismu na rozdíl od v tomto směru nepodstatného a později přeceňovaného Lamarcka.

události totiž opět vyčleňuje toho, kdo objektivizuje. Navzdory své autentické intenci pak darwinismus jakožto teorie-doktrína jako by na zapřenou využívá celý arzenál technik, metod a výsledků, složitě a náročnou prací dosažených těsně předdarwinovskou biologií a pouze je reformuluje v novém výkladovém a dogmatizovaném rámci. Tento rámec sám o sobě pro další bádání přitom produktivní *není*. Druhou osnovou – vedle konfrontace darwinismu a lamarckismu ve prospěch prvního – jak proto otázka, zda a jak v novém, darwinismem zásadně proměněném obrazu života, udržet a aktualizovat autonomní techniky a výtěžky poznání života v těsně předdarwinovském biologickém výzkumu, jež jsou nejen jednostranně dogmaticky reformulovány (jejich převažující fylogenetizací), ale nezdá se, že během jediné generace šmahem odsouvány a zapomínány.

II.2.1.2. Paradoxy dějinnosti: originalita, tradice a „názorový empirismus“

Základní zkušenost jedinečnosti a událostnosti, kodifikovaná darwinismem, byla přitom vstupní branou Rádlova objevu historicity nikoli jen „objektivizovaného“ života samého, ale *myšlení* života sedimentovaného pak v badatelských strategiích, teoriích a školách. Pokud chce pak zkoumat a myšlenkově kontrolovat tuto dějinnost, otevírá se mu tak prostor nového typu zkoumání: dějiny biologického myšlení se z původní intence hledání základu pro aktuální biologii formují ve svébytnou disciplínu. V předmluvě k prvnímu vydání prohlašuje: „Dnešní biologie nezávisí jen na svém pravém objektu, tedy na struktuře, způsobu života, vývoji organismů atd., nýbrž je bytostně závislá také na způsobu, jak biologii chápali naši předchůdci.“⁸⁶ To je první a základní důvod, proč mohou pro vědu být důležité i její dějiny, je to *východisko* historického zájmu. Rádl nepopírá závislost vědy na jejím předmětu, naopak bude stále silněji podtrhovat spjatost s ním; doplňuje ale, že vědecké poznání je „bytostně“ ještě něčím více, je totiž „také“ lidským konáním. Přímou o vývoji vědy pak v předmluvě k druhému vydání říká: „Aniž bych chtěl popírat skutečnost všeobecného pokroku lidstva i vědy, mám za to, že představovat posloupnost vědeckých událostí jen z hlediska lineárního vývoje, spatřovat v dějinách vědy jen poznání přírody, které se vyvíjí hegelovsky pouze podle logických zákonů, znamená schematizování svěží skutečnosti. Zkoumání přírody je lidskou záležitostí, dějiny vědy jsou dějinami lidských osudů.“⁸⁷

Toto zdánlivě samozřejmé zjištění obsahuje další důvod, proč je zájem o minulost vědy nejen důležitý, ale i svébytný. Věda je vždy více než postupným zákonitým, tj. nutným zjevováním (vždy už platné) *pravdy* o (vždy už dané, stálé a hotové) *skutečnosti*. Rádl nechce

⁸⁶ *Dějiny biologických teorií*, I, 2006 [1905], s. 49.

⁸⁷ *Dějiny biologických teorií*, I, 2006 [1913], 47.

popírat pokrok poznání, ale *problematizovat* ho: nepředstavuje vlastní předmět dějepisce.⁸⁸ Skutečný historik nesmí vycházet z žádné předem dané představy o cíli, k němuž věda směřuje; taková představa totiž závisí na stavu současné vědy a s ním se i mění. Předmětem dějepisectví vědy je však její minulost, a ta *nezávisí* na jejím přítomném stavu, tedy na současném rozlišování správnosti a nesprávnosti, pravdivosti či nepravdivosti poznání, vědeckosti a nevědeckosti těch či oněch poznávacích postupů a způsobů uvažování, oprávněnosti či nesmyslnosti kladení jistých otázek a formulace problémů. Jejich původ, vznik a vývoj, tedy jejich *proměny*, jsou pro historika vlastní svébytnou otázkou. Dějiny vědy se v principu neliší od dějin politiky, náboženství nebo pověry.⁸⁹

Rádl dospívá, zejména v předmluvě k druhému vydání z roku 1913, k závěrům o pojetí vědy jako kulturního fenoménu, vědeckých „typech“ a nesouměřitelném střídání „různých systémů“ („každý obsahuje oprávnění sám v sobě“), k závěrům, které „nesouhlasí s vůdčí ideou moderního vědeckého dějepisectví“, spatřujícího v právě uznávaných faktech a teoriích „absolutní měřítko pro biologii všech dob“. Z dnešního pohledu jeho obecné závěry i některé doslovné formulace nápadně připomínají závěry některých epistemologů a historiků vědy z druhé poloviny 20. století, kteří ke svému revolučnímu, sociologickému či externalistickému vědosloví docházeli převážně na základě zkoumání tradičních vzorů novověké vědy – astronomie, fyziky, chemie či matematiky. Cesta některých z nich přitom připomíná někdejší Rádlovu: zejména T. S. Kuhn (1923-1996) pojal dnes již klasickým způsobem vědecké poznání jako dějinný fenomén, který se neřídí žádnou zákonitou logikou, nýbrž se daleko více podobá vývoji jiných kulturních projevů, jakými jsou třeba architektura, poezie, politická zřízení. Odehrává se v nepředvídatelných zvratech, které nesouměřitelně proměňují celou souvislost světa i sebepochopení vědy. Žádná na vědě nezávislá skutečnost, fakticita, neurčuje souvislý kumulativní vývoj vědeckého poznání, naopak: daný přístup a styl vědeckého poznání (paradigma) určuje, co vůbec lze za tuto skutečnost považovat. Sama vědecká teorie je ve vědě vlastně mnohem méně než paradigma, které zahrnuje nepřehlednou síť předpokladů (pojmosloví, technické vybavení, způsoby výuky, publikací a organizace...). A dějiny vědy nejsou dějinami vědeckých teorií, nýbrž právě paradigmát.⁹⁰ Ani Kuhn přitom

⁸⁸ Srv. zejména celou předmluvu k 2. vyd.: *Dějiny biologických teorií*, I, 2006 [1913], 46-48; a pak oddíl *Nauka o pokroku* v závěrečné kapitole o dějepisectví biologie v dílu druhém: *tamtéž*, II, 2006 [1909], s. 412-413.

⁸⁹ *Dějiny biologických teorií*, I, 2006 [1913], s. 47.

⁹⁰ Samotná Kuhnova diagnóza se však také mohla tak silně veřejně uplatnit pouze v určitém paradigmatickém prostředí; vždyť všechny základní Kuhnovy myšlenky až do nuancí obsahuje již dílo jeho o generaci staršího předchůdce Ludwiga Flecka (1896-1961), přesto toto dílo bez ohlasu zapadlo

nebyl svou původní erudicí historik, nýbrž teoretický fyzik – přesto zásadním způsobem ovlivnil *historické* myšlení o vědě, a takto nově odhaloval povahu vědy samotné. Rádl také nebyl erudicí historik, nýbrž experimentální zoolog a histolog, a přesto nakonec proslul zejména jako originální *historik* biologického myšlení.

Rádlův objev dějinnosti vědy na půdě biologického myšlení je ale zároveň dost odlišný od Kuhna a jeho následovníků. Vychází z odlišných dobových motivací a patří do jiného kontextu. Kromě kontextu syntetických autonomistických snah biologie podkládá Rádl svůj přístup k historii určitým pojetím vědy a vědeckého poznání, které je sice původně motivováno zkušeností se zkoumáním specifického předmětu biologa, ale postupně ho vztahuje na přírodní vědu jako takovou. Dějinnost biologických teorií je pak konkretizovanou artikulací Rádlova epistemologického konceptu kritiky převažující tendence celé moderní přírodovědy.

Mezi vědou a výkladem jejích dějin je podle Rádla stejný vztah jako mezi přírodou a přírodní vědou.⁹¹ To se může zdát samozřejmé, rozhodující ovšem tedy bude, jak Rádl chápe samu přírodní vědu a její vztah ke svému předmětu. Jsou –li předmětem historického podání minulé vědecké *události*, záleží pak na předpokladech, co je pro charakteristiku události relevantní, co ji konstituuje. Moderní, pozitivistická či „objektivní“ (jak ji Rádl tehdy nazývá nejčastěji) přírodní věda si představuje svůj předmět – přírodu – jako *samu o sobě nezávislou*, jako *hotovou věc*, jíž lze poznávat a vyslovovat o ní jednotlivé pravdy jakožto poznatky; lidé (v jejím okolí) si o ní tvoří *představy*, které jsou stále *zdokonalovány*, aby svému danému předmětu byly stále *přiléhavější* a takto stále odbornější, vědecky *pokročilejší*. Jedná se však, tvrdí Rádl, o „psychologický klam“.⁹² Tento klam je přitom založen na celé konstrukci pojetí zkušenosti a na ní založeného poznání, jak bylo v subjekt-objektovém schématu určeno Descartem, Baconem, Lockem a jejich následovníky. Tedy právě tou novověkou vědou, do jejíhož rámce se věda o životě nevešla a život byl vykládán reduktivně a náhražkově. Nová věda je především založena na tzv. *abstraktním empirismu*, který rozlišuje mezi *počítky* jako

a bylo zapomenuto (všimněme si, že Fleck stojí generačně blíže Rádlovi, než Kuhnovi). Více k Fleckovu dílu a osudu srv. u NEUBAUERA, Z.: *Kybernetické problémy přírodovědy*, Praha 1984, další otisk: TÝŽ, *Biomoc*, Malvern: Praha [2002], s. 66-67.

⁹¹ *Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 411.

⁹² V následujícím podání Rádlovy teorie dějin vědy se držíme zejména článku: RÁDL, E.: Pokrokové a konservativní živly v dějinách vědy, *Česká mysl* 14, 1913, č. 1, s. 31-37 (další otisk v *Úvahách vědeckých a filosofických*), a dále srv. poslední kapitulu *Dějiny věd a jejich podstata*, in: *Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 405-414; pro Rádlovo pojetí názorového empirismu jsou pak zásadní studie *Filosofický realismus* (1913, a dále v *Úvahách vědeckých a filosofických*), *Věda abstraktní a věda reálná* a pak *Romantická věda* (1918, zejm. kapitola *Dvojitý empirism*).

(senzuálním, chaotickým) materiálem a jejich odrazem, rozumovým zpracováním. Vadou abstraktního empirismu je, že za „zkušenost“ považuje pouze její zkonstruovaný *pojmem*: smyslový počátek jako předpoklad a východisko poznání je totiž vždy již formalizovaný rozumový konstrukt (např. v podobě konstrukce primárních a sekundárních kvalit), nikoli „skutečná zkušenost“. Důsledné rozpolcení původní jednoty mezi smysly a rozum má za důsledek jak mechanicismus, tak moderní filosofii subjektu. Kantova dedukce apriorního rozumu nevyvrátila skeptický empirismus, nýbrž naopak petrifikovala jeho senzualistické východisko; materialismus a idealismus 19. století jsou dvěma stránkami téže mince: subjektivita jako *aktivní zdroj* poznání je buď konstruována jako odraz vnějšího světa, „objektivizována“ na pasivní objekt a tím v podstatě popřena, anebo naopak je celý vnější svět podřízen všeobjímajícímu subjektu. Současná teorie psychofyzického paralelismu a asociační psychologie je jedním kompromisním důsledkem subjekt-objektového schématu a na něm založeného abstraktního empirismu; jiným důsledkem je adekvátní pojetí pravdy jako shody poznání se skutečností a jako „správného soudu“.

Otázku, jak lze vlastně rozeznat onu o sobě nezávislou *přírodu* (o které si člověk tvoří představu) od *lidských myšlenek*, které se k přírodě vztahují, vlastně nelze zodpovědět. Ale sama tematizace této otázky – setrvání v napětí *mezi* objektivistickým a subjektivistickým předpokladem – otevírá Rádlovi pojetí tzv. *názorového empirismu*, označovaného též filosofickým *realismem*. Rádl jednak nepopírá samostatnost přírody mimo člověka, která je dějstvím *nekonečně širokým a hlubokým*, člověka vždy přesahujícím.⁹³ Každé její pojetí (pojmem) – tedy i toto Rádlovo – je ale určováno před-pojetím, ve kterém je člověk, jeho aktivita životní a posléze myšlenková, *součástí* tohoto dějství. Konstrukce pojmu přírody, jak ji provádí například věda, je vždy až něčím odvozeným, předpokládající původní sounáležitost. Otázka „zkušenosti“ je otázkou tohoto jejího *původu*. Ve snaze o metodické rozšíření pojmu „zkušenosti“ Rádl odkazuje k původnější *jednotě* vnímání a předmětu, která teprve umožňuje reflexi a následnou *nauku* o zkušenosti; zkušenost se počíná dříve než je konstruována: v přímém poměru k *věci*, ve *věcné, konkrétní* angažovanosti, v které není vědomí odděleno od svého předmětu a která je původem integrity člověka s okolím a myšlení s konáním. V reflexivním zachycení a v jakékoliv vědě není nikdy původní zkušenost, původní *věc* celá. Původní zkušenost („skutečná zkušenost“) je stavem, ve kterém něco

⁹³ Srv. *Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 411: „Naše představy jsou proto jen stíny, odlesky skutečnosti; i když jsou pravdivé, pronikají jen více či méně hluboko do podstaty skutečnosti. Ani aristotelský pojem entelechie nestačí, aby vyčerpал podstatu věcí, neboť také on vypovídá o věcech jen to, co o nich víme, a proto je nutně neúplný.“

člověk „zkusil“, teprve ve zkušenosti reflektované se odděluje konstruovaná „zkušenost“ od vnější „skutečnosti“. Avšak i tato jako by časová následnost je (Rádlovou) konstrukcí, neboť „skutečná zkušenost“ je již vždy zároveň podmiňována spleť konstrukcí a před-pojetí, v nichž je „zkoušející“ vychován a jimiž je jeho aktivita legitimizována. Rádl dává příklad objevu „krevního oběhu“: není žádný krevní oběh o sobě, který by byl stále přesněji poznáván, nýbrž je to „pojmem“, pojetí, závislé na skutečných zkušenostech; pohyb krve podle Aristotela, Galéna, Harveye a jeho mechanistických následovníků jsou odlišnými pojmy, od nichž nelze odmyslet původní aktivitu pojem konstruující a reflektující v rámci specifického vidění světa.

S vědomím, že „dnes není zvykem takto se na vědu dívat“, pak Rádl v jedné reakci na kritiku uvádí, že předmětem jeho vypravování byly „ne abstraktní pravdy, nýbrž konkrétní lidé, čemu věří a jak věří, způsob, jakým pod dojmem své víry se dívají na svět“ (kurzíva T.H.).⁹⁴ Není podivné, že právě v pohledu na vědu figuruje tak významným způsobem cosi, co se zde nazývá „vírou“? A co zde znamená kontrast mezi abstraktností a konkrétností, proč má právě v dějinách biologických teorií konkrétní člověk přednost před „abstraktní pravdou“? Věda ve formě pozitivní objektivizované nauky má sice abstraktní, analytický a „neživotný“ charakter,⁹⁵ ale sama vědecká aktivita je podle Rádla zásadně původní tvorbou svého druhu a individuální činností. Vědeckou činnost dokonce paralelizuje s činností uměleckou: tu i onu vyznačuje *osobitost*, tzn. jedinečnost, kvalitativnost, nepředvídatelnost, jsou *novou* událostí (cílem přece je *nový* poznatek). Je takové paralely mezi vědou a uměním Rádl práv? Neobjevuje přece jen věda něco, co už tu je a vždy bylo ve skrytosti přítomno? Není pravou povahou vědy a *vědecké pravdy* to, že je „bez majitele“, že je totiž abstraktní, všeobecná, neosobní; že platí, je-li jednou prokázána, v principu nezávisle na objeviteli a na tom, kdy a kde byla zformulována (objev v určitém čase a prostředí by tudíž byl v podstatě *náhodou*, okolností, k níž by tak či onak mohlo dojít jinde, dříve nebo později)?

Rozdíl mezi *věcnou* („názorovou“, „přímou“, „skutečnou“) zkušeností a reflexivním *pojmem* zkušenosti úzce souvisí s motivem „*osobní pravdy*“. Rádl uvádí obecně sdílené mínění, že „*věda spočívá ve zkoumání pravdy*“, ale hned na to dodává: „slovo ‚pravda‘ však není jednoznačné.“ Pojetí pravdy jako protikladu omylu (či lži) a tedy podstaty vědy jako

⁹⁴ RÁDL, E.: Konec darwinismu. *Čas* 24, 1910, č. 18, 19, 21 a 22, další otisk: TÝŽ, *Úvahy vědecké a filosofické*, Grosman a Svoboda, Praha 1914, s. 7.

⁹⁵ RÁDL, E.: Pokrokové a konservativní živly v dějinách vědy, cit. d., 1913, s. 31-37. , další otisk in: týž, *Úvahy vědecké a filosofické*, Grosman a Svoboda, Praha 1914, s. 129-140. Věda má v tomto smyslu ráz *opakování* a *vzpomínky*, v čemž se Rádl věcně i formulačně inspiruje u Henri Bergsona. Zatímco však podle Bergsona je takový charakter bytostným momentem veškeré vědy, vědy vůbec (od níž pak odlišuje intuici, na ní založené umění atd.), Rádl hledá společný intuitivní základ určující rovněž pro autentický rozměr vědy.

nepřetržitého postupování k pravdě a negace omylu (vycházejícího z osvícenského kultu intelektu) je skutečnému historiku vědy překážkou. Správný poznatek a oprava omylu je pochopitelný jednak v obratu pozornosti na původnější *intenci* badatele pravdu vůbec hledat: „Jestliže však také aktivní badatel může mít právo poukazovat na pravdu jako cíl svého úsilí, historik, který zkoumá dění samé a nikoli jeho cíl, nesmí v oné zásadě, že věda spočívá ve zkoumání pravdy, spatřovat více než *program*.“⁹⁶ „Logická pravda“ je tedy jednak něčím jiným než pravda jako *cíl*, jímž je poznání orientováno a díky němuž teprve může k „logické pravdě“ či správnému poznatku vést.

Pravda jako správný poznatek je tedy pravdou „logickou“, „abstraktní“, a podobně jako „abstraktní“ pojem zkušenosti je něčím nepůvodním, odvozeným, co prokazuje svou platnost či „pravdivost“ nejen díky předchůdné *intenci*, ale dále též teprve díky určitému předchůdnému vztahu ke „skutečnosti“. Pozornost k této předchůdnosti vede Rádla k jinému pojmu pravdy, který je předpokladem možnosti tak či onak formulovaných poznatků, „logických pravd“. Připomíná příklad, že proti Darwinovi a Haecklovi byly hned zpočátku vzneseny velmi vážné jednotlivé argumenty, vlastně všechny, které jsou vznášeny dodnes. Posléze ale doplňuje: „Zakladatelé darwinismu naopak nepůsobili jako napravitelé dřívějších věcí, jako nositelé lepších *pravd*, nýbrž jako bojovníci za nové ideje, za nové *skutečnosti*.“⁹⁷ Rádl se posléze uchyluje opět jako by k obecnému mínění v pojetí pravdy, diferencovanému ale od pravdy jako poznatku:⁹⁸

Pravdou se také často rozumíme to, co jinak označujeme jako skutečnost nebo fakt, tzn. to, v co bezprostředně, zcela naivně věříme a co není jen pravdivé, nýbrž se také vyskytuje a má určité formy. Modrá obloha, Darwinova nauka, dělba práce v živočišné říši představují takové skutečnosti.

Stěží si lze představit provokativnější výčet bezprostředních daných „fakt“ než „modrá obloha“, „Darwinova teorie“ a „dělba práce v živočišné říši“ (opět s vnitřní provokací konfrontace dvou odlišných koncepcí). Pravda zde již neznamena poznatek, ale evidenci, díky které poznatek nabývá smysluplnosti, určuje tedy podstatně to, co chápeme jako „skutečné“. Noetický problém se tu stává problémem ontologickým: „pravda“ je určením „jsoucím“. O „skutečnosti“ již víme, že v Rádlově názorovém empirismu ji nelze chápat jako vnější „objekt“ proti nazírajícímu „subjektu“: „modrá obloha“ je vždy již aktivním „pojetím“

⁹⁶ *Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 408 .

⁹⁷ *Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. II, 408; opět nás může překvapit nápadná podobnost s Kuhnem, a ještě více s Feyerabendem: ten ukazoval, jak kopernikové pojetí (idea) vesmíru mělo zpočátku méně přesné výpočty a jednotlivé poznatky, než vypracované metody ptolemaiovského systému.

⁹⁸ *Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 409.

skutečnosti, stejně jako vědecká teorie, je-li akceptována jako platná. Lze tedy hovořit o pojetí pravdy jakožto pojetí skutečnosti v různých epochách nebo učeních: chápat je individualizovaně však můžeme jen pokud za nimi vidíme individuality. Proto „pravdu“ jako určitý rozvrh „skutečností“ Rádl zároveň zniterňuje jako bytostný vnitřní základ, motiv individuální lidské aktivity: „osobní pravda“ je životním (předreflexivním) přesvědčením, jež orientuje všechno myšlení; to poslední, z čeho posléze všechny soudy a teorie vyplývají, samo není žádným soudem a teorií; všechny evidentní soudy leží ve směru našich původních věř.⁹⁹ Motiv osobní pravdy je mezním pojmem, který má ale zásadní důsledek pro autentické dějiny biologie:

Nemají zkoumat logické pravdy, nýbrž skutečné myšlenky, kterým se lidé v oboru biologie nechávají vést, které nutí badatele, aby nastoloval určité problémy, viděl fakta v určitém světle, věřil v jisté nauky a nevěřil v jiné, které jej svádějí také k nesprávným pojetím dění a které představují to, co máme na mysli, když o někom tvrdíme, že má „ideu“.

Osobní pravdu jako vnitřní motiv nelze sice učinit „předmětem“ historického zkoumání, ale tímto předmětem se již má stát „idea“ jakožto *vědecká myšlenka*, udávající náplň skutečné vědecké *události*; „vědecký život je ovládán idejemi jako původními výtvy lidského ducha“. Na tomto pozadí pak je lépe srozumitelná Rádlova shrnující charakteristika, podle níž se u každé jedinečné *vědecké myšlenky*, jež se vyvíjí k *uvědomělému vědění* a k „*nové vědecké pravdě*“, odehrává jakýsi pohyb „pravdy“ z oblasti nitra do *věcnosti*, k jejímu *zvěcnění*. To se děje v napětí od (1) tzv. *živého vědění*, přes (2) *znalost* k (3) *instituci*.¹⁰⁰

(1) Vědecká myšlenka (idea) má svůj pramen nikoli v nezávislém předmětu (objektu), nýbrž právě v individuálním *živém vědění*, nazývaném též *přesvědčením* a jindy *vírou*. Takové vědění je přítomně *aktuálním* děním (událostí), které je právě jakožto *součást* přírodního dějství vždy původně *neuvědomělé*; představuje životní motivaci, která člověka vede k vlastní aktivitě, k činům: „čím *každý člověk* a *každá doba* žije, več vskutku *věří*, zač bojuje (ne slovy, nýbrž jednáním)“ (kurzíva T.H.). Právě ve své *původní* motivaci je vědecká myšlenka příbuzná umělecké: osobní *přesvědčení*, *víra* – tato jakási celková nasměrovanost (či otevřenost) člověka – je vodítkem každého osobitého a opravdového (tedy ne odvozeného) lidského projevu a tudíž i jeho činnosti vědecké. Toto „vědění“ je *konkrétní*, neboť je *nerozdílně* vázáno s danou osobou a dějstvím. Opravdový vědec autenticky pracuje v *naivní*

⁹⁹ Osobní pravda je to, več individuum konec konců *věří*. V různých formulacích svých filosofických projevů Rádl opakuje, že pravda není ani ve faktech a teoriích, není ve (školské) filosofii a vědě, ani v experimentech, ani v rozumu, ani v srdci, ani ve formulacích, ani v činech a skutcích, nýbrž tam, kde toto vše je pohromadě a nerozlišeno.

¹⁰⁰ Opět RÁDL, E.: Pokrokové a konservativní živly v dějinách vědy, *Česká mysl* 14, 1913, č. 1, s. 31-37; další otisk in: TÝŽ: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 129-140.

jistotě, v *prostém* (*svém*) názoru; to však v žádném případě neznamena nějakou nevzdělanost či diletantství, nýbrž právě *svéráz*, který by se mohl stejně tak uplatnit (a uplatňuje) i v jiném oboru nebo úplně jiné oblasti života. Vědec v tomto smyslu jedná pod neuvědomělým vlivem (své, osobní) tzv. pravdy, je jí veden a v tomto smyslu *žije v pravdě*. Pravda zde znamená *zákon můj*, k němuž jsem v poměru (stavu) vnitřní *skutečné víry*. Nepředstavuje nic věcného (zásadu, soud, poznatek...), vědec ji pouze jako by „předem tuší“ a zařizuje podle toho své (vědecké) jednání, orientaci a myšlení.

(2) Avšak *zároveň* s tím vědec jakožto vědec *hledá*, jak pravdu pojmenovat a vyjádřit: hledá *výraz, formulaci, důkazy*. Umění, věda a jiné činnosti se zde *formou* rozcházejí. Teprve *kontrola* vědění, tedy reflexe a formulace, může směřovat k vědecké (a až v posledku *školské*) *nauce*. Každé vědecké poznání se tak odehrává na postupu od vědění ke *znalosti* – k umělé dovednosti, k vědomé kázni. *Znalost* je *uvědomělé a odůvodněné* vědění; jejím výrazem je *konkrétní*, stále ještě *individuální* vědecká činnost, názory a působení. Jedná se však již o *odlučitelné* vědění jednotlivcovo – jeho cílem je srozumitelnost, smysluplnost, *sdělení druhým*. Osobní pravda se jakožto znalost zvěčňuje, stává se *pravdou všech*, bytostně směřuje k vybojování *veřejného uznání*.

(3) Zatímco umění svou jedinečnost neztrácí ani když se stane obecným majetkem, vědecká událost je typická svým vývojem k neosobnosti a abstraktní logizaci. To je důsledkem potřeby *vklobit* (svou) pravdu v „*panující systém myšlenkový*“ (rozvést, systematizovat, sestavit v poučky...); zřizují se proto *budovy* s drahými nástroji, jejichž celou konstrukcí a cílem je dokazování nových faktů, a *společnosti* na podporu jejich šíření. Vývoj vědy se takto dále odehrává v pohybu od (konkrétní) znalosti k *vědecké instituci*. Institucemi jsou nejen sbírky, muzea, univerzity a školy vůbec, akademie a vědecké ústavy, knihovny, nýbrž např. také časopisy, uznané pravdy, zděděné metody, odbornictví a terminologie. Představují vědění materializované (materiálně omezené, vyměřené), dogmatizované, církevně statické; jsou *úředním uznáním* toho, co kdysi bývalo vědění, živou pravdou. Teprve pravda institučně zvěčnělá se stává *abstraktní* a *neosobní*: představuje pak *zákon cizí*, jemuž se z *vnějších* důvodů *podřizují* (ve *svém* dalším osobitém podnikání).

Pro pochopení povahy vědy a jejích *dějin* jsou klíčovou institucí *odborníci*: jejich *povoláním* je *rozpracovávat* novou pravdu, jsou *náměstky* abstraktních vědeckých poznatků. Vyznačují se mechanickým ovládním oboru, v němž znají vše důležité, jsou ve vědě tím, čím je kněz v církvi. Jsou ale v této své roli *důsledkem*, nikoli tvůrcem vědeckého života (tak jako prý v minulosti sofisté, alexandrijští učenci či scholastikové). Odborník tedy *není* ještě vědec. Rozhodující pro samu *vědeckost* odborníka je totiž teprve to, zda také *žije vědeckým životem*

vlastním a ne jen odvozeným, zda i u něho se v nějaké míře projevuje individuální (osobité) formulované *vědění (znalost)*.

Oklikou se tak dostáváme zpět k samému jádru otázky, proč podle Rádla věda není bytostně abstraktní a neosobní, proč nauka není pravou povahou vědy a proč pro výklad *teorie* je rozhodující *víra* a vůle jedince. Nauka jakožto teorie totiž není (více či méně dokonalou) reprodukcí samotné přírody, přírodní skutečnosti o sobě (či jejím „modelem“, jak se dnes říká), nýbrž právě původního živého (aktuálního, individuálního) vědění. Má v tomto smyslu bytostný *ráz vzpomínky na minulé události*, na události minulého vědění. Každá vědecká instituce je *historickým následkem určité individualizované vědecké události*. A sama skutečnost je ve formulaci teprve *konstruována*, zde vzniká, a sice tak, jak bude následně ve světě dál (mezi lidmi a vědci) *skutečně* působit. Instituce – tedy např. co tvoří vlastní odbornost odborníka – jsou bytostně *konzervativním živlem* pro vývoj vědy, pro její pohyb vpřed, pro její *nové* dění. Odborník musí přece dodržovat daná kritéria. Pravá povaha vědy a to nové, co tedy tvoří její vlastní *dějiny*, spočívá *principiálně* nikoli v abstraktnosti, neosobnosti a dodržování daného, nýbrž v jedinečné konkrétní osobitosti, která v posledku odkazuje jako k svému poslednímu až osobní pravdě, přesvědčení. Jedinečnost, originalita, je zdrojem posunů daných kritérií, tj. přínosu nového, co tvoří vývoj vědy a dějiny vědění. Vědecká *nauka* není jediným a vlastně ani ne nejdůležitějším aspektem vědy, je spíše jedním (významným, ale nikoli nutným) ze stádií vývoje vědecké myšlenky, nějaké vědecké pravdy. Skutečnost *vývoje* sice lze konstatovat ve všech oblastech duchovního života, tedy i ve vědě, avšak historik přece stále naráží na paradox, že každá *nová myšlenka* se začíná tušením, neúplnými pokusy, jako *podružná* část nějakého (vládnoucího) systému a teprve později se (někdy) stává základním principem *nového samostatného učení*. Přestože se nikdo nemůže emancipovat od vládnoucího směřování doby, přizpůsobení vládnoucím teoriím, tak je to právě *originalita* a úsilí po originalitě, které je skutečnou historicky hybnou silou výzkumu.

Historik vědy se proto má původně a nezastupitelně zabývat individualitami, jedinečnými *vědeckými událostmi* a instituce na ně redukovat. Odborník postupuje právě naopak: dějiny jeho oboru jsou pro něho souvislou a srozumitelnou genezí pouhých nauk, resp. jeho vlastní nauky, kontinuálně zdokonalované a zpřesňované od zárodečného stavu a stupňů poznání předchůdců k současnosti, resp. genezí od cílové ideální nauky odvozených předchůdných jmen, dat a institucí. Někaké učení, jako např. „darwinismus“ nebo „naturfilosofii“, chápe jako více či méně správnou *teorii* ve vztahu k ahistorické a nadosobně garantované *logické pravdě*. Pro skutečného historika vědy je takové učení naopak jedinečnou *historickou událostí*, která se váže na zcela určité *prostředí*, na určitý čas a prostor, a

vyznačuje se svéráznými *individualitami* a proto třeba i zvláštním dobovým *duchem učení*. Specifický *vědecký život*, který je cílem historikova poznání, dává smysl naukám, institucím a odbornictví (nikoli naopak) a ty jsou pouze *prostředkem* k porozumění tomuto životu.

Důsledky pro dějiny vědy, ke kterým Rádl dochází, nejsou v jeho očích ničím spekulativním či mysteriózním, nýbrž zcela legitimním nárokem, aby historik studoval „způsob, jakým badatel zdůvodňuje své názory, *jak v ně věří*.“¹⁰¹ Je to ovšem zadání velmi problematické právě z hlediska „odbornosti“ takového poznání, porozumění a interpretace. Historii jako „vědě“ tento nárok takřkajíc bere půdu po nohama, resp. zásadně problematizuje její vlastní vědeckost. V průlomu do dějinnosti vědeckého myšlení se Rádlovi otevírá dvojí určující pnutí vedoucí k dvojímu kritickému paradoxu. Prvním je vzájemná bytostná podmíněnost, setkávání a pronikání mezních faktorů *nadání* (osobitého, originálního) a *podání* (podmínka komunikace a dalšího působení):

Tak se historická kontinuita vědeckých učení formuje ze dvou faktorů: z vnitřní *vlohy*, kterou člověk rozvíjí ze své podstaty, a z *tradice*, která, vysmívajíc se všem překážkám, přenáší se jako druh nákazy dál a dál z jedné generace na druhou. Kdo vidí jen jeden z těchto faktorů, nepochopí podstatu dějin. Avšak jak je těžké sloužit dvěma pánům!

O žádném třetím „faktoru“, totiž o poznávaném předmětu poznání – neměnném, hotovém, určitém a každému vědeckému oboru pevně stanoveném – nemůže být z hlediska dějin tohoto oboru vůbec řeč. V pravomoci dějepisce není nějaký předmět vědě podkládat, nýbrž na základě vědeckých událostí poznávat proměny vědění, v nichž se předmět vědy ustavuje, vědění je určován a spolu s vědou se v čase proměňuje. Radikalizovaný důraz na předchůdnou osobní pravdu (víru, přesvědčení) má druhý horizont ve vždy již konstituovaných a výchovou předávaných teoretických rámcích, z nichž se jedinec nemůže vyvázat. Naopak, má-li jeho osobitý přínos něco znamenat, má-li další vývoj poznamenat a má-li taková změna být historikovi srozumitelná, o to silněji musí být ke své době, jejím problémům a teoretickým konceptům přimknutý: jen v „nákazách“, popírání a přežívání teorií může mít osobitost smysl a působnost: „Originalita je ženoucí silou přírodovědce, a přece se dosud nikdo nedokázal emancipovat od vládnoucího směru doby! [...] Snahou po nezávislosti se badatel v žádném případě nestaví mimo vládnoucí směry, nýbrž opírá se o ně tím niterněji.“¹⁰² „Předmět“ vědy a „objektivita“ poznání je vlastně opakovaně sjednáváný

¹⁰¹ *Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 410; a dále: „jestliže objevitel v pravdu věří, pak tato pravda představuje ideu, a historik musí zkoumat, jak si objevitel tuto ideu představuje. Něčím jiným, než rozlišovat *nadhozené a dokázané* pravdy, je hovořit o *nerozvinutých a rozvinutých* idejích.“

¹⁰² *Dějiny biologických teorií*, I, 2006 [1905], s. 50-51.

konsensus: nezbytná dohoda pro možnost komunikace, tj. součinnost v poznání, sdělování poznatků, sdílení vědění a společný podíl na poznávané „skutečnosti“.

Domyšleno do důsledku, dospívá Rádl k druhému souvisejícímu paradoxu, určujícího celou konstrukci jeho *Dějin*. Ačkoli nechce minulé biologii – zobrazované tedy zároveň v *partikulárních* osobitých výkonech i v *jednom* proudu srozumitelných tradic – podkládat předem daný předmět, ani je chápat jako logické předchůdce předem postulovaného systému, nemůže z této struktury vyvázat *sebe*, podnikajícího osobitý badatelský výkon, ale s proudem tradic rovněž spojeného. Metodické vymezení dějinnosti předpokládá zaujetí v síti předporozumění, která umožňuje minulost strukturovat, vidět v ní jednotlivé problémy, snažit se jim porozumět. Předpoklady osobitosti, originality a osobního přesvědčení v minulosti, formulace předcházející a je orientující, předpokládá i vlastní aktuální nezformulované přesvědčení. Specifický historický zájem má proto jednak nejen ve východisku, ale i ve výsledku intenci mimohistorickou, aktualizační a orientující další myšlení: „tento pokus, pokud ovšem podává podstatu jednotlivých učeních správně, je zajímavý nejen historicky, ale i aktuálně, zcela tak jako kritika nějaké nové dnes platné teorie.“¹⁰³ A z hlediska této intence je proto Rádlovo podání programově „subjektivní“, resp. zaujaté. To není rezignace na správné porozumění minulým událostem. Že skutečné podání *dějin* vědy musí být stejným způsobem osobité, založené na vnitřním přesvědčení a v tomto smyslu „subjektivní“, že se tedy nedává jako naučitelné a beze všeho reprodukovatelné poznání, nýbrž je výrazem vlastního hledání, to jsou pak konsistentní důsledky. A ty sahají ještě dále: „výsledek“ historického zkoumání má charakter diskuse a vzájemného rozpětí společné *věci* nejen mezi historikem (Rádlem) a minulými badateli, ale i mezi formulujícím autorem (opět Rádlem) a prostředím, ke kterému se se svým porozuměním a jeho formulovanými „výsledky“ obrací. Toto prostředí, má-li mít k výsledkům přístup, opět předpokládá vnitřní osobité zaujetí. Výsledkem je pak *apelativnost*, se kterou se Rádl programově obrací na čtenáře a jeho vlastní cestu k porozumění. Apelativnost se tu stává postupně v jednotlivých svazcích stále zřetelnější a artikulovanější programovou a metodickou součástí struktury Rádlova textu. Formulovanou podobu svého poznání Rádl apelativní intenci stále výrazněji podřizuje. Dopsáním knihy poznání nekončí, není uzavřeno, nýbrž naopak právě začíná svůj život, začíná teprve zápasit nejen o své uznání, ale o proměnu čtenáře i „skutečnosti“.

¹⁰³ *Dějiny biologických teorií*, I, 2006 [1905], s. 55.

II.2.1.3. Dějiny biologie jako nový obor mezi vědou a filosofií

Rádlova snaha o vnitřně propojené obsáhnutí *vědy*, jejích *dějin* a *filosofie* a smysl této snahy se v období od roku 1905 do světové války postupně profiluje ve třech hlavních směrech: (1) v položení základu historického studia biologie, (2) ve snaze završit badatelskou práci na poli morfologie zrakových orgánů a (3) v hledání filosofického rámce, ústícím do literárně-kritické, esejistické a veřejné aktivity. První oblast založila Rádlův věhlas a vyznačuje historicky jeho význam v evropském myšlení předválečné doby, druhá je vědecky spíše efemérní záležitostí a má význam zejména pro pochopení a dokreslení Rádlovy intelektuální biografie, ve třetí se profilují filosofická stanoviska, ze kterých je pochopitelný Rádlův následný posun k filosofii jako aktivně a prakticky prováděné reformy veřejného života.

Rádlovo dílo o dějinách biologických teorií bylo zakladatelské a patří ke klasickému fondu dané problematiky. Sám Rádl si je svého prvenství dobře vědom když uvádí, že podnikl první pokus svého druhu o historické uchopení biologie. Navazuje sice na rozsáhlá kompendia 19. století o dějinách zoologie, botaniky nebo medicíny,¹⁰⁴ ale zároveň se od nich ve velké míře metodicky distancuje: nejde mu o růst a postupné zvědečťování poznatků a metod v rámci specializovaných oblastí vědeckého výzkumu, ale o samotný problém „živého“ v jeho obecnosti a v rámci ideových konceptů. Iniciačnímu a novátorskému významu jeho díla odpovídal okamžitý ohlas a rychlé rozebrání nákladu obou prvních svazků, vydaných nadto prestižním lipským nakladatelem W. Engelmannem, a nakladatelský požadavek nového aktualizovaného vydání. Vycházeje z problémů a potřeb experimentálního a teoretického úsilí, pohybujícího se na poli tehdy moderních trendů biologie, vystihl Rádl svým historickým dílem jakousi dobovou potřebu a stojí tak doslova na počátku konstituce dějin biologie jako samostatné oblasti zkoumání. Po Rádlovi následuje řada „dějin biologie“ a teprve během 20. století se etablují jako vědecká disciplína v rámci dějin vědy. Sama „biologie“ jako poměrně mladá disciplína 19. století, procházející navíc během dvou tří generací převratnými teoretickými kataklyzmaty i závrtnými badatelskými výsledky, koncem století usiluje o svou integraci a teoretické sebevymezení a Rádlovo dílo patří plně do tohoto dobového kontextu. Není náhodou, že Rádlovi bezprostřední následovníci v historickém pojednání biologie

¹⁰⁴ Jde zejména o klasická kompendia Julia Sachse (*Geschichte der Botanik*, 1875) a J. V. Caruse (*Geschichte der Zoologie*, 1872); ke kontextu srv. zejm.: PIÑERO, J. M. L.: Emanuel Rádl a jeho Dějiny biologických teorií, in: RÁDL, E.: *Dějiny biologických teorií novověku I.*, 2006, s. 37 an.

rovněž výslovně vycházejí z povědomí krizových momentů, hledání základů pro biologii a vesměs se vymezují vůči a proti „překonávanému“ darwinismu.¹⁰⁵

V druhé polovině 20. století se ale etablované dějiny biologie vydávají spíše směry, kterých se ve svém založení dějinného přístupu Rádl distancoval. Buď směrem k prezentismu, vycházejícího z představy v zásadě neproblematického současného vrcholu poznání hledajícího v minulosti „předchůdce“: takový směr nejvýrazněji reprezentují četné práce E. Mayra (který Rádl hodnotí jako pozdního romantika). Anebo směrem k historické popisné disciplíně, která má vrchol v postupně doplňovaném kolektivním kompendiu pod hlavní redakcí I. Jahnové.¹⁰⁶ Svěbytnost biologie, jejích vlastních otázek a metod, formuluje Rádl právě na zcela specifickém způsobu jejího formování a historických proměn, které v průběhu líčení stále vymezuje vůči „vnitřní souvislosti“ takových věd jako fyzika, mechanika, astronomie či chemie. Z tohoto hlediska je zajímavé, že zatímco následně osamostatněné dějiny biologie se v období po Rádlu vydaly převážně směrem k faktograficko-lineárnímu pojetí, tak od 60. let se zejména díky Kuhnově *Struktuře vědeckých revolucí* ukázalo, že i vývoje chemie či fyziky se týkají revoluční proměny. Kuhn a jím inspirované směry výzkumu dějin vědy jako by dodatečně prokazovaly, že Rádlův vhléd neplatí jen pro biologii, ale pro vývoj vědy i lidského poznání vůbec. Rádl jako klasik a zakladatel se ale objevuje víceméně již jen jako historická položka v dalších kompendiích a pracích z dějin biologie, zejména evoluční nauky.¹⁰⁷ Vliv jeho díla se ovšem neomezuje na „dějiny biologie“ v užším slova smyslu, nýbrž již mezi válkami bylo recipováno v rámci filosofické kritiky moderní vědy a dodnes je sekundárně používáno některými filosofy a historiky filosofie jako zasvěcený výklad klasického darwinismu a jako dobový pramen ke krizi darwinismu.¹⁰⁸ I Rádlovo

¹⁰⁵ Nejvýraznějším příkladem je Erik NORDENSKIÖLD: *Die Geschichte der Biologie*. Gustav Fischer: Jena 1926 (švédský originál ale vznikl kolem první světové války, takže časově je vzniku Rádlovy práce bližší); dále k tomu opět PIÑERO, J. M. L.: Emanuel Rádl a jeho Dějiny biologických teorií, cit. d., s. 38.

¹⁰⁶ JAHN, I. (Hrsg.): *Geschichte der Biologie. Theorien, Methoden, Institutionen, Kurzbiographien*, 3. vyd. Spektrum: Heidelberg – Berlin 2002.

¹⁰⁷ O místě Rádlovy knihy mezi standardními dějinami biologie srv. zejm. HOSSFELD, U.: Rádl's Geschichte der biologischen Theorien (1905/1909) – Ein Lehrbuch zur Biologiegeschichte unter vielen?, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 32-63.

¹⁰⁸ Ze starší doby srv. např. CASSIRER, E.: *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Bd. 4 (1832-1932). W. Kohlhammer: Stuttgart 1957 (v druhé části, věnované biologii, se Cassirer opírá zejm. o Rádlu a odkazuje na něj i v řadě svých dalších prací); z novější doby např.: SPAEMANN, R. – LÖW, R.: *Účelnost jako filosofický problém. Dějiny a znovuobjevení teleologického myšlení*. Oikoymenth: Praha 2004 [něm. 1981].

osobitě předjímání konceptů postmoderní epistemologie či sociologie vědy získává v poslední době u některých autorů obnovený aktualizační zájem.

Německá reedice Rádlových dějin z roku 1970 byla výrazem entuziasmu s Rádlem generačně spjatého klasika dějin biologie a propagátora biologického holismu Adolfa Meyera-Abicha, který Rádlovu knihu označil za „prorockou a geniální“ a její aktualitu (zejména pro mladou generaci!) viděl nikoli jen v konkrétním historickém vypracování, ale právě v celkové intenci, jíž se Rádl při historickém popisu obrací k možnostem *budoucího* biologického zkoumání a myšlení.¹⁰⁹ Za pozornost stojí rovněž anglický a španělský překlad. Jejich vydání spadá do let 1930-31, tedy do už dost odlišného dobového kontextu, než ve kterém kniha původně vznikala; a v obou prostředích překlad sehrál odlišnou roli.

Anglický překlad je zkrácený, autorem mírně upravený a aktualizovaný novou předmluvou: začíná teprve Darwinem a soustřeďuje se tedy na vlastní jádro druhého dílu ve vzniku a transformacích klasického darwinismu. Pozoruhodné ale je, že prvním iniciátorem anglického překladu byl Julian Huxley (1887-1975), významný evoluční genetik, přední propagátor neodarwinovské biologie a spolutvůrce neodarwinovské syntézy; Rádlova kniha tedy sehrála jistou a asi nemalou roli v úvahách tohoto okruhu anglosaských biologů (byť třeba v jejich kritickém sebevymezení). Na překladu E. J. Hatfielda spolupracoval dále Charles Singer (1876-1960), lékař a přírodovědec, který se proslavil jako jeden z nejvýznamnějších britských historiků přírodních věd; krátce po vydání Rádlova anglického překladu vydal Singer poprvé svůj stručný přehled dějin biologie, který potom v rozšířené verzi po válce završoval první vlnu „dějin biologie“ následující po Rádlově předválečné práci.¹¹⁰ Ještě roku 1988 byl vydán reprint Rádlova anglického překladu, spíše jako již těžko dostupný historický pramen a tedy bez žádného aktualizačního aparátu.

Odlišný je kontext překladu španělského, který se ve dvou svazcích poprvé objevil roku 1931. Šlo o věrný překlad přepracované verze prvního dílu (1913) a celého dílu druhého bez jakýchkoliv autorových aktualizací či nové předmluvy. Překlad vyšel v řadě „Biblioteca de la Revista de Occidente“, vydávající v této době na určité módní vlně překlady neovitalisticky a „lebensfilosoficky“ orientovaných autorů, mimo jiné práce H. Driesche či J. von Uexküllla. Kromě toho se Rádlova kniha zařadila mezi tehdy vydávané španělské překlady základních příruček z dějin jednotlivých vědeckých oborů, vyšla vedle dějin vědy W. C. Dampiera (1931), dějin medicíny P. Diepgena (1932), dějin matematiky H. Wieleitnera

¹⁰⁹ Srv. úvodní slovo Adolfa Meyera-Abicha, in: *Dějiny biologických teorií*, I, 2006 [1970], s. 28.

¹¹⁰ SINGER, Ch. J.: *A History of Biology: A General Introduction to the Study of Living Things*. H. Schuman: New York 1950.

(1928) či dějin chemie H. Bauera (1933).¹¹¹ Pro studium dějin biologie měl překlad Rádlovy knihy v iberoamerickém jazykovém prostoru zcela iniciační význam, který ještě přesahuje vliv na zbytku kontinentu a v anglosaských zemích. Jako standardní práce je tu používána mezi základní literaturou na specializovaných pracovištích dodnes. K tomu přispěla i reedice z roku 1988, vybavená aktualizační předmluvou španělského historika biologie J. M. L. Piñera; zasazuje Rádlovu práci do dobového kontextu jejího vzniku, ale zároveň podtrhuje její trvalou aktualitu a dodává, že i dnes „může přispět k obohacení a větší celistvosti obzoru, který je nadměrně ovládnut zjednodušujícími schémata angloamerického původu.“

Rádl se již před první válkou etabloval jako nepochybná mezinárodní autorita na poli dějin biologie. Tato jeho pozice byla korunována členstvím v první redakční radě (dost prestižně obsazené) mezinárodního periodika *Isis*, který založil roku 1913 v Belgii George Sarton jako mezinárodní vědecký orgán pro dějiny vědy, emancipované od převládajících institutů pro dějiny medicíny.¹¹² Stejně prestižní byla roku 1915 Rádlova účast v kolektivní monografii *Allgemeine Biologie*, vydané nakladatelstvím Teubner v rámci významné encyklopedické řady *Die Kultur der Gegenwart*. Rádl je tu autorem velkého historického a problémového nástinu dějin biologie od osvícenství k darwinismu a v koncentrované podobě kopíruje rozsah druhého dílu.¹¹³ Těsně před první válkou Rádl pracoval na předělvkách a aktualizaci druhého dílu, tuto práci však již nedokončil a nikdy se k ní již nevrátil.¹¹⁴

Převratný vliv světové války na Rádlovu další intelektuální a veřejnou orientaci byl rozhodujícím faktorem, ale asi ne jediným. V konstrukci svých *Dějiny* a jejich metodologickém podložení jsme již vysledovali důležité napětí: Rádl sice potřebuje dějinný zájem vymezit jako svébytný a zakládá tím novou disciplínu, zároveň ale historické studium o sobě podrobuje vnitřní kritice. Jeho ambivalentní postoj připomíná někdejší Masarykovo působení: Masaryk přichází na českou univerzitu jako propagátor Comta a pozitivismu francouzské a anglosaské provenience (proti domácí herbartovské tradici, německému idealismu i kantovskému kriticizmu), ale zároveň podrobuje pozitivismus integrální kritice. Podobně i Rádlovo vyzdvihnutí dějinnosti vědeckého myšlení je doprovázeno souběžnou

¹¹¹ K tomu opět PIÑERO, J. M. L.: Emanuel Rádl a jeho Dějiny biologických teorií, cit. d., s. 41.

¹¹² Hned v prvním čísle byla obsažena Rádlova rozsáhlá studie o Paracelsově životě: RÁDL, E.: Paracelsus. Eine Skizze seines Lebens, *Isis* 1, 1913, č. 1, s. 62-94.

¹¹³ RÁDL, E.: Zur Geschichte der Biologie von Linné bis Darwin, in: CHUN, C – JOHANNSEN, W. (eds.): *Allgemeine Biologie*. Die Kultur der Gegenwart. B. G. Teubner: Leipzig – Berlin 1915, s. 1-29; česky in: *Dějiny biologických teorií*, II, 2006, s. 432-456.

¹¹⁴ Rádlův příruční exemplář druhého dílu s četnými poznámkami a přípravami se nachází v knihovně ETF UK, sg. PH G07 02.

kritikou ryzího historismu odhalením jeho paradoxu: v každém porozumění minulé události je společná spojující věc, jež je historickému zájmu a motivaci předchůdná a v principu mimohistorická. To ryze historické je přítomnému rozumění nepřístupné, pouze přístupnost rozumění v aktuálních intencích (vědomých si ovšem historické podmíněnosti a naopak ji zdůrazňující) může vést k historickému poznání. Dějinný zájem je tedy pro Rádla nakonec jen důležitým prostředkem ke zkoumání těchto intencí, které tím získávají plastičnost a nadále je rozpracovává ve dvou paralelních a vzájemně se podmiňujících cestách, badatelsko-vědecké a interpretačně-filosofické:

Biologická východiska v anatomickém a histologickém zkoumání zrakových orgánů, dějinné expozé biologického myšlení s vyústěním „úpadku darwinismu“, Drieschův program autonomní biologie a návrat k metodickým přístupům předdarwinovské „idealistické morfologie“ vede Rádla k souběžné biologické syntéze, jejíž ambici nazývá „radikálním vitalismem“ (oproti módním neovitalismům lamarckistické provenience, v zásadě akceptujícím mechanicismus) a jíž chce poskytovat základy pro novou *filosofii* přírody: monumentální a ambiciózně vypravený svazek *Neue Lehre vom zentralen Nervensystem* vychází roku 1912, vzniká tedy následně po dokončení druhého dílu *Dějin biologických teorií*.

Jak jsme již předvedli na „názorovém empirismu“, svou metodu dějinného přístupu nazývá Rádl *realismem*. Pojem přejímá od Masaryka (již u něho, jak známo, hrál roli oposita vůči historismu) a současně podniká jeho reinterpetaci, při níž hledá oporu u celé škály myslitelů: ruských intuitivních realistů (Šestov, Losskij, Berďajev ad.), pragmatistů, Nietzscheho či Bergsona. Rádl je tu sám ztělesněním postupu, kterým popisuje pronikání a formalizaci své osobní pravdy („vědění“) do interpersonální komunikace. Hledá inspirace mezi soudobými myšlenkovými trendy pro vyjadřování motivů, ke kterým byl kromě vnějších vlivů přiváděn i svou badatelskou praxí. Asi nejvýstižnější je zařazení jeho pojmů do rámce dobové „filosofie života“, která přesahuje s ní související směry „neovitalismu“ v tom směru, že pojem „života“ má tematický reflektovaný přesah k prožívajícímu dynamickému subjektu, jenž je základem všech formulovaných vyjádření a za nimiž se vždy skrývá. S Diltheyem, jehož koncept hermeneutiky na základě prožívání by mohl být jeho konceptům dějinnosti rovněž blízký, se ale hlouběji seznámí až později. Pokud ale hovoříme o „subjektu“, Rádl nikde nenavazuje na vypracování jeho problematiky v německém idealismu a v soudobých novokantovských směrech. Pokud jsou Rádlovy koncepty ovlivněny starší německou romantikou, tak výhradně prostřednictvím studia Goethovy morfologie (jež ale byla doplňující inspirací vedle ústřední linie Cuvierova principu korelace) a zejména studia

Purkyně ve výše vzpomenuté rané studii, kde je předjímána kritika moderní vědy, jež nyní vystoupí právě pod pojmem „názorového empirismu“. S kantovským apriorismem se Rádl dále konfrontoval v Drieschových spisech, ale to byl právě ten prvek v Drieschově aktualizaci a argumentaci teleologické tematiky, vůči němuž si Rádl udržoval odstup a kritickou distanci. Celkovou distanci vůči německému idealismu a jeho transformacím Rádl získává nepochybně pod přímým vlivem Masarykovým: v tomto smyslu můžeme i na Rádlovi spatřovat jedno ze zprostředkovaných vyústění původního vlivu Brentanova (Husserlův program návratu k „věcem samým“ se takto jeví být nenáhodnou paralelou k Masarykovu a posléze Rádlovi „realismu“). Vedle Masaryka byl Rádlovým hlavním filosofickým inspirátorem Nietzsche, zejména v jeho raných *Nečasových úvahách* a *Radostné vědě*. To je zase přímá spojnice k Rádlovi distancovanému postoji vůči akademickému školskému provozu vědy ve jménu práv originálního jedince, „života“ nespoutaného dusivou strukturou pojmů a metod.

Ve studii *Masaryk a Nietzsche* (1910), psané původně do sborníku k Masarykovým šedesátinám, se Rádl vyrovnává s oběma filosofickými antipody, na první pohled velmi kontradiktorickými osobnostmi, hlubokým vystižením podobných kulturně a civilizačně kritických tendencí jejich myšlení, čímž zároveň vyjadřuje iniciační roli obou myslitelů pro sebe sama. U obou nachází obdobný odpor k „asketickým ideálům“ pozitivní vědy jakožto *objektivismu*, který z vědy vylučuje osobnost, tvořivé já, a v posledku ohrožuje svobodu jednání. U obou nachází již v raném díle též odpor k moderní porevoluční „moci lidu“, zejména k *liberalismu* a většinovému demokratismu, které degradují osamostatňující se význam jednotlivce; zastávají se důsledného *individualismu* (ne vládu lidu, ale individualit), „pánství“ (Masaryk), jež potírá sentimentalitu k sobě i vůči bližnímu a jež nečiní rozdíl mezi myšlením a činem. Jednání přecházející v *čin* kladou oba proti determinovanosti vývoje a takto shodně vystupují proti *historismu*, ve jménu přítomné *věci*. Východiskem obou je *pesimistický* pohled na svět, chmurná vize moderní doby; životní aktivismus slučují s *tragičností* v životě; shodně vidí již během 19. století blížící se údobí velkých válek a revolucí. Oba spojují krizi s mrtvým Bohem a jeho ztrátou z dohledu a cílem obou je snaha ozdravět, pomoci člověku z úpadku. Studie sugestivním způsobem odkrývá Rádlovi velmi svéráznou a nepovrchní recepci filosofických a kulturních podnětů i základní myšlenkově-společenské napětí jeho dalšího působení.¹¹⁵ Po vystižení hlubokých paralel uzavírá Rádl

¹¹⁵ RÁDL, E.: Masaryk a Nietzsche, in: *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*, red. E. Beneš, F. Drtina, F. Krejčí a J. Herben. Grosman a Svoboda: Praha, [1910], s. 56-68; další otisk in: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 98-128.

studii vyhocením základního rozdílu, který znamená dilema jiného druhu, vznášené na sebe a na čtenáře:¹¹⁶

Oba rozvinuli své teorie z nauk devatenáctého století: Nietzsche z darwinismu, který přiosťřil učením protidemokratickým, Masaryk tím, že důsledně prováděl ideály demokratické. Kdo z obou má větší pravdu, ať každý z čtenářů pro sebe si životem svým zodpoví; z našeho theoretického stanoviska bylo by jen zajímavě řešiti otázku, která teorie, zda Nietzscheho násilí, či Masarykův ideál humanitní jsou pravým historickým přechodem od demokratických zásad devatenáctého století k dobám příštím?

V tomto vysloveném dilematu přímo hmatáme, jak je Rádl ve své kritice objektivní vědy, na níž staví historické zkoumání biologie, hnán k obracení optiky vzhledem k budoucímu, kde věda se svými nástroji a důsledky je sice významnou součástí, ale přece jenom *součástí* závažnějšího a hlubšího nároku, který je na myslícího člověka vznášen. Zodpovědět vznesenou otázku nelze v rovině teorie, ale právě jediné „životem svým“ (tj. myšlením a činem, konáním). *Apelativnost* textu, který přestává být pouhou teorií, je součástí Rádlovy *odpovědi* na dilema jakožto *odpovědnosti*, jíž je intelektuál vázán. Následný šok z první války, která se rozvine v technickou a technologickou mašinérii násilí za tiché i hlasité podpory vědců a vědeckých korporací, se stane dalším stimulem Rádlova aktivismu, který byl rozpracován a k němuž směřuje jeho literární a postupně i veřejná činnost v období let 1910-1914.

Soubor studií z této doby, *Úvahy vědecké a filosofické*,¹¹⁷ nejlépe reprezentuje toto spojení theoretických a metodologických východisek s úvahami o společenském smyslu vědy a filosofie. Další shrnující podání svébytné interpretace realismu podnikl pak Rádl v rozsáhlé studii *Věda abstraktní a věda reálná* (1914-15),¹¹⁸ dále též v sérii *Úvah* o vztahy fyziologie a morfologie v biologii,¹¹⁹ kritickém rozboru monismu *Věda a víra*.¹²⁰ Kvůli válce neukončený článek *Vitalismus a reakcionářství* je první reakcí na bezprostředně aktualizované téma „věda a válka“; s publicistikou na tímto směrem zaměřenou, kde reflektoval a popisoval postoje vědců k vypuknuvší válce, musel záhy přestat.¹²¹ Přechodné dílo – syntetizující a završující dosavadní působení – představuje pak osobitý rozbor německé vědy 19. století *Romantická*

¹¹⁶ RÁDL, E.: Masaryk a Nietzsche, in: TÝŽ: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 127n.

¹¹⁷ RÁDL, E.: *Úvahy vědecké a filosofické*. Grosman a Svoboda: Praha 1914.

¹¹⁸ RÁDL, E.: Věda abstraktní a věda reálná, *Česká mysl* 15, 1914, č. 2, 3 a 4, s. 113-130, 250-270 a 401-408; *Česká mysl* 16, 1915, č. 1-2, s. 45-68.

¹¹⁹ RÁDL, E.: *Úvahy*, *Hlídky Času* č. 48, 52 a 60: *Čas* 27, 1913, č. 179, 193 a 225, 2. a 16. července a 17. srpna 1913, s. 5, 5, 7.

¹²⁰ RÁDL, E.: Věda a víra, *Hlídky Času* č. 68, 72, 76 a 80: *Čas* 27, 1913, č. 251, 265, 283 a 300, 13. a 29. září, 15. října a 1. listopadu 1913, s. 5-6.

¹²¹ Souvisle srv. v bibliografii v letech 1914-1918; *Příloha I*.

věda (1918). Ta vlastně znamená akutní náhradu za přepracovaný druhý díl *Dějiny biologických teorií*, s konkrétním a apelativním zahrocením vůči válečné situaci. V díle psaném v letech 1916-17 v určité izolaci a za nejhlubší deprese z probíhajících válečných událostí se Rádl rozchází s romantickou naturfilosofií zcela radikálně a opět ji zasazuje do rámce vzniku novověké mechanistické vědy a jejích důsledků moderní vědy a filosofie současné ve spekulativním odtržení od přirozeného světa. V renesančním Descartově a Galileově odtržení vědeckého rozumu od *svědomí*, vyhroceném prý Kantovou *dedukcí* apriorního rozumu a na ní dále navazující spekulativností německého idealismu, spatřuje Rádl zdroje moderního vědeckého rozpolčení „teorie nezodpovědné před životní praxí“, které přivedlo evropskou společnost ke krizi a k válce kvalitativně nového druhu. Tento spis je v Rádlově vývoji skutečně přelomovým dílem, neboť jednak zahrnuje dosavadní významné vědecko-kritické motivy (završuje „názorový empirismus“), dále poněkud křečovitě rozvíjí kritiku Kantovy filosofie a německé vědy 19. století (Kanta přímo spojuje s romantiky), ale v aktuálně vyhrocené reflexi také již otevírá prostor budoucího působení. Organizační aktivita v Jednotě filosofické za války (tj. organizování veřejných diskusních přednášek), studie *Přirozenost proti násilí* a dvě studie o Komenském již mají *primárně* reformní a apelativní funkci.

Od počátku světové války již nelze Rádlovy literární projevy vykládat bez přihlídnutí k *situaci* a adresátovi textu, který je *přímou* součástí struktury textu. Odtud se odvíjí Rádlovův svérázný pokus o ne-teoretické vypracování filosofie. „Situace“ tu znamená jedinečnou „situovanost“, jejímž je autor aktérem a spolutvůrcem: proměňuje ji a tím proměňuje i „skutečnost“. Filosofický aktivismus pak nutně stále ostřeji tematizuje problém *odpovědnosti* (jakožto „odpovědi“, tj. reakce na situaci), tedy morální sféry vědecké aktivity. *Přímá* návaznost filosofického aktivismu na „názorový empirismus“, tedy kritiku *abstraktního empirismu* a s ním jak moderní objektivistické vědy tak i spekulativní filosofie, je pro Rádlovu cestu k pozdnímu vymezení filosofie jako „programu pro reformu světa“ zcela zásadní. Rádlova cesta k opuštění „přírodovědy“ a příklonu k „filosofii“ je vysvětlitelná pouze jako kritika určitých tendencí přírodovědy a zároveň určitých tendencí filosofie.

V rozlišení „vědy“ a „filosofie“ je přitom Rádl až nápadně a úmyslně pojmově laxní. Pojmy „vědy“ a „filosofie“ mají u něho neustálený význam a velmi dlouho (až do pozdního díla) se Rádlovi překrývají, užívá jich *situacně* podle momentálních potřeb. Věda má *vždy* již svou stránku a předpoklady filosofické, filosofie vždy souvisí s věděním, neodmyslitelným od určité situace vědy a konkrétní vědecké aktivity. Dobře je to vidět na vymezení „*Úvah vědeckých a filosofických*“, kde právě nejde o jejich odlišení, ale o vzájemnou podmíněnost,

spojení v *konkrétní* aktivitě. „Jsem tedy, chcete-li, filosofem; ale jsem zároveň vědcem“,¹²² uvádí tu Rádl s již typickým apelem na čtenáře, ať si věc po svém přebere, s jeho integrujícím zapojením do struktury: „situace – reakce autora – reakce čtenáře – situace“. Rádl se dále distancuje od filosofických úvah o všelických „vůbec“ („přemílání teorií, abstraktních pravd atp.“), tedy od filosofie jako teorie či nauky, neboť „jen konkrétní úvahy mají v sobě filosofii“. To vše může znít velmi vágně až žurnalisticky; *pojmovému* vypracování filosofie se ale Rádl brání programově: nechce ztratit ze zřetele původní vědecké východisko a téma vědy jako události. Jinými slovy, pojmové vypracování filosofie (a tedy přechod k ní od vědy jako k zvláštní disciplíně) není jeho cílem, znamenalo by to totiž právě regres k tomu typu *nauky*, jenž se mu ukázal jako myšlenkově neproduktivní (resp. konzervativní). Na pozadí „názorového empirismu“ a vědy jako individualizované události je pak srozumitelný úvodní pasus, rovněž zdánlivě jen žurnalistický (kurzíva T.H.):¹²³

Podle mého soudu *věda jest lidskou věcí* jako poesie, jako náboženství; třeba jest pozorovati a analysovati lidi vědecky žijící, abychom ze *zkušenosti* poznali, co věda jest. Není dále vědy bez *víry*, to jest bez přesvědčení o nezbytné pravdivosti toho, co za *pravdu mám*, ani *není vědy bez filosofie*. Rozuměj: netvrdím, že by se věda měla doplňovati filosofii, že by odborník měl studovati filosofické spisy, a jak jinak se pěstuje filosofická pedagogika; nýbrž ve vědě samé, takové jaká jest, už filosofie jest a nelze jí oddělit od vědy, *leďa v duchu*. Tak oddělujeme v duchu žlutou barvu od zlata, ale vskutku není zlata bez zlaté barvy, anebo (což jest přirovnání bližší našemu problému), tak rozeznáváme na *živém člověku* tělo a duši, které však vskutku v živém těle jedno jsou.

V literární zkratce je tu shrnuta Rádllova intence k jednotě a vzájemné podmíněnosti vědy, umění, náboženství a filosofie v „živém člověku“. „Zkušenost“ a osobní „pravda“ prostředkovaná „vírou“ jsou integrujícími faktory. V *Romantické vědě* pak Rádl ve stejném směru úvahy opět tvrdí: „Jen z *praktických* důvodů oddělujeme vědu od filosofie, počítajíce do vědy studium podrobností, do filosofie studium všeobecností.“ Důvodem takového tvrzení není nějaké naivní odlišení vědy a filosofie, ale právě protest proti tomu. Striktní oddělení „vědy“ (positivní, empirické, fakta poznávající, objektivní) a „filosofie“ (spekulativní, idealistické, subjektivní) je podle Rádllovy analýzy až produktem 19. století, německý idealismus (s primátem spekulace) a následná reakce proti němu v podobě pozitivní objektivistické vědy (s primátem empirie) jsou symptomem téhož procesu pouze s obráceným hodnotícím znaménkem, obě vede právě k „teorii nezodpovědné před životní praxí“; proto následuje opět apel: „Není tedy přírodní filosofie mimo přírodovědu. Vědcové byli a jsou filosofové; buďtež filosofové *dobřími!*“¹²⁴

¹²² RÁDL, E.: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 4.

¹²³ RÁDL, E.: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 3.

¹²⁴ RÁDL, E.: *Romantická věda*, 1918, s. 287.

Ačkoli téměř všeobecné oddělení filosofie a vědy Rádl konstatuje, důraz na jejich jednotu má programovou a apelativní funkci. A na ni soustředí svou pozornost ve svém dalším myšlenkovém a praktickém úsilí. Na tomto místě je pro nás důležité, že a jak se Rádl k „filosofii“ dobírá přímo z praktických problémů svých biologických zkoumání a prostřednictvím jejich dějinnosti. Dospívá k ní (nakonec s potvrzením v titulu jako úvah „vědeckých a filosofických“) jako by navzdory osamostatnění a pojmovému vymezení filosofie. Cestou k ní je poznatek partikularity a bytostné individuality lidského úsilí po poznání, extrémní *relativita* poznání a zachycení „skutečnosti“. Objev dějin a dějinnosti vědeckého myšlení na příkladě biologických „teorií“ byl pro Rádla vlastní rovinou a polem, na kterém se věda a filosofie podstatným způsobem jednak pronikají, na kterém však zároveň Rádl sám získává reflexivní odstup od vědy, odstup, který je podmínkou pro souvislou výpověď o ní a který jej vede k filosofii prakticky. O konkrétní vědě nelze hovořit prostředky a pojmovými nástroji této vědy: o matematice nelze hovořit matematickým výpočtem, o chemii chemickou metodou či analýzou. Je k tomu potřeba myšlenkový a myšlenkově kontrolovaný „krok zpět“, který otevírá pohled na danou disciplínu. Právě kontrolu takového kroku můžeme označit za filosofický aspekt takto vznikající „filosofie“ dané vědy (resp. již metodologii, která vždy kontroluje *předpoklady* dané disciplíny). Jak a jakými nástroji tento „krok zpět“ kontrolovat, aby byl dané disciplíně stále relevantní a přitom opět bez kontroly nepřejímal prefabrikované pojmové rámce nějaké již ustavené „filosofie“? To je podle našeho rozboru vzniku a konstrukce *Dějiny biologických teorií* základní Rádlovo dilema. Původně jako alternativa ke „spekulativním filosofím přírody“ mu měl sestup do dějinnosti biologického myšlení poskytovat oporu při riskantním „kroku zpět“, aby s myšlenkovou kontrolou sledoval pole soudobé přírodovědy. V Rádlově historicko-biologickém projektu tedy shledáváme nakonec prakticky prováděnou, teoreticky reflektovanou a dalším inovacím otevřenou *hermeneutiku* poznání na půdě dějin vědy, ačkoli termínu hermeneutika sám neužívá. V období od prvního rozvrhu (1905) do první světové války jsou *Dějiny biologických teorií* průběžně dopracovávaným hlavním polem Rádlovy badatelské a myšlenkové aktivity, doslova myšlenkového *experimentu*; polem, jež tvoří centrum, z něhož vycházejí, k němuž se vrací a kolem něhož krouží ostatní „vědecké a filosofické“ snahy. Osamostatnění dějin biologie jako svébytného oboru je tu takřkajíc vedlejším produktem, u kterého z vnitřních potřeb nepotřebuje setrvat, ačkoli z hlediska standardní akademické kariéry by mu v tom nic nebránilo; souběžně a korelačně vytvářený koncept filosofického *realismu* jakožto „názorového empirismu“ s kritikou novověkého založení pojmu

„zkušenosti“ ho vede dál k otázce praktického, tj. v životě integrujícího významu vědy a filosofie.

II.2.2. Věda a společnost

II.2.2.1. Problém vědy národní a mezinárodní

V úvodu k *Úvahám vědeckým a filosofickým* Rádl uvedl: „Spisek obsahuje jen výběr mých článků; zásadně jsem do něho nepojal těch polemik, které by opakovaly věci pro postižené zahanbující. Odkazuji však čtenáře k těm polemikám; i ony dokumentují můj názor o vědě.“¹²⁵ K „dokumentaci“ této konkrétně polemické stránky obrátíme pozornost v následující rozsáhlé podkapitole o „vědě a společnosti“. Dobové polemiky zůstávají zasuty v archivních pramenech a těžko dostupných periodikách. Přitom, jak Rádl sám naznačuje, mohou také významně ilustrovat jeho „názor o vědě“, mají tedy význam obecnější. Rádl byl od počátku duch bytostně polemický. Ani u minulých myslitelů, ani u svých současníků nehledal souhlas, uspokojení a klidný výklad, nýbrž ty stránky, k nimž by se mohl vztáhnout kriticky a na nich vyzdvihnout nějakou skrytou tendenci či širší intenci společenského významu. Byl principiálním individualistou, přesto ale osobností veskrze společenskou, v širokém smyslu velmi politickou. A tak se také postupně formovalo jeho místo v předválečné společnosti vědecké i veřejné. Samozřejmostí bylo, že se účastnil domácího vědeckého života: aktivně vystupoval na 8. sjezdu českých profesorů (1902), nebo na významném 4. sjezdu českých přírodovědců roku 1908,¹²⁶ v letech 1904-1906 byl jedním ze zakladatelů a aktivních členů České společnosti entomologické,¹²⁷ atd. Již od roku 1900, kdy začíná přispívat do *České mysli*, se zároveň počiná Rádlovo vyčleňování z komunity přírodovědců, doprovázené akceptací a rostoucím respektem ze strany filosofů kolem tohoto periodika a Filosofické jednoty.¹²⁸

Od roku 1910 Rádl stále více přispívá do *Naší doby* a realistického *Času*. Jako masarykovec celkem přirozeně nejvíce inklinoval kromě Filosofické jednoty též k realistické skupině, představované především J. Herbenem, J. S. Macharem či J. Vodákem. Tato

¹²⁵ RÁDL, E.: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 4.

¹²⁶ K tomu srv. např. v *Příloze I* / údaje č. 26, 63.

¹²⁷ Srv. též KOLEŠKA, Z.: *Seznam biografii československých entomologů*. Sv. 12. Zprávy Čs. společnosti entomologické při ČSAV 26, 1990, s. 434-435.

¹²⁸ Jak vyplývá z korespondence, opravdu přátelské vztahy měl však např. s J. Podpěrou a F. Slavíkem, velmi korektní vztah udržoval také třeba s F. K. Studničkou nebo A. Mrázkem; opravdovou oporu nachází ale Rádl hned po roce 1900 ve Františku Krejčím.

orientace vyvrcholila ve vedení a redigování přírodovědecké přílohy *Času* „Hlídka” v letech 1913-14 až do vypuknutí války, kdy bylo vydávání přílohy zastaveno. Politicky však Rádl v realistické straně organizován nebyl.¹²⁹ Rádlovu myšlenkovou a společenskou pozici po roce 1910 pak významně ilustrují tři velké publicistické spory. V prvním z nich se v letech 1910-11 ostře střetl s profesorem botaniky K. Dominem, kterého obvinil z plagiátorství. Téměř současně se roku 1911 zapojil do velkého střetu mezi E. Chalupným a F. Krejčím. Vehementně se zastal Krejčího proti Chalupného útokům mířícím prostřednictvím *Národních listů* nejen na Krejčího odbornou práci, ale také na vědeckou a společenskou orientaci okruhu kolem Filosofické Jednoty a *České mysli*.¹³⁰ Konečně do třetice šlo za války o polemiku s F. X. Šaldou, resp. s R. I. Malým a M. Ruttem: na kritiku svého článku *Láska k vědění* odpověděl Rádl sérií statí *F. X. Šaldova filosofie*, kde Šaldu řadí mezi estetizující dekadentní romantiky, kteří nemají pozitivní program ani pro vědu, ani pro společnost.¹³¹

Každá ze zmíněných tří polemik by z jiného úhlu při detailním rozboru nejen dokreslovala Rádlovo postavení v tehdejší české společnosti a objasňovala některé jeho postoje v pozdější meziválečné době, ale také by poskytla historickou sondu do tehdejšího vědeckého života a problémů, které intelektuálně hýbaly českou veřejností před první světovou válkou. My se zaměříme detailně pouze na první z nich, tedy na spor s Karlem Dominem. Týká se totiž nejužěji Rádlova postavení mezi českými přírodovědci a jeho opuštění přírodovědecké obce. Polemika se navíc dotkla bolavých míst, která už tehdy měla daleko širší dosah a svým způsobem si aktualitu ponechávají dodnes. Celá polemika s jejím nepříjemným dozvukem pro všechny zúčastněné ale souvisela s vážnou a široce diskutovanou otázkou smyslu „národní vědy“ a otázkou vztahu přírodovědy k národnímu jazyku a lokálnímu kulturnímu prostředí. Spor s Dominem má dlouhodobou předehru v Rádlově zájmu o toto téma, tedy o problém vztahu mezi jazyky malých a velkých národů, vztahu vědy národní a mezinárodní nebo – použijeme-li již přímo Rádlova výrazu – „vztahu nacionality k obecné vědě“. Nejen že úzce souviselo ze sociologické a etické perspektivy s Rádlovým pojetím individuální a kulturní podmíněnosti vědy, ukazovalo již před válkou Rádlovo ambivalentní postavení v české národní společnosti, ale také podstatným způsobem předznamenalo formu, jakou pojednává otázku nacionalismu již zcela původně a v novém kontextu v meziválečné době. Následující rozsáhlý exkurs má proto jednak význam jako

¹²⁹ K tomu srv. v *Příloze I* / údaje č. 97 a 125.

¹³⁰ K tomu srv. zejm. v *Příloze I* / údaje č. 82 a 77.

¹³¹ K tomu srv. v *Příloze I* / údaje č. 149, 150 a 156.

plastické doplnění Rádlovy intelektuální biografie, a jednak je svébytným příspěvkem k dějinám české přírodovědy a české vědecké kultury před první světovou válkou.

Dominův případ jako určité završení zařadíme teprve za dva předcházející Rádlovy výstupy, které se dotýkaly problémů národních jazyků ve vědě: (1.) V drobné replice z roku 1902 profesoru R. Fickovi šlo o obecnou otázku smyslu provozování vědy v národních jazycích malých národů. (2.) V delším samostatném eseji z roku 1910 o povaze české přírodovědy Rádl reagoval na paušální obvinění české vědy z nepůvodnosti a plagiátorství německých vzorů. (3.) Teprve poté sám zamířil přímo do nitra české vědecké obce; bude potřeba ukázat, že to nebylo obvinění tohoto druhu ojedinělé.

Předně je třeba připomenout, že v případě Rádla a jeho vrstevníků jde o jednu z prvních generací, jež prošla kompletním vzdělávacím procesem pouze v rámci českého jazyka. Vejdovského škola byla spjata s autonomní českou univerzitou a výhradně českými přírodovědnými ústavami. Ale právě na půdě soudobé moderní přírodovědy se problém vědeckého jazyka v souvislosti s emancipací národní společnosti ukazoval závažnějším než v jiných oborech. Představitelé Vejdovského školy se vyznačovali samozřejmou orientací na problémy světové vědy, metodickým i obsahovým vykročením české přírodovědy z lokální uzavřenosti, kontakty se zahraničními pracovišti a publikacemi zásadních vědeckých prací výhradně ve světových jazycích (tzn. tehdy převážně německy). Česká přírodní věda je tak jedním z příkladů, jak občansky emancipovaná národní společnost sebevědomě vstupuje na pole mezinárodní vědy a specifickým způsobem ji obohacuje. S tím úzce souvisí nutný průvodní jev: Dochází k paradoxnímu jazykovému rozpolčení mezi hlavní vědeckou produkcí ve světových jazycích (resp. němčině) a kulturní působení v domácím jazyce, jež se omezuje na přípravné, popularizační a výukové práce, širší publicistiku a pedagogickou činnost. Tento fakt jazykového rozpolčení přestává být problémem jednotlivých významných vědeckých osobností, nýbrž právě v této době se stává určujícím znakem vědy v její samotné povaze a provozu, alespoň co se týče právě věd přírodních a technických.

Z tohoto hlediska je Rádlova původní vědecká činnost příkladem nikoli výjimečným, nýbrž typickým: Všechny své významné odborné práce (od roku 1899 až do roku 1915) publikuje v německých specializovaných časopisech a nakladatelstvích. Naproti tomu české verze – pokud vůbec existují – přinášejí kratší, zjednodušující či přípravné varianty. Přestože je Rádl úzce spjat s českým prostředím, brzy zde ale – na rozdíl od jiných v zahraničí publikujících přírodovědců – získává pověst *enfant terrible* a již v předválečné době bývá

např. nálepkován jako Čech, který se vyslovuje pro přimknutí k Němcům.¹³² Problém rodného jazyka ve vědecké práci a jeho hlubší vztah k nadnárodnímu charakteru vědy tak Rádl od počátku zakouší na své vlastní odborné práci a k věci se opakovaně vyslovuje.

Zajímavou retrospektivu v tomto ohledu představuje Rádlovo interview *Rozhovor o české vědě* z ledna 1914 pro vědeckou přílohu *Času* (jíž sám redigoval). Hned na začátku tazatel připomíná Rádlovi novou jen německy vydanou knihu a s příznačnou národoveckou sugescí se táže:¹³³ „Vy jdete se doprošovat uznání u Němců. Což se Vás, vědců, zákony vlastenectví netýkají?“ Celý rozhovor se pak odvíjí v podstatě jako složitě strukturovaná odpověď na tuto otázku. Rádl nejprve odpovídá zcela konkrétně, že čtenáři neprojevíli potřebný zájem, aby nakladatel spěchal s vydáním. A neskrývá, že má „o českém čtenářstvu své pochybnosti“. V závěru rozhovoru přidává svou nedávnou zkušenost, kdy mohl názorně porovnat reakce čtenářů, neboť vydal týž spis zároveň česky a německy:¹³⁴ „mezi těmi, kteří se ozvali, mám dopisy z Ruska, z Němec, z Itálie, z Francie, dopisy od kněží, učitelů, obchodníků, profesorů – ale nemám ani jediného dopisu z Čech, který by ukazoval, že někdo mé knihy opravdu potřeboval.“ Přes jistou nadsázku pak Rádl usuzuje na naši „pasivnost, netroufalost myslit po svém, falešné pochopení popularizace.“ Co se tím myslí?

Oba se shodují, že vědu obohacují publikace s novými poznatky, objevy a myšlenkami. Tazatel se pak domnívá, že obohacování české vědy znamená uveřejňování těchto věcí česky, že čeští odborníci si mají předem volit témata adresovaná českému čtenáři a že jejich povinností je „léčit naše české potřeby a bolesti“. To už však Rádl nevidí tak jednoznačně. Jeho argumentaci lze přibližně shrnout: (a) Publikace v principu není cílem vědecké práce, nýbrž pouze prostředkem vědecké *komunikace*, prostředkem „pro výměnu myšlenek“; „svými spisy hledáme přátele a hledáme je tam, kde je pravděpodobně najít můžeme“ – tzn. v principu bez ohledu na jazyk a národnost. Na problém řešený např. v Německu je třeba reagovat německy. (b) Český odborník má samozřejmě navazovat na „české problémy“, má hledat styk se svým kulturním okolím; domácí vědecké spory jsou pro českou vědu významnější než „lecjaký také-objev, uveřejněný řečí jakoukoliv“. Odbornost,

¹³² Takto jej označil např. roku 1910 pražský dopisovatel německého časopisu *Ostdeutsche Rundschau*; srv. RÁDL, E.: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 61.

¹³³ *Rozhovor o české vědě*, *Čas* 28, 1914, č. 17, 17. 1. 1914, Hlídka *Času* č. 4, s. 4-5. Tazatel je označen pouze šifrou N., z textu nevyplývá, kdo se za ní skrývá. Otázka směřuje na nové přepracované vydání prvního dílu *Geschichte der biologischen Theorien in der Neuzeit*, I. Teil, Leipzig und Berlin 1913.

¹³⁴ Tentokrát se samozřejmě jedná o druhý díl z roku 1909; v české verzi jako samostatná jednodílná RÁDL, E.: *Dějiny vývojových teorií v biologii XIX. století*, J. Laichter: Praha 1909.

kteřá se zaštiťuje pouze nějakou „obskurní zahraniční autoritou“ aniž by se sama prosadila na domácí půdě, „jest jen pro ostudu“. (c) Není ale jasné, co je česká věda ve smyslu „českých problémů“ – základní vědecké problémy mají původ za hranicemi českého života, což platí zvláště pro přírodní vědy. Odborník tyto otázky sleduje svým způsobem a „není jen prostředníkem mezi vědou mezinárodní a českým čtenářem; musí se aktivně účastnit vědeckého života mezinárodního a užívat k tomu prostředků, jaké jsou mu nejvhodnější.“ (d) Konečně práci odborníků nelze podrobovat jen domnělým potřebám čtenářů, neboť „odborník sám jest částí toho čtenářstva a také on má právo určovati si své cíle vědecké, klásti si otázky a odpovídati *sobě*.“ Vědecká individualita je tak vedena na prvním místě svou vnitřní potřebou.

Úvaha o národním jazyku ve vědě tak přímo přechází v úvahu o povaze vědy a významu individuality, jak je známe z jiných Rádlových rozborů. Rostoucí specializace a izolace vědeckých oborů má podle Rádla svůj rub ve skutečnosti, že sice „úroveň vědecká stoupá, ale vědění se nivelizuje“. Provoz moderních speciálních věd v podstatě duší „smysl pro pravou originalnost“, která je však jejich skutečným zdrojem a základem. Vědu nelze redukovat ani na pouhou formalizovanou dedukci poznatků, ani na pouhou kritiku (negaci). Má základ „v živých otázkách“ jednotlivců a neobejde se „*bez hledání pravdy*“. Každý skutečný vědec musí mít „svůj *názor*, živé jakési centrum, z něhož jeho práce vyvěrá“. Individualita znamená ve vědě vždy víc, než jakákoliv vnějškově určená kolektivita – ať daná pravidly současné akademické obce, metodickým rámcem, formalizovanými postupy výzkumu a odvozování, anebo v tomto případě kolektivita jazyková či národní s jejími vlastními nároky.

Nepochopení významu *originality* pro skutečnou vědeckou práci, pro nové myšlenky a vůbec pro vývoj vědy se ukazuje např. na obvyklém chápání *popularizace*. Rozumí se jí běžně „jen pedagogika vědecká“ v národním jazyce, ze strany odborníků se podceňuje jako pouhé opakování již uznaných pravd („tam, kde touží opravdově po originálním, novém poznání“). Avšak každý speciálně vědecký spis také „*pomáhá šířit nauku* [...] a musí vyhledávat účinných prostředků“, zatímco „popularizování jest také vědeckou prací, [...] pokud se koná z vnitřní potřeby.“ Na jedné straně tak žádná vědecká práce není zcela prosta popularizace, na straně druhé i populární spis by měl prosazovat a obhajovat nějaký vědecký názor.

Pokud tedy Rádl u české vědecké veřejnosti poněkud vyhroceně kritizuje její malou originalitu, netroufalost „myslit po svém“, malou samostatnost vědeckou apod., zdůrazňuje tím zároveň nezastupitelnost domácí vědecké tradice, základní význam kultivace národního

jazyka ve vědě. Samo vlastenectví a vztah k národu jsou však pro vědce jakožto vědce vždy až druhořadou věcí; komunikace se ve vědě principiálně odehrává mimo rámec vlastenectví. Speciálně české prostředí je plno „lokálního patriotismu“, který je vědě na překážku: „Pořád se ještě bojíme mezinárodního průvanu [...] U nás jest mezinárodnosti opravdové, smělé, výbojné *málo*. Víc do světa bychom měli jíti a nevázat se předsudky.“

Uvedený *Rozhovor o české vědě* časově uzavírá tři výstupy, které nyní postupně představíme. Musí být předem jasné, že pokud Rádl polemizuje se zahraničními kritiky a obhajuje českou vědu, je tomu tak z jiných než nacionálních pozic – sám je na domácí půdě chápán jako víceméně proněmecky orientovaný a kritikou české společnosti rozhodně nešetří. A dále, centrální téma *originality* ve vědeckém provozu je společným východiskem argumentace jak pro význam národní vědy, tak pro badatelskou svobodu vůči národní společnosti, a konečně i nároku na relevantní vědeckou *popularizaci* – tento nárok se nakonec stává podmínkou hyperbolického útoku proti *plagiátorství*, který měl naopak za cíl vnitřně bránit úroveň české vědy.

II.2.2.2. Polemika první: Odpověď na návrh R. Ficka (1902)

Roku 1902 uveřejnil profesor anatomie v Lipsku Rudolf Fick na stránkách německého odborného časopisu *Anatomischer Anzeiger* malou stat' pod titulem *Návrhy na zmírnění vědeckého „zmatení jazyků“*.¹³⁵ Stat' velmi názorně dokumentuje dobový způsob úvah o jazykové otázce ve vědách. Týká se tehdy často diskutovaného „jazykového zmatení“ (po vzoru babylónského zmatení jazyků) a přesně reflektuje situaci, kdy do širokého vědeckého diskursu náhle vstupují nové jazykové kultury emancipovaných národních celků.¹³⁶

Fick nejprve uvádí příklad: Profesor J. Rostafinski prokázal již v roce 1877 možnost umělého oplodnění pouze části vajíčka, která se pak dále samostatně vyvíjí;¹³⁷ mimořádně zajímavá práce s mnoha důsledky však zůstala neznáma širšímu vědeckému světu, neboť vyšla pouze polsky. Fickovi výslovně tane na mysli ideál „*jediného všeobecného jazyka*

¹³⁵ FICK, R.: Vorschläge zur Minderung der wissenschaftlichen „Sprachverwirrung“, *Anatomischer Anzeiger* 20, 1902, s. 462-463. Rudolf Armin Fick (1866-1939) profesor anatomie; habitoval se 1892 v Lipsku, od roku 1905 pak řádným profesorem anatomie na německé univerzitě v Praze. Jeho významnou prací je: týž, *Vererbungsstanz*, Leipzig 1907.

¹³⁶ Není bez zajímavosti, jaké národy zde Fick jmenovitě uvádí (kromě Poláků, které jmenoval dříve): „Bulgaren, Chinesen, Hindus, Japaner, Kroaten, Magyaren, Parsen, Russen, Ruthenen, Serben, Slovenen, Tschechen u.a. Völker, die auch wissenschaftlich arbeiten.“ Jak citlivou záležitostí je i takový pouhý výčet národů, o tom svědčí způsob jejich uvedení v neutrálním (abecedním) pořadí.

¹³⁷ Jozef Rostafinski (1850-1928), významný polský biolog; botanik a cytolog, profesor univerzity v Krakově. Objevitel fenoménu merogonie, tj. splynutí vaječné buňky zbažené jádra s normální spermií.

vědy“, jakým byla dříve latina. Dochází však k závěru, že – ačkoliv by to v principu bylo možné – nelze v dohledné době očekávat sjednocení vědy pod jediným jazykem učenců, ať už by se jednalo o návrat k latině či příklon k nějakému novému obecnému jazyku, buď již existujícímu nebo k tomu účelu nově vytvořenému.¹³⁸ V zájmu vědy samotné je nicméně nutno učinit přítrž současnému jazykovému zmatení, roztržštění (Verwirrung, Zersplitterung), vzniklému v posledních desetiletích.

Nelze podle Ficka popřít, že za poslední století všechny významné vědecké práce i všechny vůdčí osobnosti vědy pocházejí z jazykových oblastí německé, anglické, francouzské a italské. Při vši úctě ke kulturnímu úsilí jinak mluvících národů zůstává v zájmu „světové vědy“ (Fick dále užívá termínů „obecná věda“, „neutrální půda vědy“ apod.) požadavek, aby příslušníci menších národů publikovali alespoň hlavní výsledky v jednom z těchto jazyků, což nakonec není přínosem jen pro vědu, nýbrž i pro tyto vědce samotné. Je proto zcela spravedlivé po vědcích požadovat, aby svou „případnou nacionální ješitnost“ upozadili před „neutrální půdou vědy“. Fick pak považuje za chybu, pokud odborné časopisy referují o pracích publikovaných v jiných jazycích než ve zmíněných čtyřech. Jednak to národy zrazuje od publikování v těchto jazycích, a jednak ani nejlepší referát nenahrazuje originální dílo. Fick proto spatřuje řešení v tom, pokud odborné časopisy do budoucna principiálně nebudou referovat o vědeckých pracích publikovaných v jiném než jednom ze zmíněných světových jazyků. Má to být *praktický* prostředek, který donutí příslušníky malých národů publikovat v těchto jazycích, což nakonec bude k užitku všem a zejména vědě jako takové.

Na stránkách téhož listu Rádl (teprve devětadvacetiletý) následně odpověděl v krátkých *Poznámkách k návrhům R. Ficka, týkajícím se vědeckého zmatení jazyků*.¹³⁹ Rádl uznává, že se jedná o vážný problém, avšak Fickův elementární návrh považuje za

¹³⁸ Fick v této souvislosti letmo reflektuje velmi rozšířené dobové úvahy o obecném jazyku i konkrétní systematické projekty na jeho rekonstrukci (apriorní, tzn. logické povahy) či vytváření (aposteriorní, vycházející buď z očištění a zjednodušení jednoho jazyka nebo z konstrukce kombinací několika jazyků). Projektů na různé „Lingua“ vznikala celá řada, např. „Nov Latin“, „Volapük“ ad. (z dobových pojednání srv. např. v *Nature* 38, 1888, s. 351 nebo *Biologisches Centralblatt* 10, 1890, s. 656-664). Již klasickým filosoficko-historickým pojednáním o hledání jednotného jazyka, které v evropské kultuře kulminuje právě v projektech moderní vědy, je kniha Umberta Eca *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea*, česky: U. ECO: *Hledání dokonalého jazyka v evropské kultuře*, Praha 2001. K danému období zde srv. zejm. s. 271-298.

¹³⁹ RÁDL, E.: Bemerkungen zu den Vorschlägen von R. Fick, die wissenschaftliche Sprachverwirrung betreffend, *Anatomischer Anzeiger* 21, 1902, s. 27-29. V době této odpovědi je Rádlovi 29 let a stojí na počátku své kariéry. Odpovídá z pozice toho, jehož se Fickův návrh osobně a bezprostředně týká. Je tou dobou učitelem na reálce v Pardubicích (*Pardubitz* je také uvedeno v článku jako autorovo působiště). V celku marginální článek je pro nás zajímavý právě v tom ohledu, že jeho argumentace již stojí na hlediskách, jež byly autorem soustavně rozvíjeny o mnoho let později.

neproveditelný. Argumentaci lze shrnout do tří bodů: (a) Především se ohrazuje vůči zdánlivě jednoznačnému vymezení tzv. „půdy neutrální vědy“, za níž se Fick domnívá hovořit. Neboť jde o pouze teoretickou (abstraktní) neutralitu, která je vždy nějak prostředkovaná „skutečnou“ vědou. V tomto smyslu jsou rozdíly také např. mezi charakterem vědy německé, anglické a francouzské, na čemž nic nemění ani to, že užívají stejných vědeckých pojmů.

K tomu poznámka: Jedná se o argument základní, ze kterého ostatní dva jen vyplývají. Rádl by totiž nikdy nepřijal ani hypotetickou možnost „*jediného všeobecného jazyka vědy*“, jehož představa je zase nutným Fickovým východiskem. Proto upozorňuje, že výslovně *stejně pojmy* nemění nic na charakterových rozdílech věd. Narážíme zde ve velmi úsečné podobě na dvě základní pozice, které provázejí rozsáhlou diskusi o možnosti obecného jazyka po celé 20. století dodnes od analytické filosofie, lingvistiky až po teorii vědy. Zhruba řečeno, na jedné straně je logicko-analytické hledisko Fickovo, na straně druhé kontextuální, sociologicko-historické hledisko Rádlovo. Vidíme tak záhy, jak se zamyšlení o funkci národního jazyka ve vědě od začátku fundamentálně pohybuje na úvaze o povaze jazyka vědy vůbec, na úvaze, která má od lingvistického obratu nevyřešenou kontinuitu do dnešních dnů a své zastánce i odpůrce na obou stranách těchto základních hledisek. Kromě toho je důležité zvláště upozornit, že ani Rádlův odkaz na různý „charakter“ národních věd nemá nic společného s etnicko-nacionální diferencí, nýbrž s různým typem vědecké tradice. Z přírodních věd je to vzorově právě biologie, v jejímž případě se dodnes hovoří o „národních školách“ (a míní se tím právě specifické okruhy německé, francouzské a anglické biologie). Jejich trvání lze vymezit přibližně léty 1790-1945 a teprve poté se anglosaský model prakticky stává univerzálním a angličtina téměř výhradním publikačním jazykem. K tomu ale nedochází logikou vývoje vědy samé, nýbrž jako širší sociologický důsledek světové války.¹⁴⁰

(b) Pojítkem mezi prvním a druhým argumentem je poznatek, že věda podobně *jako umění a ostatní kultura* má vždy svůj lokální (tedy např. národní) ráz. Za velmi naivní má pak Rádl představu, že příslušníci malých národů publikují v rodném jazyce z „případné nacionální ješitnosti“. Reálně pracující vědec má totiž vždy zároveň i svůj *životní* vztah ke svému okolí; není pouze mechanismem na zveřejňování nových poznatků, nýbrž vždy má také „praktické vztahy a etické závazky vůči svému okolí“. Tyto momenty Rádl uvádí

¹⁴⁰ K tomu srv. např. jen KOMÁREK, S.: *Dějiny biologického myšlení*. Vesmír: Praha 1997, s. 58 nebo TÝŽ, *Mimikry, aposematismus a příbuzné jevy: mimetismus v přírodě a vývoj jeho poznání*. Vesmír: Praha 2000, s. 25. Mj. v této souvislosti uvádí: „představa nadnárodní, ‚objektivní‘ vědy, nezávislé na jazyce, kulturním kontextu a běhu tzv. velkých dějin a jejich myšlenkových proudů, je naprostou fikcí pro každého, kdo se byť jen povrchně s dějinami jakékoliv vědecké disciplíny seznámil“.

výslovně „ne jako etické, nýbrž jako sociologické, jako skutečné důvody“, které musí promýšlet každý, koho se týkají (a nikoli se podřizovat direktivě).

(c) Konečně je otázka, do jaké míry je dokonce nutno publikovat v lokálním jazyce. Některé vědy jej kategoricky vyžadují (dějiny, lingvistika, antropologie...). Vyžadují jej ale i další témata – např. menší faunistické práce, disertace, zkoumání mající určité praktické účely atd. Mají sice obvykle menší význam pro tzv. „obecnou vědu“, avšak problém opět leží v tom, že mezi nimi nelze vést žádnou ostrou hranici.

Rádl svými argumenty ukazuje, že Fickovo řešení jde paradoxně proti smyslu vědy jako takové. A naopak předpovídá právě opačné řešení: Totiž zřizování speciálních časopisů, které by tematicky referovaly o vědecké produkci v různých jazycích či jazykových oblastech. A především, řešení „vztahu nacionality k obecné vědě“ je úkolem pro malé národy samotné (kde se liší situace místo od místa). Jejich jednotliví vědečtí pracovníci musejí *sami* individuálně promýšlet, jak odpovídat oběma požadavkům kultivace vědy, tzn. „pokroku národa i vývoji obecného vědění“.

Je zřejmé, že Rádl zde nechává otevřený problém, který vnímal jako osobní a který jej k vlastní odpovědi motivoval. Totéž dilema mezi domácím a mezinárodním jazykovým působením bylo o dvanáct let později středem *Rozhovoru o české vědě*. Všimněme si však jemného rozdílu: Zatímco proti Fickovi je v individualitě vědecké práce vázané na její životní okolí spatřován argument pro *význam vědy v národních jazycích*, v rozhovoru o dvanáct let později je vědcova originalita argumentem pro jeho *nezávislost na národní společnosti* a pro povinnost účastnit se v první řadě mezinárodního dění. V obou případech je toto dilema vědomě přítomno, ovšem právě s odlišným akcentem, určeným okolností projevu. K odpovědi roku 1902 je výslovně veden právě tím, že si uvědomuje vážnost problému „jazykového zmatení“. Na myslí mu tane stejně jako Fickovi *mezinárodní rozměr vědy a komunikace v ní*. Neodmítá otázku samu, nýbrž Fickem navrhovaný způsob (direktivního) řešení. V rozhovoru roku 1914 zase nikde nepopírá základní význam domácí vědecké tradice a její kultivace, jen zdůrazňuje, že nutná situačnost vědce (historická, lokální, jazyková, národní...) mu opět nesmí jakožto vědci diktovat a nesmí se stávat omezením pro hledání optimální vědecké komunikace. Je to typická ukázka toho, jak z jedné hlubší pozice Rádl bojuje zároveň „na dvou frontách“; a při povrchním přístupu kritici snadno mohou ukazovat na protimluvy.

II.2.2.3. Polemika druhá: *Cíle a cesty české přírodovědy (1910)*

Na jaře 1910 vyšel v německém listu *Ostdeutsche Rundschau* anonymní článek, ve kterém se – na základě některých polemik a afér uvnitř české vědecké veřejnosti – tendenčně

vyzdvihovalo, že česká přírodní věda jako celek spočívá prakticky jen na plagiátech z německých prací a že nemá žádnou samostatnou vědeckou hodnotu. Článek vzbudil rozruch v části zasvěcené veřejnosti.¹⁴¹ Otázka národního jazyka ve vědě se tak zde totiž mj. přímo týká etiky vědecké práce vůbec. Rádl tentokrát odpověděl formou samostatného zamyšlení nad povahou české přírodovědy v eseji *Ziele und Wege der tschechischen Naturwissenschaft*.¹⁴² Po osmi letech a v úplně odlišné literární formě se tu přitom objevuje obdobná argumentační osnova, kterou Rádl použil již vůči Fickovi a souvisí s jeho „sociologickým“ chápáním vědy. Ovšem proniká tu již i Masarykem podnícená diskuse o „české otázce“.

Na počátku české přírodovědy 19. století stojí podle Rádla „jazykové (filologické) pojetí české vědy“, jehož hlavním cílem byla česká terminologie a česky psaná vědecká literatura. Nejvýznamnějšími zástupci zde byli Jan Ev. Purkyně a zejména v Jan Sv. Presl. Jejich snahou bylo též „vytvořiti české vědecké milieu, získati pro spisy čtenáře“. Úsilí řízené spíše „praxí nacionální než teorií“ bylo podporováno nadšením veřejnosti a podle Rádla se dosud „tu a tam uznává za jedině možné řešení české otázky“. Další generace, zastupovaná nejvýznamněji zoologem a paleontologem Antonínem Fričem a botanikem Ladislavem Čelakovským, představuje nové „geografické pochopení naší vědy“, které mělo za cíl „vědecky probádati naši vlast“. S českou univerzitou a jmenovitě s působením Františka Vejdovského se pak u nás prosazuje „světová věda objektivní“, která překračuje „hranice mezi zeměmi, státy a jazyky“. Na této bezprostředně pamětnické rovině pak Rádl dokládá, že Vejdovský na svých žácích požadoval, „aby si volili za studium taková themata, o která se právě zajímá mezinárodní věda a aby udržovali styk s vlastní bojem za vědecké uznání pro sebe“. „Ideály vědy exaktní a mezinárodní“ jsou dnes dle Rádla „oficiálním vědeckým názorem“, reprezentovaným univerzitou a akademií, a vedou k samozřejmému požadavku, aby se český vědec účastnil „mezinárodní vědecké činnosti také pracemi německy psanými“. V důsledku toho se však publikování původních českých spisů mezi vědci považuje za „nepříjemné přerušování vědecké práce“. A veřejnost je tím do značné míry dezorientována, neboť dosud převážně podléhá starším „filologickým a geografickým ideálům českosti“.

¹⁴¹ Článek reprodukoval a komentoval např. ústřední orgán Strany státoprávně pokrokové: *Samostatnost* 14, 1910, č. 9, s. 48. Reagovali na něj také někteří odborníci na stránkách týdeníku *Přehled* (k tomu více dál v textu).

¹⁴² Rádl uvádí, že vídeňský časopis, jemuž text zaslal, jej nepřijal; proto vyšel až v dubnu 1911 na stránkách pražské *Čechische revue*, vydávané Ernstem Krausem: RÁDL, E.: *Ziele und Wege der tschechischen Naturwissenschaft*, *Čechische revue* 4, 1911, s. 136-154. Česká verze byla publikována později pod titulem: TÝŽ: *Minulost a budoucnost české vědy přírodní*, in: TÝŽ, *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 40-63. Obě verze se neliší, proto následně citujeme z českého textu.

Ve své současnosti (1910) pak Rádl vyzdvihuje nový styl vědeckého působení Tomáše G. Masaryka a Františka Mareše. S Masarykem sympatizuje v jeho kritice objektivistické vědy, starších filologicko-geografických nacionalistických ideálů a ve snaze o soustavnou kultivaci domácí vědecké úrovně.¹⁴³ Podobně i Mareš má zásluhu „ve zdůrazňování filosofie a ve snaze po zindividualizování vědeckého smýšlení“. Oceňuje jeho nedávný úspěch „v ostré polemice se zástupci objektivní vědy“. Byl tak prý prvním přírodovědcem, který na české veřejnosti „bojoval o vědecké problémy všeobecné důležitosti“.¹⁴⁴

Na rozdíl od německých, francouzských či anglických badatelů je „příslušník malého národa“ daleko intenzivněji nucen „znova a znova řešit úlohu, jak sjednotit své národní povinnosti s pracováním ve vědě mezinárodní“. Rádl je přitom rezervovaný vůči staršímu (jazykovému a geografickému) nacionalismu a sám je exponentem zásad Vejdovského mezinárodní vědy. Proč a jakým způsobem tedy vědu v jazycích malých národů hájí?

Současné „zesílení národnostního vědomí“ nutí prý i exaktní badatele, aby revidovali „svůj poměr k národnosti“. Tato revize vztahu vědy a národnosti je však pouze speciální artikulací údajně daleko širší *revize současné objektivistické vědy*. Právě působení Mareše a Masaryka má být v českých podmínkách symptomatické pro tuto obecnější revizi. Zamyšlení nad českou přírodovědou je tak znovu integrálně doprovázeno úvahou o situaci moderní vědy vůbec. Přetrvávajícím ideálem přírodní vědy („objektivní, neosobní“) jsou pouze „objektivní, exaktně zjištěná fakta“, nezávislá na osobním mínění a kulturní situaci vědců; „z fakta, že heslo *vědy*, význačné pro století devatenácté, bylo nahrazeno modernějším heslem *kultury*, neodvodily se mezi odborníky ještě důsledky“. Tyto důsledky pro exaktní vědy Rádl načrtává ve čtyřech rovinách: (a) Dochází k revizi odtažitého, emancipovaného a izolovaného vztahu vůči *filosofii*. Poroste prý „zájem o ideje“ v rámci vědeckých „systémů“, čímž bude docházet k „organickému proniknutí exaktní vědy filosofií“ a „individualizaci vědeckého bádání.“ (b) Poroste význam *vědecké tradice*. Zájem o „dějiny vědecké“ směřuje k „vědomí, že naše vědecké názory mají právě tak *relativní* obsah, závislý na milieu, ve kterém povstaly, jako názory politické a jako náboženské“. (c) Budou se obnovovat (resp. revidovat) přerušené „vztahy mezi vědami exaktními a duchovními“. Poroste význam *filologicko-historických* oborů a přírodní věda se tak bude stávat „také svou formální a filosofickou stránkou

¹⁴³ Masaryk je v Rádlově vnímání dokonce „vedle Nietzscheho jediný filosof minulých desetiletí, který jasně nahlédl, že dnešní učenost, cizí skutečnému životu, jest obdobím vědeckým, které musí býti překonáno“; o tom jsme se již ale zmínili v souvislosti se studií *Masaryk a Nietzsche*.

¹⁴⁴ Konkrétně se jedná o tzv. „spor o principie přírodovědeckého poznání“ s B. Raýmanem; srv. JANKO, J.: Spor Mareš – Raýman a Česká akademie věd a umění, in: *Práce z dějin Akademie věd*, serie A, sv. 5, Praha 1997, s. 31-76.

kulturním činitelem“. (d) Konečně bude docházet k pronikání vědy k *politice* – pokud se jí rozumí „v nejširším smyslu jako veřejnému uplatňování svých názorů a práv“.

Rádl tedy očekává vývoj přírodní vědy směrem k většímu ocenění *subjektu* v poznávacím procesu, *relativizaci* poznání a většímu pochopení *kulturně-historických* podmínek. Důležité je, že argumentem pro pěstování vědy v národních jazycích a průnikem mezi nadosobní exaktní vědou a její konkrétní situací je zde pojem *kultury*. Přestože víra v „neosobní a mezinárodní vědu“ má a bude mít své oprávnění, jde Rádlovi o souběžný hlubší fakt, že „vědecké nauky, souvisíce s filosofickými ideami [...] nejsou absolutními pravdami; [...] a obsahují tudíž prvky subjektivní a nacionální“. Rádl chce vědu chápat jako „element kulturní“, jako podmíněnou součást „určité kulturní epochy a určitého kulturního milieu“.

Opět zde můžeme vidět zřetelné promítnutí Rádlova pojetí vědy a ambivalenci, která udržuje jeho stanovisko v stálém napětí. Věda není nikdy v definitivním stavu, nýbrž je „jen jednou z docílených fází života, stále stavícího a stále bořícího“, již člověk užívá „dle svého svobodného uznání“. Jeho kulturně-historická (a v tomto smyslu též národnostní) situovanost vždy otevírá jistou možnost pro vědu samotnou uplatňovat svůj individuální a originální ráz, který je pro ni, pro její skutečný vývoj, tím nejdůležitějším zdrojem. Je sice nepochybné, že „malý národ *svoji* exaktní vědu mítí *může*“, avšak rozhodující je, zda má „věda malého národa vnitřní oprávněnost, může-li prokázat svoji individualitu“. Tzn., dokáže-li specificky obohacovat právě celek mezinárodní vědy, konstituovaný vposledku dynamickou souhrou podobných *kulturních* fenoménů. Jen v tomto smyslu lze hovořit o užších vztazích „mezi vědou a duchovním životem národa“.

Národnost a národní jazyk ve vědě tedy pro Rádla není daností, kterou je nutno pěstovat a uchovávat pro ni samotnou, nýbrž jen *prostředkem* samostatné vědecké práce. Ta si na druhé straně musí udržet rezervovanost vzhledem k jazykovému či lokálně-patriotickému vlastenectví: „žádná řeč nemá o sobě kulturní hodnoty [...]; jen sebevědomá individualita [...] jest podmínkou vysoké kultury“. Svobodná individualita je proto rozhodujícím kritériem jak vůči nárokům provozu „objektivní“ vědy, tak vůči „národním“ zájmům: „nesmíme se snížiti ani k nádenictví na nekonečném poli objektivní vědy, ani k povolné službě davu a jeho pudů; i k vědeckým i k vlasteneckým ideálům musíme si zachovati osobní volnost, [...] a sloužiti jim podle svého samostatného úsudku“. Proto zůstává např. otevřen i samotný význam „češství“: „všecek obsah tohoto pojmu musí býti podroben kritice a pochybnostem a pochybnosti musí být rozluštěny novými činy“.

Přes voluntaristickou a individualistickou argumentaci nakonec Rádlovi nezbyvá než následující celkové hodnocení samostatné české přírodovědy: Její nejvýznamnější individualitou je dosud Purkyně a „máme-li málo vynikajících osobností, imponujících celému světu, dosáhli jsme zase význačné úrovně průměrné. Vedle spisů uveřejňovaných akademií a Král. Společností nauk máme dva populárně biologické časopisy, tři lékařské, jeden neurologický, jeden entomologický. Zvláště naše lékařstvo dosáhlo v poslední době značné výše a zájem o theoretické otázky je vůbec čilý.“ Přes exaltovaný odpor k průměrně odbornickému akademickému provozu a důraz na individuality tak nakonec Rádl na české přírodovědě paradoxně vyvyšuje právě její „úroveň průměrnou“. Lavírování mezi obhajobou české vědy a kritikou jejích poměrů vlastně nedokázal nikdy překonat a opět se silně projevilo v následné polemice.

II.2.2.4. Polemika třetí: Spor o plagiát s K. Dominem (1911)

K zamyšlení nad smyslem „české“ vědy byl Rádl motivován na základě jejího paušálního obvinění z nepůvodnosti, dokonce obecně z plagiátorství. A Rádl zde také doznává: „Jistě nejsme proti literární nečestnosti imunní; [...] nelze zamlčet trapný fakt, že naši odborníci nevystupují proti plagiátům s energií, s jakou tyto ničemnosti musí být potlačovány, nemá-li odium nést celek.“¹⁴⁵ A téměř souběžně rozpoutává bouřlivý spor s univerzitním kolegou, botanikem Karlem Dominem, jehož roku 1911 veřejně obvinil z plagiátorství.¹⁴⁶ Ostrý střet palčivě otevřel obecnou otázku etiky vědecké práce a legitimních mezi kompilačního postupu ve vědecké popularizaci. Jestliže v předchozím eseji i v starší odpovědi Fickovi obhajoval Rádl význam domácí (národní) vědecké tradice proti projevům z vnějšku české společnosti, tak v tomto třetím případě se obrátil do jejího nitra, dokonce přímo do svého vlastního oboru. Patrně aby sám dostal deklarované povinnosti odborníků vypořádat se s těmito „ničemnostmi“. Jako každý podobný spor, měl i tento svou prehistorii a složité pozadí, jež patří do širšího kontextu podobných současných afér. Jejich přiblížení je pro tento kontext důležité i poučné. Nešvarů v české exaktní vědě si v této době opakovaně všiml *Přehled - Týdenník věnovaný veřejným otázkám*, na jehož stránkách se objevilo několik obvinění. Z podzimu 1910 zde jmenujeme dvě takové aféry.

1. Spor o plagiát mezi A. Bašusem a J. Hýblem

¹⁴⁵ RÁDL, E.: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 54.

¹⁴⁶ Karel Domin (1882-1953), botanik, od roku 1907 docentem, od roku 1911 mimořádným profesorem a od roku 1916 řádným profesorem české univerzity v Praze (týž rok zasedal v komisi pro Rádlovu žádost o mimořádnou profesuru; k tomu srv. dále). Viz NOVÁK, F. A.: *Literatura botanická*, in: *Československá vlastivěda X*, 1931, s. 473-483. V letech 1933-34 byl Domin rektorem UK v Praze a jedním z iniciátorů tzv. insigniády: Rádl stál opět na opačné straně, o tom ale viz v příští kapitole.

V říjnu obvinil Ing. Albín Bašus článkem *Bída v české literatuře technické* z plagiátorství soukromého docenta české techniky Jaroslava Hýbla, který se tou dobou ucházel o místo řádného profesora strojnictví na vysoké škole hornické v Příbrami.¹⁴⁷ Napadena byla Hýblova nová práce o *Průmyslovém pohonu*, která měla vyplnit mezery v české literatuře technické,¹⁴⁸ kde i podle Bašuse chybí „knihy středního rázu, ne přísně vědecky a ne zase populárně psané“. Kromě toho, že se kniha vyznačuje velkým množstvím chyb a „ledabylostí, jež u práce vysokoškolského docenta je naprosto nepřipustnou“, klade Bašus opakovaně hlavní důraz na fakt, že „jest z velké části plagiátem“ (dále: „jest celým svým založením plagiátem“; „jest plagiátem, nespolehlivým a nesprávným brakem a ostudou naší chudé literatury technické“). Co zde však kritik míní plagiátem? Hýbl se opíral o monografie německých inženýrů F. Josseho a zejména F. Bartha, které uvádí v literatuře a ojediněle je jmenuje pod čarou (v úvodu o nich píše, že se mu „nezdají dostatečně správnými a přesnými“).¹⁴⁹ Nicméně na podrobných citacích Bašus ukazuje, že autor u těchto prací „akceptoval hlavní myšlenky“ a dokonce je „vykradl místy téměř doslovně“; autor příručky provádí popisy totožným způsobem a „postup v knize je skoro týž“. Nepřesnostmi pouhého překladu celých dlouhých pasáží pak vznikly další a další chyby.

Napadený autor se v dlouhé odpovědi hájil,¹⁵⁰ že jeho postup byl „přímo určen účelem spisu“, v němž bylo nutno postupovat „přec stručně“; je prý „přece samozřejmé“, že stejným způsobem by postupoval „každý, kdo podobnou knihu napíše“, a táže se: „Lze to nazvat plagiátem?“ Vyslovoval jen věci, které lze nalézt i v jiných německých publikacích, „aniž by kdo v tom mohl hledati opisování neb překlad“. Řadu Bašusových věcných výtek však vysvětlil nebo přinejmenším korigoval, jinak ovšem převedl věc na vyloženě osobní rovinu: Upozornil na Bašusův urážlivý tón, zpochybnil jeho odbornou praxi i kompetenci ke kritice a pochopil ji jako tendenční, aby zabránila udělení řádné profesury; „pravé místo odpovědi ... jest soudní síň“.

¹⁴⁷ BAŠUS, A.: *Bída v české literatuře technické*, *Přehled* 9, 1910, s. 81-83. Albín Bašus (1885-1914), technik a národohospodářský publicista, průkopník organizace práce a vědeckého řízení v průmyslu. Jaroslav Hýbl (1882-1950), technik, zabýval se hydraulikou, termomechanikou, vodními motory a strojním chlazením. V době polemiky také pracoval v První českomoravské továrně v Praze. Od roku 1920 profesorem na pražské technice, v letech 1936-37 jejím rektorem.

¹⁴⁸ Srv. HÝBL, J.: *Průmyslový pohon, nejvhodnější volba a jeho výrobní cena*, Praha 1910. Publikace představovala první svazek právě založené „*Bibliotéky technické*“ nakladatele K. Weinfurtera.

¹⁴⁹ Zejména se v případě tzv. plagiátorství jedná o opisování, resp. překládání z příručky ze známé Göschenovy sbírky (*Sammlung Göschen*): BARTH, F.: *Die zweckmässigste Betriebskraft*, Berlin 1908. V menší míře, ale též nepřipustným způsobem, autor využíval ještě monografii JOSSE, F.: *Neuere Kraftanlagen*, München 1909.

¹⁵⁰ HÝBL, J.: *Bída v české literatuře technické. (Odpověď.)*, *Přehled* 9, 1910, s. 117-18.

Bašus následně upozornil,¹⁵¹ že se „pan docent staví ku mnoha věcem nechápavým“ a že žádnou z výtek „nikterak nevyvrací“. Práci totiž sám Hýbl označoval za „původní“ a v jejím úvodu uváděl: „Veškerá data zde obsažená jsou přesně vyšetřena a uvážena“. V rozporu s tím však posléze v odpovědi říká, že žádný inženýr nemůže podobná data sestavit na základě svých zkušeností a že „data nutno přece vyhledati v odborné literatuře“. Hýbl tak prý „doznává, že opisoval“, pokud tvrdí, že popis musí být ve *všech jazycích obdobný*. K tomu Bašus znovu vysvětluje: „Ano, *věcně* – nikoli však *slovně*! Panu docentovi není asi znám rozdíl mezi prací původní a plagiátem“. V závěru pak Bašus prohlašuje, že jeho kritiky ani „*neměly* zlehčovati vážnost české vysoké školy technické“, ani nešlo o útok „na *osobní čest* pana docenta ... v úmyslu osobně jej urážet“; považoval však „za svou povinnost ukázat, že dr. Hýbl *není* ani vědecky, ani odborně tak kvalifikován, aby mohl čestně hájiti české jméno na vysoké škole“, a že jeho osobní prospěch „není ještě prospěchem české vědy!“ Bašus však také není důsledný. Přestože mu mohlo jít zcela vážně a v první řadě o „prospěch české vědy“, tak tam, kde se jedná o obvinění z plagiátorství, tedy z eticky nepřijatelného jednání, jde vždy zároveň implicitně o otázku „osobní cti“. To se jasně projevuje na všech podobných sporech.

2. F. Wald a česká pavěda

V článku *Cizopasná pavěda* ze 4. listopadu 1910 obnovil profesor František Wald vleklou aféru, která začala již roku 1902 a ve velkém veřejném jednání se protáhla až do roku 1911. Wald popsal nepřijatelný a vědecky nečestný způsob, jakým profesor geodézie na české technice František Novotný reagoval na odbornou kritiku, ukazující elementární chyby jeho triangulačního měření okolí Prahy.¹⁵² Zatímco na německou kritiku odpovídal nepřímou a vyhýbavě, vůči českým kritikům vystupoval útočně a pomocí pochybných publicistických prostředků. Přitom nešlo jen o úzce odborný teoretický spor, nýbrž také o značné prostředky, které město Praha vynakládalo na nové žulové mezníky s vadnou prací. Na tuto věc poukázal

¹⁵¹ BAŠUS, A.: K odpovědi doc. dra Hýbla, *Přehled* 9, 1910, s. 118.

¹⁵² WALD, F.: *Cizopasná pavěda*, *tamtéž*, s. 105-108. František Wald st. (1861-1930), chemik, od roku 1908 první profesor fyzikální chemie (a metalurgie) na české technice v Praze, v letech 1919-20 rektorem. František Novotný (1864-1918), geodet, od roku 1900 mimořádný, 1903 řádný profesor české techniky v Praze, v letech 1907-08 rektorem. Řídil mapování Prahy a několika dalších měst, v letech 1906-07 byl poslancem rakouské říšské rady. Právě Novotného zneužívání či ignorování vědecké kritiky vzhledem ke svým vlastním ekonomicko-politickým zájmům a ambicím bylo hlavním předmětem Waldovy kritiky.

profesor František Nušl,¹⁵³ hlavní Novotného kritik, jehož se Wald právě vehementně zastal. Ponecháme stranou bohaté detaily,¹⁵⁴ významná je zde pro nás Waldova hlavní motivace.

Nemístné jednání profesora Novotného je prý jedním z těch případů, jež by mohli začít tendenčně vyzdvihovat „protivníci českého národa“, kteří mají naději, že „snahy o rozvoj české vědy skončí fiaskem“. Slabinou naší domácí situace je nedostatek odborníků „téměř ve všech oborech“, v mnohých dokonce „bývá jedinec reprezentantem celé vědy“. Ten pak nemá konkurenty, a proto se může oddat „pohodlné nečinnosti“, „velikášskému slavomamu“ nebo i „povážlivějším zjevům“. Úpadku některých oborů pak nezabrání ani sebelepší jednotliví odborníci, pokud „budou k tomu mlčky přihlížeti“ a pokud „národ nikým nevarovaný tleskati bude nadšeně pěstitelům pavědy“. Postrádáme tak prý hlavně „seriosní vědeckou kritiku“; „a kde by i byla možná, nezřídka kritik povoláný mlčí z obavy o vlastní existenci, nebo ze strachu, že viněn bude z pohnutek osobních.“ Pokud přece jen dojde ke sporu, není „ani povoláných, nestranných soudců, ani moci, která by rozsudky jejich odstranila“. Svůj útok na prof. Novotného tedy takto Wald zdůvodňuje s tím, že „smělce nelze zkrotiti než rázným jednáním“, a uzavírá: „V sázce jest vědecká budoucnost důležitého oboru a celá naše vědecká čest“.

¹⁵³ František Nušl (1867-1951), matematik a astronom, od roku 1908 mimořádný, 1911 řádný profesor na české technice v Praze, 1920 mimořádný a 1926 řádný profesor UK v Praze, 1925-35 předseda Jednoty čs. matematiků a fyziků. V pojednání *Kritische Übersicht der Triangulierungen in der Umgebung von Prag* z roku 1909 poukázal na nesprávnosti a omyly, jichž se dopustil F. Novotný ve svých pojednáních ve *Věstníku KČSN* v letech 1902, 1903 a 1905. Jelikož se věc dotýkala Novotného zájmů v městské radě, kde byla na základě této kritiky marně podávána řada interpelací, Novotný odpovídal urážlivě v brožurách vydávaných vlastním nákladem (poté, co KČSN tyto odpovědi odmítla publikovat). V prosinci 1909 Nušl odmítl tuto formu („troufalým, nesprávným popularizováním“) vědecké polemiky. Odborníci si netroufali ožehavé záležitosti dotýkat a považovali ji za projev jen osobních antipatií. Němečtí odborníci (dvorní rada Broch, generalmajor dr. R. v. Sterneck) se po prvotních kritických projevech vůči Novotnému spíše velkoryse odmlčeli s vědomím, že pokud není ochota ke kritice v samotné české veřejnosti, jejich další námítky by nutně byly chápány jako projev nacionálních antipatií. Wald pak ve svém článku z roku 1910 podrobně zhodnotil celou situaci a její vývoj, avšak nikoho nejmenoval (to je zajímavé v tom směru, že aféra Rádla s Dominem za dva měsíce také veřejně propukla Rádlovým článkem, v němž nejprve nikoho nejmenoval; srv. dále). Teprve v dalším čísle Nušl doplnil Waldovu kritiku konkrétními jmény a událostmi: NUŠL, F.: K článku „Cizopasná pavěda“, *Přehled* 9, 1910, s. 136.

¹⁵⁴ K průběhu aféry v letech 1910-11 srv. dále NOVOTNÝ, F.: Cizopasná pavěda. (Odpověď.), *tamtéž*, s. 162-3. NUŠL, F.: Odpověď prof. Fr. Nušla, *tamtéž*, s. 163-5. Redakce následně uspořádala anketu čtyř elementárních otázek, jež se týkaly kritiky Novotného výpočtů a na něž odpovídali oslovení odborníci (prof. V. Lásky, prof. J. Pantoflíček, prof. J. Petřík, prof. A. Semerád): Cizopasná pavěda, *tamtéž*, s. 179-80. Další reakce: NOVOTNÝ, F.: Odpověď na články profesorů dra Fr. Nušla, Walda, dra V. Lásky, dra Pantoflíčka, Petříka a dra Semeráda, *tamtéž*, s. 210-11. NUŠL, F.: Odpověď prof. Fr. Nušla, *tamtéž*, s. 211-12. Další vtažení aféry na veřejnost a veřejné přednášky *Přehled* komentoval: K aféře cizopasná pavěda, *tamtéž*, s. 293. V.J.H. [?]: Prof. Fr. Nušl..., *tamtéž*, s. 310; Spor prof. Nušla s prof. Novotným..., *tamtéž*, s. 328. Kromě toho průběh sporu hodnotila a komentovala např. *Samostatnost*: Vědecký spor, *Samostatnost* 14, 1911, 21. 1. 1911, č. 8, s. 36.

Obě uvedené aféry byly motivovány očistou celku české vědy. Jejich pozadím je vždy konfrontace malosti české vědecké obce ve vztahu k vědě německé. Waldův poněkud patetický tón nás nemusí mást: Absence řádné vědecké kritiky – tzn. nevůle mezi českými odborníky otevírat podobná témata kvůli strachu o vlastní místo, osobní postavení apod. – dále otázka vědecké cti a ochota na vlastní riziko se angažovat v nepříjemném obvinění jsou zde základní kroky. Rádl tuto publicistiku sledoval se zájmem a neskrývanými sympatiemi, Waldův článek sám pochvalně komentoval.¹⁵⁵ Jistě byl takto přímo inspirován ke způsobu svého vlastního souběžného vystoupení.

3. *Kniha Rádlova a Dominova: počátek konfrontace*

Roku 1909, tři roky po rozšíření Rádlovy habilitace na dějiny přírodních věd, vyšel druhý díl *Dějin biologických teorií* a současně s ním i česká verze pod titulem *Dějiny vývojových teorií v biologii XIX. století*. V tomtéž roce vydal Domin svou menší publikaci *Úvod k novějším teoriím vývojovým*.¹⁵⁶ Dvě námětem a titulem podobné publikace se však zaměřením i způsobem zpracování značně lišily. Rádlova kniha je rozsáhlým problémovým rozbohem biologických teorií, psaným z kulturně-historických pozic, kde předmětem zájmu nejsou samy doktríny, nýbrž jejich původci a jejich kulturně-ideový rozměr. Rádl byl navíc zoolog, zabývající se fyziologií a morfologií, a v těchto oblastech také leží těžiště zájmu. Naproti tomu botanik a systematik Domin podává teorie výslovně z aktuálních hledisek botanických a jejich možné praktické experimentální aplikace. Jeho útlejší přehled je založený na univerzitních přednáškách ze zimního semestru 1907-08. Kniha měla „zaokrouhliti jejich obsah a učiniti přístupnější formu“, jejím cílem tedy byla i určitá popularizace ve smyslu stručné a přístupné syntézy. K věcné debatě, která by jistě byla i z dnešního hlediska metodicky i obsahově daleko zajímavější, bohužel nemohlo dojít.¹⁵⁷ Rádl

¹⁵⁵ RÁDL, E.: Vědecká kritika, *Čas* 24, 1910, č. 313, 13. 11. 1910, s. 2; další otisk in: TÝŽ, *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 36-39. Kromě toho redakce *Přehledu* např. tuto svou publicistiku ospravedlňovala tím, že chce ukazovat, „jak lehkomyšlně pojmají někteří docenti našich vysokých škol vědecký svůj úkol“. Navzdory průběhu jednotlivých afér, které vždy vedou k nesrozumitelným detailům a ryze osobnímu osočování, „se naše vysoké školy k základní otázce sporu [mezi Bašusem a Hýblem – pozn. T.H.] budou muset vrátiti“; srv. Red., *Oč nám jde, Přehled* 9, 1911, s. 136.

¹⁵⁶ Viz výše a dále DOMIN, K.: *Úvod k novějším teoriím vývojovým*. Dědictví Komenského: Praha 1909. Rádlova kniha vyšla v rámci řady *Laichterova výboru nejlepších spisů poučných*, Dominova jako 11. svazek *Encyklopedické knihovny „Dědictví Komenského“*, redigované Josefem Úlehlou.

¹⁵⁷ Tendence obou autorů je totiž také rozdílná: Domin se opírá o tehdy rozšířenou formu vitalismu ve spojení s lamarckismem (s důrazem na dědičnost získaných vlastností), v té době zejména v botanice velmi rozšířeným a považovaným do jisté míry za antipod nebo přinejmenším významnou korekci darwinismu. Rádlův vitalismus vychází z tehdejší filosofie života a darwinismus kritizuje z hlediska jeho kulturního původu (v anglickém liberalismu) a hodnotových důsledků pro vědu a společnost. Lamarckismus, jak jsme viděli, pro Rádla představuje vědecky nehodnotnou a pouze módní pozici.

totiž Dominovu knížku vůbec neuznal za hodnu věcné pozornosti a měl ji od začátku za nevědeckou kompilaci. Svůj první dojem sděluje Rádl v dopise příteli Josefu Podpěrovi:¹⁵⁸

15. 12. 1909, V Praze (Na Slupi 144)

Milý příteli!

Z redakce Naší Doby chtějí ode mne referát o Dominově „Úvodu k novějším teoriím vývojovým“. Já ho ale psát nemohu, protože by se to křivě vykládalo. Chválit nemohu, musel bych trhat, a to nechci (je Ti známo, že s Velenovským nejsem za dobré); k tomu by se jistě řeklo, že píšu proti D. jako konkurence.

Snad bys mohl Ty o spisu referovat. Chceš-li a nemáš-li ho, pošlu ti jej jako redakční výtisk, ale referát má být bezplatný. Samo sebou se rozumí, že máš volnou ruku a chceš-li spis pochválit, s pánem Bohem.

Nebude-li se Ti líbit, radil bych Ti však, abys ho neposuzoval příliš přísně; stačilo by snad pronést, co v něm jest a co není. Mně se nelíbí ledabylost provedení a malá znalost literatury a psaní o filosofii, které D. nerozumí a zbytečně si škodí.

Chceš-li tedy referovat, odepiš mi obratem a pošlu Ti knížku (má 226 s.). Nemáš-li mého spisu, napiš, pošlu Ti jej také. Ale ne aby Ti napadlo srovnávat! Já bezpochyb, až se D. vrátí, dostanu od něho, ačkoli měl vědět, že můj spis vychází a měl svůj buďto zadržet nebo opravit.

Prosí Tě o odpověď a srdečně pozdravuje, Tvůj Em. Rádl

Určitou kontroverzi tedy Rádl od počátku tuší, byť ji evidentně ze své strany chce tlumit a odmítá o knize sám psát. Teprve následně zjistil, že podstatná část vznikla pouze přepisem cizích vzorů. Do toho působily plagiátorské aféry, které jsme představili, a Rádlovo dříve vyslovené odhodlání vystupovat na domácí půdě proti literární nečestnosti. Spor se zpočátku odehrával neveřejně a na rovině osobního jednání, byla do něj ovšem zasvěcena podstatná část tehdejší přírodovědecké obce. Na stránky tisku se později dostal vlastně jen zlomek aféry, která je tak částečně rekonstruovatelná jen podle dodatečných afektovaných vyjádření.

V době vydání obou knih byl Domin na cestě v Austrálii (jak ostatně vyplývá i z uvedeného dopisu). Vracel se až na zimní semestr 1910-11. Nepochybně pod dojmem atmosféry souběžných afér se Rádl na Domina obrátil osobně a poté i dopisem s výzvou, aby projevil souhlas, že nepovažuje svůj kompilační spis „za vědecký projev“, nýbrž za „přehálení“. Chtěl přitom, aby se pro tento případ věc vyříkala „soudně a kolegiálně“. Domin byl nepochybně zaskočen a patrně si nebyl žádného prohřešku ve svém literárním postupu vědom. Přesto nejprve připustil možnou debatu. Té se však následně vyhýbal, patrně z nechuti se s Rádlem osobně konfrontovat. To Rádla podnítilo k návrhu na zinscenování nezávislého odborného soudu (právě jak se o tom dříve zmiňoval prof. Wald). Každý si měl opatřit dva odborné „důvěrníky“, kteří si pak společně vyberou jako pátého svého předsedu.

Typickým příkladem dobové recepce lamarkismu v teorii biologie je syntetická práce A. WAGNERA, *Geschichte des Lamarckismus, als Einführung in die psycho-biologische Bewegung der Gegenwart*, Stuttgart 1909.

¹⁵⁸ Archiv AV ČR, os. fond Josef Podpěra, korespondence přijatá (E. Rádl), II b/1, dopis z 15.12.1909.

Takové pětičlenné shromáždění pak mělo společně projednat všechny námitky i obhajobu a usnést se na společném prohlášení. I k takovému soudu dal Domin předběžný souhlas. Rádl si za své důvěrníky, kteří tuto roli přijali, zvolil profesory Františka Mareše a Aloise Mrázka, tedy osoby, které rozhodně nebyly zaujaty proti Dominovi.¹⁵⁹ Domin se nicméně dále odmlčel a na další výzvy odmítal reagovat.

Rádl dále vyprovokovalo, že během podzimu Domin na základě své knížky v tisku i na univerzitě opakovaně vystupoval jako odborník na vývojové teorie. Na konci ledna 1911 pak vyšel na stránkách *Času* pod titulkem *Kandidáti nesmrtelnosti* Rádlův sarkastický článek s Lichtenbergovým aforismem.¹⁶⁰ Aniž by kohokoli jmenoval, vzpomenu tři plagiátorské aféry posledních měsíců a pozastavil se nad suverénními reakcemi „autorů“, jakoby se jich obvinění netýkala – nestydí se za své jednání a do budoucna se ho nezříkají, dávají najevo, že je taková „vědecká“ práce dovolena; „není ani vědomím podvodu“. Přitom se nezmocnili cizí myšlenky, nýbrž „opisovali jen potají poučky a větičky a jen z učebnic“. Domina se týkala poznámka, že třetí docent po obvinění „mlčel, mlčí, bude mlčet...“.

Domin samozřejmě rozpoznal, že se článek týkal jeho, a po tomto („urážlivém a anonymním“) napadení prý vyloučil jakoukoli možnost „přátelské“ domluvy. Lze však pochybovat, že předtím k takové domluvě skutečně byl ochoten. Věc se táhla již několik měsíců a sám později uváděl, že Rádl „zaslepeného vědomím vlastní důležitosti“ ani nepovažoval „za vážného vědeckého pracovníka“. Definitivně také odmítl odborný soud, neboť by se v tom případě jednalo jen o důvěrné prohlášení, zatímco k anonymnímu obvinění došlo veřejně. Domin tedy pouze Rádlvi vzkázal po jednom z důvěrníků (po kolegovi a vrstevníkovi A. Mrázkovi), že obvinění neuznává, že je vedeno z „nepěkných pohnutek“ a vyzval ho, aby proti němu otevřeně veřejně vystoupil, což by mu konečně dalo možnost veřejné obrany. Rádl se naopak cítil být povoláným kritikem, vybaveným odbornou kompetencí. Sám trval na tom, že obvinění může posoudit a aféru tím ukončit jedině soud odborníků, nikoli veřejnost. Proto se podle svých slov dále zdráhal věc dávat do tisku. To mu ovšem Domin následně vyčetl: „místo aby ihned vystoupil, hledal střední cesty a teprve po plných 3 týdnech mému vyzvání vyhověl“.

¹⁵⁹ Alois Mrázek (1868-1923), zoolog a také jeden z nejvýznamnějších žáků F. Vejdovského, od roku 1905 mimořádný, 1910 řádný profesor zoologie na UK v Praze.

¹⁶⁰ RÁDL, E.: Kandidáti nesmrtelnosti, *Čas* 25, 1911, č. 31, 31. 1. 1911, s. 2-3.

4. Veřejné obvinění: žurnalistická dohra sporu

Rádl tedy nakonec Dominovi vyhověl a 21. února 1911 jej veřejně obvinil z plagiátorství v *Čase* článkem *Kandidáti nesmrtelnosti II.*¹⁶¹ Dominův spis prý má vědeckou pretenzi a pojednává o naukách biologů – musí proto obsahovat jejich „vyličení, příklady, kritiku a vlastní názory“. Úkolem kritika by pak bylo „měřit, jak autor látku pochopil a zpracoval“, a případně „vytýkat chyby, nepochopení, povrchnosti“. Muži s vědeckými aspiracemi se ovšem nedovoluje a je proto vědecky nečestné „bráti z autorů slovní materiál, detailní myšlenkový postup bez udání pramene, vydávati osobní názory jiného spisovatele za své; [...] mechanicky slepovati cizí výklady“. Jelikož Domin prý porušil tyto zásady, nepodává Rádl *kritiku*, nýbrž *obvinění*. Jeho těžiště leží ve výtce, že Domin „bere z autorů slovní materiál bez udání pramenů“. Jedná se zejména o práci J. P. Lotsyho, kterou Domin sice uvádí v literatuře a výjimečně na ni v textu odkazuje, ale jinak doslovně přejímá celé její dlouhé pasáže (i s případnými chybami), což Rádl dokládá vybranými ukázkami.¹⁶² Dále pak dokumentuje další autorovy prohřešky, vzniklé právě z důvodu pouhého opisování: vydává subjektivní úsudky autorů za své; uvádí nesmysly vzniklé nepochopením předlohy (týkající se např. vztahu naturfilosofie ke Kantovi); mechanicky slepuje cizí výklady; autority a příklady nevolí dle vnitřní potřeby tématu (důkazy pro vitalismus zakládá na opisech z jeho odpůrců apod.). Rádl očekává od Domina veřejnou odpověď (tzn. „tiskem, ne v posluchárně“), aby mohla aféra skončit.

Odpověď pod titulem *Kandidáti nesmrtelnosti a dr. E. Rádl* vyšla v *Čase* hned druhý den.¹⁶³ Domin žádnou z výtek neuznává a chce „pohnutky jednání R. veřejně osvětliti a svůj ‚plagiát‘ obhájit“. Jeho odpověď má tedy podobně jako výše uvedená Hýblova dvě části: Jednak obranu publikace a jejího postupu, a jednak útok na kompetenci a osobní pohnutky kritika. Co se prvního týče, šlo prý o knížku „populární“ a „informační“, u níž je „výběr z přehledné literatury nutný“. Proto použil také kompilační práci Lotsyho. Na druhé straně uvádí, že na celých sto stranách seznamoval s lamarkisticky podloženou „teorií mutační“, s jejími důsledky a praktickým botanickým významem. Tato část, o které se Rádl vůbec

¹⁶¹ RÁDL, E.: Kandidáti nesmrtelnost II., *Čas* 25, 1911, č. 52, 21. 2. 1911, s. 2-3.

¹⁶² Jedná se o novou přehledovou příručku o vývojových teoriích vzniklou též na základě univerzitních přednášek: LOTSY, J. P.: *Vorlesungen über Descendenztheorien mit besonderer Berücksichtigung der botanischen Seite der Frage*, I.-II. Teil, Jena 1906 a 1908 (Rádl si všiml, že Domin téměř doslovně opsál i formulace úvodu o vzniku knihy). V menší míře, ale též nekorektním způsobem, pak Domin využíval historickou práci K. BRAEUNIGA, *Mechanismus und Vitalismus in der Biologie des neunzehnten Jahrhunderts. Ein geschichtlicher Versuch*, Leipzig 1907.

¹⁶³ DOMIN, K.: Kandidáti nesmrtelnosti a dr. E. Rádl, *Čas* 25, 1911, č. 53, 22. 2. 1911, s. 2-3.

nezmiňuje, je sestavena samostatně a přináší nová fakta i vlastní výsledky původní vědecké práce.¹⁶⁴ Některé Rádlovy konkrétní výtky pak Domin skutečně vyvrátil nebo přinejmenším oslabil. Co se pak za druhé osobních pohnutek týče, je prý hlavním důvodem Rádlova vystoupení „konkurence“: Knížka se totiž prodává, což Rádla „pálí“. Jestliže Rádl vydal knihu podobného obsahu psanou z jiného stanoviska, čekal by Domin „věcnou“ odezvu, na niž si však Rádl netroufá, neboť mu prý „chybí kvalifikace mluvit o vývojových teoriích“ (!). Sám vytýká Rádlovi v jeho knize některé chyby, týkající se botaniky. Že nepokládá Dominovu knihu „za originální spis vědecký“ je zapříčiněno tím, že není informován o jeho „činnosti na poli světové vědy“ a zavléká jej tak „do neplodných polemik“.

Článkem *Začíná nový život...* Rádl po týdnu stručně reagoval opět obdobným způsobem jako dříve Bašus na Hýblovu obranu.¹⁶⁵ Že Domin připustil kompilační postup a v jeho rámci „slovní shodu“, stačí pro oprávněnost celého obvinění. Chyby ve svých spisech jistě mají oba, ve vědě chyby jsou a budou, a právě kritika má posloužit autorům i čtenářům v jejich odhalování. Jenže Domin prý nechce rozumět, že šlo o „obvinění z literární nepoctivosti“, na které se neodpovídá debatou. Odborný soud však Domin odmítl a opakovaně vystupoval jako odborník přes biologické teorie. Proto Rádl sice „končí toto jednání“, avšak je zřejmé, že za korektně uzavřené jej nepovažoval.

Jelikož *Čas* údajně již neumožnil uveřejnit jeho poslední slovo, vydal následně Domin vlastním nákladem dokonce samostatnou brožuru *Vědecký nihilism*.¹⁶⁶ Zevrubnější formou zde opakuje průběh polemiky a znovu detailně shrnuje argumenty pro svůj postup v knize, podtrhuje její nový přínos a dokládá, kde Rádl zkreslil skutečnou práci s literaturou. Na závěr pak ze svého hlediska podrobuje drtivé a sarkastické kritice samu Rádlovu vědeckou činnost, zejména jeho knihu o vývojových teoriích. Domin si správně všímá Rádlovy kritiky exaktní a moderní pozitivní vědy, jeho soustavného relativismu a subjektivismu. Ve spojení s poukazy na Rádlův literární sloh pak celý jeho myšlenkový projev karikuje, dovozuje jeho nekompetentnost a označuje jej za „vědeckého nihilistu“.

Celý konflikt pak na stránkách *Přehledu* vyváženě a kriticky hodnotil Eduard Babák.¹⁶⁷ V zásadě sympatizoval s Rádlovým pokusem otevřít vážné téma a ocenil jak jeho

¹⁶⁴ DOMIN, K.: *Úvod k novějším teoriím vývojovým*, 1909, s. 122-205. Těchto osmdesát stran přinášejících vlastní výsledky Dominových výzkumů a názorů skutečně nejsou předmětem Rádlovy kritiky; ta se obrací na historické podání prvních sto dvaceti stran.

¹⁶⁵ RÁDL, E.: *Začíná nový život...*, *Čas* 25, 1911, č. 59, 28. 2. 1911, s. 2-3.

¹⁶⁶ DOMIN, K.: *Vědecký nihilism. Odpověď Dru. E. Rádlovi*, Praha 1911.

¹⁶⁷ BABÁK, E.: Rádl-Domin, *Přehled* 9, 1910, s. 327-29. Eduard Babák (1873-1926), lékař, biolog, srovnávací fyziolog, nejvýznamnější žák F. Mareše.

návrh na vedení odborného soudu v podobných případech, tak jeho obecné vymezení plagiátu a závěrečné prohlášení obracející se do budoucnosti. Zároveň však politoval, že se Domin „ke své škodě“ cítil příliš uraženým a že na konání soudu nepřistoupil. Domnívá se totiž, že Rádlovi důvěrníci byli vybráni korektně a že by Domin ze soudu vyšel se ctí. Přestože se v kompilační části jeho knihy vyskytuje mnoho „slovních shod“ s Lotsyho předlohou a skutečně tak určitou ledabylostí umožnil vážné námitky, přesvědčil prý nakonec Domin o celkové původnosti a samostatnosti své publikace. Obvinění bylo v tomto smyslu zcela neúměrné, vedené příliš vysokými nároky a Rádlovou příliš exaltovanou snahou, která rozhodně neodpovídala skutečnému efektu. Domin na druhou stranu korigoval v tom smyslu, že by si mohl od Rádla brát příklad, jakým způsobem se má osobitě přejímat cizí literatura. Dále se Babák na Dominovu adresu zastal Rádlovy oficiální kompetence a přitom správně upozornil, že sice „s nazíráním Rádlovým na vědu vůbec sotva bude mnoho souhlasu“, nicméně to zde vůbec „nepadá na váhu“, neboť Rádl „obviňoval a nechtěl kritizovat“; proto i Babák potvrzuje, že mohl rozhodnout „jenom nestranný soud“. Na obou stranách pak odmítl nízkou žurnalistickou úroveň.

Na závěr si však ani Babák neodpustil připomenout Rádlovu neochotu se jasně postavit za jeho učitele F. Mareše před deseti lety ve sporu s B. Raýmanem – ani on se tedy nakonec nevyhnul vnést do věci zrnko staré osobní výčitky.¹⁶⁸ Uznává, že Rádl píše „leccos dobrého“ ve věcech týkajících se „vědeckých poměrů, o nichž se u nás tolik mlčí“, zároveň ale projevuje rezervovanost vůči jeho „pikantnímu žurnalismu“, v němž rozhodně nevidí „nový život české vědy přírodní“. Výstižně to vyjadřuje Rádlovu pozici mezi českými přírodovědci, kteří na jeho činnost pohlíželi celkově s rostoucí nedůvěrou.

Bašusův spor s Hýblem je způsobem argumentace v celku i v jednotlivostech zcela analogický s následným konfliktem mezi Rádlem a Dominem. Tím se názorně ukazuje, že skutečně nejde jen o nahodilé osobní projevy, nýbrž o obecnější problém. Ten souvisí právě s otázkou vymezení „plagiátu“ a nároků na původní vědeckou práci, byť míněnou jako popularizující či syntetizující. Plagiátorství má v těchto polemikách velmi široký význam jako nepůvodní, odvozená a kompilační práce, která se formulačně opírá o cizojazyčné (v tomto

¹⁶⁸ Srv. výše. Rádl tehdy vydal v *České mysli* studii o duševních stavech náladové a rozumové skepse ve vědecké práci, vrcholící ve srovnání vědeckého temperamentu Masaryka a Mareše (O náladové skepsi, *Česká mysl* 3, 1902). Přestože, jak jsme viděli výše, ve skutečnosti Rádl velmi vysoko oceňoval Marešovo místo v dané polemice i celkově v rámci tehdejší české přírodní vědy, Marešem i jeho žáky byl jeho projev vnímán obdobně jako Masarykova kritika, tedy v podstatě jako podrývání jejich pozice ve vztahu k Raýmanovi. Korektní a umírněný Babák, který se do sporu poněkud nešťastně zapletl jako nejvýznamnější Marešův exponent, toto Rádlovi evidentně nemohl zapomenout.

případě výhradně německé) předlohy stejného typu literatury, zároveň se vydává za produkt vlastní (původní, originální) odborné činnosti a tím klame širší českou čtenářskou veřejnost. Je jasné, že hranici, po níž je podobné přejímání literatury korektní, nelze nikdy striktně vymezit – a to je důvod, proč podobné konfrontace musí z povahy věci vždy zároveň mít velmi osobní charakter a nakonec se dotýkat citlivých otázek osobní cti.

S ohledem na zkušenost, že v jeho i ve všech podobných případech se s odhlédnutím od osobních aspektů vždy jedná právě o meze korektnosti kompilační práce, pokusil se nakonec Rádl s pohledem do budoucna ještě o ryze obecné vymezení plagiátu a zásad pro jeho posuzování.¹⁶⁹ (a) Protože plagiát – tj. přijímání „cizího duševního výtvoru“ za svůj – je padělatelstvím, jsou odborníci povinni dbát o důvěru, že „projevy českých odborníků jsou projevy *jejich* duševní práce“. Obvinění musí budit dojem „čehosi hrubě neslušného“, zatímco obviněná osoba si „*musí* zjednat zadostiučinění“ nikoli prostřednictvím diskuse, nýbrž *obhajoby* před veřejným zřízením. (b) Definice a popis obecně platných pojmů se *nemusí slovně krýt*. Přesné „vystižení myšlenky“ není dáno „slovní shodou“; slovní formulace se mění „dle toho, jaká myšlenka předchází, kam se řeči míří, dle konkrétního materiálu, ze kterého se výklad odvozuje, dle autorových slohových zvláštností“. (c) Slovní shoda je možná u *přesných ustanovení* (např. právní zákon) a u pouček považovaných za „neproměnné stavební součástky řeči“ (např. „světlo jest vlnivý pohyb étheru“). (d) Plagiát nelze omlouvat „jinými vědeckými úspěchy ve světové vědě“. (e) Text nesmí vzbuzovat dojem, že autor „vymyslel nebo sestavil, co učinili *jiní*“. (f) Odborník musí i v *popularizující* práci prokázat, že „ovládá látku a může o ní mluvit ze svého fondu duševního“. Dílo nemusí přinášet nové myšlenky, ale má být „plodem *samostatné* práce, jako spis odborný“. Tyto zásady posléze shrnuje čarou oddělené „*veřejné prohlášení*“, které kromě Rádla podepsali jeho důvěrníci ve sporu, tedy profesori F. Mareš a A. Mrázek:

Pro budoucnost prohlašujeme: Kdo předkládá ve svém spisu, jako své vlastní, výklady, které se kryjí slovním výrazem s výklady jiného spisovatele, dopouští se plagiátu. Obvinění z plagiátu jest obvinění z nectného jednání. Rozhodnouti mohou pouze povolání soudci. Vědeckým korporacím, jejichž jest usvědčený členem, náleží učiniti své rozhodnutí.

Prohlášení bylo samozřejmě pouze proklamativní. Uvádíme je spolu s pokusem o vymezení plagiátu jako zajímavý dobový dokument, který ve své době byl diskutován a vnímán ve spojení s velmi dramatickými aférami uvnitř české vědecké obce. Je pro nás zajímavý v tom ohledu, že tato interní záležitost poměrně úzkého okruhu byla přímo iniciována právě problémy vycházejícími z širších otázek národního jazyka ve vědě a

¹⁶⁹ RÁDL, E.: *Začíná nový život...*, s. 2-3.

z konkrétních těžkostí při spojování vědecké praxe na mezinárodním poli a v lokálním národním prostředí. Tuto genezi i její hlubší teoretický a společenský rozměr jsme zde na Rádlově biografickém příkladě snad podrobně doložili.

II.2.2.5. *Enfant terrible* české přírodovědy

Neuzavřená a z Rádlovy strany přemrštěná polemika tak pro něho nakonec měla spíše nepříznivé dopady. V rámci přírodovědecké obce, tj. osob kolem vůdčích osob Vejdovského, Mareše a jejich žáků, se prakticky ocitl v izolaci, kterou již nikdy neprolomil. Nejlépe se to projevilo při zamítavém jednání o profesuru roku 1916. Jemu těsně před válkou předcházela neúspěšná žádost o trvalou dovolenou z pražské reálky, resp. o placené místo docenta, aby mohl být uvolněn ze středoškolských pedagogických povinností.¹⁷⁰ Jako určitý *enfant terrible* české biologie tak Rádl na počátku světové války zůstával nejstarším soukromým docentem univerzity s takovým renomé zejména v německém prostředí (díky *Dějínám biologických teorií*), které mu mohl závidět leckterý český přírodovědec.

Za situace již velmi chladných osobních vztahů s většinou přírodovědecké obce neměl pak následující návrh na mimořádnou profesuru mnoho šancí. Návrh profesorskému sboru na ustavení komise podali přípisem z 3. listopadu 1915 A. Mrázek, B. Němec, K. Vrba (mineralog) a filosof F. Drtina; zvolená komise ve složení F. Vejdovský, J. Velenovský, dále právě K. Domin (nedávno dosáhnoucí profesury), A. Mrázek a B. Němec poprvé zasedala 14. února 1916. Nepřízeň dvou vůdčích členů komise, související s kompetencí, pojmenoval na začátku svého referátu Velenovský a shrnul tu ze svého pohledu pozadí celého jednání komise:¹⁷¹

Hned z počátku s trpkostí stěžovali si oba seniorové biologických věd [tj. Vejdovský a Velenovský], že návrh vyvolán byl vlastně profesory filosofie pp Krejčím a Drtinou a podán bez vědomí jmenovaných seniorů. Profesori filosofie nemohou meritorně a samostatně o kvalifikaci Rádlově souditi a počínání podobné mohlo by se státi nebezpečným příkladem do budoucna. Na to ujal se slova p.prof. Mrázek a dovozoval, že p. docent Rádl dosáhl svými pracemi zoologickými značného uznání v cizině a že navrhuje, aby mu byl propůjčen titul profesora zoologie. Když se byl proti tomuto návrhu opřel co nejrozhodněji p. dvorní rada Vejdovský, svedena dlouho trvající, čilá debata, jíž zúčastnili se všichni přítomní. Prof. dv. r. Vejdovský poukazoval k tomu, že nemožno p. docentu Rádlovi dávatí více, než jeho venia legendi obsahuje, která se vztahuje jen na nepatrnou část zoologie. Také většina komise sdílela tento názor a vyslovila se v tom smyslu, že vůbec žádný návrh na profesuru podporovati nebude.

¹⁷⁰ Doporučující posudek komise z 2. 7. 1914 (v obsazení Vejdovský, Mrázek, Velenovský, Domin, Němec); c.k. ministerstvo kultu a vyučování ale žádosti nevyhovělo (rozhodnutí ze 7. 11. 1914). Archiv UK, os. fond E. Rádl, inv. č. 117, listy 2.7.1914-14.11.1914.

¹⁷¹ Archiv UK, os. fond E. Rádl, inv. č. 117, ref. J. Velenovského z 23. 3. 1916; k následujícímu srv. materiály z 3.11.1915-17.3.1917.

Zamítající „většinou“ byli bezpochyby Vejdovský, Velenovský a Domin, zatímco Němec s Mrázkem, kteří byli Rádlově profesuře nakloněni, se vůdčím autoritám museli podřídit. Vznikly pak dva jednoznačně zamítavé a doplňující se posudky od Vejdovského a Velenovského, které byly vůči Rádlovi opravdu zdrcující, sarkasticky znehodnocující a v březnu 1916 zabránily profesorskému sboru v dalším jednání. Rádl byl v obou v posudcích zcela odborně i osobně diskvalifikován. Zejména sloh velmi dehonestujícího a očividně karikujícího posudku z pera J. Velenovského se v některých formulacích nápadně a místy téměř doslovně podobá Dominově kritice v závěru jeho brožury: dozvuk sporu o plagiát měl tak přímý dopad na hodnocení Rádlovy odborné práce. Celé radikální zamítnutí – včetně dotčení „seniorů“ z jejich obejití a celkového směru Rádlovy práce – by snad bylo vysvětlitelné ryze odbornou distancí, kdyby se v něm neobjevil jeden velmi osobní nepřátelský faktor, který v důsledcích mohl Rádla ohrozit po všech stránkách. Právě v době jednání, roku 1916, tedy v době největšího válečného útlumu české společnosti, Masarykovy rozběhlé exilové zahraniční akce a domácího působení „mafie“ na jeho podporu, byl Rádl ve sprše odsudků komisí připomenut rovněž jako někdejší aktivní žurnalista publikující v realistickém *Času* a jmenovitě jako Masarykův stoupenec, což bylo ve Velenovského posudku zaneseno i písemně. I z dalších ohlasů vyplývá, že nakonec Rádlovo masarykovství bylo v profesorském sboru bouřlivě probíráno, což u mnohých členů vzbuzovalo pachut' i opatrnost.

Striktním zamítnutím biologů však věc neskončila. Rádlovi se totiž dostalo okamžitého zastání ze strany profesorů filosofie, spjatých s *Českou myslí* a Filosofickou jednotou. Do věci se nejprve iniciativně a odvážně vložil František Krejčí se svým písemným vysvětlením stanoviska „v záležitosti prof. Rádla“ a s výslovným návrhem na zvolení nové komise, podaného 13. června 1916; v širokém zdůvodnění představil Krejčí zcela odlišný obraz Rádlovy odborné práce a jejího vývoje, než jaký byl obsažen v předchozích posudcích. Tento Krejčího akt lze považovat za vskutku odvážný a gentlemanský nejen vzhledem k dané atmosféře, ale také proto, že filosoficky Rádl postupuje zcela proti Krejčímu, což si dobře uvědomuje. Jelikož úzce biologické diskvalifikační hodnocení nerespektovalo Rádlův odborný vzestup, vyžádal si u profesorského sboru zvolení nové, odborně relevantnější komise, sestavené z biologů i filosofů. Zasedli v ní pak tedy F. Krejčí, F. Drtina, F. Čáda, čímž jako filosofové získali převahu, a dále znovu F. Vejdovský a K. Domin. Ti nakonec s výhradou akceptovali doporučující návrh na základě vysoce pozitivního hodnocení Rádlova filosofického přínosu v dlouhých posudcích Krejčího a Drtiny. Rádl byl pak v novém řízení navržen v březnu 1917 na udělení titulu mimořádného profesora; návrh byl děkanem J. Šustou

odeslán 17. března 1917 na c.k. ministerstvo kultu a vyučování. Tím ale věc opět umlkla a k vyřízení – již z administrativně-politických důvodů – během války nedošlo. A tak byl teprve za nové republiky roku 1919 jmenován v dalším řízení již přímo řádným profesorem přírodní filosofie; toto jmenování se neslo již v duchu satisfakce a emotivně projevovaných nadějí v nové politické konstelaci. To už ale začala nová kapitola Rádlova působení.

Skandál s Masarykem měl ještě svou dohru: Z toho, jak bylo v roce 1916 do „Rádlova případu“ zataženo Masarykovo jméno, se musel profesorskému sboru na základě interpelace F. Slavíka a Z. Nejedlého písemně zodpovídat autor inkriminovaného posudku J. Velenovský ještě v listopadu 1918 a neobešlo se to bez příchutě ostudy.¹⁷² Celý případ Rádlovy profesury je pozoruhodný z hledisek osobních vztahů i z důvodů věcných. Rádlova poválečná společenská konjunktura a její celý prvorepublikový politicko-ideový kontext nebyly dotčeným přírodovědcům nijak blízké. Rádlův případ je jedním ze střípků a ilustrací motivů a nálad, ze kterých se mezi válkami formovaly k demokracii rezervované a extrémně pravicové postoje jistého okruhu přírodovědců; Domin, Velenovský, Mareš a další se přiklánějí k vyhoceným konzervativně nacionálním směrům, později vyloženě fašizujícím (a doprovázeným tradičním antisemitismem).¹⁷³ Jiný je Rádlův vztah s Krejčím: již před první válkou se obě osobnosti vyprofilují jako principiální filosofické antipody. Krejčí záhy v Rádlovi rozpoznal nejdůslednější kritiku jím zastávaného pozitivismu, přesto v kritické chvíli neváhal podat mu pomocnou ruku. Mezi Krejčím a Rádlem se již před válkou vytvořilo pouto velmi noblesního vzájemného oponentství, ale gentlemanské ochoty se svého filosofického protějšku veřejně zastat při osobně a politicky motivovaných útocích z jiných stran – opakuje se to několikrát před válkou i v poválečné době.

Nejzajímavější je ovšem případ profesury z hlediska vlastního střetu kompetencí o patriční hodnocení Rádlovy práce, která se bez ohledu na typicky české osobní animozity zcela principiálně pohybovala na pomezí a v průnicích různých odborných disciplín a přístupů. Podobný kompetenční konflikt, týkající se navíc profesury mezinárodně proslulé osobnosti a dosud jen soukromého docenta již ve středním věku, nemá na české univerzitě obdobu. V pozici „mezi“ ostatně Rádl setrvá i dál a je to pro jeho osobu a způsob filosofického působení zcela charakteristické. Na filosofické fakultě ho Krejčí jako odpůrce

¹⁷² Archiv UK, os. fond E. Rádl, inv. č. 117, interpelace z 18.11.1918 a písemné zdůvodnění j. Velenovského z 27.11.1918. Z veřejných ohlasů události srv. např. článek AK [Arnošt Kraus?]: *Universitní ostuda, Rozhled 2*, 1918, č. 50 (27.12.1918), s. 4.

¹⁷³ Podobně jako je Marešovo publikační i politické jednání po válce vedeno nepřekonatelnou zatrpklostí vůči Masarykovi (jeho pozdní apologie pravosti Rukopisů apod.), tak i toto je doklad určitých setrvačných tendencí a postojů.

positivismu totiž nepotřebuje (Rádlovo profesorské místo bylo honorováno jako nástupnické po zemřelém profesoru Čádovi); na nově založené fakultě přírodovědecké má sice Rádl možnost zřídit a vést seminář pro metodologii a dějiny věd přírodních, ale z již pochopitelných důvodů se ocitá poněkud mimo vnitřní fakultní život. Roku 1927 se např. s úctou vzdává děkanské funkce. Jeho filosofický seminář a středeční diskusní podvečery ale ve dvacátých letech představují specifická intelektuální centra setkávání zejména mladých lidí nejrůznějších vědeckých i ideových orientací: mnozí účastníci, kteří se vydali jinými cestami, na Rádlovy podněty, povzbuzování a otevírání obzorů s povděkem vzpomínali. To ale patří již do další kapitoly Rádlova veřejného působení, naplněné nepřetržitou sérií dalších polemik a sporů. Určitý literární odlesk šíře Rádlova přímého pedagogického působení a náplně přednášek představuje monografie *Moderní věda* (1926); osobnost Rádlova formátu se mezi jeho žáky nenašla, přesto v jeho semináři a pod jeho vedením dosáhly doktorátu a přímo začaly svou kariéru některé zajímavé osoby československého vědeckého, filosofického a kulturního života: například genetik Bohumil Sekla, nestor slovenské filosofie Igor Hrušovský, původem botanička a později básnířka Milada Součková, Vladimír Tardy, Josef Navrátil a další.

II.3. Forma: Život jako struktura

Na převážně chronologické osnově jsme sledovali spektrum Rádlových aktivit na polích biologického experimentu a teorie, dějin biologického myšlení, filosofie vědy a veřejného působení. Za diachronní linkou jsme ovšem stále naráželi na fakt, že je prakticky od počátku podloženo synchronní přítomností, sledováním a postupným kruhovým obohacováním celé této šíře a pouze se průběžně zaměřuje na vypracování určitými směry. Proto nyní přerušíme chronologický sled a ve dvou oddílech se pokusíme ještě znovu přiblížit motivace a obsah Rádlových biologických zkoumání. Budeme přitom tentokrát postupovat proti proudu času. Nejprve se v tomto oddíle podíváme na Rádlovo pozdní vypracování biologického *strukturalismu* v syntetické práci o ústředním nervovém systému z roku 1912, jak k němu dospěl již v pokročilé době po publikaci vrcholných děl o dějinách biologických teorií. Jedná se o rozsáhlý korpus, jenž vedle teoreticko-filosofické komponenty jako nedílnou součást předkládá obrovské množství přímých pozorování a zkoumání anatomických a mikroskopických, těžko zde reprodukovatelných a kontrolovatelných. Na *přímý* vztah mezi filosofickými předpoklady a konkrétním zkoumáním přitom Rádl klade rozhodující důraz. Tuto část Rádlova zkoumání, resp. jeho završení, proto předložíme víceméně v hrubších

obrysech se zaměřením na hlavní tendence a výsledky. Teprve poté v následujícím oddíle klesneme časově zpět k Rádlovým fyziologickým zkoumáním *orientačních* jevů, vyvrcholeným prací o fototropismu roku 1903. Konstrukci a formulaci teorie zde budeme naopak sledovat detailně zároveň s průběhem konkrétních experimentů.

Nejprve ještě přibližme tehdejší kontext biologie, resp. věd o životě.¹⁷⁴ Ve druhé polovině 19. století se obecně vědy o živém polarizovaly do dvou vývojových proudů: jeden pól představovala fyziologie, která se v důsledku radikalizované mechanistické koncepce postupně vydělovala z celkové soustavy věd o životě. Na druhé straně se po Darwinově vystoupení evolucionisticky orientované vědy – systematika, srovnávací morfologie a anatomie, embryologie – soustředily na rekonstrukci fylogenetických souvislostí. V poslední čtvrtině století se oba směry postupně sbližovaly a obohacovaly v ohledu konceptuálním i metodologickým, což vedlo k výrazné proměně filosofických základů přírodních věd vůbec od převážně popisné disciplíny k vědě experimentální. Uplatnění evolucionismu ve fyziologii vedlo ke krizi a rozpadu mechanistické koncepce a ke konstituci „obecné fyziologie“, obnovující spojitost s ostatními vědami o životě.¹⁷⁵ Nové cesty otevíral výzkum nervové činnosti; osamostatňoval se nový obor endokrinologie; rozvíjející se „fyziologie dráždivosti“ akcentovala společné vlastnosti rostlin a živočichů a integrovala tak biologický výzkum dvou dosud izolovaných oblastí. Argumentování fylogeneze v anatomii, morfologii a embryologii (např. Haecklův základní biogenetický zákon) podněcovalo zájem o otázky vývoje jedinců, což vedlo k přenesení biologického experimentu do studia ontogenetických otázek (vývojová mechanika W. Rouxe) a procesů regenerace; v biologické teorii tento směr pak vrcholil v Drieschově teleologické extrapolaci. Nejvýraznějším znakem mnoha změn v biologii na konci 19. století je spojení teorie a experimentu, integrace *teoretického* přístupu a *experimentálního* ideálu ve vědách o živém. Experimentální přístup se tak na přelomu 19. a 20. století stal jedním z nejvýznamnějších integračních faktorů biologické vědy jako takové. Rádlova neustálá snaha o „nové“ teorie ve spojení s experimenty je tedy dobově zcela příznačná, stejně jako úsilí tyto snahy integrovat s určitou „filosofií života“ a noetickými předpoklady vědy o „životě“ i vědy jako celku. Modelově o něm platí jeho vlastní někdejší

¹⁷⁴ Srv. JANKO, J.: *Vznik experimentální biologie v Čechách (1882-1918)*, cit. d., 1982, s. 9 an. Podrobně k biologii na přelomu století JAHN, I. a kol. (eds.): *Geschichte der Biologie: Theorien, Methoden, Institutionen, Kurzbiographien*, cit. d., 1998, od s. 420 (zejména statě H. Querner a H. Penzlina).

¹⁷⁵ K rozpadu mechanistické koncepce ve fyziologii a její místo v konstituci obecné biologie na konci 19. století srv. dodnes užitečnou práci J. JANKA: *Vznik a rozklad mechanistické koncepce ve fyziologii*. Práce z dějin přírodních věd, sv. 5. ČSAV: Praha 1975.

postřeh, že čím více badatel usiluje o vlastní originalitu, tím niterněji je spjat se svou dobou a jejími problémy.¹⁷⁶

Původní českou verzi publikoval Rádl na pokračování česky roku 1911 v *Časopise českých lékařů*. V rozšířené a prohloubené německé verzi *Neue Lehre vom zentralen Nervensystem*, která vyšla o rok později, značně radikalizoval teoretický rámec.¹⁷⁷ Rádl tu navázal na své rané práce o „morfologickém významu“ dvojitých očí u členovců a o „principu korelace“ a otevřeně se hlásí k dědictví „idealistické morfologie“ první poloviny 19. století. Své téma nazývá přímo „ideální morfologií“, kterou klade proti převažující darwinistické fyziologii, proti pouze mechanistické srovnávací anatomii a soudobé systematice, a vědomě přitom navazuje zejména na program morfologie, jak byl vymezen Cuvierem a Geoffroyem St. Hilairem. Na mysli mu táne tradiční myšlenka stavebního plánu jakožto zákonitá *struktura* organismu, která je interpretačním základem všech funkcionálních vztahů a zdrojem korelací mezi kresbou srsti zvířat, stavbou kostry a anatomii smyslových orgánů, a snad i korelací s krystalografickými strukturami v analogii ke stereometrickým pravidlům a chemických zákonitostem.

Obecně Rádl chce dokázat, že existují obecné strukturální zákony, které platí pro všechny organismy bez rozdílu jejich systematické pozice. Ovšem pojmy „struktury“, „zákonů“ a „organismu“ průběžně podrobuje řadě specifikacím a naplňuje je novými významy. Zároveň totiž jeho metoda nemá tvořit jednu logickou, v sobě uzavřenou stavbu premis a závěrů: místo uzavřené, z jednoho nejvyššího principu deduktivně odvozené nauky postupuje za *přímé* přítomnosti analýzy *konkrétních* skutečností. Z toho vidíme, že rámec předdarwinovské „idealistické morfologie“ má arbitrární význam. Za téma analýzy si vybírá konkrétní téma „centrálního nervového systému“, který je opět vlastně jen *prostředkem* ke dvěma souběžným a vzájemně se podmiňujícím záměrům, (a) k radikalizující intenci obecně filosofické a (b) k metodě porozumění konkrétnímu anatomickému zkoumání:

(a) Centrální nervový systém je příkladem takové celostní organismální struktury, jejíž optikou by Rádl ve výsledku rád „od základu přetvořil naše pojetí živého těla.“ Důrazem na strukturální interpretaci organických objektů Rádl programově pracuje na *filosofii* přírody,

¹⁷⁶ znovu opakovat: stává se reflektovaně – proto spojuje své úsilí s reakcí na situaci postupně programově – nové založení celé filosofie...

¹⁷⁷ RÁDL, E.: Nová nauka o ústředním nervstvu, *Časopis lékařů českých* 50, 1911, č. 14-34, 1. dubna 1911 – 19. srpna 1911, s. 423-427, 455-458, 484-486, 512-516, 552-554, 582-584, 617-619, 651-654, 671-673, 698-703, 727-730, 745-748, 776-779, 805-815, 839-847, 877-887, 913-921, 951-961, 979-990, 1017-1026, 1040-1045 (též jako zvláštní otisk); dále pak: RÁDL, E.: *Neue Lehre vom zentralen Nervensystem*. Wilhelm Engelmann: Leipzig 1912; dále jen jako *Neue Lehre*.

kteřá jde výslovně proti tehdejší tendenci biologické vědy, zaměřené na evolucionistický jednostranně výklad a na vnější formy, modelované skrze nahodilé příčiny. Rádl se domnívá otevírat principiálně „nové učení“ o nervové soustavě a odtud „nový“ pohled na živou přírodu vůbec. Rádlovo exaltované zamítání soudobých tendencí biologie a stejně exaltované přihlášení k principům idealistické morfologie jsou vyhocenými zrcadlovými symptomy, pochopitelnými jako výraz Rádlova filosofického *tázání*. To je nesenó zejména jeho pojetím „názorového empirismu“ (s kritikou abstraktního empirismu novověké vědy), tj. průběžné souvztažnosti zkoumaného „objektu“ a zkoumajícího „subjektu“ na základě přímé zkušenosti, předcházející subjekt-objektové diferenci a pojmovým konstrukcím, a dále pojetím historicity a niterného zdroje motivací.¹⁷⁸ Inspirace idealistickou morfologií není návratem k ní, ale její kritickou aktualizací, nesenou rámcem soudobého biologického myšlení, badatelských metod a strategií, jejichž ústřední výsledky (například představa evoluce života) jsou nosným prvkem. Rádl se ocitá ve vědomém paradoxu všech obdobných novátorsky interpretačních pokusů na poli vědy, paradoxu, který ostatně vystihuje ve svých dějinných výzkumech: své poznatky může artikulovat jen inovací stávajícího pojmového a vědecky institucionalizovaného rámce, většinu poznatků nakonec může předkládat převážně jako *problém*. Proto *filosofický* charakter jeho díla je určen tím, že celý rezultat Rádlova zkoumání (přes jeho systemizaci v podobě naučné vědecké práce) má myšlenkově *pokusný* charakter: „novou nauku“ dílo neuzavírá, nýbrž se v rezultátech nakonec jen *táže* po jejich možnostech, je teprve „úkolem budoucnosti“. Průběžné pojmové vyhocení má sloužit tomuto otevírání budoucích myšlenkových možností. Celá „nová nauka“ je v tomto smyslu nikoli uzavřenou pojmovou stavbou, nýbrž vědecko-filosofickým *experimentem* par excellence, vystaveným dalšímu zkoumání.

(b) Centrální nervový systém je zároveň pro Rádla strukturou, v jejímž rámci konkrétně zkoumá a analyzuje jednu její sub-strukturu, a sice *zrak*: shrnuje zde a rozhojňuje svůj mnohaletý histologicko-anatomický výzkum očí u nejrůznějších skupin organismů. Rozbory a konfrontace zrakových struktur naplňují největší část spisu a řada Rádlových popisů těchto struktur má pro tehdejší biologii přínos a svou platnost i nezávisle na vyhoceném interpretačním rámci.

Rádl především celkově ukazuje nedostatečnost vládnoucího neuronového pojetí činnosti nervové soustavy. Upozorňuje na to, že se neurologie postupně omezila na problém *vedení* nervových vzruchů, čímž silně zdegenerovala a zastřela přístup ke struktuře nervové

¹⁷⁸ *Neue Lehre*, s. 485.

soustavy a jejím substrukturám přístup jako k celku. Přitom vládnoucí fyziologické a psychologické teorie – jako např. celé učení o psychofyzickém paralelismu a celá asociační psychologie – spočívají právě na neuronové teorii (popř. na její variantě, teorii fibrilové): na atomistickém pojetí organismu a vůbec na pojetí nervového systému jako pouhého agregátu buněk a jako mechanismu řídicích *drah* pro přejímání vnějších impulsů. Hlavní smysl činnosti nervového systému však podle Rádla netkví ve faktu vedení, nýbrž v *obsahu* toho, co je vedeno. Zásadní otázky tvůrčí činnosti nervové soustavy však nenacházejí v rámci vládnoucí neurologie žádnou možnost racionálního uchopení.

A jak postupuje Rádl? Zkoumá oko v jeho vztahu k zrakovému nervovému ústředí. Základem jeho studia je celá zraková dráha od sítnice až do mozku. Zrakové ústrojí jako celek je tvořeno okem samotným v užším smyslu a řadou zvláštních zrakových uzlin, ganglií. Podstatnou část celého spisu představuje detailní srovnávací rozbor těchto uzlin, popis jejich stavby a uspořádání. Na sérii zajímavých zkoumání zrakových orgánů (nejvíce u členovců) Rádl dokazuje, že jejich stavba musí ve světle neuronálního učení zůstat zcela nepochopitelná. Všimá si, jak některé struktury ve stavbě zrakového orgánu se nápadně opakují do nejmenších u nejrozmanitějších skupin zvířat, v stávající systematice od sebe značně vzdálených. Pozoroval vlákna mezi jednotlivými centry a došel k závěru, že nepředstavují pouhé spojovací dráhy. Nervová vlákna (fibrily) totiž nevstupují do ganglie (zrakové uzliny) direktně, nýbrž tvoří určitý počet uspořádaných ohybů, jež nazývá kaskádami. Zraková vlákna mění pětkrát po sobě směr a jejich ohyby jsou děleny v určitých plochách po ganglii a to nikoli nahodile, nýbrž uspořádaně ve zvláštních strukturách, které se opakují u očí nejjednodušších až po nejsložitější.

Recenzenti spisu označovali tyto Rádlovi popisy struktur zraku za nejcennější část spisu. V teoretické extrapolaci Rádl ukazuje jejich samostatnou, neodvoditelnou svébytnost (selbständige Existenzberechtigung). Dokazuje, že oko samotné – resp. citlivá vrstva neboli sítnice (na rozdíl od rohovky) – je vlastně jen první skutečnou uzlinou. Pokračuje za ní celá řada zákonitě uspořádaných uzlin, které ústí až do mozku. U mnoha nejnižších organismů např. taková jediná ganglie, která je tam obsažena, není téměř od mozku odlišitelná. Oči obecně náležejí dvěma zrakovým sférám, postranní a temenní, které mají tendenci k trojímu založení (postranní oči se diferencují jako jednoduché nebo složené). Zraková centra, náležející k orgánům oka, jsou v nejjednodušších případech vybudována z jednoduché nervové tkáně („plsti nervové“), v niž další struktury zatím nejsou známy. V složitějších gangliích jsou vždy dva systémy vláken rozvrstvených a k sobě kolmo stojících, k nimž se mnohdy druží ještě třetí systém vláken komisurálních. Všechna zraková centra i světločivná

vrstva (která je tedy již první ganglií) představují asymetrické útvary, z čehož Rádl usuzuje, že jednotlivá vlákna a fibrily nelze považovat za samostatné (vodivé) jednotky a ganglie za pouhý soubor (agregát) takových jen prostorově k sobě přiřazených jednotlivin, nýbrž že takovým uskupením vykonává z nitra (prostřednictvím mozku) nějakou nám dosud neznámou úlohu.

Zrakové orgány nejsou pak ani pasivním účinkem působení světla, ani nevznikají náhodným přizpůsobením vnějšímu prostředí, nýbrž vznikají jako jeden z projevů nervstva, od něhož jsou určovány principy jejich struktury. *Světlo* působí nějakým způsobem na první ganglii, tzn. na sítnici. Avšak poté nedochází k nějakému mechanickému převodu na nervové vedení vlákna, nýbrž světlo samo jako fenomén působí specificky dál na řadu ganglií.

Zraková ganglia nejsou místy, kde končí jisté vodivé dráhy, nýbrž jsou to jakási „mozková oka“, která svým způsobem „pozorují“ pochody, jež se dějí v předešlých ústředích a v sítnici oka. Celá struktura oka je takto jakýsi komplexní fenomén. Oko samo vlastně nelze izolovat jako jednotlivý orgán, nýbrž sahá až do mozku jako celková struktura. Oko nekončí sítnicí, nekončí citlivou vrstvou, nýbrž tam vlastně jenom začíná. Rádl dochází k tomu, že světlo nějakým způsobem na oko působí, ale že zde nevystačíme s fyzikálním výkladem pojmu světla a že by bylo třeba získat novou, biologicky podloženou teorii světla samotného; celý fenomén vidění je proto nakonec pro Rádla „záhada“, určená fundamentální otázkou, „jaké povahy je světlo, které na oko působí“. Pro její zodpovězení je třeba jiných „pouček“ než fyzikálních; „nevěřme fyzikálním poučkám víc než vlastnímu pozorování anatomickému: co *sám* vidíš a čeho se *sám* zdravým rozumem domyslíš, tj. pro tebe *první* pravda a všechno ostatní, i kdyby celý svět na to slavnostně přísahal, má míti pro tebe význam až v *druhé* řadě.“¹⁷⁹ Rádl ukazuje, že odlišnosti očí u různých typů – obratlovců, sépií, hmyzů, červů atd. – odpovídá odlišnost jejich ústředí. Oko se proto nevyvíjí na povrchu těla, není to produkt pokožky, který je ex post připojen k ústředí. Mozek sám má jakýsi druh tušení světla a pomocí oka k němu spěje. Proto si nervové ústředí vytváří, určuje a staví oko podle svého plánu. To Rádla utvrzuje v dalším zobecnění: organismus staví, strukturuje své tělo nikoli z vnějšku dovnitř, ale zevnitř ven. Zrak není jen vidění lidské či obratlovců, nýbrž je organickým znakem vůbec. Tedy je i u těch organismů, kde není vyvinutý orgán oka. Vidění je dřív než oko a vyznačuje se jím vše živé. Již nejjednodušší živé bytosti mají zrak v zásadě podobný zraku lidskému (po stránce fyziologické i jako jev anatomický).

¹⁷⁹ RÁDL, E.: Nová nauka o ústředním nervstvu, cit. d. (zvláštní otisk), s. 112.

Rádl po svých objevech přiznává, že zvláštní zrakový ústroj nervový zůstává dosud v podstatě neznámý a že vlastně teprve rýsuje, jak jsme již uvedli, budoucí možnosti biologie. Je si však vědom, že je třeba podobně studovat i jiné smyslové dráhy a ganglie – čichové, sluchové a další. Každý smysl vytváří takovýto zvláštní orgán, svébytnou strukturu svého druhu. To Rádla vede k hypotéze o součinnosti všech částí mozkových v nervové činnosti. V mozku samotném zůstává – po odečtení jednotlivých smyslových ústrojů – velké množství dalších uzlin, ve kterých se spojují ústředí pro několik smyslů. Uzliny samotného mozku mají pak svou zvláštní stavbu. Tyto vlastní centrální uzliny jsou už v mozku červa, více rozvinuté jsou u korýšů, hmyzů a obratlovců. Výzkum jejich specifické struktury bude možný teprve tehdy, až budeme v organismech hledat hlubší problémy než má v programu dnešní biologie, která všechny jevy vysvětluje buď mechanisticky nebo z hlediska evolučního původu. Zjednodušeně řečeno, Rádl se nespokojuje se systematikou na základě homologií s dodatečným výkladem analogických struktur jako výsledku podmínek prostředí, nýbrž upřednostňuje jako výkladový princip analogie, jež odvozuje z obecné předchůdné struktury živého.

Na příkladu pojmu „světla“ vidíme, jak Rádl narážel ve svých úvahách na problematiku celé pojmové osnovy moderní vědy a jejího výkladu našeho vnímání. Směřuje evidentně k její *biologizaci*, ale nikoliv postulováním nějakého dalšího vitalistického principu, teleologického či v podobě lamarckistické „životní síly“, v podstatě jen přidaného k již „existujícím“, nýbrž prostřednictvím revizí principů našeho myšlení: i ono je totiž neseno „strukturami“, ke kterým se jako nejen myslící, ale i jako živá bytost vztahuje. Postulovaná „struktura“ není něčím „objektivním“, ale můžeme ji poznávat jen díky tomu, že strukturuje již i naše vnímání. Pro Rádlův „strukturalismus“ je tedy určující: 1. důraz na předchůdnost struktury jak v pozorovaném biologickém fenoménu, tak v našem vnímání, a vysvětlitelnost součinnosti jednotlivých částí jen prostřednictvím předchůdného celku; 2. rehabilitace *niternosti*, bez níž je vnímání a poznávání živého, tedy i život sám, nemožné: vnější působení na organismus není racionálně uchopitelné bez aktivního působení z nitra ven; „nervové ústředí“, od něhož vychází svébytná iniciativa („působení k periférii“) je jen jakýmsi mezičlánkem, prozatím nejzazším poukazem k této niternosti, k níž v anatomickém dospíváme jako k otázce; 3. tato niternost jako vnitřní iniciativa není žádným metafyzickým principem, nýbrž konkrétním fenoménem, přístupným prostřednictvím naší vlastní (například badatelské) iniciativy.

Rádl se po publikaci *Neue Lehre* svou základní tezi o stavebním plánu zrakových center jako specifické jednotě pokusil ještě dál sledovat zejména na některých obratlovcích a

výsledky do roku 1915 publikoval v odborných periodikách a již bez radikalizující nomenklatury.¹⁸⁰ Z hlediska vlastní biologické teorie je Rádlův projekt kuriozitou, která zapadla bez vážnějšího přímého ohlasu.¹⁸¹ Je ale plastickým a jedinečným dokumentem nejen Rádlovy myslitelské cesty, ale i biologického myšlení kontinentální provenience počátku 20. století. Následný ohlas a rozvíjení získávala tato Rádlova zkoumání výjimečně a jen v tomto rámci. Příkladem může být morfologická škola, bazírující na principu analogie, jak ji rozvíjel Michail M. Novikov až do poloviny století; on i jeho žáci se k Rádlovým výzkumům tvůrčím způsobem vztahují.¹⁸² Jiným příkladem mohou být rané práce významného ruského histologa Alexia Zawarzina (patřící ovšem rovněž do kontextu kontinentální německé biologie), který na Rádlovu práci navazuje výslovně a chce jeho koncepci dále rozvíjet a prohlubovat (konkrétně tezi obecného stavebního plánu zrakových center).¹⁸³ Ale i to je z hlediska dějin biologie 20. století zapomenutá a přerušená epizoda. Po neodarwinistické syntéze všechny podobné směry v podstatě vezmou za své. Zajímavou epizodou je ovšem pokus o vzkříšení biologického strukturalismu s pojmem morfogenetického, resp. biologického pole (v již dost odlišném vědeckém rámci) v druhé polovině 20. století. Jeho propagátoři se ve svých východiscích v mnoha směrech až doslovně blíží mnoha předpokladům Rádlůva zkoumání.¹⁸⁴ Není náhodou, že jeho hlavní inspirátor a propagátor A. G. Gurwitsch uvádí významně Rádlůvu *Neue Lehre* mezi předchůdci své teorie; to je ovšem rovněž vlastně jen kuriozita, o čemž (s trochou odlehčení) svědčí i to, že v podstatě zapomenutému biologu přisuzuje křestní jméno Emil.¹⁸⁵

¹⁸⁰ RÁDL, E.: Zur Morphologie der Sehzentren der Knochenfische, *Morphologisches Jahrbuch* 49, 1914, č. 3, s. 509-535; zvl. otisk Wilhelm Engelmann: Leipzig, 1915.

¹⁸¹ Podobně dobově hodnotí toto Rádlůvo dílo NORDENSKIÖLD: *Die Geschichte der Biologie*. Gustav Fischer: Jena 1926, s.624.

¹⁸² K Novikovovi srv.: HERMANN, T. – KLEISNER, K.: The Five “Homes” of Zoologist Mikhail M. Novikov (1876-1965). Analogy and Adaptation in One's Life and as a Principle of Biological Investigation, in: *Jahrbuch für Europäische Wissenschaftskultur - Yearbook for European Culture of Science* (edd. Olaf Breidbach a Stefano Poggi, Steiner Verlag in Stuttgart), No 1 (2005); s. 87-130.

¹⁸³ Např. v rozsáhlé práci ZAWARZIN, A.: Histologischen Studien über Insekten, *Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie* 58, 1914, č. 2, s. 175-257 (též zvláštní otisk W. Engelmann: Leipzig und Berlin 1914), ale i v dalších jeho pracích.

¹⁸⁴ K biologickému strukturalismu srv.: MARKOŠ, A.: *Tajemství hladiny. Hermeneutika živého*, cit. d., 2000, s. 153-174; a dále sborník: *Geometrie živého. Sborník přednášek podzimní školy Matematické modely morfogeneze*, Bechyně 26.-30.9.1988. ZP ČSVTS při Fgú ČSAV: Praha 1989 (zde zvláště studie Z. Neubauera Pojem morfogenetického pole, s. 191-234, kde je v souvislosti s Gurwitschem zmíněna i návaznost na Rádla; viz též násl. pozn.).

¹⁸⁵ Srv. zejm. GURWITSCH, A. G.: *Die histologischen Grundlagen der Biologie*. G. Fischer: Jena 1930, s. 280; ale již bezprostředně v raném období uvádí: GURWITSCH, A.: *Vorlesungen über allgemeine Histologie*. G. Fischer: Jena 1913, s. 331: „Dass eine derartige, und zwar sehr eigenartige

II.4. Funkce: Život jako orientace

II.4.1. Zkoumání o fototropismu

Již teorie fototropismu z roku 1903 se vyznačuje Rádlovým ambiciózním velikášstvím ve stavbě novátorských teorií, důkladnou kritikou dosavadní literatury od raného novověku až po současné bádání a tendenci přispívat ke komplexní proměně našeho porozumění životu. Co jsme konstatovali u *Neue Lehre* o bytostné příslušnosti daného typu zkoumání a uvažování do rámce kontinentální biologie počátku století i o způsobu následné recepce a zapomenutí, či spíše vytracení, platí ve stejné míře o tomto raném Rádlovu projektu.¹⁸⁶ Jako předmět biologického zkoumání i zde byl *zrak*, resp. *vidění*, tentokrát však ne primárně jako organická struktura, nýbrž jako *výkon*: práce patří do oboru tehdejší zoologické *fysiologie*, v širším smyslu do raných etologických výzkumů (J. Janko má Rádla za dosud neuznaného zakladatele etologického studia u nás). Jak jsme již zmínili, právě fyziologie byla v širokém smyslu na přelomu století jednou z dominantních disciplín integrujících vědy o životě. Z širokého spektra inspiračních zdrojů je třeba zmínit zejména tzv. fyziologii dráždivosti, studující reakce organismů na různé vnější podněty (jako jsou fototaxis, geotaxis, chemotaxis – reakce na světlo, zemskou tíži a na jiné). Z původně mechanisticky a na ontogenezi zaměřených výzkumů (zejm. W. Roux) vycházel koncem století zájem o *specificky životní projevy*: o životní podmínky organismů, o jejich vztah okolí, o reaktivitu na okolí. Toto studium integrovalo podobné a lépe kontrolovatelné experimenty v botanice (orientace rostlin vůči světlu, tíži, chemickým látkám, dráždění elektrinou apod.), a rovněž fyziologii člověka (orientační jevy, optické klamy, podmíněné reflexy).

Předmětem Rádlova zkoumání jsou pak *optické orientační jevy* u zvířat, to znamená reakce organismů na světlo nebo též orientace živočichů vůči světlu. Rádl také tvrdí, že předmětem jeho zájmu je prostě „vidění“, avšak viděním se obvykle rozumí také rozlišování barev a podobně, jemu se však jedná primárně o „*orientaci*“ vůči světlu. Proto zavádí speciální termín „*fototropismus*“, přejatý v podstatě z experimentální botaniky. Přímo pak Rádl navazuje na terminologii, metodu a soudobé výzkumy zejména J. Loeba, pohybujícího

Architektonik des Nervensystems in der Tat existiert, hat in allerletzter Zeit in sehr scharfsinniger Weise, zunächst speziell im Gebiete des Sehorganes, Radl nachgewiesen [...; rovněž přejaté Rádlovo zobrazení ganglií]“. Rádlovy nauky o centrálním nervovém systému se ale dovolával v obnovované morfologii i Friedmann, soustavně již zmíněný Novikov ad.; ovšem celkově se rovněž jedná o směr biologického myšlení, pohybující se na okraji.

¹⁸⁶ RÁDL, E.: *Untersuchungen über den Phototropismus der Tiere*. Wilhelm Engelmann: Leipzig 1903; dále zde jen jako: *Untersuchungen*.

se ještě na půdě přísně mechanistických východisek.¹⁸⁷ Jak je pro Rádlův přístup již v této práci typické, své zkoumání uvozuje rozsáhlým historickým přehledem, v němž konfrontuje a klasifikuje jednotlivá zkoumání, koncepce, teoretické a metodické přístupy od dávnější minulosti k nejnovějším experimentům a teoriím; tento přehled již přesahuje běžný typ literárního přehledu jako „seznamu předchůdců“ a je sám o sobě zajímavou teoreticko-historickou sondou do dějin výzkumů reaktivity a orientačních jevů.¹⁸⁸ Rezultátem přehledu je velké množství „pojmu orientace“, vycházejících z odlišných badatelských strategií, a Rádlova tucha, že různé jevy orientace mají *společný základ*: jeho práce má být v široké intenci *pokusem* o hledání tohoto společného základu.¹⁸⁹ Toto hledání a zdůvodňování je dále vedeno důležitým předpokladem (a výsledkem zároveň), že fototropická orientace organismu a optická orientace člověka jsou ve své podstatě *analogickými* jevy.

Přestože Rádlovým oborem v jeho experimentálním zkoumání je *srovnávací fyziologie* nižších živočichů (bezobratlých), pro potřeby teoretické konstrukce a výkladu pozorovaných jevů čerpá též z četných výsledků zkoumání vyšších skupin živočichů, rostlin i člověka včetně pokusů se sebezpozorováním (tj. směr vycházející zejm. od E. Macha). Že se výslovně distancuje od tehdy obvyklých výkladových postupů fyziologie *obecné*¹⁹⁰ však rozhodně neznamena, že by mu od počátku nešlo také o zobecňování a vůbec o novou *obecnou* teorii. Je tomu přesně naopak. Zkoumání botanická a o vidění člověka chce ale Rádl zohledňovat jen do té míry, „pokud to bylo nutné pro precizování pojmu“, přesto ale zaměření na určité skupiny zvířat v rámci srovnávací fyziologie má vést k „obecné teorii“, vztahující se i na rostliny a člověka.¹⁹¹

¹⁸⁷ Zkoumání J. Loeba má pro mnohobuněčné organismy podobný význam jako Strasburgerova pro jednobuněčné: zkoumal lety zvířat ke světlu a podobné jevy a vysvětloval je ne jako důsledek rozumové činnosti či vůle, ale mechanicky podle v zásadě stejných pravidel, jakým probíhá fototropismus rostlin; mnohá zvířata (hlavně členovci) se v určitých periodách života pohybují ve směru záření světla zcela zákonitě (nikoli ve směru přibývání či ubývání intenzity světla); schopnost zvířat se orientovat vůči světelnému záření je ale u Loeba nazýván heliotropismem; Loeb důrazem na to mechanické se staví do protikladu vůči psychologickým pojetím orientačních jevů a proti antropomorfismu starších autorů, na což rovněž Rádl navazuje. Charakteristiku celého tohoto směru fyziologie v Rádlově optice srv. v jeho *Dějinách biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 394-397 (v linii J. Müller, Helmholtz, Max Verworn, Loeb a jeho škola, ad.). Vzdálenějším Rádlovým předchůdcem v Praze byl V. Graber (k němu srv. citované práce J. Janka).

¹⁸⁸ *Untersuchungen*, I. Historický přehled, s. 5-17; historické exkursy pak Rádl mnohostranně prohlubuje při pojednání o jednotlivých zkoumáních.

¹⁸⁹ *Untersuchungen*, s. 17.

¹⁹⁰ Navazující zejména na H. Helmholtze, M. Verworna ad., kde je východiskem lidská fyziologie.

¹⁹¹ *Untersuchungen*, s. 132-133.

Zdánlivý rozpor je tu výrazem Rádlovy metodické obezřetnosti vůči *fyzikalismu*, *antropomorfismu* a *psychologismu*, což dobře vysvětluje na odlišení *fyziologické optiky* (jako metodického rámce Rádlova zkoumání) od optiky *fyzikální* a *psychologické*. Optika je právě naukou o *světle* a Rádl ji pro své metodické potřeby dělí do jmenovaných tří kategorií. Do Rádlem zvolené *fyziologické optiky* patří „studium působení světla na živé bytosti“: zkoumá světelné jevy, pokud „zákonitě souvisejí s živými těly“.¹⁹² Naproti tomu *optika fyzikální* se zabývá vlastnostmi a zákony světla spojenými s „rozmanitostí neživých těles“: *oko* je tu pouze experimentálním prostředkem s principiálně stejnou optickou funkcí, jakou má *mikroskop* při pozorování nejmenších organismů: to je již značná redukce, vyloučení oka a celého nastavení „pozorovatele“ jako rovněž živé bytosti. Na druhé straně chce Rádl zůstat „co nejvíc vzdálen od psychologických úvah“ (jak vidíme, nevyklučuje je ale striktně); právě *psychologická optika* se primárně zaměřuje na „subjektivní stránku světelných jevů“.¹⁹³ Cílem celého tohoto odlišení je Rádlova obezřetnost vůči zapovězené „antropomorfizaci“; k ní totiž nakonec vede jak objektivistický fyzikalismus, tak subjektivistický psychologismus. Problém antropomorfizace spočívá v tom, že pojmem jako „vidět“, „poznávat“, „volit“, „rozlišovat“, „mít rád“ apod. je nekontrolovaně a nepřiznaně přisuzován předem srozumitelný a neproblematický význam z oblasti lidské fyziologie a psychologie. Rádl má za *nesprávné* „dnes obvyklé“ řešení teoretických zkoumání o prostoru, o pravé povaze vidění, o vztahu smyslových orgánů k psychickému životu atd. jen na základě subjektivních jevů lidského života s tím, že ostatním organismům se „jednoduše“ přiznává, co bylo prokázáno u člověka; „Pokud je možné o zmíněných obecných problémech něco vyslovit ve fyziologii, musí být také možné řešit tyto problémy prostřednictvím *srovnávací fyziologie*.“

Sledujeme tedy již zde Rádlovu metodickou obezřetnost se snahou udržet relevantní pozici „*mezi*“ subjektivismem a objektivismem, jež úzce souvisí s vlastním předmětem zkoumání, jímž jsou živé bytosti. Metodické vymezení ale není striktní, není zřetelně a striktně vymezen přechod mezi fyziologickým zkoumáním a mezi fyzikalistickými a psychologickými předpoklady: problém antropomorfizace a relevantního užití pojmů – jak ještě uvidíme – vyvstane i během Rádlova zkoumání a zejména během teoretické extrapolace;

¹⁹² Např.: pohyb chlorofylových tělísek pod vlivem světla, asimilace v jejich závislosti na světle, vlastnosti oka ve vztahu k vidění (rozlišuje se buď *morfologie* oka, tj. vztah jeho struktury k jiným strukturám, nebo jeho *fyziologie*, tj. vztah jeho struktury k jeho činnosti); patří sem i jevy vyzařování organismu apod.; Rádl ale předběžně dodává: „Pojímám vztah fyziologické optiky k ostatním jinak než obvykle se činí.“; *Untersuchungen*, s. s. 5-7.

¹⁹³ Např. kontrastní optické jevy, vliv světla na naše naladění, rozlišování příjemných a nepříjemných světelných jevů atd.

problematickým bodem budou nejen pojmy prostoru a orientace, ale i pojmové uchopení jejich podmínek, tj. v tomto případě samotného pojmu „světla“ jakožto předpokladu zkoumaných reakcí a předmětu fyziologické optiky.

Celý spis je rozdělen do dvou hlavních částí. V první, rozsáhlejší části pod titulem *Speciální zkoumání o fototropismu* Rádl v postupných krocích a velmi detailně popisuje svá jednotlivá pozorování a pokusy, jež pak v druhé části s názvem *Obecná zkoumání* shrnuje, zobecňuje, znovu kontextualizuje s dosavadní literaturou a rozvíjí svou vlastní novou teorii. V rámci těchto dvou hlavních částí však můžeme dále diferencovat. Ze speciálních mají pro teorii *rozhodující* význam zkoumání o reakcích zvířat při otáčení, o kompenzačních pohybech hlavy hmyzu a o nystagmu u hmyzu, tedy ta, která Rádl rozvíjí hned v prvních třech kapitolách následujících po historickém přehledu.¹⁹⁴ Zbývajících devět kapitol první části se pak věnuje dalším speciálním jevům, precizujícím a na dalším konkrétním experimentálním materiálu rozvíjejícím předběžně rozvržené závěry z tří kapitol předcházejících.

Druhá hlavní část o obecných zkoumáních kulminuje v patnácté kapitole pod titulem *Teorie fototropismu*, kde Rádl předkládá svou novou teorii a kde jsou již završena veškerá předchozí zkoumání.¹⁹⁵ Všechny experimenty jsou zde zhodnoceny a pokud to bylo možné tak i zobecněny v souvislosti s novou teorií fototropismu; pojem fototropismu, tzn. optické orientace je již zde precizován zcela v té míře, jak si to Rádl vymezil v předmluvě a úvodu. Zdálo by se tedy, že zde může být celý spis ukončen. Rozhodně zde končí řekněme „pozitivní“ část bádání, ve které jsou předloženy hypotézy nutnou komponentou experimentu.

Následují však ještě čtyři kapitoly, které znovu pojednávají širší souvislosti celé teorie a nově vrcholí v poslední kapitole o pojmech *orientace a prostoru*.¹⁹⁶ Tuto část můžeme chápat jako „negativní“ v tom smyslu, že má daleko více hypotetický a spekulativní charakter (totiž mimo původně vymezené hranice srovnávací fyziologie) a že nová pozorování, která Rádl v této souvislosti uvádí, svým způsobem sahají za rámec původního metodického vymezení. Nicméně se jedná o pasáž velmi význačnou, která vlastně vrhá nové světlo i na předchozí završení vlastní teorie v patnácté kapitole.

Důvody, proč budeme v následujících oddílech podrobně sledovat postup Rádlova zkoumání se zaměřením na jmenovaná klíčová místa, jsou v zásadě tři:

¹⁹⁴ *Untersuchungen*, s. 17-57.

¹⁹⁵ *Untersuchungen*, s. 132-135.

¹⁹⁶ *Untersuchungen*, s. 167-175.

1. Jak potvrdil J. Janko, z hlediska dějin věd o životě v českých zemích se jedná o Rádlův velmi významný přínos, představující jeden z vrcholů produkce Vejdovského školy při české univerzitě na počátku století. Výsledky těchto Rádlových výzkumů byly již tehdejšími biology akceptovány převážně velmi pozitivně a jako slibné pro další výzkum. Je to tedy důležitý příspěvek pro dějiny biologie v užším slova smyslu a analýza průběhu Rádlových zkoumání je sondou do specifických podmínek a způsobu, jak bylo možno tehdy provozovat vědu na vynikající nadprůměrné a inovační úrovni.

Je tu totiž jedna zajímavá okolnost: Rádl jako elév a středoškolský profesor v Pardubicích, bez přístupu k řádné laboratoři a za velmi skromných materiálních podmínek, prováděl všechny výzkumy privátně, z vlastních prostředků, ve volném čase a za provizorně uzpůsobovaných podmínek. Většinu pozorování prováděl během školního roku nebo v letních prázdninových měsících let 1901 a 1902 v rodném domku v Pyšelicích; některé ze zkoumání musel například omezit či přerušovat z nedostatku času nebo kvůli nevhodnému ročnímu období bez možnosti se k nim vracet. Nezbytnou součástí zkoumání byl kromě toho pravidelný pohyb mezi volnou přírodou a pozorováním organismů v ní, a mezi pokračujícím zkoumáním v domácí „laboratoři“, sestávající z velmi primitivních nástrojů: místnost osvětlená z jedné strany oknem, různé typy osvětlení a zastínění okna, odstředivé zařízení neboli točna, tj. deska (prkno) ve vodorovné poloze zavěšené od stropu na provaze,¹⁹⁷ skleněné poklopy, neprůsvitné trubice, sukno, kontrolovaná vlastní poloha pozorovatele vzhledem ke světlu a objektu apod. V Rádlově nekrologu nastínil motivace a způsob jeho fyziologických zkoumání jeho někdejší kolega J. Zavřel.¹⁹⁸

Nespokojuje se však pouhým popisem svých morfologických nálezů, vedle morfologa mluví z jeho spisů také fyziolog a myslitel. Pro R. je příznačné, k jakým úvahám a dedukcím vedla ho zdánlivě zcela drobná pozorování a jednoduché pokusy. Trvale se chvějící a sebou škubající oko perločky budí v něm zájem o vliv světla na pohyby zvířat; stejný zájem vyvolávají v něm později vířící, sloupovité roje pakomárů nad lukami v okolí Pardubic, jimž dovede vlastním pohybem, kloboukem, útržkem papíru či kamenem vnutití určitou změnu místa i směru, ovšem ne bez rozpačitého podívu zvědavých kolemjdoucích. Z těchto a podobných, zdánlivě málo souvislých pozorování vyvozuje R. svou teorii fototaxe, podmíněné tlakovou či přitažlivou energií světla; její účinky srovnává s gravitací.

Teprve po úspěšné habilitaci, od roku 1904, získává Rádl možnost využívat pro exaktnější a propracovanější experimenty laboratoř Bohumila Němce, např. odstředivý stroj se stejnoměrným pohybem apod. Ovšem nutno dodat, že nepřesný pohyb točny byl pro řadu

¹⁹⁷ Točna ale nebyla Rádlovým nápadem, podobné jednoduché zařízení používali ve svých experimentech J. Loeb, E. Mach a další.

¹⁹⁸ ZAVŘEL, J.: Emanuel Rádl, *Naše věda* 22, 1943-44, s. 107.

pozorování výhodou a pomohl ukázat řadu nových jevů. Určitá „primitivnost“ a malá exaktnost některých pozorování byly předmětem kritiky v habilitačním řízení i některých recenzentů, ale konstatovány byly nikoli jako závada odborné relevance, nýbrž spíše s obdivem k Rádlovi badatelskému úsilí a jako příslib dalších výzkumů.

2. Nastíněné podmínky Rádlových výzkumů souvisejí úzce s jeho vlastním badatelským i filosofickým vývojem. Teorie fototropismu představuje velmi důležité a zároveň dosud ve velké míře *záhadné* rozhraní v jeho intelektuální biografii. Důležitá je přitom jak z hlediska toho, co ji předchází, tak vývoje následného. Z hlediska dobového vědeckého ohlasu se jedná o nejvýznamnější Rádlova zkoumání na poli biologie. Ale i z psychologického i filosofického stanoviska se podle naší analýzy jedná o daleko podstatnější komplex Rádlových bádání, než pozdější završení extrémisticky morfologického pojetí v *Neue Lehre*. Z odstupu sledujeme, jak je Rádl náhle upoután určitými jevy, rozvine neuvěřitelně rozsáhlý výzkum, rozvržený současně do ambiciózního teoretického náběhu, ovšem jak rychle téma přišlo, stejně rychle se vytrácí, navzdory ohlasu v odborné obci. K tématu se přitom nikdy nevrátí a v syntéze *Neue Lehre* výsledky těchto zkoumání nápadným způsobem potlačí, resp. reformuluje čistě strukturálně-morfologicky. Rádlovi učitelé a kolegové z obce přírodovědců toto jeho opuštění tématu nikdy nepochopili, nikdy mu ho neodpustili a nepřestali vyčítat.

Zkoumání fototropismu, jak jsme již ukázali, završilo a zároveň jinam posunulo Rádlův sice juvenilní, ale již překvapivě vyzrálý rozběh všemi směry, jimiž se později ubíral: histologii, anatomii a morfologii i dějiny a teorii vědy. Poprvé na problémy fyziologických reakcí na světlo upozornil v závěru práce o „morfologickém významu“ dvojitých očí členovců (1901);¹⁹⁹ v malé recenzi kriticky hodnotil objektivizující nomenklaturu ve fyziologii, navrženou Bethem, Beerem a Uexkülleem, návrh odmítl jako neproveditelný a v principu nesmyslný; bezprostředně následují tři významné studie (posléze standardně citované) o fototropických reakcích členovců – problém je zde experimentálně zpracován a vlastní teorie již zárodečně navržena: ukazuje východisko z morfologických úvah, předjímá analogii geo- a fototropismu, zejména na pozorování larev vážek ukazuje kombinace stereotropických a fototropických reakcí a jak stereotropismus může omezovat fototropické i jiné tropistické reakce.²⁰⁰ A hned na to je předložena česká habilitační práce a za další rok rozšířená německá

¹⁹⁹ O této práci srv. již výše v oddíle II.1.

²⁰⁰ RÁDL, E.: Untersuchungen über die Lichtreaktionen der Arthropoden, *Archiv für die gesamte Physiologie* 87, 1901, s. 418-466, zvl. otisk E. Strauss: Bonn, 1901; TÝŽ: Ueber den Phototropismus einiger Arthropoden, *Biologisches Centralblatt* 21, 1901, č. 3, s. 75-86; TÝŽ: Ueber die

publikace.²⁰¹ Rádl ji rychle zpracoval a vydal s přípodotkem určité netrpělivosti: někteří by prý mohli pro vydání publikace radit větší časový odstup, až budou názory více jasné; „dosud jsem však nezaznamenal žádnou tendenci k takovému objasnění a naopak chci předložit skutečnosti, které by umožnily věcnou kritiku existující teorie.“ Svou teorii předkládá Rádl výslovně jako *pokus*, vystavený dalšímu zkoumání, dopracování a kritice: nejde jen o předložení biologických *experimentů*, ale rovněž o experiment teoretický, v rovině myšlení.

Celá práce má objasnit jevy fototropismu a teoreticky „pokud možno *pojmem fototropismu ostře precizovat*“, a sice na základě *nových zkoumání*, sestávajících z *pozorování* a *pokusů*, a souběžné *kritiky* dosavadních názorů. *Pozorování* zahrnuje jevy, na které Rádl narazil „více či méně náhodně“ a které se mu zdály „nápadné a nové“; následný *pokus* znamená, pokud tyto jevy „experimentálně analyzoval“; *kritika* se vztahuje na „existující faktografický materiál“, tedy jak literární, tak experimentálně analyzovaný. Pojem *zkoumání* (*Untersuchungen*) v titulu práce, tj. podle upřesnění *nových zkoumání*, zahrnuje tedy vzájemně vztaženou trojici *pozorování–pokus–kritika*. To se nemusí zdát nijak zvláštní či objevné. Pro Rádla má ale tato vztaženost význam specifický. To se ukazuje vzhledem k vlastnímu a rozhodujícímu pojmu orientace, u něhož Rádl musí specificky precizovat smysl experimentu, tedy pokusu; orientaci totiž nelze vymezit a usuzovat na ni „z výsledku pokusu“, nýbrž výslovně: „z *přímého pozorování*“. Orientační jevy totiž nejsou stavem, ale *procesem*: experiment nelze podchytit a vymezit na základě počátečního a výsledného stavu, ale jedině a specificky na základě jeho *průběhu*. Při metodickém odlišení pozorování a pokusu tedy jde Rádlovi o jejich principiální spojitost. Pro *kritiku* to pak znamená: v teorii nemají být překračovány jevy, které byly *přímo pozorovány* nebo přímo nevyplývají z „faktografického materiálu“; Rádl proto výslovně pro *teorii* zakazuje uznávat „neznámé a nepředstavitelné substance a síly“.²⁰² To už je přímé vymezení Rádlových zkoumání včetně jejich teoretické komponenty vůči velké části tehdejších směrů neovitalismu.

Později v předválečné době se Rádl vrátí výslovně ke svým zkoumáním vlastně jen na jediném místě: v jedné poznámce pod čarou v německé verzi druhého dílu *Dějiny biologických teorií* (1909), v místě kritických námitek vůči Drieschově teleologii.²⁰³ Jakkoli i zde uznává

Lichtreaktionen der Arthropoden auf der Drehscheibe, *Biologisches Centralblatt* 22, 1902, č. 23, s. 728-732.

²⁰¹ RÁDL, E.: *Nová pozorování o fototropismu zvířat*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, č. 55.

²⁰² K metodě přímého pozorování v tomto rámci srv. *Untersuchungen*, s. 130 a 140.

²⁰³ *Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s. 386.

svou inspiraci u Driesche (kvůli jeho „originálnosti“), uvádí následně: „Vidím však problémy jinak než Driesch: ve svém spise *Untersuchungen über den Phototropismus der Tiere* jsem například rovněž naznačil vitalistickou teorii, která se však řídí zcela jinou logikou, než je Drieschova“; posléze ještě doplňuje, že v jeho spise jde o tu metodu, jíž Masaryk nazývá realismem.

Vše nasvědčuje tomu, že na zkoumáních fototropismu se Rádlovo pojetí realismu prakticky zformovalo: jde o „realismus“ a „názorový empirismus“ v jeho *původní* podobě. Koncept „názorového empirismu“ s motivy *přímé zkušenosti* a kritiky racionální konstrukce zkušenosti má zde v metodě „přímého pozorování“ praktické provedení a vypracování. Záhada *opuštění* tohoto směru konkrétních zkoumání pak úzce souvisí s bezprostředně následujícím (1905) prvním vypracováním konceptu dějinnosti biologického myšlení, založeného právě na názorovém empirismu a „realismu“; proto je v první verzi mimo jiné ještě dominantní osnovou vztah mezi *funkcí a formou*, fyziologickým a morfologickým přístupem k životu. Tím se ale toto opuštění fyziologie a pozdější příklon (resp. návrat) k čistě morfologickému přístupu ještě nevysvětluje. Rádlovo následné mlčení o těchto zkoumáních a jejich důsledcích je totiž příliš nápadné. Toto opuštění tématu a mlčení kolem něj muselo mít *hluboké* příčiny, související s druhým motivem „názorového empirismu“: niterné motivace zkoumání, vnitřního přesvědčení a *osobní pravdy*. Nelze je vysvětlit jen soudobou kritikou Rádlovy teorie, i když ta byla podstatnou okolností, ale také vnitřními obtížemi a mezemi zkoumání, k nimž svým postupem Rádl dospíval. V objevu a zkoumání reakcí na světlo a problému orientace Rádl bezprostředně *prožil, zakusil* (prošel „zkušeností“) ten typus zprvu neartikulované a posléze artikulaci *hledající* „vědecké myšlenky“ (ideje), jež mu tanula na mysli v jeho následném historicko-filosofickém zkoumání. Tam se vydal cestou ohledávání původu a smyslu podobných „zkušeností“, jejich vztahu k obecnému rámci soudobé vědy a otázkám povahy cest vědeckých idejí od ne-pravdy k jejich uznání jako vědecké pravdy a tajemných zániků, v podtextu líčených a orámovaných chmurnou atmosférou pomíjivosti a otázkou po jejím hlubším smyslu.²⁰⁴ Rádlův prožitek těchto raných zkoumání a obtíží s nimi spojených se v dějinném zkoumání stávají „předmětem“ i „metodou“: ve formulaci a artikulaci obojího, předmětu i metody práce, tento spojující prvek, totiž vlastní sebezkušenost zkoumání a sebereflexi, posunuje (resp. podsunuje) mimo konkrétní artikulaci jako to předcházející.

²⁰⁴ Zejména srv. závěrečné pasáže německé verze o *Ideji a jejím uznání: Dějiny biologických teorií*, II, 2006 [1909], s.413-414.

3. S tímto naším ohledáním významu Rádlových zkoumání fototropismu pak souvisí třetí závažný prvek: právě k *těmto* výzkumům se Rádl nakonec výslovně vrací na samém konci života v klíčové závěrečné pasáži *Útěchy z filosofie*, kde se táže po předpokladech pojetí vesmíru „za hranicemi Galileových konstrukcí“. Uvádí tu:²⁰⁵

Po universitě jsem začal studovat zrak živých bytostí. O svém pozorování jsem uveřejnil (německy) knížku a několik odborných spisů. Ale ani fyzika, ani fyziologie, ani filosofie mi tehdy nepomáhaly, protože byly pod vlivem konstruktivní metody, zvláště pod vlivem J. Locka.

Zde uvedenou německou knížkou jsou právě *Untersuchungen über den Phototropismus der Tiere*, nikoli pozdější olbřímí *Neue Lehre*. Rádl tu pouze ve vzpomínkové zkratce naráží na problematické rozlišení fyzikální, fyziologické a psychologické optiky a na obtíže s nimi spojené. Pouze naznačuje (a tím i potvrzuje), jak své další zkoumání přerušil. Důležité je ale i pokračování: „Odložil jsem to studium na stáří, teď však mám jen sílu schematicky předvést několik svých zásad.“ To je zásadní sebereflexe, že dané zkoumání Rádl neopustil nadobro, že bylo „odloženo“ a že jeho závažnost musela být značná: nepotřeboval na ně tedy jmenovitě ukazovat, dokud by se k němu nevrátil soustavněji. Spíše se i podle *Útěchy* zdá, že základní zkušenosti a poznatky z těchto zkoumání byl Rádl veden dále, a to *podstatným* způsobem. V další pasáži *Útěchy* pak již tedy jen „schematicky“ předvádí zrak, gravitačnost a hmat jako *elementární mohutnosti*, předcházející tvorbě jednotlivých smyslových ústrojů, a konkluze o *orientačním* smyslu živých bytostí jako osnově myšlení a vesmíru. Každopádně je zřejmé, že podrobné seznámení s postupem těchto Rádlových zkoumání může mít tedy význam i pro interpretaci pozdní *Útěchy*, minimálně v objasnění a přiblížení, k čemu se to zde vlastně *konkrétně* při jejím psaní myšlenkově vztahoval.

II.4.2. Speciální zkoumání

Rádl začíná speciálním zkoumáním a výkladem jevů, které vznikají, když zvíře otáčíme kolem některé z jeho os a které proto nazývá *reakcí na otáčení*.²⁰⁶ Teoretickým východiskem je mu konfrontace dosavadních zkoumání prováděných jednak na obratlovcích a jednak na bezobratlých. Co se týče první skupiny (obratlovců), můžeme opět odlišit dvě základní tradice dosavadního výzkumu. První je spojena se *subjektivním* sebezpozorováním; J. E. Purkyně podnikal v letech 1820-1826 (sebe)pozorování fyziologických jevů závratí a hledal pak zákonité souvislosti v poruchách rovnováhy. Správně rozpoznal *dvojí* původ

²⁰⁵ *Útěcha* 1994, s. 72.

²⁰⁶ *Untersuchungen*, kap. II. O reakcích zvířat na točnění, s. 17-39.

fenoménu závratí: jednak *optický* na základě reflexního pohybu očních svalů, a další, ztotožněný Purkyněm vinou nedostatečných dobových znalostí již nesprávně s domnělým mechanickým uvolňováním mozkových vláček.²⁰⁷ V mladší době pak od roku 1873 podnikal Ernst Mach v řadě prací subjektivní pozorování schopnosti rozeznávat změny v urychlení pohybu svého těla (přímočarého i křivočarého) a pro specifické tzv. *pocity pohybu* (Bewegungsempfindungen) u člověka a obratlovců vůbec identifikoval zvláštní smyslový orgán v polokruhovitých kanálcích a sousedních částech vnitřního ucha. Později Mach uznával (podobně jako Purkyně), že pro udržení „rovnováhy a pohybu“ je třeba předpokládat ještě *další* dosud neznámý orgán, neboť „pocity pohybu“ připisoval i hmyzu; nicméně předpokládal, že i tak se jedná o orgán reagující primárně na zemskou tíži. U obou je tedy podstatný předpoklad *dvojího* základu rovnováhy: jeden je známý, druhý problematický.

Kromě vlastních sebezpozorování a experimentů se zvířaty mohl Mach navazovat i na výsledky druhé tradice, která byla při výzkumu reakcí obratlovců spojena právě s *drážděním částí vnitřního ucha*, labyrintu. Ve stejné době, kdy Purkyně studoval jevy závratí, tedy ve dvacátých letech 19. století, prokázal P. Flourens v několika pracích, že narušení či zničení polokruhovitých kanálků vnitřního ucha má za následek poruchy v poloze očí, hlavy a udržení rovnováhy. Souběžně s Machem pak J. S. Breuer od roku 1875 na experimentech s ptáky (zejména holub) prokazoval význam tzv. otolitů, anorganických tělísek ve vnitřním uchu, pro udržování polohy hlavy vzhledem k prostoru a tělu, a jejich funkcí vysvětlil reflektorické pohyby hlavy i očí, jež označoval jako *kompensační pohyb* a *nystagmus*. Rádl jmenuje výzkumy řady dalších starších i soudobých fyziologů a uzavírá, že *prakticky* se v současné době za orgán pro udržení rovnováhy (orientace v prostoru, kompenzačních pohybů atd.) považuje výhradně *labyrint*, přestože v *teorii* se bez dalšího přesnějšího určení opakuje, že je to *nejen* labyrint.

Rádl dále podrobně referuje o všech významných dosavadních pokusech na bezobratlých; vynikají zde práce J. Lubbocka, K. L. Schäfera, E. P. Lyona, M. Buntinga, A. Kreidla, vůbec nejvýznamnějšími jsou pak výzkumy J. Loeba, A. Betheho a Th. Beera. Výsledky pokusů s bezobratlými však Rádl shledává jako velmi neurčité a často zcela protichůdné. Problém spočíval v tom, že na základě hypotéz o významu labyrintu a otolitů vesměs všichni experimentátoři i u bezobratlých předpokládali nějaký elementární *orgán vůči tíži*, resp. nestejnomyšernému *tlaku*, tzn. nějakou formu geotropismu (Loeb), resp. reotropismu

²⁰⁷ Kromě jiných se jedná zejména o práci J. E. PURKYNĚ: Beiträge zur näheren Kenntnis des Schwindels aus heautognostischen daten, in: *Medizinisches Jahrbuch* 6, 1820.

(Bethe a Beer) pro zachování rovnováhy a orientace. Experimenty stavěné na takovém předpokladu pak vedly k chaotickým a protichůdným výsledkům.

Zde přistupuje Rádl se svými vlastními pokusy s reakcemi bezobratlých.²⁰⁸ Téměř všichni autoři se dosud shodovali aspoň v tom, že někteří členovci při otáčení na odstředivém zařízení běží proti směru otáčení a snaží se přitom zachovat svou orientaci v prostoru. A zde si tedy Rádl klade svou otázku: Jakou *orientaci* a co je to za *prostor*?²⁰⁹ Klíčová otázka nikoli pro tuto kapitolu, nýbrž pro celou publikaci, a zodpovězení (či nezodpovězení?) na ní bude vrcholit až na posledních stranách. Nejprve vyloučil Bethovu domněnku o vlivu reotropismu, tj. orientace jedné z os zvířete podle proudění vzduchu či vody, použitím skleněného poklopu, který vyloučil vliv vzdušného proudu a přitom byl bez vlivu na způsob pohybu. K následné sérii pokusů s *hypotézou optické orientace* (vůči světlu) Rádla inspirovala některá jeho starší pozorování (srv. výše), kdy si již všiml podobnosti optické a geotropické orientace. Popisuje pak tato zkoumání, prováděná za pomoci točny a dalších pomůcek:

1. Pokusy se sluněčkem (*Coccinella septempunctata*). Na přímém podkladu se sluněčko za nejrůznějších podmínek zcela pravidelně pohybuje přímočarým pohybem (nejprve vždy přímo k oknu, po opakování i jinými směry), přestože díky stavbě svých nohou je při chůzi výrazně vychylováno z osy těla o zřetelný úhel;²¹⁰ to je svědectvím pro *vnější* příčinu přímočarého pohybu. Při otáčení na točně, jež mu zvnějšku vnucuje novou polohu, nastává pravidelný pohyb sluněčka proti otáčení. Protipohyb nastává pouze při otáčení sluněčka v pohybu, při jeho klidné poloze otáčení nemá vliv; v závislosti na různých způsobech otáčení (různá rychlost, sklon desky, přerušování...) pak projevuje různé reakce – tzn. sledování různých křivek v pohybu od velkých oblouků až po točení na místě – s tímž cílem *orientace jedním směrem*. Že se jedná o optickou orientaci bylo poprvé prokázáno opakováním stejných pokusů s použitím černé trubice; ta bránila přístupu světla, s jejím použitím jakýkoli kompenzační pohyb proti otáčení *vždy* ustal a při jejím odnětí opět ihned nastal. Pro potvrzení optické orientace použil Rádl ještě několika dalších pokusů a opakoval je s řadou dalších brouků. Tytéž výsledky potvrdily, že se tu jedná o orientace zvířat ke světlu, jsou to tedy fototropické jevy.²¹¹

²⁰⁸ *Untersuchungen*, s. 27-39.

²⁰⁹ *Untersuchungen*, s. 27.

²¹⁰ Sluněčko se pohybovalo různými směry, ale pravidelně zcela v *přímce* (třeba i na vzdálenost dvou metrů).

²¹¹ *Untersuchungen*, s. 28-33.

2. Pokusy s jinými hmyzy. Rádl popisuje průběh a výsledky dalších experimentů, pokud proti předcházejícím přinášely něco nového. Velká larva kobyly zelené (*Locusta viridissima*) potvrdila ostatními autory popíraný vliv otáčení i na klidné zvíře v podobě – a to je novinka – pravidelných pohybů tykadly (proudění vzduchu bylo vyloučeno použitím skleněného poklopu). Dospělá kobyly zelená nově potvrdila výlučný vliv světla na kompenzační pohyb tím, že se ke světlu otáčela pouze při pohybu točny odvracejícím ji od světla, nikoli přibližujícím; *reakci tak vyvolává pouze nenormální poloha těla vůči zdroji světla*, vyvolaná otáčením, nikoli pohyb světelného zdroje před očima hmyzu. Moucha *Eristalis* kompenzovala otáčení nejen krokem, ale i letem a pohybem hlavy a v nejrůznějších polohách (i hlavou dolů, na stěně skleněného poklopu apod.).²¹²

3. Pokusy se zvířaty bez složených očí. Kompenzační pohyby pavouků, larev brouků a housenek se dařilo vyvolávat obtížněji a za rafinovanější uzpůsobených podmínek. Reakce na světlo, která je často překryta jinými vlivy (u pavouka *Lycosa* např. zřetelným stereotropismem), se dosahuje např. velmi pomalým, sotva zřetelným otáčením; méně evidentní poruchy fototropické orientace jsou tu zapříčiněny stavbou očí, reagujících na světlo méně přesně než hmyz s velkýma složenýma očima.²¹³

4. Pokusy s vodními zvířaty. Otáčení vodních členovců (zejména četných *Cladocer*, dále *Hydrarchny*, larev komára *Corethra*, larev *Corixa* a *Notonecta*) ve skleněném okrouhlém akváriu v různých rytmech a rychlostech, též při pomalém zrychlování kvůli stejnoměrnému otáčení vody, opět potvrdilo výlučně optickou orientaci vůči světlu; vysvětlení kompenzačních pohybů reotropickou reakcí na proud vody (Betheova teorie) bylo opět vyloučeno zejména použitím černé trubice, které vždy vedlo k okamžitému přerušení kompenzačního pohybu.²¹⁴

5. Otáčení v jiných rovinách než horizontální bylo možno provádět se zvířaty, která se na nich udrží (*Eristalis*, *Crabro*, *Vespa*, *Musoa*, mravenci s podkladem drsného papíru); zvířata kompenzují pohyb při otáčení na rovině frontální (rovnoběžné s frontální rovinou člověka) i sagitální (rovnoběžná s rovinou symetrie člověka); mění svou polohu při otáčení v rovině rovnoběžné s paprsky přicházejícími od okna směrem k nim, nadto však kompenzují i při otáčení v rovině kolmé k paprskům od okna, tzn. i když se nemění jejich orientace k těmto paprskům. To je možné pouze za předpokladu, že se hmyz orientuje nejen podle

²¹² *Untersuchungen*, s. 33-35.

²¹³ *Untersuchungen*, s. 35-36.

²¹⁴ *Untersuchungen*, s. 36-37.

paprsků přicházejících od okna, ale i podle jiných, odrážejících se od zdi, podlahy či stropu. Takovou možnost potvrdilo již slunéčko (*Coccinella*) a bylo dále potvrzeno i následnými ověřujícími experimenty ve volné přírodě (v lese, na poli, zkrátka ve volné přírodě), kde není zřetelné tak jednostranné osvětlení jako v pokoji. Rádl zde dochází k významnému předběžnému zobecnění, že fototropická orientace zkoumaných hmyzů se v podstatě neliší od člověka, který také může fixovat nejen bod svítící v tmavém prostoru, nýbrž různé body kolem sebe.²¹⁵

V první kapitole s vlastním zkoumáním tak Rádl vyložil kompenzační pohyby členovců, kteří nemají geotropické ústrojí, přesvědčivě jako jevy fototropické orientace, čímž obešel a zároveň vyřešil nedůslednosti předchozích badatelů (zejm. Loeba a Betheho), předpokládajících orientaci geo- či reotropickou. Přitom však musel zásadním způsobem pojem fototropismu *rozšířit*; zatímco dosud byl ve všech zkoumáních fototropismus považován za orientaci organismu k nejsilnějšímu světelnému zdroji (což i nadále zůstalo nejrozšířenějším pojetím), Rádl jej vysvětlil jako orientaci *ke světlu vůbec*, tzn. k nějakému zdroji, který vysílá do prostoru světelné paprsky, ať vlastní či odražené. Hmyz se může, tak jako člověk, orientovat i vůči jiným paprskům, byť orientace vůči těm, které vycházejí přímo od zdroje světla, je nejobvyklejší. Zvířata se podle paprsků orientují a pevně se jich drží. Je-li zvíře otáčením vychýleno ze své polohy, *nutně* se do ní vrací; hmyz nemůže optickou orientaci překonat a při otáčení tudíž *musí* vykonávat kompenzační pohyb. Stopy závratí vyvolaných otáčením se nepodařilo najít (kromě nezřetelné výjimky u vosy *Vespa crabro*) a tento problém ponechal otevřený, ale vcelku jednoznačně mohl uzavřít, že *světelné záření* u sledovaných bezobratlých organismů (tj. bez geotropického ústroje) plní tutéž a rovnocennou funkci jako *tíže* u organismů s tímto ústrojem.²¹⁶

Dosud Rádl sledoval orientaci ke světlu při pohybu celých zvířat. V dalších dvou kapitolách obrací pozornost ke speciálním případům pohybu pouze hlavy nebo očí. Dříve bylo řadou autorů prokázáno, že narušení polokruhovitých kanálků vnitřního ucha má i u člověka za následek reflektorické (nevědomé) pohyby očí (vzhledem k hlavě) nebo hlavy (vzhledem k tělu). V úvodním historickém přehledu třetí kapitoly Rádl opět odlišuje dosavadní výzkumy

²¹⁵ *Untersuchungen*, s. 37-38.

²¹⁶ *Untersuchungen*, s. 38-39. Na otázku, jak vlastně pozorovaný hmyz reaguje na tíži, nabízí Rádl hypotézu, že pouze statickými vztahy svého těla, tzn. že díky vnější stavbě těla je mu dána stabilní rovnovážná poloha vzhledem k tíži; má pro to hovořit schopnost hmyzu pohybovat se po zdi ve všech možných orientacích, spát hlavou dolů atd. (s. 39).

jednak na obratlovcích a jednak na bezobratlých.²¹⁷ U obratlovců jsou kompenzační pohyby hlavy a očí opět téměř výhradně fakticky odvozovány z labyrintu, nicméně význam má pro Rádlu např. pozorování J. S. Breuera, že pohyby hlavy holubů (mají málo pohyblivé oči) nejsou podmíněny jen labyrintem, neboť trvají i po jeho odstranění (holub se může dál orientovat opticky nebo hmatem) a ustávají teprve při držení v rukách (nohy mu visí ve vzduchu) a při zastření očí. U bezobratlých (zejm. výzkumy a výklady A. Bethea, E. P. Lyona a J. Loeba) konstatuje Rádl podobné nejasnosti jako v předchozí kapitole s tím, že opět převládá snaha vidět v kompenzačních pohybech očí účinky zemské tíže.

Ve vlastním zkoumání nejprve Rádl navazuje na své dřívější výzkumy reakcí členovců, kdy již dokázal, že kompenzační pohyby na oku *Cladocer* a perlooček jsou způsobovány pouze opticky a podobné opticky způsobované pohyby se vyskytují u *Copepodů* (*Diaptomus*).²¹⁸ Tak jako v předchozí kapitole vycházel ze zkoumání sluněčka, nyní Rádl podrobně dokumentuje pozorování dravé mouchy roupec (*Laphria flava*), velké černé mouchy s červeným proužkem na zadečku, s vypoulenými očima a pohyblivou hlavou, sledující na sluncem ozářených kmenech svou kořist (drobný hmyz), kterou pak v letu přepadá a vysává. Moucha očima sleduje hmyz a hlavou točí až 90° na každou stranu, o něco méně i nahoru a dolů, pomáhá si i pohybem těla na nohách („vystupování na špičky“), přitom se u ní vyskytuje i náhlý trhavý pohyb hlavou. Otáčením na ruce hned ve volné přírodě dosáhl Rádl těchto reakcí i uměle. Následná laboratorní zkoumání pak potvrdila výlučně optický původ těchto pohybů hlavy – moucha kompenzuje stejným způsobem při různých rychlostech otáčení od rychlého až po sotva viditelné (příliš rychlé točení vede k již popsané kompenzaci celým tělem); moucha kompenzuje i při přímočarém pohybu před oknem; stejným způsobem pohybem hlavy sleduje rozsvícenou svíci ve tmě. Moucha tedy fixuje určitý paprsek a udržuje hlavu v této orientaci, i když je tělo z této orientace pasivně vysunováno; kompenzuje obdobně jako vyšší korýši a obratlovci s rozdílem, že její kompenzační pohyby se dějí ne očima, ale celou hlavou a jsou *pouze* optického původu; případný jiný vliv než světlo by případně měl velmi podřízený význam.²¹⁹

Tento jev optické kompenzace pohybem hlavy pak popsal i u dalších druhů hmyzu (např. velké druhy mouchy *Asilus*, vosy *Vespa crabro* a *Ammophila*). Zvláštním způsobem kompenzují vážky (zejména *Gomphus forcipatus*), které v různých rovinách a úhlech otáčejí

²¹⁷ *Untersuchungen*, O kompenzačních pohybech hlavy hmyzu, s. 40-43.

²¹⁸ *Untersuchungen*, s. 43-54.

²¹⁹ *Untersuchungen*, s. 48.

hlavu až o 360° stále tak, aby byly otočeny temenem hlavy ke zdroji světla (oknu). Popsané pohyby hlavou jsou speciálním případem výše popsaného otáčení a pohybu celého těla ke světlu; dokonalejší hmyz při menších (a pomalých) výchylkách vrací do směru světla jen hlavu, a tělo otočí teprve v případě příliš velkého vychýlení. Dále Rádl popsal obdobné kompenzační pohyby celého těla na nehybných nohách (moucha *Eristalis*, další mouchy z čeledi *Syrphidae*, vážky a šídla), a konečně na dalších pokusech s vážkami dokazuje další významný jev, že totiž oko (jeho orientace ke světlu či od světla) ovlivňuje svalové napětí celého těla.

Na základě těchto pozorování Rádl uzavírá, že kompenzační pohyby hlavy a očí, které byly dosud známy u obratlovců a některých korýšů (resp. zvířat se statocystami) se vyskytují také u hmyzu a ostatních korýšů bez statocyst, u nichž tyto pohyby nejsou následkem poruchy rovnováhy k tíži, nýbrž změny optické orientace. U některých zvířat jsou kompenzační pohyby *jiného* původu než optického; např. u hlemýždě *Arion empiricorum* je optická orientace nezřetelná a výrazně reaguje na tíži (je třeba u něj *předpokládat* statocysty, držíci hlavu v normální poloze vůči tíži). U zkoumaného hmyzu jsou však kompenzační pohyby podmíněny *pouze* opticky, neboť s vyloučením světla ustávají veškeré kompenzační pohyby jak celého těla, tak těla stojícího na pevných nohách či pouze hlavy. U obratlovců a vyšších korýšů má změna orientace k tíži za následek reflektorické změny orientace ke světlu a to i tehdy, když zvíře na oči nevidí (např. i u člověka změna polohy hlavy vede i po tmě k reflektorickému pohybu očí, naopak při pohybu očí vzhůru usiluje i hlava, aby se pozvedla). Důvodem je dokázané úzké anatomické spojení očí a labyrintu (resp. statocyst), zvláštní nervové dráhy spojující nervová ústředí obou těchto orgánů; změna v podráždění ústředí pro vnitřní ucho se po těchto nervových drahách přenáší do optického ústředí. A naopak např. při poruše optické orientace dochází k závratí a k poruše rovnováhy. Rádl na základě těchto výsledků uzavírá, že obecně reflektorické (kompenzační) pohyby očí nelze vyvozovat jednosměrně z labyrintu (výklad převládající v soudobé teorii); mohou být *pouze optického původu* bez jakékoli souvislosti s labyrintem (hmyz), mohou vznikat *pouze působením tíže* (hlemýžď *Arion*), nebo být způsobeny *jak opticky tak působením tíže* ve vzájemném úzkém spojení (obratlovci).

Ve čtvrté kapitole se Rádl zabývá jevem *nystagmu*,²²⁰ tj. ještě specializovanějším případem reflektorických pohybů pouhých očí vzhledem k hlavě i tělu, byť zde z pochopitelných důvodů naráží na daleko větší potíže tento jev u hmyzu přímo pozorovat a

²²⁰ *Untersuchungen*, O nystagmu u hmyzu, s. 54-58.

experimentálně potvrdit. Nystagmické jsou reflektorické trhavé pohyby očí, které lze vzbudit opět drážděním vnitřního ucha nebo opticky (při jízdě vlakem, pokud nefixujeme určitý předmět, se oči pohybují proti směru jízdy, v určitém úhlu se šubnutím vracejí do normální polohy a toto dění se opakuje; při otáčení kolem svislé osy trhají oči obdobně i při zavřených očích). V historickém přehledu dosavadního zkoumání Rádl opět konstatuje, že nystagmus obratlovců i bezobratlých se odvozuje z funkce polokruhovitých kanálků vnitřního ucha, a sám u hmyzu dokazuje jejich výlučně optický původ.²²¹ Obtíž s pozorováním Rádla vede k tomu, že pozoruje a popisuje v podstatě „nystagmus hlavy“. Navazuje na svá předchozí pozorování rousce, mouchy *Laphria*, u které je ve všech případech (při otáčení i při přímočarém pohybu) kompenzační pohyb hlavy ke světlu doprovázen trhavými pohyby hlavy do normální polohy vůči tělu (příčemž poté pokračuje kompenzace ke světlu; jev se opakuje při jednom otáčení až sedmkrát); někdy hlava přeskakuje ne jedním, ale několika trhavými pohyby. Osláblé individuum kompenzuje hlavou, ale neprojevuje trhavé pohyby, velmi osláblé již ani nekompenzuje. Zřetelný nystagmus hlavy v horizontální poloze dále Rádl pozoroval u vos (zejména *Vespa germanica* a *Ammophila*), „stopy“ nystagmu pozoroval u motýla (*Coenonympha Pamphilus* z řádu *Satyridae*), u jiného hmyzu se jej pozorovat nepodařilo (např. *Eristalis*) nebo se vyskytly jen nepravidelné trhavé pohyby hlavy (*Lestes*), u žádného se však neprojevily trhavé pohyby celého těla. Rádl připouští, že nemá přímý důkaz optického původu nystagmu u hmyzu, ale usuzuje na něj na základě velké pravděpodobnosti z předchozích zkoumání a nachází zde další doklad, že hmyz se neobrací jen k nejsilnějšímu světelnému zdroji, ale i k odraženým paprskům. Rádl posuzuje nystagmus u hmyzu na základě nystagmu očí u člověka, o kterém naopak tvrdí, že souvisí-li úzce s funkcí labyrintu, jedná se přesto i u člověka o optický jev a skutečnost, že může být vzbuzen i nepřímo z labyrintu, svědčí opět jen o úzkém anatomickém a funkcionálním vztahu mezi okem a labyrintem, v žádném případě však že by oko bylo nějakým jen sekundárním přívěskem labyrintu.

Speciální zkoumání, která jsme právě podrobněji přiblížili, byla obsahem o rok dříve publikované české verze (byť v kratší a zjednodušující formě). Již tehdy mohl v závěru útlé studie uvést „důsledky“, z nichž pro shrnutí vyjímáme nejdůležitější momenty:²²²

1. Pokusy s pasivním otáčením organismu kolem některé z os jeho těla, jež se dosud prováděly na obratlovcích a např. některých vyšších korýších (u nichž jsou místo labyrintu

²²¹ *Untersuchungen*, s. 54-56.

²²² RÁDL, E.: *Nová pozorování o fototropismu zvířat*, cit. d., 1902, s. 21-24.

prokázány statocysty jako geotropické ústrojí), lze s analogickými výsledky provádět i u nejjednoduššího hmyzu, ovšem jen tehdy, pokud je experiment založen na předpokladu optické orientace. Hmyz se pohybuje různým typem zakřiveného pohybu pouze v závislosti na směru paprsku a rychlosti otáčení na točně, nikoli na poloze vzhledem k tíži.

2. Diferencovanější hmyz, lépe pohybující hlavou, nechává tělo při točení unášet a paprsku přizpůsobuje pouze pohyb hlavy třeba i proti tělu zpět. Jiní (moucha *Eristalis*) nechávají unášet jen nohy a tělo s hlavou přizpůsobují paprskům.

3. Fototropismus není orientace k nejsilnějšímu paprsku (směrem ke zdroji světla), ale vůbec k nějakému, tedy i odraženému (např. směrem ke stěně místnosti); otázka po příčině je táž, jako proč může člověk fixovat bod, tedy udržet oči v určité poloze.

4. U rostlin a nejnižších organismů je (patrně) možnost pohybu pouze jedním směrem (ke zdroji světla), již u hmyzu (a ještě více u člověka) je fototropismus diferencován tak, že se mohou orientovat různě. Že se již hmyz může v tomtéž prostoru a z téhož místa různě opticky orientovat, tj. „volit“ různý směr, je záhadou, která v důsledku směřuje k fyzikální povaze světelného prostoru a fyziologické stavbě živočicha.

5. Velká analogie mezi optickými reakcemi hmyzu a reakcemi geotropickými jiných živočichů vysvětluje, že geotropismus i fototropismus jsou orientacemi k určitému směru; zdá se proto, že vztahy mezi geotropismem a fototropismem jsou intimnější, „jistě hluboce fyziologicky, snad i fyzikálně podmíněny“, další pátrání po příčině analogie však není možné „bez širokého věcného a teoretického odůvodnění“.²²³

Předběžný závěr z české verze má zde pro nás zvláštní význam. Právě tato zobecnění a souběžná anticipace další teorie je dokladem naší výše uvedené teze, že se již v habilitačním spisku, resp. v prvních třech kapitolách německé publikace jedná o klíčové a *rozhodující* experimenty. V následující době Rádl rozvinul další bohatý experimentální výzkum napříč různými skupinami organismů (zejm. bezobratlých) a studium rozsáhlé literatury od fyziologie rostlin až po lidskou psychologii.²²⁴ V německé publikaci o fototropismu se pak pokusil právě o předjímané širší „věcné a teoretické odůvodnění“. Že byl Rádl doveden k mnohonásobně širšímu rozpracování své teorie fototropismu svědčí především o nosnosti původních základních pozorování, která do rozšířené práce bezezbytku přejal jako pevný základ teorie. Rovněž nemůžeme přehlédnout, že širší odůvodnění Rádl provedl zejména do větší extenze, v podstatě ale již zde jsou zahrnuty základní poznatky i obrys zobecnění, které

²²³ RÁDL, E.: *Nová pozorování o fototropismu zvířat*, cit. d., 1902, s. 24.

²²⁴ „Lidská“ psychologie je zdůrazňována úmyslně vzhledem k rozšířeně užívanému pojmu „Tierpsychologie“, zahrnující komplexy výzkumů vedoucích později ke zformování moderní etologie.

nadále bude sice precizovat, zevrubněji formulovat a doplňovat podpůrnými hypotézami, nicméně v principu již zahrnují podstatu objevu i meze možnosti jeho formálně vědecké explikace.

V následných devíti kapitolách speciálních zkoumání tak můžeme spatřovat „věcnou“ část širšího odůvodnění.²²⁵ Na řadě témat, konkrétních pozorování a řízených experimentů Rádl rozhojňuje materiál, jímž precizuje, opakovaně z různých hledisek doplňuje, dokazuje a objasňuje platnost svých základních poznatků. Jedná se o desítky nových organismů a skupin druhů, které dále podrobil svému zkoumání, nacházíme zde popisy pozorování ve volné přírodě i v jeho pyšelské laboratoři, reference o pokusech nezdařených a hypotézy pro další možná zkoumání.²²⁶ Nechybí ani četné historické exkurzy k jednotlivým tématům a průběžná podrobná kritická konfrontace s existující literaturou.

V páté kapitole *Fototropická orientace hmyzu se začerněným okem* popisuje Rádl znovu optickou orientaci hmyzu a dochází k důležitému poznatku, že začernění očí má u hmyzu za následek poruchy v napětí symetricky ležících svalů těla,²²⁷ začernění pouze jednoho oka vede k ochabnutí svalů té strany těla, na níž oko nevidí (následkem je točení se zvířete) a *rovnováha* v napětí svalů je narušena dokonce již při zakrytí jen části oka. To dokazuje, že různé úseky hmyzího oka se nemohou vzájemně zastupovat a obě oči tvoří jednotu, na rozdíl od obratlovců, kde ztrátu funkce jednoho oka nahrazuje oko druhé a má za následek pouze zúžení zorného pole. V následujících kapitolách je pak na konkrétním materiálu fenomén fototropismu detailně odlišen jakožto *orientace* od jiných světelných reakcí organismů (např. na barvy, intenzitu světla apod),²²⁸ a dále od jiných orientací ve světle, které nejsou fototropismem.²²⁹ Podrobnému zkoumání a výkladu podrobil Rádl velmi

²²⁵ *Untersuchungen*, s. 58-116.

²²⁶ Zmiňujeme se o tom znovu ne snad z důvodu, že by šlo dobově o něco neobvyklého pro nároky na vědeckou publikaci, ale s ohledem na rychlost, jakou kniha vznikla. Nějaká starší a nyní dodatečně využitá zkoumání zde nemohou hrát roli, neboť se jednalo o řízená a průběžně přizpůsobovaná pozorování s ohledem na nově formulovanou teorii. Dále musíme vzít v potaz Rádlovy další literární aktivity, vědecké (zahraniční cesta) a pedagogické povinnosti během roku, vázané na pardubické, posléze pražské prostředí a to, že popisované experimenty jsou z velké části vázané na prostředí venkovské; mnohá pozorování přitom vyžadovala velmi rozsáhlou časovou dotaci. Předmluvu ke knize psal v říjnu 1902, kniha vyšla na podzim, kulminací vzniku práce tedy můžeme klást do letních prázdnin 1902. I tak však zůstává určitý podiv, anebo přinejmenším upozornění na tuto skutečnost; uvědomme si jen, že následně roku 1904 pokračuje zkoumání v několika dalších studiích a hned následujícího roku 1905 již vychází první svazek *Dějiny biologických teorií*, založený na dosti odlišném rozsáhlém historickém bádání!

²²⁷ *Untersuchungen*, s. 58-64.

²²⁸ *Untersuchungen*, zejm. kap. VI, s. 64-67, a kap. XIII, s. 114-116.

²²⁹ *Untersuchungen*, kap. VII, s. 67-76.

rozšířený jev létání hmyzu do světelného objektu v noci; stejně jako hmyz nelétá ke Slunci a Měsíci, ani přibližování k světelnému objektu není jednoduchý tropistický jev, jak to vysvětloval např. J. Loeb, neboť hmyz se přibližuje kruhovitým letem kolem zdroje se stále se zmenšujícím poloměrem.²³⁰ Základní význam pak má rovněž odlišení (základní) fototropické orientace živočichů od *usměrněného* pohybu ke světlu (tj. nahodilého ve vztahu k orientaci).²³¹ Rozdíl mezi negativním a pozitivním fototropismem je pouze rozdílem pohybu (lokomoce, napětí různých svalů), závisí na stavbě zvířete nebo vnějších podmínkách, obojí je však v principu tímtež orientačním jevem.²³² Pro pochopení fototropismu jako orientace ve světle vůbec (nikoli jen vůči světelnému zdroji) je důležité zavedení pojmu *opticky daného prostoru*, v němž se orientuje *jak hmyz, tak oko člověka*; přechod od nejjednodušší formy orientace ke zdroji k diferencovanějším nicméně pro Rádlu zůstává nevyřešeným problémem.²³³ Přestože růst rostliny ke světlu a pohyb živočicha jsou rozdílné pochody, spočívají na *stejném základu* orientace vůči světlu, a proto se Rádl postavil proti obvyklému odlišování fototropismu s fototaxe.²³⁴

II.4.3. Teorie fototropismu

Druhá hlavní část knihy s titulem *Obecná zkoumání* přináší zobecnění v podobě nové ucelené teorie fototropismu, rozvíjí tedy ono širší „teoretické“ odůvodnění, proklamované ve výše uvedeném závěru průběžné české publikace.²³⁵ Podání vlastní teorie předchází odlišení fototropismu od jiných tropismů, tj. odlišných typů orientace či směřovaného pohybu organismů, a analýza vztahů mezi nimi.²³⁶ Rádl se zde mj. pokusil o významové a terminologické ujednocení tropistických jevů, které mnoho autorů dosud popisovalo parciálně pod nejrůznějšími tituly. Ve výčtu tropismů Rádl postupuje od těch nejvýznamnějších k méně významným (či průkazným) z hlediska *celku živé přírody a vztahu k fototropismu*. Nejprve se proto Rádl věnuje těm tropismům, které podle jeho poznatků mají „všeobecné rozšíření“ a o nichž „nelze pochybovat“, že představují *orientační jevy*. Patří sem samozřejmě na prvním

²³⁰ *Untersuchungen*, kap. VIII, s. 76-84.

²³¹ *Untersuchungen*, kap. IX, s. 84-100.

²³² *Untersuchungen*, kap. X, s. 100-103.

²³³ *Untersuchungen*, s. 104-108.

²³⁴ *Untersuchungen*, s. 108-114.

²³⁵ *Untersuchungen*, s. 117-175.

²³⁶ *Untersuchungen*, kap. XIV, s. 117-132.

místě geotropismus, ke kterému se následně vrátíme podrobněji, a dále ještě stereotropismus a reotropismus.

Stereotropismus charakterizuje vlastnost organismu držet se svým tělem nebo jeho určitými částmi na povrchu předmětu, který je schopen na organismus působit nějakým tlakem (nepodmiňuje ho hmota, ale odpor), a jemu příslušným smyslovým orgánem je *hmat*. Výraz zavedl J. Loeb, pozorován byl však ode dávna, je nazýván různými termíny a popsán u organismů od jednobuněčných, přes rostliny až po člověka; podobně jako v případě geotropismu a fototropismu se tak jedná o velmi rozšířený orientační jev, který tvoří důležitou vlastnost živých bytostí vůbec. Jeho typickým znakem je, že se často projevuje v kombinaci s jinou, zejména fototropickou orientací a že fototropickou i jiné tropistické reakce může velmi omezovat (při pozorováních k tomu často docházelo např. když se organismus dotkl a zachytil povrchu používaného skleněného poklopu, čímž byla potlačena fototropická orientace); Rádl v této souvislosti odkazuje také na své starší zkoumání larev vážek (*Lestes*) a jepic.²³⁷ Velmi obecně rozšířeným orientačním jevem, zejména u organismů žijících ve vodě a vzduchu, je *reotropismus* neboli orientace organismu vůči síle tlaku a tahu (Druck und Zug), které na organismus působí obvykle jako proudění vzduchu či vody (nazýván též anemotropismem). Zřejmě se také jedná o velmi svébytný jev, mnoho organismů je zařízeno přímo na něj (např. vnitřní nervová spojení u ptáků, orientujících směr letu pomocí očí a ocasu). Stereo-, geo- a reotropismus se vyznačuje četnými analogiemi, možná leží sobě vzájemně blíže než fototropismu, Rádl však odmítá jejich nekritické ztotožnění Maxem Verwornem.²³⁸

Přes všeobecné rozšíření mají pro orientaci zvířat omezenější význam *galvanotropismus* (orientace s určením tělesných os do směru elektrických drah a pohyb v tomto směru), *chemotropismus* (individuum se určitě orientuje osami svého těla vůči zdroji chemické substance a chemickou příčinou je donucen k usměrněnému pohybu) či *termotropismus* (orientace či pohyb ve směru tepelného záření). Rádl zde však upozorňuje na nedostatečný dosavadní výzkum a spolu s dalšími možnými tropismy ponechává jejich další hodnocení budoucnosti.²³⁹ U chemotropismu následně vznese pochybnost, že se jedná o orientační jev.

²³⁷ *Untersuchungen*, s. 123-125.

²³⁸ *Untersuchungen*, s. 125-127. Jde hlavně o práci M. VERWORNA: *Allgemeine Physiologie*, Jena 1901², kde všechny tři tropismy zahrnuje pod společný pojem *barotaxe*, vyznačující se *mechanickým* drážděním a působením silou *tlaku*.

²³⁹ *Untersuchungen*, s. 127-132.

Každopádně pro orientaci organismu mají mít význam takové tropismy, při nichž působí fyzikální síly, u kterých *také* z čistě fyzikálního hlediska hraje podstatnou roli jejich *směr*.²⁴⁰

Jak vyplývalo již z položení celkové badatelské hypotézy a výsledků speciálních zkoumání počátečních kapitol, zdaleka největší a zcela zásadní obecný význam má orientace organismu vzhledem k zemské tíži neboli *geotropismus*.²⁴¹ Vývoj jeho poznání se odvíjel v několika momentech paralelně s fototropismem. Obecně jsou geotropické jevy „zcela analogické“ fototropickým tím, že tíže i světlo v nejšířším myslitelném smyslu udávají organismu směr, do kterého se reflexivně staví a ve vztahu k nimž může orientovat své pohyby. Orientovaný růst způsobovaný tíží je již odedávna znám u rostlin, orientace k tíži je známa též u jednobuněčných organismů, členovců atd. Mnohé organismy nemají žádné specifické orgány pro geotropickou orientaci, aparáty s analogickou funkcí orientace k tíži jakou má labyrint obratlovců však byly popsány u některých bezobratlých (se statocystami či otocystami, resp. otolity, spočívajícími v některém nervovém zakončení) a také u rostlin, jak ukazují nejnovější práce B. Němce či G. Haberlandta.²⁴² Proto Rádl znovu konstatuje fakt výrazných *anatomických* vztahů mezi oběma orgány; *vnitřní* anatomický vztah lze sledovat v embryonálním vývoji statocyst a očí, u *decapodů* a obratlovců jsou známá vedení spojující nervová centra obou smyslových orgánů.²⁴³

S vlastními výsledky experimentů pak již přímo souvisí prokázání úzké příbuznosti *fyziologických* projevů fototropismu a geotropismu; „Orientace vůči světelnému záření se projevuje stejným způsobem jako vůči tíži, tělo se staví symetricky právě tak vůči světelnému záření jako vůči směru tíže“. Fototropismus je mezi organismy stejně „obecně rozšířen“ jako geotropismus – od jednobuněčných, nejjednodušších rostlin až po nejvyšší bytosti – a stejně tak jsou nacházeny a popisovány příslušné aparáty, tzn. oči a labyrint a jejich různé analogie u nižších organismů, po celé šíři organického světa.²⁴⁴

Příbuznosti, analogii mezi oběma typy orientace – onomu Rádlem zdůrazňovanému „stejně“, „stejným způsobem“ apod. – však musíme správně rozumět. Nejedná se totiž o

²⁴⁰ *Untersuchungen*, s. 131.

²⁴¹ *Untersuchungen*, s. 117-123.

²⁴² NĚMEC, B.: Über die Wahrnehmung des Schwerkraftreizes bei den Pflanzen, in: *Jahrbuch für wissenschaftliche Botanik* 36, 1901, s. 80; TÝŽ: *O smyslové a reflexní činnosti rostlin*, Věstník KČSN 1901 (o Němcovu objasnění gravitotropismu u rostlin srv. studii J. Janka v úvodu k uvedeným Němcovým *Vzpomínkám*, jakož i četné další Jankovy práce); HABERLANDT, G.: *Sinnesorgane im Pflanzenreich*. W. Engelmann: Leipzig 1901.

²⁴³ *Untersuchungen*, s. 119.

²⁴⁴ *Untersuchungen*, s. 120.

totožnost, popř. příbuznost ve smyslu vzájemné odvoditelnosti či nahraditelnosti, nýbrž právě naopak: jde o *odlišnost* obou orientací v tom smyslu, že každá z nich je zcela svébytným, samostatným (*selbstständig*) jevem, neodvoditelným od svého protějšku. Rádl opět poukazuje na nejasnosti v dosavadních výkladech jevu orientace, podle nichž jsou obecně v současnosti otocysty (a jejich analogie u obratlovců) považovány za orientační orgány *par excellence*, zatímco oči, hmat atd. mohou prý nahrazovat orientační funkci jen nouzově a ještě k tomu neúplně.²⁴⁵ Že jsou reflektorické pohyby očí způsobovány drážděním polokruhovitých kanálků labyrintu, je pochopitelné vzhledem k anatomické a fyziologické souvislosti labyrintu a očí, každopádně je tento původ vlivem dráždění labyrintu příliš zdůrazňován na úkor podceňovaného jevu, že tyto pohyby očí mohou být vyvolány také *čistě optickými* příčinami bez změny směru působení tíže, a mohou takto být vzbuzeny nejen jednoduché pohyby očí, nýbrž i optická závrat' a nystagmus. Rádlovy výzkumy s hmyzem pak prokázaly právě svébytnost optické orientace: „Skutečnost, že se hmyz pomocí očí, tedy opticky, může orientovat zcela obdobně jako zvířata se statocystami, dokazuje, že vlastní funkce očí je svébytnější, než jak se to [dnes] podává. Všechny známé skutečnosti je možné mnohem přirozeněji vysvětlit tak, že organismy, které vlastní oba orientační aparáty, se mohou orientovat opticky a geotropicky a že obě tyto orientace je možné přinejmenším teoreticky chápat jako svébytné jevy.“ Následně pak Rádl znovu podtrhuje neredukovatelnost jedné orientace na druhou: „žádná skutečnost nesvědčí pro to, že by optická orientace byla geotropické podřízena, obě jsou ve své oblasti svébytné a mohou se vzájemně zastupovat nanejvýš nepřímou“.²⁴⁶

Analogie mezi geotropickou a fototropickou orientací vede Rádla k dalšímu klíčovému teoretickému rozvrhu, totiž k úvaze nad zdroji obou orientací, *tíží* (gravitací) a *světlem*, tj. *silami*, které je zvnějšku způsobují. Nejprve Rádl naráží na nemožnost udat vztah *fyzikální* stránky geotropické a fototropické reakce z důvodu, že nedokážeme přesně fyzikálně vyjádřit *vztah* mezi tíží a světlem, a prozatím konstatuje pouze tolik, že obojí je nějakým *druhem energie*.²⁴⁷ S ohledem na *anatomické* vztahy mezi orgány reagujícími na tíži a světlo si

²⁴⁵ *Untersuchungen*, s. 120-121.

²⁴⁶ *Untersuchungen*, s. 121-122; Rádl odkazuje na obdobný vztah geotropismu a fototropismu u rostlin a zdůrazňuje, že nemůže být řeč o přímém zastupování jedné orientace druhou, přičemž důležité je další upozornění, že *nepřímou* se mohou zastupovat: to pak vede k lepšímu vysvětlení i v případě organismů, které např. nemají světločivné orgány; obě elementární schopnosti jsou možná hluboce spřízněny; to je Rádlova ústřední hypotetická poloha, v jejímž směru pak pokračuje i v *Útěše z filosofie*.

²⁴⁷ *Untersuchungen*, s. 119; zde i další srovnání tíže a světla.

vzápětí pokládá hypotetickou otázku, zda by stopa podobnosti v histologické struktuře očí a statocyst nebo jejich centrálních nervových orgánů nemohla ukazovat na nějakou *fyzikální analogii mezi tíží a světlem*.²⁴⁸ Po rozboru podobnosti fyziologických projevů fototropismu a geotropismu Rádl jmenuje rovněž rozdíly mezi oběma orientacemi a je nápadné, že tento výčet poukazuje zejména právě k *rozdílům ve způsobu působení světla a tíže*.²⁴⁹

Zásadní patnáctá kapitola *Teorie fototropismu*,²⁵⁰ završující celou teorii, je opět uvedena rozsáhlým kritickým vypořádáním s existujícími teoriemi a dosavadní literaturou. Vyniká zde Rádlovo odmítnutí široce přijímané teorie Ernsta Haeckla o příbuznosti zraku a hmatu, přičemž zrak se měl podle Haeckla evolučně vyvinout z hmatu jako jeho specializovaná a jemu podřízená funkce.²⁵¹ Rovněž Rádl odmítl i nejnovější pokusy např. M. Verworna a B. Němce redukovat smysl pro tíži na tlak a hmat.²⁵² O snaze J. Loeba identifikovat světločivnou substanci chemické povahy v pokožce Rádl tvrdí, že nečiní jev fototropismu srozumitelnějším a lze bez takové hypotézy proto obejít.²⁵³ V Rádlově vlastní teorii fototropismu pak hraje na prvním místě zásadní roli již dříve prokázané odlišení *orientace a usměrněného pohybu* jako dvou ne bezprostředně na sobě závislých skutečností. Teorie fototropismu je pak teorií optické *orientace* a Rádl ji specifikuje v následujících a vzájemně se doplňujících čtyřech definicích, hlediscích či charakteristikách.²⁵⁴

1. Fototropická orientace je schopnost organismu zaujmout pevné postavení os celého těla ve světelném poli.²⁵⁵ Normální, tj. „nejpřirozenější“ je taková orientace, kdy světelný paprsek prochází symetrickou (morfologickou) rovinou těla. Ta však nemusí nastávat nutně; je proto otázkou, zda a do jaké míry může organismus ve světelném poli zůstat neorientován, resp. orientován nikoli normálním a nepřirozenějším způsobem. Avšak *při pohybu*, ať aktivním či pasivním, se všechny organismy *musejí* opticky orientovat, pokud

²⁴⁸ *Untersuchungen*, s. 119.

²⁴⁹ *Untersuchungen*, s. 123.

²⁵⁰ *Untersuchungen*, s. 132-156.

²⁵¹ *Untersuchungen*, s. 133-134; srv. HAECKEL, E.: Über Ursprung und Entwicklung der Sinneswerkzeuge, in: *Kosmos* 4, 1878-79.

²⁵² *Untersuchungen*, s. 134; srv. VERWORN, M.: Gleichgewicht und Otolithenorgan, *Pflanzen Anatomie* 50, 1891, a výše uvedené práce Němcovy.

²⁵³ *Untersuchungen*, s. 135; uvádí i další teorie, s. 135-140.

²⁵⁴ *Untersuchungen*, s. 140-156.

²⁵⁵ *Untersuchungen*, s. 140-142.

vůbec mohou.²⁵⁶ Proto se např. při pohybu na točně hmyz nemůže oprostít od orientačního působení světla a pohybovat se jinak než proti směru točení; zdola osvětlený hmyz může v klidné poloze setrvávat v orientaci břichem ke světlu, při pohybu se však k němu okamžitě obrací zády („padá na záda“). Trhavý nystagmický pohyb oka (oko se pohybuje s fixovaným bodem a čas od času se trhavě vrací k „normální“ orientaci těla) nastává pravděpodobně v okamžicích, kdy je narušena optická orientace.

Žádné pozorování neukázalo, že by konečné orientace bylo docilováno na základě více či méně nahodilých pokusů nebo kolísání, fototropická orientace je proto v tomto smyslu nutná, „automatické“ postavení zvířete do určitého směru, k němuž dochází přímo a bezprostředně bez předchozí zkušenosti (např. s daným místem a zařízením). Ve způsobu orientace „celého těla“ jsou pak samozřejmě rozdíly mezi jednotlivými skupinami organismů. U rostlin se například jejich jednotlivé části orientují do určité míry nezávisle na sobě, organismy, které nemají dost pohyblivé části těla reagují jinak (pohyb celým tělem u jednobuněčných, mnohého hmyzu atd.) než zvířata s dobře pohyblivou hlavou či pohyblivými očima. V přísném smyslu proto platí *nutnost* pevné orientace vůči světelnému paprsku pouze pro *oči*; symetrické nastavení celého těla je sice „nejpřirozenější“ a poloha těla není na orientaci oka zcela nezávislá, přesto má tělo v závislosti na své stavbě dost široké meze svého pohybu. V principu se však vyšší organismy fototropicky chovají stejně jako nižší, jen jsou utvořeni „plastičtější“.

Při charakteristice dalšího významného pojmu v definici fototropismu, totiž „světelného pole“, znovu Rádl naráží na obtíže fyzikálního výkladu tohoto pojmu (neobešel by se prý bez matematické formy) a blíže jej určuje pouze z hlediska svého fyziologického zkoumání. Světelné pole pak představuje *světelné poměry prostředí, pokud jsou schopny působit orientačně na organismus*.²⁵⁷ Je zde použito výrazu *Umgebung*, již dříve však Rádl v totožném významu použil i pojem *Raum* (*opticky daný prostor*). Toto prostředí/prostor je charakteristické tím, že není opticky homogenní (jsou v něm světlejší a tmavší místa). V opticky daném, tj. optickými podmínkami charakterizovaném prostředí se rostliny a nejjednodušší zvířata mohou orientovat jen v jednom směru (vůči nejsvětlejšímu zdroji světla), již hmyz se však může pohybovat vůči různým zdrojům a v ještě větší míře to platí pro obratlovce a člověka.

²⁵⁶ Jde o případy, kdy hmyz na točně nekompensuje pohyb; je nemožné se aktivně či pasivně točit s otevřenými očima a přitom očima nepozorovat.

²⁵⁷ *Untersuchungen*, s. 142.

2. Fototropicky orientovaný organismus stojí v rovnováze ke světlu.²⁵⁸ Rovnováhou se obvykle obecně míní rovnováha k tíži, proto jsou např. statocysty označovány obecně jako orgány pro rovnováhu. Morfologicky se v takové rovnováze tělo staví symetricky ke směru vnější (gravitační) síly, fyziologicky pak působí síla, která tíži (gravitaci) přemáhá. Narušení morfologické rovnováhy vyrovnává stejně hodnotný prvek „(svalové) síly“, pracující např. s jiným napětím vpravo a vlevo, dokud není rovnováha vyrovnána. Většina zvířat má dokonce schopnost více či méně dlouho setrvávat v anomální poloze vůči tíži, udržovat rovnováhu a je-li opět porušena, vytvářet „pohybující silou“ nový fyziologický ekvivalent.

Zcela analogicky s rovnováhou k tíži pak Rádl charakterizuje *rovnováhu ke světlu*. V „normální“ (stabilní) poloze rovnováhy, kdy organismus zaujímá největší stabilitu ke světlu, je *morfologicky* organismus stavěn symetricky k světelnému záření (přitom nejen oči, ale i svaly mají symetrickou orientaci k světelnému záření) a *fyziologicky* svaly pracují v takové koordinaci, aby tělo nevyváděly z této morfologické rovnováhy. Na mnoha příkladech zejména u hmyzu Rádl ukazuje, jak je porucha morfologické rovnováhy fyziologicky kompenzována a to i v případech, kdy se organismus delší čas udržuje v anomální orientaci ke světlu (příklady zejména na mouše *Eristalis*; i u člověka jsou reflektoricky napínány oční a krční svaly). Porucha morfologické rovnováhy tedy přináší ekvivalentní poruchu fyziologické rovnováhy, což shrnuje definice, že *suma poruch rovnováhy vůči světelnému záření je u fototropicky reagujícího organismu konstantní (nulová)*.²⁵⁹ Fototropicky reagující organismus se tedy při každé orientaci těla nachází v rovnováze vůči světelnému záření; různé organismy mohou svou orientaci vůči světlu více či méně rozmanitě měnit. Rozmanitost stavů, v nichž se člověk pohybuje při fixování nějakého bodu, je však jen diferencovanějším případem než rozmanitost stavů nejjednodušších bytostí; jejich suma je u člověka a jednobuněčného organismu stejná.

3. Orientování může vzniknout pouze za působení dvojice sil.²⁶⁰ V tomto bodě se nejprve musíme pozastavit u dvojího významu, jenž se v Rádlově výkladu dosud skrývá ve výrazu „orientace“. Hovoří-li o „orientaci“ z *morfologického* hlediska, míní jí dosažený (či cílový) „normální“ stabilní stav, tedy jakýsi stav klidový a rovnovážný. Takový stav je však pouze ideální, neboť u živého organismu stále působí i ono rovněž orientující a kompenzující *fyziologické* napětí. Orientace je proto vždy a stále *děj, průběh* (Vorgang), při kterém tělo

²⁵⁸ *Untersuchungen*, s. 143-147.

²⁵⁹ *Untersuchungen*, s. 147.

²⁶⁰ *Untersuchungen*, s. 147-149.

svými osami *udržuje* určitý směr (vůči okolí). Německý výraz *Orientierung* je zde proto spíše než orientace lepší překládat jako *orientování*, což lépe vystihuje onu neustále přítomnou procesuální, dějovou dynamiku tropistického jevu. Tělo organismu udržujícího určitý směr *může* opouštět každou polohu; nemohlo-li by, pak by právě organismus nebyl schopen pevného orientování. Pokud je organismus z určitého udržovaného směru pasivně (třeba točením na točně) odváděn, zase se k němu sám vrací.

Pro pochopení specifiky orientačního jevu je proto zásadní Rádlův důraz na nezbytné působení dvou prvků: jednak prvku *aktivity* organismu, jeho schopnosti reagovat a zaujímat polohu, a jednak přímá spjatost a vázanost takové aktivity na *podmínky* působícího okolí, prostředí, prostoru. Tyto dva prvky spojuje Rádl s pojem dvojice různosměrně působících *sil* a pozici orientujícího se organismu vyjadřuje výrazem, že se *opírá* (*stützen*), jako by tedy ve svém aktivním pohybu organismus hledal a nacházel vnější oporu pro *udržování* směru. Jelikož k reflektorickým reakcím a kompenzačním pohybům dochází *nutně*, jsou pohyb organismu a jeho základní životní projevy, orientace v prostředí, něčím *nenáhodným*.

Rádl tvrdí, že orientování jakožto zaujímání polohy musí být stále spojeno s točením těla kolem některé z jeho os a takové točení proto nemůže vznikat jinak než působením *dvojice sil*. Síly, které takto umožňují orientování a pohyb, jsou přitom částečně *vnější* a částečně *vnitřní*. Mezi vnější – charakterizující vnější prostředí či prostor – patří tíže, světlo, tlak a tah, elektřina atd., z vnitřních jmenuje Rádl bez další bližší specifikace pouze „svalové síly a jejich analogie u organismů, které ještě nemají diferencované svalstvo“.²⁶¹ Rádl bohužel neuvádí jiné bližší určení „vnitřní“ síly než na příkladě síly svalů; patrně jej k tomu vede metodická opatrnost a snaha stále se ještě co nejpřísněji držet *přímo pozorovaných* jevů v rámci možností srovnávací fyziologie. Takzvané vnitřní síly se však podle Rádla od vnějších liší tím, že *samy o sobě* nemohou přenést těžiště těla – pouze „opřené“ tělo (o zemi, vodu atd.) se může orientačním způsobem pohybovat. Dalším podstatným prvkem teorie je, že každá z této dvojice vnitřní a vnější síly musí působit na jiný bod těla a různým směrem. Působení jediné síly, popř. více sil na jeden bod či jedním směrem, může sice také vést k pohybu organismu, ten je pak však např. pouze „tažen“, ale neorientuje se.²⁶²

4. Orientování organismu (tropismy) se liší od běžných orientačních jevů tím, že jedna vnitřní síla je u nich stále méně činná.²⁶³ V tomto bodě se jedná o celkové završení

²⁶¹ *Untersuchungen*, s. 148.

²⁶² Následuje řada nápadně mechanomorfních příkladů; téma zde ale vlastně zůstává otevřené a Rádl se k němu vrací v konkluzích v závěru knihy.

²⁶³ *Untersuchungen*, s. 149-155.

teorie, kde jsou na jedné straně znovu charakterizovány tropistické orientační jevy jako takové a na straně druhé se z této charakteristiky odvozují víceméně hypotetické závěry speciálně pro fototropismus. Organismus může být orientován i pod vlivem pouze vnějších sil, v tom případě jde však o pasivní orientaci, nikoli o vlastní orientování v pravém slova smyslu neboli tropismus. Ten se vyznačuje *aktivní* a z *nitra* organismu vycházející reakcí jakožto orientačním jevem. Rádl uvádí matematický model organismu ve tvaru elipsy, na jejíž jedno ohnisko působí z vnějšku jedna síla (vnější) a z druhého ohniska vychází druhá síla (vnitřní) ve směru osy elipsy;²⁶⁴ elipsa se v důsledku působení takové dvojice sil otáčí, „vnitřní“ síla slábne a ustane, až se elipsa dostane do „morfologicky“ symetrické polohy, kdy její osa (spojující ohniska) bude rovnoběžná se směrem působení vnější síly. Na základě takového schematického modelu pak Rádl na konkrétních příkladech názorně ukazuje a vysvětluje nejprve reotropické a poté i geotropické orientační jevy některých nižších organismů (zejména u jepic).²⁶⁵ U těchto orientací totiž poměrně snadno dokážeme chápat způsob působení vnější síly, tedy proudění (vzduchu či vody; reotropismus), resp. gravitační síly (geotropismus).

Od čtvrté charakteristiky fototropismu zde Rádl plynule přechází k shrnujícím úvahám a hypotéze, která již překračuje bezprostřední rámec přímo pozorovaných jevů. Pro pochopení fototropismu je totiž podle Rádla nakonec nejsložitější právě představa *síly*, již má *světlo* na organismus působit. Nejprve odmítá mínění ostatních autorů, kteří doposud fototropickou reakci vysvětlují *nepřímým* působením světla, které má např. způsobovat chemické změny a ty teprve reakci organismu; taková vysvětlení vždy předpokládají, že světlo působí svou intenzitou, nikoli přímo světelným paprskem (třeba i odraženým, méně intenzivním). Ve směru svých předchozích poznatků pak Rádl pracuje důsledně s myšlenkou *přímého působení světelného paprsku*.²⁶⁶ Je pro něho „nepředstavitelná“ jiná možnost, než že by fototropismus byl také – stejně jako reo- a geotropismus – výsledkem souhry dvou sil, vnější a vnitřní. Světlo je tu vnější silou podobně jako proud či tíže. V důsledku téže analogie musí proto vnější síla – záření světla – vykonávat na organismus určitou „sílu tlaku“. Rádl uvádí, že jakkoli takový závěr „zní fantasticky“, nenachází jiné východisko. Určitá „síla tlaku“ je dokonce „absolutně nutná“ pro orientování, pokud zde dochází k točení organismu. Okrajově Rádl uvádí, že ve fyzice je tlak světla znám a byl i měřen, v případě působení na organismus

²⁶⁴ *Untersuchungen*, s. 149.

²⁶⁵ *Untersuchungen*, s. 149-151.

²⁶⁶ *Untersuchungen*, s. 151-152.

by šlo o tlak „velmi jemný“.²⁶⁷ Oko by pak bylo takovým orgánem, jehož prvky „reagují bezprostředně na tlak světelného paprsku“, a reakce oka by pak byly přenášeny na celek těla. U organismů bez očí by roli oka musel převzít jiný způsob recepce tohoto tlaku světla.

Rádlova teorie se v tomto momentě, kdy působení světla chápe jako sílu tlaku ve fyzikálním smyslu, dostává do roviny, která se nakonec stane v jistém smyslu jejím kamenem úrazu, jak ještě později uvidíme. Nicméně musíme vzít na vědomí, že se tu Rádl vyjadřuje velmi hypoteticky a jeho návrh je do určité míry vědomě provizorní. Matoucí však může být, že hypotéza je vyslovena v místě, kde se jedná o završení vlastní teorie fototropismu.

Rádl uzavírá a shrnuje, že u vyšších zvířat se vyskytuje více vzájemně závislých systémů rovnováhy. Fixuje-li např. člověk bod, „opírá“ se o něj (očima) a vedle toho udržuje rovnováhu ve vztahu k tíži a tlaku předmětů.²⁶⁸ Důsledně vzato z hlediska fototropické orientace, pokud se *při pohybu* hlavy vztahujeme na nějaký bod, neotáčí se hlava na těle a oči v hlavě, ale naopak: oči stojí pevně, kolem nich se otáčí hlava a mimo ni vykonává další pohyby těla. Tělo je takto jakoby uvázáno (vevázáno) očima na fixující světelný paprsek, nohama k zemi a půlkruhovitými kanálky (labyrintem) k tíži, gravitaci; při tomto „připoutání“ (fesseln) může vykonávat nejrůznější další pohyby („běžné“ orientace, usměrněné pohyby atd.), aniž by prolamovalo tato základní orientující připoutání, představující tropismy ve vlastním smyslu.²⁶⁹

Pokud tedy zopakujeme základní dosavadní výsledky Rádlovy teorie, tropismy jako elementární orientační jevy obecně spočívají v orientování těla vůči vnější síle. Při tomto orientování jsou však vždy činné *dvojice sil*, v nichž na *vnější* sílu odpovídá nějaká síla *vnitřní*, jejímž příkladem je svalová síla. Vnější síly jsou pro organismus příčinou orientování, mohou být různého původu, ale vždy působí jako síly *tlaku* či *tahu*, protože si vynucují reakci organismu v podobě činnosti párové vnitřní síly (svalů). V jednodušších případech vzájemný (proti)tlak dvojice vnější a vnitřní (svalové) síly otáčí organismus do určité orientace, ve složitějších případech se v organismu otáčí (reaguje) jen určitý prvek, který však kontroluje vztahy *rovnováhy celého těla*. Pokud je organismus orientován vůči nějaké síle, tak se vůči ní nachází v rovnováze; může přitom vykonávat ještě další pohyby, které jsou však

²⁶⁷ Předpokládá ovšem zesílení ze strany reagujícího organismu; Rádl zde ale redukcionismem na „tlak“ jako by mírní důsledky svých závěrů a užívá opět mechanomorfních příkladů (telegrafní drát apod.); k tomu ještě níže.

²⁶⁸ Znovu jen upozorňujeme, že trojice zrak, tíže a hmat je opět vyzdvižena na základní mohutnosti v závěru *Útěchy z filosofie*.

²⁶⁹ *Untersuchungen*, s. 154-155.

kompenzovány jinými změnami v organismu tak, že rovnováha není porušena. Organismus se rovněž někdy může nacházet v rovnováze vůči více silám. *Morfologická* rovnováha představuje takovou orientaci, při které směr orientující (vnější) síly prochází symetrickou rovinou těla, *fyziologická* rovnováha vytváří rovnováhu v napětí, resp. pohybu svalů.

II.4.4. Teorie orientace a prostoru

Patnáctá kapitola završuje teorii fototropismu založenou na předchozích experimentálních zkoumáních a lze si dost dobře představit, že by zde mohl být spis ukončen. Rádl však připojil ještě další čtyři kapitoly, které teorii rozvíjejí do dalších souvislostí, prohlubují a vedou již nápadně takříkajíc na pomezí vědy a filosofie. Je zde patrné, že Rádl cítil sílu důsledků, které mu z jeho zkoumání plynuly pro – spíše tušenou – obecnou biologickou teorii a pro chápání života vůbec. Nakonec se proto přeci jen nespokojil zůstat přísně v mezích původně vymezených oborem srovnávací fyziologie (ostatně průběžně a kontrolovaně je místy překračoval i v předchozích výkladech) a přistupuje k souvislostem a teoriím, jež toto vymezení do značné míry překračují. Závěry, ke kterým směřuje, pak vlastně zpětně vrhají nové světlo na teorii fototropismu i na metodu a možnosti původního experimentálního zkoumání. Otázka, o jakou *orientaci* a jaký *prostor* se jedná v reakcích hmyzu při otáčení, uvozovala hned na počátku přístup k vlastnímu experimentování. Postupné zobecnění experimentů na bezobratlých, formulace vlastní teorie optické orientace a její usouvztažnění s jinými orientačními jevy nyní Rádl vede k pokusům o odpověď na problém orientace a prostoru na daleko širším poli teorie života jako takového. Takovému završení v poslední kapitole předcházejí tři kapitoly, které uvádějí buď pozorování nebo teoretická hodnocení tak, aby z nových úhlů pohledu dokreslovaly dosavadní teorii, avšak vesměs si zachovávají status nedořešenosti a otevřenosti pro budoucí možné zkoumání. Určitou provizorností tak působí následující **(a)** návrat k problému sebezpozorování jako problému statusu *mezi* pozorovaným objektem (optická orientace) a pozorujícím subjektem (rovněž orientovaným), **(b)** kritika teleologických přístupů jako metodická obezřetnost teorie stavěné *mezi* výsledky pozorování a jejich universální traktací a **(c)** opětovné zařazení morfologie jako problém stavby organismu *mezi* aktivitou a vnější podmínkou, aby teprve pak mohl přejít k obecné teorii orientace.

(a) V šestnácté kapitole se Rádl zaměřuje na problém zrakové závratí a zrakových klamů u člověka.²⁷⁰ Netematizuje přitom celou širokou oblast poruch optické orientace, jež

²⁷⁰ *Untersuchungen*, Subjektivní pozorování o optických poruchách orientace, s. 156-161.

byla velmi hojně až módně studována zejména tehdejší asociační psychologií a obecnou fyziologií. Zaměřuje se jen na skutečnosti, které mohou být označeny jako klamy vědomí směru či klamy orientace těla v prostoru. Nejprve přibližuje zkoumání vídeňského fyziologa Sigmunda Exnera, který uvedl několik sebepozorování ukazujících, že v mozkové kůře se jako „temné vnímání“ odehrávají procesy jakožto „nevědomé úsudky“, jejichž výsledky si přivlastňuje vědomí, aniž by mohlo dodatečně ovládat jejich faktory.²⁷¹ K tomu Rádl připojuje několik subjektivních pozorování z vlastní zkušenosti, ve kterých popisuje jevy momentální a částečné dezorientace v podobě záměny pravé a levé strany, prostorového uspořádání apod. (klamy vznikající např. po delší chůzi známým prostorem bez přesného soustředění, kdy náhle dochází k takové náhlé a částečné dezorientaci, nebo ve stavech následujících bezprostředně po probuzení ze spánku). Rádl opět konstatuje příbuznost jmenovaných subjektivních klamů ve vnímání prostoru a orientace s jevy pozorovanými u zvířat a dále je kontextualizuje s vhledy Ernsta Macha o významu rozdílu pravé a levé hluboko v naší organizaci.²⁷²

V Rádlových závěrech je přitom podstatné to, že se nejedná o naprostou dezorientaci, nýbrž jen o *parciální* poruchy orientace, že tedy můžeme *vícero způsobů najednou* rozlišovat „vpravo a vlevo“, „před a za“ apod. Nesprávnost orientace je rozpoznána vždy vzhledem k jiné orientaci, díky tomu se vlastně vůbec můžeme mýlit, být zmateni, dezorientováni (verwirren). Parciálnost, neúplnost dezorientace nespočívá jen v tom, že ji můžeme vzápětí korigovat širší zkušeností, nýbrž na určitém bodě se sama subjektivní orientace posunuje vůči jiné;²⁷³ jinými slovy, naše zkušenost je projekcí na více systémů os, které do sebe obvykle vzájemně zapadají, v určitých případech však mohou od sebe odstoupit a tím jsou způsobeny poruchy orientace.

Již dříve jsme mohli vidět, že Rádl své experimenty na bezobratlých průběžně konfrontoval a kontextualizoval s ostatními zkoumánými a teoriemi od botaniky, přes obratlovce až po člověka. Subjektivní pozorování je v tomto ohledu integrální součástí v postupu Rádlova uvažování: odehrává se tu relativizace tvrdé distance mezi zkoumaným objektem a poznávajícím subjektem, aniž by se rezignovalo na logiku myšlenkového postupu a relevanci

²⁷¹ *Untersuchungen*, s. 156-157; pro kontext doplňme, že při studijním pobytu ve Vídni na jaře 1902 pracoval Rádl právě v laboratoři S. Exnera.

²⁷² MACH, E.: *Die Analyse der Empfindungen*. Jena 1902³.

²⁷³ *Untersuchungen*, s. 161.

pozorovaných skutečností.²⁷⁴ Jak jsme již uvedli, toto kontrolované propojení přísné experimentální metody srovnávací fyziologie s vnitřním pozorováním procesů našeho vnímání je přes jeho provizornost *principiálním* krokem, pokud má být fenomén orientace relevantně racionálně uchopen, a vychází odtud Rádlova následná kritika celého novověkého subjekt-objektového pojetí zkušenosti, toho, co vlastními slovy bude později nazývat „abstraktním empirismem“.

(b) Na problém účelnosti ve vztahu k pojetí „života“ se soustřeďuje sedmnáctá kapitola *Biologický (etologický) význam fototropismu*.²⁷⁵ Výraz „etologický“ (ethologisch) byl na přelomu 19. a 20. století v biologii známý a poměrně frekventovaně užívaný, byť ještě neměl ten speciální význam, kterého později nabyl díky Konradu Lorenzovi ve specificky vymezené biologické disciplíně.²⁷⁶ „Etologický“ zde znamená vztah k chování v přirozeném prostředí v nejobecnějším smyslu, specifické životní projevy jako takové; do určité míry se jedná o synonymum s „biologickým“ vůbec, pokud se tu neakcentuje např. systematika či anatomie, nýbrž právě životní *projevy* organismu jako celku v jeho *prostředí*. Jednání organismu ve smyslu *funkčních* reakcí a projevů je však tématem fyziologie jako takové, Rádl by tedy snad mohl hovořit také o „fyziologickém významu“ fototropismu. Ten je však jen speciálním hlediskem relačně vedle stavby a strukturálního uspořádání, tedy „morfologického významu“. Hodnocení „fyziologického významu“ fototropismu bylo v podstatě již završeno ve vlastní teorii fototropismu v patnácté kapitole. Nyní mu jde sice rovněž o ohled k životním projevům organismu v jeho prostředí, ale tentokrát na obecnější rovině uvažování, zohledňující fyziologické i morfologické předpoklady v jejich celku. Určením „biologický (etologický) význam“ tak Rádl akcentuje právě tento zájem o nejširší uvažování o živém.

Přes tento slibný název kapitoly zde však budeme Rádlovou *pozitivní* charakteristikou fototropismu poněkud zklamáni: jde tu daleko více o metodické negativní vymezení vůči teleologickým traktacím. Na konci se dočteme pouze, že fototropismus „je účelný pro všechny organismy, u nichž se vyskytuje, a je u nich účelný v těch mezích, v nichž je nebo může být činný.“²⁷⁷ Toto určení se jeví nápadně tautologické proto, že vlastně směšuje dva

²⁷⁴ Doplňme, že příbuzné pokusy se subjektivním (sebe)pozorováním Rádl i nadále sledoval a paralelně publikoval několik jejich výsledků.

²⁷⁵ *Untersuchungen*, s. 162-165.

²⁷⁶ Lorenz sám však navazoval ve svém výzkumném programu na výsledky a výzkumy tzv. zvířecí psychologie (Tierpsychologie) a fyziologie zvířat, tj. z okruhu zkoumání, do nichž zasahuje i Rádlova práce. Již v této době se hovoří např. o experimentálních etologických výzkumech a Rádlova práce je jedním z jejich příkladů.

²⁷⁷ *Untersuchungen*, s. 165.

pojmy fototropismu: jako bytostný výraz, základ, předpoklad života (Rádlovo pojetí) a jako pouze účelná funkce. V citované formulaci měl totiž Rádl narážet spíše na omezené možnosti *našeho* zobecnujícího hodnocení, na to, že na účelnost – pokud o ní vůbec chceme a můžeme hovořit – lze usuzovat pouze v mezích jednotlivých *námi* konkrétně pozorovaných jevů; k usuzování na nějakou „účelnost vůbec“ ve vztahu k „životu vůbec“ si zde Rádl ponechává distanci. To se může zdát být v rozporu jednak s dříve uvedenými závěry o obecném orientujícím významu fototropismu v organické říši a jednak s nynější ambicí tyto poznatky přivádět k dalším obecnějším důsledkům. Přesto má taková distance v Rádlově postupu své opodstatnění.

Problémem je zde samotný pojem *účelnosti*. Zajímavější totiž je, co z tohoto hlediska Rádl uvádí *negativně*, vůči kterým pojetím se v této kapitole vymezuje. Kritizuje zde totiž názory, které ve fototropismu chtějí spatřovat účelnou či užitečnou funkci, tj. „praktické zařízení“ přivádějící organismus k příhodným životním podmínkám.²⁷⁸ Takový výklad je velmi rozšířený ve vysvětlování významu orientace ke světlu u rostlin (např. J. Wiesner) i u zvířat (J. Loeb) a Rádl s těmito výklady spojuje i snahu Hanse Driesche shledávat ve fototropických jevech *regulační* charakter (pozitivní či negativní fototropismus u téhož organismu v závislosti na vnějších podmínkách a s cílem správného zachování jeho funkcí). Drieschův výklad nepovažuje Rádl za zcela nesprávný, přisuzuje mu však platnost jen pro omezenou skupinu fototropických jevů a uvádí příklady, kdy toto hledisko účelnosti či užitečnosti neplatí (např. pohyb ke slunečnímu světlu či ohni, kdy má takový pohyb za následek smrt organismu; někteří motýli či komáři). Zajímavé dále je, že s tímto hodnocením z hlediska účelnosti jakožto užitečnosti pro život dále Rádl spojuje velmi rozšířený *evolucionistický* výklad (např. u Wilhelma Pfefferera), podle něhož je taková funkce způsobem pohybu, který se adaptoval k prospěchu života ne zcela závisle na morfologické povaze. V pozadí evolucionistického výkladu se skrývá zcela přirozeně přijímaná představa, že fototropismus a jiné tropismy se u daného organismu *vyvinuly*, že jsou jeho jakýmsi doplňkem (Anhang), který je sice osvědčil jako pro organismus užitečný, bez něhož však organismus přesto v zásadě zůstává tím, čím je (jeho předek jím vybaven nebyl, a přesto již byl organismem).

Pozoruhodné přitom je, že Rádl tu z jedné pozice kritizuje jakoby zároveň vitalistické (teleologické) a evolucionistické výklady. Oba tyto přístupy chápou *život* jako něco metodicky *a priori* odlišeného, odděleného a jakoby cizorodého od námi poznávaných

²⁷⁸ *Untersuchungen*, s. 162.

vlastností organismů, které jsou pak jednak chápány jako účelné teleologicky, resp. užitečné díky adaptaci během evoluce: v obou případech jsou vlastnosti včetně schopnosti fototropické reakce v principu *nahodilé* vůči životu, předem postulovanému. Podle Rádlových slov je život v těchto případech jakoby „něčím z jiného světa vloženým do toho námi poznatelného“; předpokládá se tu, aniž by bylo dokázáno, že „život či – důrazněji řečeno – pud k životu je něco více než suma poznáných nebo ještě poznatelných vlastností organismu“.²⁷⁹ Vypadá to, že Rádl vlastně pochybuje o smysluplnosti konstatování jakékoliv teleologie pro naše poznání života; transformace teleologické argumentace na výklad daného jevu prostřednictvím evolučního vznikání (užitečným) přízpůsobením je pak jen jinou verzí téhož samoučelného a věčně neproduktivního tvrzení. Učení o účelnosti či užitečnosti fototropismu se tak ukazuje být pouhým „solistickým trikem“,²⁸⁰ a dále dokonce „každé úsilí o dokázání účelnosti v přírodě“ je neplodné a nespočívá „v ničem jiném než ve hře slov“.²⁸¹

Proti tomu Rádl zdůrazňuje hledisko, že skutečnost takové funkce, jako např. že organismus vidí, je stejně *podstatnou vlastností* jako jeho morfologická stavba a jen spojením takových hledisek poznáváme organismus jako celek. Pokud je fototropismus označen *pouze* za účelnou či užitečnou funkci, za jakési „praktické zařízení“ *pro* život, neodpovídá to zásadně povaze fototropismu, jak se Rádlovi ukázal během jeho „empirických“ zkoumání, totiž jako *podstatná* vlastnost, rozšířená po celé organické říši; „podstatná“ (nebo snad lépe řečeno „bytostná“) vlastnost zde znamená, že je něčím od živých bytostí *neoddělitelným*, fototropismus je elementární funkcí živých bytostí, „život“ jako takový je bez takové funkce nemyslitelný. Tvrzení o „účelnosti“ fototropismu vůbec má stejnou hodnotu, jako např. tvrzení, že život je užitečný, proto jde o „solistický trik“. Jistě lze fototropismus chápat *také* jako „účelný“ či „užitečný“, avšak právě pouze v konkrétních případech, jak se projevuje a funguje u jednotlivých organismů či skupin organismů. Podobné je to i s evolucí: vyvíjet a diferencovat se může např. způsob jeho uplatnění, jednotlivé orgány pro recepci světla a jejich vztahy k ostatní morfologické struktuře a jiným funkcím, nikoli však samotný elementární fakt optické orientace. Ta je vlastně pozadím, podmínkou a předpokladem toho, že v jednotlivých případech můžeme poznávat účelnost, užitečnost a evoluční vztahy.²⁸²

²⁷⁹ *Untersuchungen*, s. 164.

²⁸⁰ *Untersuchungen*, s. 163.

²⁸¹ *Untersuchungen*, s. 164.

²⁸² Ve výkladu, podle kterého je fototropismus jednou z vlastností *podstatně* charakterizujících daný organismus vedle jeho dalších vlastností, pak tvrzení účelnosti či užitečnosti ztrácí smysl pro to, o co se ve vědě skutečně jedná, totiž pro poznávání života. Rádl zde život chce chápat jako něco *empiricky rozeznatelného* a vymezeného a dále uvádí: „Život má své hranice, spočívá ve více či méně precizně

(c) V osmnácté kapitole Rádl stručně uvádí skutečnosti, které by svědčily o významu fototropismu pro *morfologickou* stavbu organismu.²⁸³ Pokusy s *Cladocerami* však musel z nedostatku času přerušit bez průkazného výsledku, a proto dále jen odkazuje na pokusy Goebela, Rouxe, Driesche a Loeba. Nedochozí však k žádnému jednoznačnému závěru a otázku zde ponechává otevřenu budoucímu zkoumání. Spíše bylo pro Rádla důležité zde ještě jednou výslovně vsunout kapitolu tematizující důležitý problém vnitřního vztahu mezi fyziologickou reakcí (fototropismus) a morfologickou stavbou organismu.

Všechny tři kapitoly – o subjektivním pozorování poruch orientace, etologickém významu fototropismu a souvisejících morfologických změnách – jsou důležitým přechodem k závěrečné kapitole o *obecné teorii orientace*.²⁸⁴ Zobecnění problému orientace ale nutně vyžaduje re-definici, relevantní uchopení pojmu prostoru; dokonce je to natolik nutné, že oba pojmy – orientace a prostoru – jsou principiálně souvztažné, jsou vlastně jedním pojmem v různém úhlu pohledu: buď na organismus, nebo jeho okolí. Kapitola o orientaci tak vlastně hovoří převážně o pojetí prostoru.

Rádl však opět začíná metodickou obezřetností a uvádí, že naše znalosti o tropismech nejsou ještě vypracovány natolik, aby nám dovolily kritizovat nejrozmanitější *filosofické* a *metafyzické* názory na prostor, tj. například teorie, které vysvětlují prostor jako předmětům inherentní nebo jako prázdný prostor, v němž se předměty nacházejí (tj. pojetí fyzikální), dále spor o to, zda je nám pojem prostoru dán před vší zkušeností (kantovská pozice), anebo zda povstává teprve ze zkušenosti (empirismus), a konečně otázky, zda existuje jeden či více prostorů.²⁸⁵ Přestože Rádl chce tyto problémy obejít a věnovat se pouze názorům, které jsou přístupné ověření v rámci *srovnávací fyziologie smyslových orgánů*, tak závěry, které z ní odvozuje, se nakonec všech zmíněných teorií prostoru dotýkají, byť v podobě spíše otevřených otázek než soustavné kritiky.

určitelných morfologických, fyziologických a psychických znacích, jejichž suma právě charakterizuje život nějakého organismu.“ (s. 164); tyto formulace znějí jako by „nezrale“, provizorně a ne zcela srozumitelně. Ukazuje se již zde Rádlova větší síla v kritice jiných názorů, než v srozumitelném podání vlastní „teorie“. Ovšem tyto formulace nelze chápat jako nějaký plochý empirismus, nýbrž Rádl již zde zápolí se svou kritikou abstraktního empirismu ve spojitosti s „přímým pozorováním“ jako výrazu „empirismu názorového“ a „realismu“, ve kterém „věc“ má primát před její logizovanou konstrukcí (včetně počitkové empiristické konstrukce): nachází se zde vlastní jádro Rádlovy specifické cesty noetické kritiky prostřednictvím biologicko „fenomenologického“ přístupu, který pak postupoval cestou průzkumu dějinných základů v individuálních myšlenkových výkonech v napětí mezi jedinečnou původností (osobní pravda) a kontinuitami tradic.

²⁸³ *Untersuchungen*, Fototropismus a morfologické změny v organismu, s. 165-167.

²⁸⁴ *Untersuchungen*, Obecná teorie orientace, s. 167-175.

²⁸⁵ *Untersuchungen*, s. 167.

Nejprve Rádl naznačuje rezervovanost vůči empiristickému pojetí. Uvádí, že prostor je tu chápán jako hmatový prostor (Tastraum) a zrakový prostor (Sehraum) v jejich *identitě*: anglická empiristická filosofie vycházela z představy, že zrakem a hmatem zakoušíme a poznáváme *totéž*, identita obou prostorů byla tedy založena na východisku *identity zkušenostního materiálu* obou těchto smyslů. Směr k filosofické kritice „abstraktního empirismu“ (založeného na konstrukci primárního počitkového materiálu a sekundárních kvalit) je více než patrný. Podle jiného pojetí (a Rádl má zřejmě na mysli racionalistickou, resp. kantovskou tradici) je příbuznost těchto prostorů založena v naší organizaci a prostorovost je pak *zákonem*, podle kterého jsou slučovány naše představy (ať optické, hmatové, sluchové atd.). Vnitřní rezervovanost vůči oběma „metafyzickým“ pozicím ale nejlépe vysvítá na Rádlovu vymezení svých zkoumání vůči *fyzikálnímu* pojetí prostoru, pro které mohou konec konců být teoretickou garancí obě pozice. Pro fyziku *neživých těles* potřebujeme „nějaký pojem prostoru“, například jako úhrn pohybů, které neživé těleso může uskutečňovat na základě působení „pouze vnější síly“. Takový pojem prostoru je ale nezdůvodnitelný a nepoužitelný pro „živé bytosti“. Kritiku, jak již řečeno, Rádl ale neprovádí do důsledku, pouze odvozuje určité *předpoklady* na *cestě* k relevantně biologicky podloženému chápání prostoru. Dříve než tak Rádl učiní, postupuje opět nejprve prostřednictvím rozsáhlejší kritiky dosavadních názorů a teorií, které se již týkají jeho úvah. Toto expoé názorů jiných autorů je přitom rozsáhlejší než jeho vlastní závěry a Rádl opět sleduje paralelně cestu analýz prostorovosti v lidském vnímání a vedle toho ve fyziologických a etologických výzkumech:

Výzkumy labyrintu u člověka v přítomné době vedly k názorům, že představa prostoru se rozvíjí z funkce polokruhovitých kanálků. Rádl v této souvislosti – podobně jako už dříve – uvádí příbuzné teorie Ernsta Macha a litevského fyziologa Eliase Cyona (1843-1912) o původu prostorové představy.²⁸⁶ Původní prostorová představa je podle Macha založena v „pocitech pohybu“, prostředkovaných labyrintem, a zrakový i hmatový prostor je z nich odvozen. Zrakový prostor tak nevzniká primárně prostřednictvím oka, nýbrž prostřednictvím očních pohybů, ovládaných polokruhovitými kanálky. Cyon se shoduje s Machem v tom, že polokruhovité kanálky jsou původcem primárního (původního) pocitu prostoru, a na tomto základě rozvíjí svou „teorii prostorového smyslu“ (Raumsinn). Podle ní jsou polokruhovité kanálky původcem našeho rozpoznávání trojdimenzionálního prostoru a Cyon to dokazuje i

²⁸⁶ *Untersuchungen*, s. 167-169.

na kritice novějších teorií základů geometrie. Prostřednictvím těchto teorií Rádl opět směřuje ke svému objevu a důkazu neodvoditelné svébytnosti „zrakového prostoru“.

Poté se Rádl obrací k široké škále výzkumů a teorií – prý „daleko méně kritických“ – orientace zvířat v prostoru v rámci srovnávací fyziologie, resp. tzv. zvířecí psychologie.²⁸⁷ Na široké fólii tu konfrontuje výzkumy a teorie týkající se výzkumů „orientace na dálku“, zejména sociálního hmyzu (včely, vosy, mravenci atd.), tažných a jiných ptáků; připomíná a kritizuje tu nejrůznější pojmy a teorie, např. psychologizace orientačních jevů u Forela a Wasmanna, jejich antipsychologickou kritiku Betheho, Fabreho pojmy „orientačního smyslu“ a zejména „*smyslu směru*“, a další teorie vysvětlující orientaci do dále zvláštním smyslovým orgánem, magnetismem apod. (teorie Cyona, Romanese, Viguiera ad.). Tyto jevy pak spojuje se souvisejícími výzkumy vztahu organismů k svému „domovu“, tj. hnízdišti apod., schopností návratu a rozpoznávání míst.²⁸⁸ Přestože široce představeným výzkumům Rádl neupírá inspirativnost či „pozoruhodnost“, v podstatě je uvádí hlavně proto, aby ukázal jejich limity, spočívající hlavně v metodě přenášení lidské „zkušenosti“, tj. převažující *antropomorfismus*;²⁸⁹

Když autoři stavěli své hypotézy o orientaci zvířat v prostoru, sotva si uvědomovali, že se pokoušejí řešit problém prostoru. Obecně pojímají problém tak, že organismu je dán takový prostor, jak o něm mluvíme ve zcela triviálním smyslu: totiž země, domy, okna, velké a malé vzdálenosti, světlé a tmavé předměty, barevné a bezbarvé okolí atd.; staví otázku, jak se zvíře v takovém „prostoru“ orientuje; přitom si vypomáhají dobrým zrakem, mimořádnou pamětí, orientačním smyslem, neznámými silami atd.

Výrazy jako „přehled nad okolím“, „znalost místa“, „zkušenost“ apod. jsou při nekritickém přístupu dokonce „nejapným antropomorfismem“. Antropomorfismus tedy v první řadě spočívá v nekritickém před-pojetí lidské zkušenosti a přenášení pojmů a spřízněných významů z „lidské psychologie“, jejich „napasování“ na hmyz (hlavním reprezentantem je tu A. Fabre).²⁹⁰ Podobného druhu jsou ale také tvrzení mnoha autorů a

²⁸⁷ *Untersuchungen*, s. 169-173.

²⁸⁸ Rádl zde připojuje svá pozorování pohybu a orientace vážek (na tato pozorování zvláště poukazoval Uexküll; srv. níže); zvláštní ale je, že hmyz nelétá jen k domovu, ale také do míst, kde odpočívá jen několik málo momentů, motýli, vážky a jiný hmyz, který si sedá na „oblíbená místa“, se při mírném vyplašení a následném obletování vrací na místo, které právě opustili. Hmyz je nějakým způsobem spojen s místy, která svévolně opustil; jde patrně o speciální případy vůbec schopnosti vracet se „domů“ u zvířat.

²⁸⁹ K tomu srv. také již v úvodu, *Untersuchungen*, s. 15 an.

²⁹⁰ „Pojmy ‚zkušenost‘ a další jsou přece jenom *abstrakcemi z řady skutečností*; nemohu o nějakém jevu u hmyzu tvrdit, že je to zkušenost, pokud nemohu současně říci, v čem to je zkušenost. Zkrátka a dobře nejprve musím orientačním jevům u hmyzu porozumět pro sebe a bez odvozování z pojmů z lidské psychologie, a teprve potom je mohu s těmito pojmy srovnávat.“

učebnic, že např. oči, tykadla atd. jsou orgány, jimiž se zvířata „orientují v prostoru“ – nejsou to tvrzení zcela nesprávná, ale mlčky již předpokládají, co znamená „orientovat se v prostoru“; „vysvětlení“ je pak vlastně jen „převedením“ na nějakou jako by známou a dobře srozumitelnou skutečnost. Rádl ovšem na druhé straně zamítá i přísně objektivistickou metodu Betheho a sám v závěru svého exkursu přechází k problematizaci pojmů „zkušenosti“, „domova“, „návratu“ apod. v lidském vnímání a orientaci a opět připomíná i zkušenosti sebezpozorování. Závěr exkursu pak vypadá skoro jako úhybný manévr.²⁹¹

Dříve než přistoupíme k otázce, jak holubi třetí ze vzdáleností stovek kilometrů, zkusme osvětlit způsob, jak my můžeme znovurozpoznávat naše nejbližší okolí. Je málo vědecké pustit se do vysvětlování takových problémů jako orientace holubů, tažných ptáků atd., problémů, které dráždí laickou fantazii, a přitom přehlížet bližší otázku, jak člověk může znovu rozpoznávat nejbližší okolí.

Vztažením problému zpět na člověka tu ale není psychologizací, nýbrž otevřením noeticko-ontologického problému prostřednictvím biologického zkoumání: Rádlovi jde o *společný* základ, spjatost pozorovaných organických jevů (fototropických reakcí) a pozorovatele jako rovněž organické, tj. orientované bytosti. Zkoumání orientace v prostoru ve srovnávací fyziologii je tudíž v tomto směru současně přezkoumáváním nejen našeho orientačního zakotvení, ale i *předpokladů* možností našeho myšlení o něm a celé sémantické osnovy, v níž se pohybuje. „Úhybná“ poznámka proto přímo předchází stručně načrtnutým konkluzím o organismálním pojetí prostoru, vycházejícím ze srovnávací fyziologie.²⁹²

Učení o tropismech nám poskytuje novou experimentální bázi pro orientační jevy v organické říši. Shledáváme, že u zvířat neexistuje žádná „orientace vůbec“, nýbrž že jsou to vnější okolnosti, které zvíře orientují, zvláště světlo, tíže, tlak na povrch těla a snad ještě další. Vidíme, že orientování zvířete spočívá v tom, že toto zvíře se nachází v rovnováze ve vztahu k nějaké vnější síle, přičemž tato rovnováha se vztahuje nejen na postavení organismu, nýbrž také na jeho fyziologické funkce. Viděli jsme, že mění-li se směr působící síly, také organismus mění svou orientaci a přizpůsobuje novým vztahům.

Nejprve tedy Rádl akcentuje „vnější síly“, v podstatě síly (jako by) fyzikální: ale již distance od úvahy o „orientaci vůbec“ a důraz na *různost* těchto sil jsou přechodem k specifiku „organické říše“. Přístup k „vnějším silám“ zjednává struktura organismu, jeho morfologické a fyziologické vlastnosti, které vlastně lze chápat jako fyzikální vlastnosti (ovšem, jak jsme viděli, takto pojaté se stávají „antropomorfismem“). Důležité je, že původně určená korelace pojmů *orientace–prostor* je tu doplněna třetím souvztažným pojmem, jímž je *rovnováha*: ta je jednak cílem orientující reakce, a jednak prostředkem k popisu vlastností daného organismu. Na tomto základě je pochopitelný jeden ze závěrů, který ve výsledku jen *naznačuje*

²⁹¹ *Untersuchungen*, s. 173.

²⁹² *Untersuchungen*, s. 173.

problematický vztah mezi fyzikálními silami a vlastnostmi a mezi specifikou organického prostoru.²⁹³

Fyzikální vztahy mezi různými orientujícími a na organismus působícími silami musejí mít platnost také v jimi podmíněných prostorech; oči leží na horní části těla, protože světlo přichází převážně shora a ze stran; orgány hmatu jsou umístěny zejména dole a na stranách (např. na nohách a tykadlech), protože povrchy leží většinou dole a na stranách. Toto jsou samozřejmě velmi povrchní vztahy; pokračující zkoumání snad naleznou jejich niterné vztahy a tak rozšíří naši představu o tom, co je prostor.

Následně Rádl upřesňuje, jak si takovou silou „podmíněný prostor“ představuje na příkladu struktury mouchy ve vztahu ke světlu, resp. „světelnému prostoru“:

Světelným prostorem např. mouchy je tedy třeba rozumět její morfologickou strukturu, pokud je podmíněna světlem, dvojitě a vpředu a nahoře ležící oči, fyziologii těchto očí, uspořádání a činnost svalů, pokud je jimi způsobován určitý let světlem atd. Tlakovým prostorem je zase třeba rozumět způsob, jak je tlakem předmětů podmíněna stavba a činnost nějakého organismu atd.

„Fyzikální“ vlastnosti organismu (v podobě konkrétních fyziologických a morfologických vlastností) jsou až něčím sekundárním, odvozeným na předchůdném faktu *orientování* jakožto zjednávání *rovnováhy*. Obecný pojem prostoru se pak rozpadá do struktur podmíněných prostorovostí:

Prostor je pro organismus systém usměrňujících sil, z nichž každá staví organismus vůči sobě do rovnováhy. Tato rovnováha je orientací zvířete. Prostory různých organismů nejsou vzájemně shodné: zatímco u některých je více vyvinut světelný prostor (Lichtraum), je u jiných lépe rozvinut gravitační prostor (Schwerkraftraum), u dalších povrchový prostor (Flächenraum) a opět u jiných tlakový prostor (Druckraum); je pravděpodobné, že u toho samého organismu je stále přítomno více takových prostorů, že však ten či onen u něho získává převahu a u jiného organismu zase jiný.

Stále ještě tu Rádl zůstává u konstatování „vnějších“ sil, byť jejich fyzikální povaha je už určena vztahem k organismu a rozpadají se do partikularity jednotlivých organických prostorovostí. *Problém* jejich vzájemného vztahu, nezávislosti či podmíněnosti, je již souvisle i *problémem našeho* postavení a prostorového vnímání pozorovatele, „námi myšlený prostor“:

Světelným či gravitačním prostorem samozřejmě nelze rozumět oblast osvětlenou zdrojem světla, nýbrž všechno naše představování, jednání a orientování, celý náš stav, resp. nějakého organismu, pokud je orientován světlem. [...] Na základě dosavadních znalostí je sotva možné si zřetelně představit, jak je z těchto jednotlivých prostorů vystavěn námi myšlený prostor nebo vůbec celkový prostor nějakého organismu. Vidíme jen to, že jednotlivé prostory musí vzájemně velmi úzce souviset: již u rostlin byly prokázány velmi propletené vztahy mezi geotropismem a fototropismem,²⁹⁴ a totéž se nám znovu ukazuje u všech vyšších zvířat v úzké souvislosti mezi pohyby očí a poruchami orientace k tíži. Můžeme předpokládat, že také v oblasti jiných smyslových orgánů, např. hmatu, existují analogické úzké vztahy k optické orientaci.

²⁹³ Tento a následující citáty srv. v samém závěru publikace: *Untersuchungen*, s. 173-175.

²⁹⁴ NOLL, F.: *Über heterogene Induktion*. Leipzig 1903.

Nástin organismálních *prostorovostí* prostřednictvím struktur organismu a jejich vztahů k usměrňujícím silám až na samotný závěr Rádl spojí znovu s pojmem „vnitřní síly organismu“, jež je „stále nutná“ pro orientování, již musel předpokládat již při vlastních experimentech a nyní jí tedy musí doplnit i závěrečnou teorii orientace. „Vnitřní silou“, přes její faktickou nutnost a slovní metaforičnost, Rádl nechce mínit nějakou „metafyzicky“ postulovanou „životní sílu“, ale nutnou metodickou součást pochopení dříve *přímo pozorovaných* reakcí organismů jako orientačních jevů; v tomto smyslu uzavírá (kursiva T.H.):

V tomto pojednání jsem ukázal, že všude tam, kde máme dobré důvody mluvit o tropismu, je vedle vnější síly činná vnitřní síla organismu. Tím jsou tropismy charakterizovány jako *eminentně organické jevy* a odlišeny od orientací neživých těles, na která mohou orientačně působit pouze vnější síly.

Až do předposledního odstavce se tedy podle původního vymezení Rádl chtěl držet důsledků „přímého pozorování“. Obtíže konstatování „vnitřní síly“ však byly a jsou příliš veliké, než aby je bylo možno držet jako „vědecký“ pojem v mezích srovnávací fyziologie. „Nutné“ překračování těchto mezí v průběhu zkoumání Rádl explicitně pojmenuje až v posledním odstavci, vlastně až v posledních dvou větách celé knihy, byť s výhradou, že na hranici vědy se teprve *dostává*:

Nepostačuje tedy ani systém vnějších sil, ani systém pouze vnitřních sil, aby se organismus orientoval, prostor povstává ze souhry obou systémů. Chceme-li snad vnitřní síly organismu postavit do bližšího vztahu k tomu, co u člověka nazýváme vůlí, pak dospíváme k závěru, že pro každou prostorovou představu je nutná nějaká vnější síla (systém takových sil) a vůle organismu. Domnívám se, že jsme tu dospěli k místu, kde končí věda a začíná metafyzika; je tedy čas přerušit myšlenkový pochod.

S úžasem nad takovým závěrem a s jistým nadsazením bychom mohli tu mohli určit, že ke zde „přerušnému myšlenkovému pochodu“ se Rádl vrátí a přímo na něj naváže ve jmenované závěrečné pasáži *Útěchy z filosofie*. Mezi tím se odehrál Rádlův čtyřicetiletý (1903-1942) vědecký, filosofický a životní experiment, prozkoumávající z různých stran onu „vůli“ člověka a organismu, osnovu lidského vědění a konání, jejich vztah ke „světu“ a filosofie jako bytostného problému *orientace* tam, kde jde o lidskou reflexi, intenci a konání, kde se faktorem „vnitřní síly“ stává i problém odpovědnosti a svědomí.

II.4.5. Další výzkum, kritika, recepce

Téma optické orientace a dalších tropistických reakcí Rádl ale přece jen neopustil náhle a zcela. Ještě po nějaký čas, souběžně s tvorbou první verze *Dějiny biologických teorií*, se snažil snášet podpůrné argumenty a rozvíjet další zkoumání jak na poli fyziologických experimentů, tak při sebepozorování. Následuje tedy ještě několik českých i zahraničních článků a studií, poslední dokonce sahá až k roku 1908. Ve velké studii *O reflektorických změnách orientace zrakové* (1904) přinesl řadu nových zkoumání se snahou opět dokázat, že problém udržení rovnováhy má svou relevanci „v oboru zraku“ a že „analogie mezi (fyziologickou ovšem) rovnováhou k tíži a rovnováhou k paprsku světelnému není pouze povrchní“; je přitom ovšem „nutno odmyslet psychologickou stránku a hledět pouze na stránku fyziologickou“: „orientovat“ se zrakem znamená v nejširším smyslu zaujmout nebo moci a zaujmout určitou polohu k opticky danému okolí; v kritice dosavadních pokusů poukazuje, že vesměs byly a jsou *předem* stavěny tak, aby dokázaly závislost poruch zrakové rovnováhy na poruchách rovnováhy vzhledem k tíži.²⁹⁵

Již v práci o fototropismu Rádl upozornil na problém příslušnosti jednotlivých tropismů určitým smyslovým orgánům a pozastavil se, že takto dosud nebyl dostatečně zkoumán například čich a zejména sluch.²⁹⁶ Na téma sluchu pak zaměřil část dalších výzkumů a uzavřel je průběžnými výstupy. Výsledky tu ale nebyly zdaleka tak průkazné jako u zraku, výzkumy nakonec Rádl v podstatě nedokončil.²⁹⁷ Jsou to ale poslední výzkumy na tomto poli a vedly spíše k potvrzení původních průkazů základnějšího orientačního vztahu k tíži a světlu

²⁹⁵ RÁDL, E.: O reflektorických změnách orientace zrakové, *Časopis lékařů českých* 43, 1904, č. 39 a 40, s. 1097-1101, 1119-1123. Dále srv. zejm.: TÝŽ: O udržení rovnováhy těla u zvířat, in: *Výroční zpráva c. k. české reálky pražské na Novém Městě (v Ječné ulici) za školní rok 1903-1904*. Nákladem vlastním: Praha 1904, s. 11-21; TÝŽ: Über die Anziehung der Organismen durch das Licht, *Flora oder Allgemeine botanische Zeitung* 93, 1904, č. 3, s. 167-178; TÝŽ: Ueber einige Analogien zwischen der optischen und statischen Orientierung, in: *Archiv für Anatomie und Physiologie* 1905. Physiologische Abtheilung, s. 279-296; TÝŽ: Spory o duši zvířat, *Časopis České společnosti entomologické* 2, 1905, č. 2-3, s. 61-70. Jen pro genezi problematiky má význam drobná zpráva, TÝŽ: Orientace hmyzu, *Časopis České společnosti entomologické* 1, 1904, č. 2, s. 86.

²⁹⁶ *Untersuchungen*, s. 132.

²⁹⁷ Srv. zejm.: RÁDL, E.: O sluchu hmyzím, *Časopis České společnosti entomologické* 1, 1904, č. 2, s. 68-77; TÝŽ: Über das Gehör der Insekten. (Vorläufige Mitteilung.), *Biologisches Centralblatt* 25, 1905, č. 1, s. 1-5; TÝŽ: Úvahy o sluchu zvířat, *Zvon* 4, 1904, č. 33 a 34, s. 457-459, 468-469 (významné z toho hlediska, že jde o popularizační nástin); TÝŽ: Sluch kobylek, *Časopis České společnosti entomologické* 1, 1904, č. 1, s. 53 (pouze drobná zpráva o pozorování). Sérii zkoumání uzavírá referát na sjezdu profesorů: TÝŽ: O sluchu nižších zvířat, in: *Věstník IV. sjezdu českých přírodovědcův a lékařů*. V Praze, konaný 6.-10. června 1908. Vlastním nákladem: Praha 1908, s. 307-309 (zde též zajímavá diskuse s B. Němcem).

(tj. geotropismu, fototropismu a stereotropismu) a odvozených odlišení dalších smyslových reakcí.

Nejvýznamnější publikací ale byla shrnující studie v *Biologisches Zentralblatt* z roku 1906.²⁹⁸ Rádl zde shrnul podstatu svých výsledků, reagoval již na probíhající kritiku a předložil množství nových experimentů (realizovaných již na univerzitě v laboratoři B. Němce). Zopakoval důležité skutečnosti ze spisu a podstatu nových hypotéz: poukázal na různé kompenzační pohyby hmyzu, korýšů a měkkýšů, popsal nystagmus u hmyzu, zmínil se o způsobu, jak hmyz sleduje a chytá svou kořist, analyzoval let hmyzu do plamene, a podle svého mínění *dokázal*, že všechny tyto jevy jsou fototropickými jevy a že fototropismus u zvířat je v podstatě tím samým jevem jako optické fixování nějakého předmětu člověkem a že takzvané kompenzační pohyby hlavy a očí, jako např. nystagmus, tj. jevy, které lze u obratlovců odvozovat z funkce polokruhových chodeb vnitřního ucha, jsou u hmyzu způsobovány čistě opticky; z toho usuzoval, že také u obratlovců se musí přísně rozlišovat mezi optickými a statickými podmínkami, z nichž oboje mohou mít podíl na vznikání oněch reflexů.²⁹⁹ V nové studii se Rádl na základě probíhající kritiky pokusil znovu dokázat, že fototropismus, jak jej prokázal jako obecný orientační jev, není žádným „mysteriózním“ jevem, vlastním jen nižším bytostem, nýbrž je tím samým, co nazýváme pozorováním (Betrachten), upřené hledění (Fixieren) na předmět. Na nižších stupních spočívá fototropismus snad jen v orientaci zvířat k nepozorovanému pramenu světla, avšak již u hmyzu můžeme shledat, že se může orientovat také k jiným pramenům světla (odraženým); jev, že člověk může upřeně hledět na izolovaný bod, je pouze více specializovaným případem fototropismu. Člověk stojí jako by nad nižšími bytostmi jen do té míry, že může volit mezi upřeně pozorovanými prostorovými pozicemi (Raumstellen), avšak stojí na stejném stupni s ostatními organismy potud, že ve světelném prostoru s otevřenými očima něco musí sledovat a v poměru k této sledované pozici si počíná principiálně stejně jako každý jiný fototropicky reagující organismus.

Nejdůležitější problém fototropismu pak podle Rádla nespočívá v tom (jak je to obvyklé u jiných autorů), že jisté organismy mají zvláštní schopnost určitě se orientovat vůči světelnému paprsku, nýbrž v otázce, *jak* je možné, že organismus (reflektoricky – od nejnižších až po člověka) ho vyhledává, *kteřá síla* jej vůči světelným paprskům orientuje.

²⁹⁸ RÁDL, E.: Einige Bemerkungen und Beobachtungen über den Phototropismus der Tiere, *Biologisches Centralblatt* 26, 1906, č. 20, s. 677-690.

²⁹⁹ RÁDL, E.: Einige Bemerkungen und Beobachtungen über den Phototropismus der Tiere, cit. d., 1906, s. 677-678.

Tento problém platí pro člověka i jednobuněčné organismy; neboť také pro člověka dosud není vysvětlena elementární skutečnost, *jak* dochází k tomu, že (reflektoricky) sleduje nějaký bod v prostoru. Jak dochází k tomu, že mohu snadno nepohnutými očima delší čas pozorovat nějakou prostorovou pozici, že však *musím* uplatnit *sílu*, abych přenesl oko z jednoho bodu na nějaký jiný (jak velká musí tato síla být?), proč *musím* ve viděném prostoru něco sledovat; tedy jaká je „fyziologická podstata“ nystagmu, který se prokazatelně vyskytuje již u korýšů a obratlovců? Při pokusech o odpověď se Rádl opřel o analogii mezi fototropismem a geotropismem a úmyslně ji vedl „až do jejího extrému“. Rádl naráží na skutečnost, že právě „extrémní“ důsledky jeho teorie byly přijaty „velmi nepříznivě“, přesto i nadále trvá na myšlence, že jako gravitace (tíha) způsobuje vyrovnání nějakou silou, tahem (durch einen Zug), tak také světelný paprsek způsobuje v organismu „fyziologické napětí“; nenachází totiž „jiné vysvětlení, které by odpovídalo skutečností fototropismu“.

„Extrémní“ završení analogie sil tíhy a světla se Rádlovi stalo určitým kamenem úrazu; navrhoval dokonce hledat v budoucnu kvantifikaci této síly, jež na organismus světelným paprskem působí. Právě tato část teorie vrhala Rádlův výklad v podstatě do hrubě mechanistického světla, někteří kritici ji tak pochopili a na jejím základě teoretickou komponentu Rádlových zkoumání zamítli. U nás z tohoto hlediska Rádlův výklad kritizoval zejména Bohumil Němec.³⁰⁰ Nebyl však jediný, ze zahraničních hodnocení uvedme aspoň profesora biologie Johns Hopkins University S. O. Masta: ještě v syntetické práci z roku 1911 o chování organismů ve světle završuje rozsáhlý historický přehled právě Rádlovým zkoumáním, ovšem jeho snahu o výklad přímého tlakového působení světla označuje za nemožný.³⁰¹ Rádl se tu stal jako by obětí svého vlastního objevu; hrubě mechanistický výklad jeho závěru o působení světla řadí jeho výzkum do linie, podníčené mechanismem J. Loeba, na jehož výzkumy ostatně Rádl přímo navazoval. Celková intence Rádlových výzkumů a zejména výsledné interpretace specifického fenoménu orientace v organickém světě je ale principelně protimechanistická a opakovaně se proto Rádl kriticky staví proti fyzikálně-chemickému redukcionismu Loebovu a dalších badatelů. Ocitá se tu tedy v paradoxu, jež byl pravděpodobně oním motivem, jež ho odvedl od dalšího výzkumu tropismů k jiným

³⁰⁰ Paradoxně přitom Rádl zároveň vznášel námitky proti Němcovu redukcionismu geotropismu na stereo- a chemotropické reakce.

³⁰¹ MAST, S. O.: *Light and the Behavior of Organism*. John Wiley & Sons, Chapman & Hall: New York – London 1911, s. 42-44. Mast kriticky poukazuje kromě výkladu působení světla ještě na Rádlovo rozlišení pozitivního a negativního fototropismu a jejich položení na společný základ orientace ke světlu.

výkladovým postupům a jež ve zpětné projekci v *Útěše* označil tak, že mu nepomáhala soudobá fyzika, fyziologie ani filosofie.

Centrálním problémem se stává vlastní pojem a fenomén *světla*, nutně spjatý s celým interpretačním rámcem „optické orientace“, „světelného prostoru“, fyziologických a morfologických vlastností vzhledem ke světlu a také vzájemné souvztažnosti „vnější“ a „vnitřní“ síly. Jak jsme viděli, pozorování určité spojitosti mezi zrakem a statickým smyslem na základě fyziologických reakcí bylo tou původní *ideou*, která Rádl vedla k dalším zkoumáním a teorii; součástí výchozí hypotézy byla i představa „dosud neobjasněné fyzikální příbuznosti mezi světlem a tíží“, pro niž vedle analogických fyziologických reakcí hovořily i morfologicko-anatomické skutečnosti, že ústřední dráhy zrakové a dráhy jdoucí z labyrintu se sbíhají na společných místech. Průběh zkoumání pak potvrdil, jakožto Rádlův nevyvratitelný objev, svébytnost optické orientace vedle orientace k tíži. Optická orientace, tedy orientace vzhledem ke *světlu*, se přitom ukázala jako bytostně *organický* fenomén, rozšířený po celém živém světě.

Problém, ve kterém Rádl kruhově lavíruje, je snaha o *teoretické* udržení metodického rámce zkoumání na jedné straně, a na straně druhé *praktické* důsledky, ke kterým tato zkoumání neodbytně vedla. Jak jsme již v úvodu uvedli, metodická obezřetnost vedla k *teoretickému* rozlišení optiky fyzikální, fyziologické a psychologické, z nichž každá prakticky hovoří o „světle“ v jiném smyslu, o jiném „pojmu“ světla. Přesto je mezi těmito třemi pojmy něco spojujícího jako jejich hlubší základ – a tím se v průběhu zkoumání stává *právě eminentně organický* orientační jev; fyziologická optika proto nakonec nezůstává jednou *vedle* obou zbývajících, ale prostřednictvím objeveného orientačního reflexivního základu umožňuje a zpřístupňuje obě zbývající jako základnější a integrující. *Prakticky* Rádl dospívá k tomu, že pojem světla, jak s ním pracuje fyzika neživých těles, je pro popis a uchopení fyziologických reakcí nerelevantní. Své výklady prokládá řadou úvah na toto téma, ale nápadně je ponechává nedořešené a otevřené. Jsou to vlastně „živelně“ fenomenologická pozorování o problematice konstituce světelnosti v různých výkladových rámcích: Rádl se ale brání redukci na problém této konstituce v oblasti abstrahovaného „vědomí“ a stává se mu problémem organického založení, tj. tělesnosti. Již v úvodu proto tvrdí, že je „těžko definovat v úhrnu světlo“. Pokračuje nástinem fyzikálního pojetí světla jako energie, která spočívá v periodických změnách „neznámého média“, a konfrontuje je s jinými druhy energie,

například teplem a zejména elektřinou, a rozdílnými způsoby jejich působení,³⁰² abychom měřili intenzitu světla, poznávali odraz světla, lom, polarizaci, ohyb světla atd. „stále je potřebné oko a bez něj bychom o mnoha takových jevech neměli ponětí“ – tato fyzikální zkoumání světla Rádl označuje za „subjektivní“. Rádl pak pokračuje vzhledem k tématu svého zkoumání.³⁰³

Převážně subjektivní charakter světelných jevů ustává, pokud je uvažujeme nejen na neživých objektech, nýbrž také v živé přírodě. V organickém světě je světlo stejně tak objektivní energií jako elektřina v anorganickém: na organismech můžeme objektivně pozorovat přímé šíření světla, protože se staví do směru světelného záření a často se v něm (k němu) pohybují; můžeme objektivně pozorovat odraz, působení různé intenzity světla, působení různých barev atd. Velká složitost reakcí živých bytostí nám snad brání, abychom pozorování provedli v takové jemnosti jako to umí fyzikové, ale příčina toho nespočívá v neurčitosti účinků, nýbrž spíše v našich ještě ne dost vypracovaných metodách.

Rádl tu postupuje jako by podle vcelku tradičního novověkého modelu zvědečtění jednotlivých disciplín po vzoru exaktnosti novověké fyziky; navíc pojem „objektivity“ světelných jevů v organickém světě tu není zcela srozumitelný, Rádl jím daleko více míní relevantní program „přímého pozorování“ jevů, než objektivitu v přísně karteziánském schématu. To naznačuje následnou otázkou, vyplývající z málo docenovaného faktu, že v organické přírodě světlo skýtá „tak bohaté objektivní jevy“:

My lidé, kteří jsme částí živé přírody, se podobáme jiným organismům také fyziologickými reakcemi: pokud světlo tolik znamená pro náš život, jaký div, že podobnou hodnotu má také pro podobně stavěné a podobně žijící bytosti?

Nevyjasněnost fyzikálního a fyziologického pojmu světla a tedy i metodického přístupu k němu jako explicitní *problém* pak ale pokračuje a promítá se i v úvahách o eminentně organickém problému tropismů. Již jsme podrobně ukázali, jak a proč se Rádlovi ukázal původnější zakládající význam fototropismu vedle geotropismu, resp. stereotropismu (oproti ostatním odvozenějším formám tropismů). Právě na zásadní konfrontaci s geotropismem v prostřední teoretické části pokračuje Rádl v úvahách o „světle“ jako vnější „síle“ vedle tíže. Problém těchto sil ve vztahu k příslušným orgánům uvádí „specifickým rozdílem ve vývoji znalostí“ geotropismu a fototropismu:³⁰⁴ Fototropický aparát (oči) byly odedávna široce známy a vždy se mělo za „samozřejmé“, že se organismy v opticky daném prostoru mohou orientovat pomocí očí. Odedávna byly rovněž známy poruchy orientace a že

³⁰² Srv. *Untersuchungen*, s. 2 an.; od všech ostatních druhů energie se světlo liší tím, že můžeme pozorovat nejširší oblast fyzikálních světelných jevů *přímo* (okem) a jen poměrně málo jeho vlastností poznáváme nepřímě, totiž chemické a mechanické změny, které jsou způsobovány světlem, tamtéž i zajímavé srovnání s elektřinou.

³⁰³ *Untersuchungen*, s. 2.

³⁰⁴ *Untersuchungen*, s. 118-119.

se organismy orientují vůči tíži, přesto ale není dodnes všemi uznáváno, že *orgánem* pro tuto orientaci jsou např. statocysty. Oko je apriorně přisuzováno jako aparát orientace ve světle, zatímco orgán pro tíži je teprve v nedávné době aposteriorně induktivně *konstruován* na základě pravděpodobnosti. A přesto jako orgán orientace získává v teorii prioritu, zatímco zrak je považován za odvozený; jeho rovnocenný a tedy *svébytný* význam pro orientaci prokazuje ve své práci právě až Rádl. Jak jsme viděli, právě ve vlastní *teorii fototropismu* završuje Rádl výklad představou „světla“ jako nutné působící vnější síly. Všimněme si ale v této souvislosti dvou významných momentů, které představují obtíž a tvoří určité vnitřní napětí v celé Rádlově teorii:

1. Nejprve se zdálo, jakoby Rádl od upřesnění fyzikálního vztahu mezi světlem a tíží (tzn. upřesnění pohledem a nástroji fyziky) očekával lepší pochopení vzájemného vztahu obou orientačních, tudíž exkluzivně biologických, projevů u organismů. Sledujeme-li však vnitřní postup Rádlova uvažování, zjišťujeme, že je tomu právě opačně: sledování *anatomické* a *funkční* souvislosti příslušných orgánů a výzkum příslušných komplexů fyziologických reflektorických *reakcí* – tzn. výlučně a specificky *biologická* zkoumání – mohou snad v důsledku vést k novému či prohloubenému chápání tíže a světla, lépe odpovídajícímu právě oněm biologickým fenoménům. Můžeme zde tedy spatřovat jakousi předběžnou tendenci k experimentálně a teoreticky podložené *biologizaci některých fyzikálních pojmů* (tíže a světla).

2. Již jsme se dotkli latentního paradoxu, že když Rádl prokazuje „stejnost“ reakcí, „úzkou příbuznost“ či „analogičnost“ fototropické a geotropické orientace, myslí tím zároveň jejich svébytnost, nezávislost a tudíž vlastně zároveň *principiální odlišnost*, neodvoditelnost jedné od druhé. To samé nyní platí i o vnějších zdrojích této orientace, tíži a světla: na jednu stranu se z faktu obdobného významu pro orientaci a spojení nervových center poukazuje na jejich možnou dosud neobjasněnou úzkou „*příbuznost*“, na straně druhé prokázaná svébytnost obou typů orientací odkazuje nutně též na *rozdílnost* v působení obou vnějších sil a tudíž i principiální odlišnost jejich zdrojů. Abychom to ilustrovali přesně: příbuzné a svým významem „zcela analogické“ jsou tíže a světlo tím, že jsou svébytnými a pro *život* jako takový zcela základními orientačními silami, udávajícími směr, do kterého se organismus reflektoricky staví a ve vztahu k nimž orientuje své pohyby. V této příbuznosti však současně tkví základní odlišnost ve způsobu působení: tíže působí na Zemi trvale, ve všech bodech stejně (aspoň v mezích, v nichž se pohybuje život individua) a ve stejném směru, zatímco u světla se neustále a v každém bodě mění jeho intenzita i směry jeho záření; obecně řečeno, tíže působí zdola a tímto způsobem určuje vertikální směr orientace, světlo působí převážně

ze stran a shora a „tak se organismus opírá jedním orgánem vůči středu Země a druhým vůči nebeské klenbě“.³⁰⁵

Pokud správně rozumíme Rádlovu experimentálnímu a teoretickému postupu, tak právě v tomto momentu, v tezi *příbuznosti a rozdílnosti* základních orientačních reakcí a působících „sil“, spatřujeme Rádlovu výslednou určitou *nedůslednost*. Organismus je jako by vetkán zakládající orientací mezi dva nejzazší horizonty (metaforicky vyjádřené jako střed Země a nebeská klenba), proto lze dospět na základě způsobů reakcí k jejich jisté „analogičnosti“ a teprve na nich se může odehrávat odvozená podmíněná reaktivita (např. usměrněný pohyb ke světlu u některých organismů, který právě *není* fototropismem, nýbrž určitým typem jeho projevu); v tomto radikálním hiátu *dvou* zakládajících orientací je třetí člen „hmatového prostoru“, tj. fyzického světa v užším smyslu, ve kterém se konkrétní fyziologicko-morfologické ustrojení realizuje: stereotropismus je proto patrně stejně původní a neodvoditelný od geo- a fototropismu; opět řečeno Rádlovou metaforou, organismus se „opírá“, a pro udržení *rovnováhy* se musí „opírat“ zároveň *trojmo* (k Zemi tíží, k nebi světlem / zrakem, k věcem tlakem / hmatem); tak jako se na podlaze stabilně udrží trojnožka, nikoli dvojnožka. Rádlova „nedůslednost“ spočívá nakonec právě v tom, že nechce či neumí dál držet takto dosaženou *radikální odlišnost*, nýbrž pod společným pojmem „vnější síly“ fenomén světla nakonec *zpětně redukuje* na hypotetické principy, odvozené z představ o působení fyzikálních sil, resp. těch „vnějších sil“, vůči nimž *působení světla* vymezil a obhájil v jeho odlišnosti a specifičnosti; v programu hledání *kvantifikace* působení světla jako určitého „tlaku“ (Druck) či „tahu“ (Zug) směřuje ve výsledku *proti* jím objevené *kvalitativní* svébytnosti světla. Naráží tu tak vlastně nápadně na meze extrapolačních možností důsledků svého „objevu“, tedy meze pojmové osnovy, založené na celé novověké přírodovědecké traktaci. Na tuto mez Rádl dospěl *praktickými* výsledky zkoumání a promítl ji do řady otevřených tematizací problému světla, ale neměl již pojmové prostředky ji dále udržet; v závěrečných úvahách o „světelném prostoru“ a dalších prostorech, resp. o organických prostorovostech, pak již samotný pojem „světla“ netematizuje. Neproblematicky ho

³⁰⁵ *Untersuchungen*, s. 123; dále též s. 145 (nejčastěji světlo působí od předu dozadu, tíže ze spodu nahoru). Další odlišnosti obou orientací jsou např.: a) přitažlivost Země působí na všechny organismy a všichni ji musí přemáhat, když se pohybují, existují však – „zdá se“ – organismy (např. infusoria), které na světlo vůbec nereagují. Tíže asi na organismy působí mnohem větší silou než světlo; pokud vůbec světlo působí na organismy „přitažlivostí“, musí být mnohem slabší než u tíže; b) neznáme žádný jiný fototropický orgán než oko, zatímco rovnováhy k tíži se dosahuje pomocí různých zařízení: tělesnou formou (když udržuje poměry tělesné hmoty v stabilní poloze) nebo zvláštními vzdušnými vaky nebo aparátem otolitů: rozmanitost zařízení pro orientaci k tíži jistě vnitřně souvisí s všeobecným působením tíže na organismus.

v návaznosti na *teorii fototropismu* drží jako „vnější sílu“ v podstatě fyzikálního původu, ačkoli *prakticky* dochází k jeho neuchopitelnosti fyzikálními pojmovými prostředky. Přitom právě díky těmto výsledkům (řekněme: ve světle světla) se mu celý problém prostoru, prostorovosti, orientace a rovnováhy stává eminentně organickým fenoménem, včetně ostatních působících „vnějších sil“, nepochopitelných a neuchopitelných bez „vnitřní síly“. Tuto „biologizaci“ fyzikalistické pojmové osnovy sice dovede až na hranici „metafysiky“, ale ve výsledném teoretickém tvaru fyzikální optiku včetně fyzikálního založení „vnějších sil“ ponechá jako autonomní vedle biologického (etologického), resp. fyziologického přístupu.

V následných studiích Rádl jednak ještě nějaký čas pokračuje rozvrženým směrem zkoumání, ale nenachází relevantní teoretickou a metodologickou oporu. Současně ale, a to jen v nové souvislosti opakujeme, se vydává prozkoumávat právě pojmovou a pojmotvornou osnovu biologického myšlení: znovu zdůrazněme, že právě z toho důvodu první rozvrh *Dějiny biologických teorií* (a) byl alternativní cestou ke spekulativní filosofii přírody, (b) měl vést k problému a tudíž i k navržené (a v tomto směru neúspěšné) habilitaci v oboru „obecné biologie“, (c) ukazoval jako základní problémy vztah funkce a formy (fyziologie a morfologie) v konceptuálním přístupu k životu a nesoulad myšlení života s mechanisticko-fyzikalistickým založením pojmové a metodické osnovy novověké přírodovědy. A jak jsme již rovněž viděli, až za necelých deset let později v *Neue Lehre* výslovně zavrhne fyzikální pojem světla s odkazem na jeho irelevanci v „přímém“ (zde již strukturálně-morfologickém) pozorování: zde je biologizace pojmu světla programově vyslovena explicitně, ale v již odlišném rámci. Strukturalismus „nové nauky“ o ústředním nervstvu se ve výsledku jeví být řešením vlastně jen určitého subtématu otevřeného problematikou fototropismu: morfologická struktura a idea stavebního plánu jako ona „brána“ mezi organickým *nitrem* (z něhož organismus „staví“ své orgány) a vnějším „fyzikálním“ světem.

Pokud se v této interpretaci směru Rádlova zkoumání a tedy důvodů výsledného přerušení daného zkoumání fyziologických reakcí nemýlíme, pak je chápání jeho pokusu o vystižení působení světla na organismus jakožto hrubě mechanistické teorie prostě nedorozuměním. Rádlovi není nic vzdálenější než redukcionismus biologické problematiky na fyzikalisticko-chemickou traktaci a opakovaně podobným redukcím zakládajících tropismů čelí. Nedorozumění však Rádl přímo čelit nedokázal: sám jen těžko a problematicky vyhledával možnosti dalšího teoretického posunu. Navíc ve své argumentaci pro vystižení svébytnosti („zákonitosti“) tropistických reakcí využíval pro názornost dost mechanomorfních příkladů a v neposlední řadě ne zcela srozumitelným „empirismem“ čelil i teleologickým a evolucionistickým extrapolacím. Rozběh příliš mnoha směrů, netrpělivá a ne vždy

srozumitelně dotažená argumentace, ztrácející tím na přesvědčivosti, a přitom vlastní skluz k terminologickým pozicím, které vlastně byly prakticky překonány, to vše bylo limitou nesmírně originálního a ambiciózního vyvrcholení mladistvého tvůrčího období (Rádlovi bylo v roce vydání knihy třicet let).

Recepci Rádlových zkoumání v soudobé biologii můžeme pak spatřovat v zásadě ve dvou směrech. Ačkoli z dnešního pohledu vidíme Rádlovy teoretické snahy zcela dobově signifikantní pro tehdejší biologické myšlení na kontinentě, v odborných kruzích byly tehdy přijímány také s rezervovaností a námitkami. Buď byla zdůrazňována, jak jsme již uvedli, mechanistická konkluze snahy o postižení působení světla na organismus, anebo naopak teoretická přemrštěnost, používání temných a těžko srozumitelných pojmů, těžkopádný, filosoficky znějící a nejasný způsob vyjadřování (to, co Rádl shrnul jako recepci jeho teorie fototropismu jakožto čehosi „mysteriózního“).³⁰⁶ Přesto ale stejnými autory byly chváleny a dále využívány Rádlovy konkrétní experimenty a množství nových poznatků, které v parciálních oblastech výzkumů tropismů přinášely. V tomto duchu se ostatně neslo i domácí habilitační řízení a odpovídala mu i recepce v zahraniční literatuře. V oblasti srovnávací fyziologie a výzkumu tropismů se Rádlovy publikace na tato témata proto staly v prvním desetiletí 20. století v celku standardní citovanou literaturou, v podstatě nevybočující z průměru. Například autorita ve fyziologii sociálního hmyzu H. von Buttel-Reepen vyčítá Rádlovi nedostatečnou znalost biologie včely a že lepší hodnocení literatury o sociálním hmyzu by vedlo k přehodnocení jeho teorie, přesto označuje Rádlovu práci za „zcela vynikající pojednání“.³⁰⁷ Významný zoolog Richard Woltereck, zabývající se zejména vývojovou fyziologií a srovnávací morfologií vodní fauny, na základě Rádlových výkladů a svých navazujících pozorování vysvětlil známý, ale celkem záhadný zjev, že drobná pelagická zvířena, zejména perloočky jsou stoupajícím či klesajícím sluncem nebo oblačností nuceny vykonávat denní periodické pohyby, stoupat nebo klesat, čímž se dostávají vždy do těch vodních vrstev, v nichž je právě – také pod vlivem slunce – nashromážděna jejich potrava, drobné řasy.³⁰⁸ Pozornosti a ocenění se Rádlovým výzkumům dostalo od samotného J. Loeba,

³⁰⁶ Např. TUMPEL, R.: E. Rádl, Untersuchungen über die Lichtreaktionen der Atrhopoden (recenze), *Allgemeine Zeitschrift für Entomologie* (Neudamm) 7, 1902, č. 10-11, s. 217. Další recenze ve výčtu srv. v bibliografii: LÖWENSTEINOVÁ, SH: Schriften von Rádl (chronologisch), in: TÁŽ: *Emanuel Rádl. Philosoph und Moralist, 1873-1942*, cit. d., 1995, s. 229.

³⁰⁷ BUTTEL-REEPEN, H. von: *Die stammesgeschichtliche Entstehung des Bienenstaates*. Leipzig 1903; s. 76-77, 82 ad.

³⁰⁸ Srv. WOLTERECK, R.: *Ontologie des Lebendigen*. Philosophie der lebendigen Wirklichkeit, Bd. 2. Encke Verlag: Stuttgart 1940; jde o jev, zvaný „Dauernmodifikation“.

zakladatele školy a světové autority v daném směru výzkumu (navzdory tomu, že Loebovy závěry byly opakovaně předmětem Rádlovy kritiky): to je patrné i v Loebově syntetickém zpracování problematiky tropismů ve velkém encyklopedickém díle *Handbuch der vergleichenden Physiologie*, vycházejícím pod hlavní redakcí H. Wintersteina.³⁰⁹ Ostatně i další autoři zde standardně odkazují na Rádlovy výzkumy, např. C. v. Hess v kapitole o zraku nebo E. Mangold v kapitole o sluchu a statickém smyslu.³¹⁰ Ne náhodou se ale mechanista Loeb na rozdíl od jiných pozitivně dovolává Rádlovy hypotézy o tlakovém působení světla na organismus. Pravděpodobně Loebovou zásluhou se Rádlovým výzkumům dále dostávalo ohlasu v kruzích amerických badatelů, zabývajících se fyziologií reakcí a chováním organismů v prostředí; již jsme zmínili syntetickou práci S. O. Masta, Rádl je ale citován v pracích řady dalších autorů, např. u A. S. Pearse,³¹¹ S. J. Holmese,³¹² ad.

Druhým směrem v recepci Rádlovy teorie představuje využití a rozvinutí vrcholné intence v závěrečném projektu teorie orientace a prostoru jakožto organických prostorovostí. Tu na biologicko-teoretické úrovni plně refleктоval Jakob von Uexküll a rozvinul ve své vlastní teorii „Umweltu“, životního okolí. Uexküllova bezprostřední inspirace Rádlovými výzkumy přitom zůstává dosud nedoceněna. To rozhodně neznamená, že by snad Uexküll bez Rádla neměl dojít ke své nauce o umweltu: daleko více se jedná o souběh podobného typu zkoumání a biologického myšlení na základě obdobných východisek v oblasti fyziologie reakcí nižších organismů, ostatně rovněž v návaznosti na směr bádání a metod J. Loeba, a v morfologickém zájmu pod ideou hledání „stavebního plánu“ organismů. Na druhou stranu je nápadné, že v zakládajícím díle Uexküllovy nauky *Umwelt und Innenwelt der Tiere*, jehož první vydání vyšlo jen šest let po Rádlově hlavní práci o fototropismu (tj. roku 1909), se objevuje připomínka Rádlových výzkumů mj. na dvou dost významných místech. Nejprve hned v úvodu, kde Uexküll připomíná přímá východiska svých zkoumání. Po uvedení Loebova programu výzkumu reflexů na základě vnějších zdrojů dráždivosti, a zejména fototropismu, připomíná již jen tři jména: fototaktický výklad reakcí jednobuněčných

³⁰⁹ LOEB, J.: Die Tropismen, in: WINTERSTEIN, H. (ed.): *Handbuch der vergleichenden Physiologie*, Bd. 4: Physiologie der Reizaufnahme, Reizleitung und Reizbeantwortung. Gustav Fischer: Jena 1913, s. 451-519.

³¹⁰ HESS, C. von: Gesichtssinn, in: *tamtéž*, s. 555-840; MANGOLD, E.: Gehörssinn und statischer Sinn, in: *tamtéž*, s. 841-976.

³¹¹ Např. PEARSE, A. S.: The reactions of Amphibians to Light, *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. XLV., No. 6., January 1910, s. 161-208.

³¹² HOLMES, S. J.: *The Evolution of Animal Intelligence*. Henry Holt and Comp.: New York 1911, zejm. s. 38, 55-57, 62. Jde opět o syntetickou práci; Holmes využívá nejen Rádlovy konkrétní výzkumy reakcí létajícího hmyzu či perlooček, ale i obecné teorie vztahu fototropismu a zraku.

organismů od F. Lee, výzkumy G. Bohna reflexivních reakcí plžů a krabů vzhledem k osvíceným předmětům a právě Rádlův základní důkaz rovnocennosti orientačního působení světla na hmyz s gravitací.³¹³ Poté, co připomíná a rozvíjí Rádlova pozorování orientace vážek (řízené návraty na „stejná místa“), uvádí pak v samém závěru práce rozsáhlou citaci z vrcholu Rádlovy knihy o organických prostorovostech a výslovně v této souvislosti nahrazuje Rádlův pojem prostoru (Raum) svým termínem Umwelt.³¹⁴ Paralení souběh obou koncepcí proto není pouze nahodilý vzhledem k podobným východiskům, nýbrž Uexküll *přímo* věcně spojuje teoretické vyvrcholení obou prací. Uvážíme-li další vliv Uexküllovy teorie na formování Lorenzovy etologie, formuje se nám tak zajímavým způsobem Rádlův koncept jako jeden z dobově pozoruhodných příspěvků ve formování významné biologické disciplíny 20. století.

II.5. Rádlův „otevřený“ vitalismus

Připomenutí souběhu s Uexküllovou teorií Umweltu nás přímo vede k závěrečným shrnujícím poznámkám o Rádlově biologii a biologickém myšlení. Rádlovo úsilí patří do dobového kontextu *autonomistické* biologie, tedy té, která se emancipuje od fyzikálně-chemického redukcionismu a snaží se postihnout jednak autonomii zkoumaného předmětu, specifiku živého, a jednak formulovat příslušné logické základy biologie jako svébytné disciplíny. Rádl tu sleduje *program* formulovaný nejdůsledněji H. Drieschem, ale při jeho vlastním provádění postupuje odlišně a svérázně. Drieschovu nauku Rádl přijímá jako nejdůslednější racionální kritiku darwinismu a nejsouvisleji teoreticky propracovanou a experimentálně podloženou koncepci současné biologie. Po celé období před první válkou Rádl ale zároveň nikde zcela neakceptuje Drieschův teleologický výklad přírody, chápe ho jako projekci určitých závěrů zkoumání (procesy regenerace a regulace, zejména v embryologii) na celek a tím řadí Drieschovu *entelechií* k vitalistům staršího typu, a to explicitně navzdory Drieschovu vědomému úsilí se od staršího vitalismu (formulovaného jako protiva mechanismu) distancovat; Drieschův postup syntézy aristotelského pojmosloví prostřednictvím Kantova apriorismu, reinterpretovaného racionálně-vitalisticky, je pro Rádla rovněž nedostatečný: již pod Masarykovým vlivem z doby studií si vytváří silnou distanci od

³¹³ UEXKÜLL, J. v.: *Umwelt und Innenwelt der Tiere*. J. Springer: Berlin 1909, s. 8-9 (známější je ovšem až druhé, rozšířené vydání z roku 1921).

³¹⁴ UEXKÜLL, J. v.: *Umwelt und Innenwelt der Tiere*, cit. d., 1909, s. 236-238, kde Uexküll výslovně uzavírá: „Rádl's interessante Ausführungen würden verständlicher sein, wenn er an Stelle des Wortes ‚Raum‘ das Wort ‚Umwelt‘ gewählt hätte.“

kantovského apriorismu jako vyvrcholení subjektivisticko-idealistické petrifikace striktního oddělení smyslové a rozumové činnosti.

Polem Rádlova prakticko-experimentálního a současně metodologicko-teoretického zkoumání jsou *srovnávací morfologie* a *srovnávací fyziologie*, přičemž v různých fázích svého zkoumání soustřeďuje pozornost na jedno z těchto hledisek a vyhrocuje jeho pozici. Každé z nich zároveň teoreticky inovuje proti převládajícím soudobým tendencím, v nichž jsou podřízeny evolucionistickému, resp. mechanistickému výkladovému rámci. Obsahem zkoumání, volenými přístupy a způsobem teoretického uvažování se Rádlovy práce daleko více než Drieschovi blíží teorii Umweltu a příslušným anatomicko-morfologickým přístupům J. v. Uexkülla (včetně kritiky darwinismu),³¹⁵ spřízněnost obou není náhodná, stojí na obdobných teoretických přístupech a prakticko badatelských východiskách (zejm. experimentální směr J. Loeba). Rádl ovšem paralelu v Uexküllových závěrech hlouběji nereflektoval, ačkoli jeho hlavní práci znal. Odkazuje na ni jen marginálně a kritizuje zejména rané Uexküllovy snahy o objektivní nomenklaturu ve fyziologii jako upadnutí do druhého extrému při v podstatě správné kritice psychologismu. V době, kdy o něco mladší Uexküll publikoval svou zakladatelskou hlavní práci (1909), Rádl již sleduje problémy zejména prostřednictvím historicko-kulturní a noetické kritiky. Uexküllova teorie Umweltu a Rádlova fyziologicko-morfologická zkoumání (s teorií organické prostorovosti ve výzkumech fototropismu) by ale vyžadovalo hlubší komparaci; obecně lze říci předběžně a ve zkratce, že Uexküllovo pojetí je daleko více statické. To je ostatně vidět i na tom, že dosaženou teorií Umweltu již později věcně v podstatě nijak nerozvíjí, pouze ji formulačně inovuje a opět pouze jako hotovou projikuje (jako Driesch) na další celky. Drieschova i Uexküllova projekce pojmové osnovy a teorie, vypracované při biologickém zkoumání a pro jeho potřeby, na celek včetně lidské kultury je něčím, co je v Rádlově postupu nepřípustné a na čem se nejlépe projevuje větší vnitřní dynamika Rádlova biologického myšlení jakožto dynamika právě předchůdného základu samotné pojmové osnovy, se kterou badatel pracuje a může pracovat v určitých podmíněných rámcích; Driesch i Uexküll dospějí k organismálnímu pojetí kultury a zde Rádl představuje pravý opak; nikoli však ale až při pozdějším příklonu k filosofii, ale od počátku: problém zkoumání je problémem i pojmové osnovy, která se mu ukazuje v její vázanosti na konkrétní předmět v „přímém pozorování“ a v kulturně-historické podmíněnosti,

³¹⁵ K Uexküllovi v tomto kontextu srv.: KLIKOVÁ, A. – KLEISNER, K. (eds.): *Umwelt. Koncepce žitého světa Jakoba von Uexkülla*. Amfibios, Práce Katedry filosofie a dějin PřF UK, sv. 4. Pavel Mervart: Červený Kostelec 2006 (zde zvláště stat' M. Stelly a K. Kleisnera).

tedy nehotovosti, provizornosti. Proto i přístup k *dějinám* biologického myšlení je principiálně odlišný u časově souběžných prací Rádl a Driesche.

Morfologii Rádl nechápe v obvyklém významu jako nauku o *tvaru* rostlin a zvířat, zkoumající v zásadě hmotu, ze které je ta či ona část těla složena (např. morfologie hmoty jaderné v tomto smyslu pojednává o tělískách v jádře buňky, morfologie těla o složení z kostí, svalů atd.). Inspiruje se předdarwinovským programem morfologie jako studia *plánovitosti* v tělesné organizaci živých bytostí a chápe tedy morfologii jako nauku o plánu, struktuře. Živé tělo je „takřka samá forma“, ovšem živé formy přírodní se liší „od lidských výtvorů a od forem anorganických“ tím, že jsou „nekonečně složité“. Tato nekonečnost je věcí principiální a souvisí i s fenoménem jedinečnosti: kolik jedinců, tolik různých forem (složených z dalších). Rádl sice občas vyhrocuje důraz na tzv. morfologické zákony, které mají být analogické např. ke struktuře krystalu, ke geometrickým pravidlům či chemickým zákonitostem, to ale pouze v metodické analogii k nim. Je si totiž vědom, že zatímco struktury neživé hmoty nelze dále rozkládat v elementárnější formy, tak živé formy jsou specifické právě nekonečnou rozmanitostí: jejich struktury odhalují a vytvářejí prostor pro další a další. Úkolem biologického poznání má mimo jiné být *pěstování smyslu* pro tuto *rozmanitost*, rozvíjet *schopnost* pro odhalování těchto struktur. A to lze právě jedině prostřednictvím faktu *podobnosti* živých bytostí, díky nimž je jako princip hledán společný *typus*, tj. plán jako jejich společná míra.

Důležitý je tu Rádlův postoj k evoluční myšlence. Darwinova nauka je pro Rádlu epochální událostí pro biologické myšlení především důrazem na dynamiku živého světa a objevem jeho „velkolepé“ *historie* a „jakéhosi pokroku“ ve vývoji života, dále důslednou rehabilitací významu *jedince* a zároveň principiální *jednoty* živého světa prostřednictvím příbuznosti celé dnešní fauny a flóry, která je potomkem starších dob geologických. Rádl ale odmítá dogmatizované formy evolucionistické argumentace, která jednak výsledky získávané principiálně svébytnými metodami (třeba právě ryze morfologickými) pouze převádí na evoluční stromy, a jednak činí z evoluční dedukce zdánlivě jediný průkazný výkladový princip; označuje proto evoluční biologii za „abstraktní kritiku přírody“, proti níž staví právě princip „přímého pozorování“; námitku pak lapidárně shrnuje např.: „ukaz evolucionistovi formu sebe typičtější a pozoruhodnější, on pokrčí rameny a odpoví: podle nauky o přirozeném výběru anebo podle takové onaké jiné formulky se vaše forma dá lehce vysvětliti.“³¹⁶ Je to

³¹⁶ RÁDL, E.: Úvahy, *Hlídky Času* č. 48, 52 a 60: Čas 27, 1913, č. 179, 193 a 225, 2. a 16. července a 17. srpna 1913, s. 5, 5, 7.

pouze deduktivní forma (dodatečného) výkladu, nikoli skutečné poznání věci. Moderní experimentální směry biologie, z nichž sám vychází, chápe Rádl jako podstatnou revizi klasického darwinismu a jako příznak jeho krize.

Moderní experimentální směry jsou ale spojeny zejména s moderní *fyzologií* a „fysiologickým názorem na život“, který ale rovněž v zajetí evolucionistického dogmatismu degeneruje. Viděli jsme též, že postupy srovnávací fyziologie (na příkladě fyziologické optiky) Rádl vymezuje jak vůči mechanicismu a fyzikalismu, tak vůči psychologismu. I ve fyziologickém hledisku klade Rádl důraz na primát „přímého pozorování“, ve kterém se naopak pozorovaný organický výkon nemá redukovat na strukturu. Obecnější úvahy o biologii a jejím předmětu jsou pak vedeny převážně na vztahu morfologického a fyziologického přístupu, z nichž oba jsou principem a jádrem „přímého pozorování“ a tedy i poznání „života“; v poznání musí být udržováno napětí i rovnováha mezi oběma přístupy. Pochybná je jak jednostranná víra, že výkony lze odvodit ze stavby těla, tak „moderní pokusy, stlačovat stavbu těla na domyslitelný důsledek výkonů.“ Výkon a stavba jsou vzájemně nepřevoditelné; studovat „zrak“ tedy znamená studovat *vidění* i *stavbu* oka a vědění o „zraku“ může vznikat jen syntézou obojího; rozdíl mezi lidskou a opičí inteligencí nelze poznávat na rozdílů jejich mozku, nýbrž na základě *vztahu* mezi strukturami mozku a projevy inteligence, atd.

K nějaké jednoznačné formulaci či teorii „života“ ale Rádl nedospívá, a to zřejmě z hlubokých důvodů. O „životě“ lze kvůli vázanosti na „přímé pozorování“ hovořit jen v rámci „konkrétních skutečností“. Rádlovy zobecňující formulace pak znějí poněkud tajemně; tak je život např.: „fyziologicky jakýmsi sdružením několika činností, které se rozvíjejí sice v hranicích jednoho ‚života‘, jsou však v podstatě řadou ‚životů‘ elementárnějších.“; „zrak“ je pak podle toho více než „pouhý úkon“ těla, ale „svérázným životem, jakoby svézákonným účastníkem celkového života jednotlivcova.“ Ostatní činnosti, které můžeme rozpoznávat, jako např. činnost zažívací, dýchání, vyměšování, rozplozování atd., jsou „jakoby zvláštními životy či živočichy, sdruženými v jeden celek.“ Vždyť i např. v různých typech dýchání (plícemi, žábami, vzdušnicemi atd.) můžeme (strukturálně i fyziologicky) rozeznávat odrůdy, druhy, rody jako mezi formami živočišnými. To jsou zajímavé metodické postřehy, které ukazují šíři zkoumaného „fenoménu“, např. zraku. Obecné formulace „života“ jako takového se ale Rádl vědomě vzdává a všechny takové pokusy považuje za nedostatečné; věda sice může dosáhnout nějaké logické formulace života, která je jako by pochopitelná, průhledná, „systémem dnešních nauk vysvětlitelná“, jde ale vždy o redukci (v případě mechanisticko-fyzikalistického výkladu), resp. neprůkazné

zobecnění mimo rámec „přímého pozorování“ (různé verze vitalisticko-teleologických výkladů). Metoda a podmínka „přímého pozorování“, jež poprvé souvisle realizoval ve výzkumech fototropismu, vedou Rádlu k pojetí „názorového empirismu“, který je frontální kritikou empirismu abstraktního, založeného ne novověkém subjekt-objektovém schématu. Názorový empirismus je založen na představě předchůdného spojení myšlení a věci: nikoli redukce či odvození jednoho z druhého, ale napětí mezi nimi. Důsledkem ale je, že pojmová práce je neustále „v pohybu“: experiment s předmětem zkoumání je vždy zároveň experimentem pojmové osnovy. To se rovněž v plné ostrosti ukáže již v raných výzkumech fototropismu.

Rádl již před první válkou dospívá k tomu, že porozumění fenoménu života se odehrává mimo rámec současné vědy, že věda z principu nemá nástroje na jeho obecnou formulaci – proto mj. opakovaně a v různých verzích polarizuje „školskou vědu“ a „vědu laickou“, naivní apod., v níž pramení předchůdné porozumění (osobní pravda, víra apod.) jako bytostný základ a východisko každé „teorie“. Tyto shledané limity školské vědy ale neznamenají, že by Rádl nacházel oporu v nauce nějaké „filosofie“, sám se velmi dlouho brání odlišování vědy a filosofie. A neznamená to rovněž popření možnosti konkrétního vědeckého zkoumání. Paradoxy, ve kterých se Rádl pohybuje, jsou ale příliš patrné a svědčí o nich i meze formulačních možností, na které ve svých pracích narážel a které vedly k nesrozumitelnosti jeho zkusmých pojmů, na niž poukazovali mnozí kritici.

Rádlu jistě můžeme obecně přiřadit k dobovým směrům vitalismu, resp. neovitalismu na počátku 20. století, už z toho důvodu, že sám takovou příslušnost připouštěl: ve zkoumání o fototropismu podle svého vyjádření „naznačil“ vitalistickou teorii (odlišnou od Drieschovy) a stanovisko v *Neue Lehre* označil dokonce přímo za „radikální vitalismus“. V obou případech ale takovou příslušnost formuloval v odstínění vůči převažujícím směrům vitalismu, které jako antipod mechanicismu paradoxně stavěl na stejnou stranu toho typu racionálního („abstraktního“) *empirismu*, k jehož popření svým zkoumáním dospíval. K dobovým tendencím autonomistické, resp. neovitalistické biologie patří Rádl rovněž tím, že v biologickém zkoumání pracuje jako s nezbytným výkladovým faktorem pozorovaných jevů s *niterností* organismu, s faktorem *aktivity*, nepřevoditelné na vnější okolnosti či podmínky a nevysvětlitelné z nich. To je prvek, který charakterizuje celý velký směr biologického uvažování první poloviny 20. století a který se posléze dostává do obranné či latentně skryté pozice (srv. nikoli Uexküllův *Innenwelt*, nýbrž jeho postulované chápání organismů jako „subjektů“, později Portmanova *Innerlichkeit* atd.). Určení „vnitřní síly“ organismu (ve zkoumání fototropismu) a posléze v *Neue Lehre* přímo *nitra*, ze kterého organismus staví své

orgány, je principiální a nutnou hranicí v Rádlově chápání živého. Zůstává ale právě jen hranicí, metodickým předpokladem, který nezobecňuje do formy nějaké „vitální síly“ (jejíž různé verze principelně zamítá v neolamarckovských verzích vitalismu); právě problém tohoto předpokladu se stává dynamickým prvkem dalších posunů pozornosti k této niternosti na sobě samém a posléze tedy, formou takové průběžné sebereflexe na zkoumání předchůdců biologického myšlení, v cestě k programové, na vůli založené filosofii.

Viděli jsme, že zkoumání fototropismu je uzavřeno analogií nutné „vnitřní síly“ organismu a vůle člověka s tím, že se ocitáme na hranicích metafysiky. Rádl si takovou jistě mladistvou a nevyzrálou analogii nechtěl odpustit, narážel na fakt, že bez aspoň takto zkratkovitého zakončení by práce nebyla ucelena. Již v ní jsme viděli ten prvek Rádlova zkoumání, který je nakonec ještě důležitější než oscilování přístupu mezi morfologií a fyziologií (tj. vztahem funkce a formy): předmět pro biologické poznání není pasivním objektem naproti poznávajícího subjektu. Rádl si je zvláštním způsobem vědom a neustále to ve své experimentální práci zohledňuje (počínaje raným zkoumáním smyslových reakcí), že poznává-li jako biolog například „zrak“ organismu, tak jeho vlastní myšlení – jakožto myšlení živé bytosti – je nesené a určováno tím samým jevem, ke kterému se vztahuje. Je to, chceme-li, ryzí hermeneutický moment v biologii. Tato sebereflexivní vztaženost předmětu zkoumání je již principiálně filosofickým postojem, ačkoli takto není hned rozpoznán a artikulován. Ale problémy experimentální praxe a *problémů* pojmové osnovy, které z toho vzcházejí, již přímo vedou k domněle „obecné biologii“, která se ale Rádlovi stává dějinami myšlení a teorií jako na *nitru* založených *událostí*. Rádlův „vitalismus“ je tedy od počátku bytostně *otevřený*, nevytváří uzavřenou formuli teorie života, nýbrž jednak odkazuje na její relevanci jen v rámci konkrétního užití v „přímém pozorování“ daných jevů, a jednak ho vede k dalšímu prozkoumávání dalších předpokladů, na nichž je dosažená a konkrétně použitá pojmová práce možná.

Jak příklonem k programu *autonomie* biologie, tak zásadním spojením *teorie* a *experimentu*, úsilím po „všeobecné biologii“ a koneckonců i rehabilitací *niternosti* jako nutné metodické součásti porozumění zkoumaného předmětu v biologii patří ale Rádl zcela do rámce kontinentální biologie počátku 20. století. Je tu sám jako by důkazem svého vlastního postřehu, že čím větší je úsilí po originalitě, tím silněji je badatel poután ke směrům své doby. Masarykovy filosofické podněty a metodu realismu (v podobě konkrétní logiky) integruje s konkrétním metodickým přístupem v biologickém zkoumání a s dalšími podněty dobové tzv. „filosofie života“ (Nietzsche, Bergson ad.). Viděli jsme, jak byl Rádl svým biologickým hlediskem doveden dokonce k pochybnostem o četných pojmech vycházejících z novověké

přírodovědy, resp. k biologizaci fyzikálních pojmů (světlo ad.). Ovšem tato pouze anticipovaná biologizace fyziky, jak již řečeno, je opět jen krokem v rámci reflexe poznání, v níž je brán v potaz vlastně celý novověký, na fyzikální vědě založený výklad světa. Rádlova kritika pozitivismu, tzv. „objektivní vědy“, má tedy svůj původ v této jeho vlastní experimentální práci. Na této kritice objektivní vědy a jejího zdánlivého pokroku je založeno i jeho zkoumání dějin biologického myšlení: vědu netvoří systémy a doktríny, nýbrž vědecké individuality a jejich osobní pravda, původní přesvědčení, které je teprve dodatečně logizováno. Neexistuje ani žádný tzv. „objektivní“ předmět pro vědu – naše poznání je vždy nesené předchozím porozuměním, je vždy již výkladem.

Některé interprety ještě za Rádlova života překvapilo, že v jeho díle se nacházejí nápadné preexistencialistické motivy a že jeho postupy často nápadně připomínají fenomenologický přístup. Přitom Rádl byl k těmto a dalším soudobým směrům filosofie dost neuctivý: kvůli jejich soustavné pojmové práci je vcelku šmahem zamítal jako symptomy úpadkového intelektualismu moderny. Určité paralely jsou po mém soudu dány na prvním místě Rádlovou zásadní inspirací a dost svéráznou reinterpretací Masarykova „realismu“. Rádl v raném biologickém zkoumání a posléze v „názorovém empirismu“ sleduje program „návratu k věcem“, problém přirozeného světa a světa vědecké konstrukce, problém tělesnosti (jakožto organické *orientace*) ve svém velmi osobitém užití; to k čemu vývoj fenomenologie směřuje – k problému přirozeného světa a historicitě matematické přírodovědy (u Husserla) či k problému tělesnosti – jsou u Rádla přímo vlastní raná východiska v biologické vědě. Tato určitá paralela „věcného“ východiska jako nového základu (formulovaného zejména proti filosofii jako metodologii či logice vědy) není jen zpětnou konstrukcí, nýbrž má své genetické opodstatnění: je to jeden ze zprostředkovaných vlivů Brentanova působení.

Všechny tyto poznámky tu vlastně jen hypoteticky nadhazujeme a vyžadovaly by daleko hlubší reflexi a prozkoumání. Naše sonda do Rádlova raného díla ale podstatně doplňuje jeho intelektuální biografii. Ukazuje se nám v ní daleko plastičtější a bohatší dílo, než jak to umožňovala zúžená optika pouhých východisek pro další, meziválečné působení. Zlom, který přinesla první válka, se nám při našem pohledu do určité míry relativizuje (ačkoli jeho zásadní význam evidentně nelze zpochybňovat). Dost zásadní první zlom představuje totiž již ukončení, resp. náhlé vytracení výzkumu smyslových reakcí. Práce o fototropismu (1903) byla sice první větší publikací velmi mladého badatele na počátku kariéry, ale vlastně už završovala první období, které zahrnuje preliminární formulace všech zásadních témat: morfologické zkoumání, snaha o jeho „logické“ uchopení v principu korelace, rozvrh dějinného zkoumání, výchozí formulace názorového empirismu a autentické opravdovosti;

výzkum smyslových reakcí pak vede na samou hranici „metafysiky“. Následuje dvacetiletí nesmírně rozsáhlých badatelských i společenských aktivit, které jsou vlastně průběžným myšlenkovým experimentem. Orámováno je dvojími velkými *Dějiny*, tj. prvním rozvrhem *Dějiny biologických teorií* (1905) a *Dějiny filosofie* (1932-33): oboje jsou vymezeny distancí od hegelovské traktace dějin myšlení jako logického sledu teorií a obratem k předchůdným životním intencím, které myslitele k jejich formulacím a výkonům vedou. Ty první jsou sice zakladatelským dílem dějin biologie (první větší práce takového vymezení vůbec) a osamostatněním dějinného výzkumu jako alternativy ke spekulativním filosofiím přírody i obecným biologickým, ale zároveň v nich historii jako „objektivní“ vědě Rádl bere půdu pod nohama; důsledný *relativismus* platnosti poznání ahistorická podmíněnost teorií je tu základem pro další zkoumání míry – kritéria a smyslu – díky kterým se vůbec můžeme relativismu dobrat a konstatovat ho: zkoumání niterné „osobní pravdy“ jakožto víry, usměrňující aktivitu. *Dějiny filosofie* jsou pak již vědomou frontální destrukcí intelektualismu; zde již přírodovědu programově opouští, metodickým nástrojem je úvodní rozlišení přírodovědných a tzv. bilančních fakt, vymezení filosofie jako „programu pro reformu světa“ a extrémní konstatování, že v těchto „dějinách“ se nejedná o „minulost“: „Tento spis nejde ve stopách obvyklých dějin filosofie: šlo mi o přítomnost a budoucnost, nikoli o minulost; právě proto se mi minulost objevila ve světle velmi živém.“³¹⁷ V dvacetiletí mezi oběma *Dějiny* se odehrává Rádlův mnohostranný myšlenkový a aktivistický experiment. V *Neue Lehre* (1912) se ještě pokusí novou filosofii přírody anticipovat prostřednictvím exaktních zkoumání struktur nervového systému: podle našeho rozboru a nástinu se ale nejedná o syntézu a završení Rádlových biologických výzkumů (jak tuto práci chápou vesměs všichni interpreti, kteří se raným dílem zabývali), ale pouze o rozpracování *v jednom směru*, vycházejícího ze základnějšího výzkumu orientace. Morfologická struktura je jedním ze zkoumatelných *rozhraní života mezi* niterným zdrojem aktivity a vnějšími podmínkami. Jinou souběžnou cestou je prozkoumávání niterných zdrojů v lidském vnímání a myšlení, nejprve prostřednictvím dějinnosti vědění: v posledním vydaném rozvrhu (1913) tuto dějinnost Rádl již extrémně individualizuje a relativizuje. Následná válka přináší mnohostranné stimuly, které jsou již mimo rámec této studie. Niterný zdroj „osobní pravdy“ se tu ale dostává do problému integrity v „morální“ rovině: rovině *opravdovosti, odpovědnosti a svědomí*, rozepjatých do absolutních rozměrů mimo daný (tj. „jsoucí“) svět a v intenci k tomu, co „má být“. Hluboký základ a oporu Rádl nachází v biblicko-hebrejském pojetí víry jako aktivní

³¹⁷ RÁDL, E.: *Dějiny filosofie*, I, cit. d., 1932, s. VI.

nakloněnosti k činu ve spolehnutí na absolutní „moc“ (která je pak v *Útěše z filosofie* charakterizována jako dokonale „bezbranná“ právě proto, že se neopírá a nelze ji odvodit z ničeho „jsoucího“). Nedořešený vztah „filosofie a vědy“ ustupuje do pozadí v tematizaci – opět dynamicky nedořešeného – vztahu „filosofie a theologie“, resp. pravdy a víry. Konkrétním „předmětem“ Rádlova testování se stane problematika národa: ve vzpomínkovém textu již z doby nemoci označí své práce na tato témata za vůbec nejdůležitější a přednášku *Rasové teorie a národ* z roku 1918 za počátek jeho vlastního směru. Moderní přírodověda zaujímá nápadně ambivalentní postavení: *pozitivní* jako výraz odvážných lidských projektů, programové aktivity reformující svět a ukáznující lidské myšlení; ale *negativní*, když výsledkům, ke kterým dospívá, tuto původní lidskou aktivitu a intenci podřizuje: člověk i s jeho svědomím se stává efemérní záležitostí, nahodilým výhonkem nahodilého, přírodovědou zkonstruovaného světa. V takto dosahovaných a dále vyhocovaných polaritách pak zaujímá stejně ambivalentní, nedořešené a často jen náznakové postavení problematika „života“ a věd o životě. V *Moderní vědě* (1926) reinterpretoval v odporu vůči pozitivismu jako pasivnímu přístupu ke světu přírodovědu jako interpretativní disciplínu; ne náhodou je spis zakončen kapitolou *O životě*, která vesměs jen klade otázky a integruje problém poznání od otázky vztahu života a neživota (pro „neživou“ přírodu máme jen negativní pojem) k otázce lidského ducha, jeho spjatosti i odlišnosti (vykloněnosti) v elementárním porozumění životu.³¹⁸

Dějiny filosofie Rádl zakončuje v typické polaritě apokalyptickým obrazem zániku světa, ve kterém opět proti sobě stojí nahodilý svět zkonstruovaný moderní přírodovědou a do absolutna rozepjaté individuální lidské svědomí, které nemá oporu v ničem z tohoto nahodilého a zanikajícího a vzpíná se k ryze nejsoucímu „má být“; je nápadné, že v celém tomto obrazu mizí téma života, vitality, jež si jinak udržuje status prostředníka: život se realizuje jedině na „hmotě“, ale živé bytosti jsou neviditelné, jsou definovány účelem, k němuž máme přístup prostřednictvím porozumění, intence právě k tomu, co „má být“; právě v těchto myšlenkových figurách se Rádl opakovaně *zpětně* upíná k Drieschově teleologii. V jednotlivých argumentačních figurách Rádl využívá základní hierarchii, na níž se lidské poznání pohybuje: příroda neživá (přírodověda, studující funkcionální závislost jevů, mechanická, objektivizovaná) – příroda živá (biologie, předpokládající účel, teleologická, resp. teleonomická, ale rovněž objektivizovaná) – lidský duch (kultura, předpokládající smysl, přístupný situačnímu individuálnímu porozumění). Rádlovi ale nejde o odlišení těchto

³¹⁸ RÁDL, E.: *Moderní věda. Její podstata, metody, výsledky*. Čin: Praha 1926, s. 249-268.

„oborů“: sám je provádí vždy jen s určitou situační projekcí a v principu se opakovaně distancuje – přes dílčí inspirace – od novokantovských pokusů oddělit od sebe přírodní a duchovní vědy. Stejnou hierarchii pak střídavě promítá i do jednotlivých „oborů“: i na matematické přírodovědě ukazuje aktivní interpretativní prvek, ve většině kulturních věd ukazuje jejich závislost na latentní objektivistické (přírodovědné) osnově, apod. Jde mu o integraci, již ale nakonec vždy jen naznačuje metaforickými vyjádřeními.³¹⁹

Integrační snahu završuje *Útěcha z filosofie*; Rádl pokračuje v tendenci *Dějin filosofie* tím, že „opustil přírodovědu“. „Metafysické důsledky“ odvozuje v postulování „morálního řádu“ a „zákonů morálních“ jako definitivním položení hierarchické optiky *moralita – vitalita* (přístupná prostřednictvím morality) – *sub-vitalita* (o níž vlastně nehovoří, protože „hmota“ [uvozovky užívá Rádl] je spíše „tma kolem ní“). V této struktuře má ale „život“ (vitálnost) opět nápadně ambivalentní postavení. Kapitola o *Živých bytostech* následuje jako jakýsi nový vstup do morální problematiky prostřednictvím „života“ přístupného výkladem nižšího z vyššího: život tu má ale opět objektivně teleologický status (opět s připomínkou Driesche) jako mezičlánek, přístupný jako „neviditelná bytost“ prostřednictvím (již bytostně morálního) porozumění, ale odehrávající se jen na „hmotě“. Po kapitolách rehabilitujících aristotelské pojetí přirozeného pohybu (zhruba řečeno aristotelského vitalismu) následuje klíčová kapitola *Galilei*. Jsou v ní rozvedeny důsledky novověké přírodovědné metody v konstrukci „mrvého“ vesmíru, prostoupení do celé osnovy novověkého myšlení včetně „oborů morálních“ (a včetně biologie či etiky), ve všeobjímající technice i v „objektivní metafysice“; „život“ optikou života morálního ale do této konstrukce v *praxi* nezapadá (objevují se tu základní prvky osnovy *Dějin biologických teorií*) a Rádl se táže po možnosti kompromisu („smíření“) mezi galileovským a aristotelským systémem: to je zase jasná aluze na závěrečnou kapitolu o životě v *Moderní vědě* s výzvou k návratu k Platónovi a Aristotelovi, „ovšem poučeného kritickou prací filosofie nové doby.“³²⁰ Ovšem v závěrečném náčrtu několika poznámek o možnosti myšlení vesmíru „za hranicemi Galileových konstrukcí“ činí Rádl poslední krok, kde jinak integruje vitalitu do tušené vize „pravé metafysiky“ morálního řádu (tj. nikoli objektivní metafysické konstrukce); již to není jen drieschovská teleologická vitalita, prostředkovaná morálním porozuměním, ale integrace morální myšlenky zákona, rozepjatého mezi „nahore“ a „dole“, jež odpovídá, resp. již

³¹⁹ Srv. zvláště závěr statě *Smysl dějin* v publikaci RÁDL, E.: *Národnost jako vědecký problém*. O. Girgal: Praha 1929, s. 7-40 (stat' pod titulem *Natur und Geschichte* rovněž vyšla ve sborníku k šedesátinám H. Driesche).

³²⁰ RÁDL, E.: *Moderní věda. Její podstata, metody, výsledky*. Čin: Praha 1926, s. 268.

odpovídají „orientační smysl živých bytostí“ a „základní projevy Slunce, Země, hvězd“. Rádl rýsuje vitální výklad Vesmíru, neboť naše (morální) myšlení není nahodilé a není konstrukcí, nýbrž je vždy již vitálně orientováno. Vrací se tu, jak jsme již vysvětlili, k nutně přerušnému výzkumu fototropismu, ke zcela ranému východisku Rádlova následného celoživotního projektu. Zda se mu tato životní cesta „opuštění přírodovědy“ zdařila, do jaké míry je poslední metanoia v *Útěše* syntézou či novým průlomem, co může filosoficky znamenat pro nás, ponecháváme v této práci bez odpovědi. Snad ale nebylo beze smyslu ukázat, jaký výzkum a jaká východiska za touto podstatnou komponentou *Útěchy* skutečně stojí.

Útěcha z filosofie je ovšem spis zvláštní a jedinečný v Rádlově intelektuální biografii i v tom, jakou roli sehrával po jeho vydání. Vyžaduje nové zevrubné prozkoumání co do geneze a konstrukce.

III. Svědectví doby bezútěšné

Žijeme s vědomím nebezpečí, jež minulá staletí neznala: komunikace s tisíciletími lidstva se může přerušit; aniž bychom to tušili, můžeme přijít o tradici; úroveň vědomí může poklesnout; veřejnost sdělování může být zrušena. Filosofující tváří v tvář zničujícímu ohrožení, musíme se připravit na všechno, abychom myšlením pomohli lidstvu uchovat jeho největší možnosti. Právě v důsledku katastrofy Západu si filosofování teprve znovu plně uvědomuje svou nezávislost v nalézání souvislosti s počátkem lidství samého.

K. Jaspers, *Filosofická víra*, 1948

III.1. Problematika a problematičnost *Útěchy z filosofie*

III.2. Cesta k *Útěše*: od kongresu k izolaci

III.2.1. Situace války a autentický rozměr konsolace

III.2.2. Příchod nemoci: 1934-1935

III.2.3. V zajetí nemoci a vzpomínek: 1936-1939

III.2.4. O samotě a mezi svými: 1939-1945

III.2.5. Shrnutí cesty k *Útěše z filosofie*

III.3. Poválečný ohlas: zpráva o společnosti

V této části práce se dostáváme k rozboru posledního Rádlova díla, kterým je *Útěcha z filosofie*. Tento vůbec nejvíce kontroverzní Rádlův spis je dodnes obestřen mnoha nejasnostmi i zcela rozpornými interpretačními přístupy. Nestačí nám proto pouhá excerpce některých vybraných motivů a jejich spojení s naším předchozím výkladem, nýbrž chceme tu podat do určité míry samostatný pohled na *Útěchu* jako takovou. V této rozsáhlé kapitole – vlastně samostatné filosoficko-historické analýze – zařadíme *Útěchu* do kontextu doby a situace jejího vzniku a přiblížíme se tak k její interpretaci prostřednictvím podrobné rekonstrukce posledního období Rádlova života a tvorby. V první části (III.1.) otevřeme a pojmenujeme problematiku, spojenou s vydáními a následnou recepcí *Útěchy*, která se odehrávala v několika výkladových liniích. V druhé části (III.2.) analyzujeme situaci vzniku *Útěchy*, Rádlovo onemocnění, tj. co k němu vedlo a jaké mělo následky, Rádlovu tvorbu z této doby a osoby, které k tomuto kontextu patří. Třetí část (III.3.) pak věnujeme dokumentaci první vlny ohlasů na *Útěchu* v poválečné době.

III.1. Problematika a problematičnost *Útěchy z filosofie*

Nejprve je třeba objasnit, proč vlastně věnovat tak zevrubnou pozornost jedné útlé knížce, tak malé v porovnání s ostatním Rádlovým rozsáhlým životním dílem? *Útěcha z filosofie* je prací zcela výjimečnou jak v Rádlově díle, tak v širším rámci české filosofie. Její text vznikl v letech 1941-42 v samotě a po mnohaletém odloučení od okolního světa jako „filosofický odkaz“ ve formě jakési poslední filosofické zповědi. Byla psána v osobní *situaci* a z *pozice* zcela radikálně odlišné od Rádlova dřívějšího postavení ve veřejném prostoru společensky angažovaného reformistického aktivismu. Od díla a spektra aktivit těsně předcházejících onemocnění ji tedy dělí časová i situační césura, která se pochopitelně promítla do její formy i obsahu. Jednotlivá hodnocení i celkový akcent knihy jsou proto leckde v příliš nápadných až provokujících rozporech s některými dosti odlišnými postoji v pracích meziválečného období. Odstup od víru časových událostí a výrazně kontemplativní ráz tu však Rádla zároveň vedly k úsilí po syntéze, kterou jinde v jeho díle nenacházíme. Nejde ovšem o „syntézu“ ve smyslu spojení a shrnutí toho, co již bylo dříve napsáno a vykonáno, nýbrž právě o nový tvůrčí produkt vzpomínek a především radikálního odvozování „metafysických důsledků“. Extenzitou tak jde sice o dílko útlé, intenzitou však ve zcela novém myšlenkovém i specifickém literárním hávu proniká a spojuje *všechna* podstatná témata a oblasti, kterými se Rádl během svého života zabýval. Tím je *Útěcha z filosofie* v Rádlově díle opravdu jedinečná a přístup k ní tak vlastně zároveň rozhoduje, podmiňuje i objasňuje přístup k celému Rádlovu komplikovanému myslitelskému zjevu.

Poválečné trojí vydání *Útěchy* je navíc zajímavým svědectvím doby, podnítilo a rozpoutalo širokou vlnu reakcí a stalo se integrální součástí poslední svobodné filosofické diskuse před rokem 1948, v níž se profilyvaly postoje všech tehdejších myšlenkových směrů. *Útěcha* představuje tedy i tento Rádlův sice již posthumní, ale konkrétně působící kulturně-historický vklad do českých intelektuálních dějin v jednom z jejich nejdramatičtějších období. Byla nejčtenější a tedy i nejvlivnější Rádlovou prací po autorově smrti a měla tedy určující vliv na recepci Rádlova filosofického dědictví v celé druhé polovině 20. století. Historicky nadto patří jistě k nejčtenějším českým filosofickým knihám vůbec. *Útěcha* byla a je čtena i těmi, kteří jinak s Rádlovým dílem nepřijdou do hlubšího kontaktu, a stala se v tomto smyslu obecným kulturním statkem, nejen filosofickým, ale – z jistého hlediska možná především – i literárním a uměleckým. Jinými slovy, Rádlova *Útěcha z filosofie* patří ke klasickému kánonu české filosofické literatury 20. století.

Široce čtenými a proto klasickými se často stávají práce útlé a přitom literárně poutavé, myšlenkově výrazné a lidsky silné – a přesně tato kritéria Rádlova poslední práce splňuje beze zbytku. Je osudem klasických děl, že vyvolávají rozporné reakce a že se na jejich pozadí profilují různorodé postoje, což o *Útěše* také platí měrou vrchovatou. Klasická díla ovšem následně též obvykle provází pozornost badatelů, kritické edice a příslušná speciální historická zkoumání. A v tomto ohledu má zkoumání *Útěchy z filosofie* z nejrůznějších příčin dodnes ještě docela vážné rezervy a stále ještě kolem ní existují pověstná bílá místa. A v tomto bodě proto navazuje naše zkoumání. Podrobit *Útěchu* novému, zevrubnému a mnohostrannému zkoumání včetně historického kontextu, studia rukopisu a dalších dostupných pramenů, považujeme proto nejen za možné, ale dokonce za potřebné a užitečné. Takové zkoumání může významným způsobem prohloubit bádání o českých intelektuálních dějinách minulého století, může pomoci rozřešit aspoň některé ze sporů a extrémních hodnocení ve vztahu k *Útěše*, dále může snést podstatné podklady pro kritické či opravené vydání, a v neposlední řadě snad může podat nový základ pro vlastní interpretaci *Útěchy* ve vztahu k Rádlovu dílu jako takovému. Toto vše je tedy naším cílem v následující studii.

Útěcha z filosofie vznikala od podzimu roku 1941 do května 1942, vydána byla až po válce v březnu 1946, po okamžitém rozebrání nákladu následovalo další vydání v září téhož roku a pak ještě třetí v březnu 1947. Za edičním zpracováním rukopisu a jeho tehdejší publikací v legionářském nakladatelství *Čin* stál Josef Navrátil, který ve vydavatelské poznámce také přiblížil okolnosti vzniku rukopisu.³²¹ Únor 1948 zabránil plánovanému novému vydání dalších Rádlových prací. Podobně i nástup normalizace po srpnu 1968 znemožnil plánované vydání *Dějin filosofie* (a snad i jiných prací) a podařilo se vydat narychlo v nakladatelství *Mladá fronta* (v edici *Váhy*) znovu pouze *Útěchu z filosofie*. Ta pak vyšla ještě po dalších pětadvaceti letech v nakladatelství *Svoboda* roku 1994, nově opravená podle rukopisu. Obě tato vydání, z roku 1969 a 1994, se uskutečnila zásluhou Ladislava Hejdánka a s jeho doslovem, v druhém případě vlastně významnou interpretační statí.³²²

³²¹ RÁDL, E.: *Útěcha z filosofie*. Čin: Praha 1946^{1,2} [doslov NAVRÁTIL, J.: Poznámka vydavatele, s. 101-103], Čin: Praha 1947³ [doslov NAVRÁTIL, J.: Poznámka vydavatele, s. 97-99; Poznámka k třetímu vydání, s. 99]. Dále v poznámkách jen jako *Útěcha 1946* a *Útěcha 1947*. Více k J. Navrátilovi srv. níže.

³²² RÁDL, E.: *Útěcha z filosofie*. Mladá fronta: Praha 1969⁴ [doslov HEJDÁNEK, L.: Emanuel Rádl 22.12.1873–12.5.1942, s. 73-74], Svoboda: Praha 1994⁶ [doslov HEJDÁNEK, L.: Filosofický odkaz českého myslitele, s. 78-91]. Dále v poznámkách jen jako *Útěcha 1969* a *Útěcha 1994*. Pokud to daný citát nevyžaduje jinak, odkazujeme na *Útěchu 1994*, protože se jedná o vydání nejnovější a relativně nejpřesnější. Důležité je, že toto vydání bylo nově porovnáno a opraveno podle dochovaného rukopisu. Rukopis patří do té části pozůstalosti, kterou po Rádlově smrti převzal a následně dále

Mezitím roku 1980 vydal Erazim Kohák v Bostonu pro interní pedagogické účely svůj anglický překlad *Útěchy* s vlastní předmlouvou; tento překlad využíval ve výuce např. i J. M. Lochman v Basileji a možná i další.³²³ Roku 2000 se na pultech objevil reprint druhého vydání *Útěchy*, vydaný nakladatelstvím *Votobia*,³²⁴ a konečně roku 2002 vyšel v rámci antologie českých filosofů 20. století úplný německý překlad od Markuse Sedlaczeka s edičním zpracováním a doslovem Ludgera Hagedorna.³²⁵ Pro úplnost ještě dodejme výslovně, že za celých čtyřiapadesát let, od roku 1939 do roku 1993, byla *Útěcha z filosofie* zároveň *jedinou* vydanou Rádlovou publikací.³²⁶

Hlavním tématem *Útěchy z filosofie* je výklad a obhajoba normativní platnosti „morálního řádu“ jako zdroje smysluplnosti nejen individuálního lidského života a kulturně historické souvislosti, ale i poznání jakékoli skutečnosti. Problematika *Útěchy* proto není etická, ale v podstatě a důsledcích ontologická, týká se lidského výkladu universa jako takového. Jejich šest výkladových kapitol je sevřeno *Předmlouvou* a posledním jednostránkovým filosofickým, platónsky inspirovaným obrazem *Ideje* v podobě dvou filosofických mýtů. První kapitola (*Morální svět*) určuje hlavní téma platnosti, bezbrannosti a

zachoval Josef Navrátil. Od jeho dědiců si tehdy rukopis zapůjčil Rádlův synovec Vladimír Rádl, který jako jeden z mála po celá desetiletí měl povědomost o existenci zmíněné části pozůstalosti. V. Rádl s velikou péčí provedl srovnání dosavadních vydání s dochovaným rukopisem. V novém vydání se proto objevila řada oprav, zejména co se týče zvýraznění (kursiv), členění do odstavců, umístění nadpisů podkapitol, interpunkce apod. Přesto se ani toto vydání z roku 1994 nevyhnulo chybám a nepřesnostem, někde i nově vzniklým. Zejména se však nejedná o vydání kritické, nýbrž ryze čtenářské. Srovnávací práce byla vykonána spíše na základě určitého entuziasmu, než podle nějakých přísných textologických principů, které by musely zohlednit i škrty, vkládané části, různé fáze vzniku rukopisu apod. Chybí rovněž jakýkoliv kritický komentář o rukopisu a způsobu oprav.

³²³ RÁDL, E: *Consolation from Philosophy*, Boston University 1980 [interní překlad pro potřeby studentů na Boston University; z *Útěcha 1946* přeložil a anglickou předmlouvou uvedl Erazim Kohák].

³²⁴ RÁDL, E: *Útěcha z filosofie*. *Votobia*: Praha 2000⁷ [reprint druhého vydání, průvodní text o autorovi a knize jen na zadní straně desek].

³²⁵ RÁDL, E: *Trost der Philosophie*, in: *Tschechische Philosophen in 20. Jahrhundert. Klíma, Rádl, Patočka, Havel, Kosík*, ed. L. Hagedorn, Stuttgart – München 2002, s. 87-208 [z *Útěcha 1994* přeložil Markus Sedlaczek]; srv. závěrečnou studii HAGEDORN, L.: *Philosophische Amplitude*, in: *tamtéž*, s. 417-455. V ediční poznámce k tomuto vydání (*tamtéž*, s. 464-465) se však zcela chybně uvádí, že roku 2000 vyšlo v nakladatelství *Votobia* doplněné a revidované vydání; jde o zjevný omyl, neboť *Votobia* přetiskla pouze levný reprint druhého vydání bez jakékoli sebemenší úpravy.

³²⁶ Roku 1939, tedy již delší dobu po Rádlově odmlčení, vydal Jaroslav Šimsa v reakci na okupaci, nedlouho před vypuknutím války a svým zatčením samostatně dvě Rádlovy statě z roku 1918 pod titulem *Věda a víra u Komenského*. Roku 1993, tedy téměř souběžně s *Útěchou*, pak konečně znovu vyšla *Válka Čechů s Němci* na podnět historika R. Kvačka (který byl v ediční radě nakl. Melantrich) a s doslovem L. Hejdánka. Srv. RÁDL, E.: *Věda a víra u Komenského*. Ymka: Praha 1939 [předmluva ŠIMS, JAROSLAV: Úvodní poznámka vydavatelova, s. 3-5]; RÁDL, E.: *Válka Čechů s Němci*. Melantrich: Praha 1993² [doslov HEJDÁNEK, L.: *Národ: ideologie či idea?*, s. 274-287].

závaznosti morálních zákonů. Druhá kapitola (*Živé bytosti*) představuje odlišný vstup do ontologické problematiky morálního zákona jako „vlády“ prostřednictvím výkladu života. Kapitoly třetí (*Poznámky k Aristotelovi*), čtvrtá (*Konec morálního řádu?*) a pátá (*Renesance*) rozvíjejí zavedenou ontologickou problematiku na pozadí filosofické a náboženské civilizační souvislosti od počátků vzdělanosti do raného novověku. Konečně šestá kapitola (*Galilei*) sjednocuje, syntetizuje historickou a ontologickou optiku, popisuje regres novověké vědy a filosofie k všeprostupující moderní technice a obloukem se vrací se k výkladu metafysiky jako hledání „pravé skutečnosti“. Pro celkovou úvodní charakteristiku *Útěchy z filosofie* můžeme z jiného úhlu pohledu jmenovat tři její vnitřně propojené roviny, které ji specifikují a do značné míry odlišují od jiných Rádlových prací:

1. Přímočarý *metafysický* zájem. I dřívější Rádlovy práce se vyznačovaly ohledem na věčné otázky a „metafysickými“ hledisky, jež jeho práce rámovaly anebo pronikaly – často jen metaforicky či v literární zkratce – v krajních či rozhodujících krocích jeho argumentace. Tyto práce však přesto byly zaměřeny primárně na konkrétní problémy vědy, filosofie, náboženství a veřejného života, s velice aktualizovaným, situačním a přímo diskusním či polemickým zahrocením, z dnešního hlediska často až příliš lokálním a časovým. Exaltované důrazy na praktičnost filosofie a její reformní funkci tu metafysický zájem velmi zastiňují. V *Útěše* naproti tomu Rádl opouští jakoukoli přímou aktualitu. Ani nemůže jinak, neboť (naštěstí) „neví skoro, co se ve světě děje“,³²⁷ a přistupuje přímo k úvahám o věčných otázkách a metafysice, která je s úctou charakterizována jako „věda nepraktická“ a následně v Boëthiových stopách jako „královna věd“.³²⁸ Spis podobného typu jako je *Útěcha* by Rádl v době svého největšího reformistického zanícení pravděpodobně označil za nepraktické a intelektualistické rozjímání, které nám nemá co říci v našich zápasech; ostatně stačí zalistovat v *Dějínách filosofie* na výklad věnovaný Boëthiovi...³²⁹

Apologie a hledání předpokladů pro *novou metafysiku*, jež se otevřeně hlásí k odkazu evropské anticko-křesťanské metafysické tradice, tvoří celkový explicitní rámec *Útěchy*. Tématem metafysiky má být pravá (vládnoucí) skutečnost, která „*jest* (vládne)“ dříve než člověk, nelze ji proto odvozovat z lidské podstaty ani racionálními prostředky konstruovat; Rádl pravou skutečnost zároveň charakterizuje jako „morální“.³³⁰ Hned první kapitola je proto

³²⁷ *Útěcha* 1994, s. 5.

³²⁸ *Útěcha* 1994, s. 61.

³²⁹ RÁDL, E.: *Dějiny filosofie I. Starověk a středověk*. J. Laichter: Praha 1932, s. 252-254 (dále jen jako *Dějiny filosofie*).

³³⁰ *Útěcha* 1994, s. 62.

věnována charakteristice morálního světa a morálních zákonů, vládnoucích nad člověkem jako jeho poslání a autorita. Morální svět je pravým zdrojem myšlení, jednání a poznání jedince, ale v důsledku i celé sociální koherence a historické civilizační souvislosti. V závěru je pak obhajoba metafysiky spojena s kritikou racionálního konstruktivismu v „oborech morálních“ a obraznou připomínkou platónských *idejí* nikoli jako představ či obsahů vědomí, nýbrž jako mimolidského principu poznání a (morálního) jednání.

Podstatnou součástí Rádlova nového hledání jakési *metafysiky morálního světa* je jeho dimenze *historická*. Vrcholné vyjádření nachází Rádl v klasické, platónsko-aristoteléské metafysice a v evangeliu, personifikována je tedy pravá metafysika v osobách Sókrata a Ježíše, z nichž oba zastupují platný zavazující vzor. Význačný prostor Rádl věnuje zdůrazňování věčné kontinuity a hodnotové spjatosti obou těchto sloupů evropského myšlení – *klasicko-antického* a *biblicko-křesťanského* – s nejstaršími zdroji starověkých civilizací. Středověký umírněný realismus pak představuje nikoli završení, nýbrž poslední odkaz *soudržnosti* obou větví a genetické „morální“ spjatosti se starověkými civilizacemi; tato soudržnost je personifikována v Tomáši Akvinském a její pozdní ohlas přesahuje až k tridentské době, tzn. že je konzervována ještě i v některých duchovních hodnotách baroka. V líčení „proudu vzdělanosti“ Rádl proto relativizuje zlom mezi pozdní antikou a středověkem, zatímco rozhodující historickou césuru klade do pozdního středověku. A dále naopak zcela popírá představu renesance jako návazání na antické hodnoty. *Nominalistickou* kritikou a světskostí *renesance*, personifikovaných V. Occamem a Galileim, počíná regres, na jehož konci se nacházíme. Odkaz *reformace* jako iniciačního historického fenoménu se v kompozici *Útěchy* vůbec nevyskytuje, reformace je uvedena pouze jako zrcadlový symptom úpadkového (světského) renesančního katolictví.

2. Podstatná *biologicko-vitalistická* argumentace. Rádlovo meziválečné období se vyznačovalo odvratem od přírodovědecké a biologické problematiky. Svůj obrat Rádl sám několikrát podrobil reflexi a K. Pechoč ho výstižně charakterizoval – podle Rádlova vyličení Sókratovy pozice v *Dějínách filosofie* – výrazem „*zády k přírodě*“.³³¹ V pracích této doby, aktivismem a sociálně-reformním zájmem inspirovaných, opakovaně a v různých verzích staví „říši ducha“ a z ní vycházející disciplíny proti mechanistické či pozitivistické (přírodo)vědě a rovněž proti biologismu a jeho přenášení do duchověd. Vyvrcholením této tendence bylo odlišení fakt přírodovědeckých a fakt bilančních v úvodu *Dějiny filosofie*.³³²

³³¹ PECHOČ, K.: *Zády k přírodě*, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 318-337; *Dějiny filosofie I*, 1932, s. 135.

³³² *Dějiny filosofie I*, 1932, s. 12nn.

V úvodu *Útěchy* pak Rádl připomíná, že opustil přírodovědu, ovšem poté dodává, že „jedná často o živých bytostech“.³³³ Je jim pak věnována celá druhá kapitola jako jakýsi nový vstup do metafysické problematiky. Problém *života* je tu náhle použit jako pozitivní argument pro výklad *vlády* v analogii k vládě morálního řádu. Výklad a obhajoba Aristotelovy vitalistické teleologie pak tvoří jednu z podstatných osnov *Útěchy*. V samotném závěru spisu, kde jsou hledány *předpoklady* pro novou filosofii, zcela ustupuje argumentace křesťanstvím či morálním řádem a do samého středu pozornosti se dostávají problém vztahu *vesmíru a života* a východiska v Rádlově vlastním raném biologickém experimentálním zkoumání. Tak silný návrat ke svým biologickým výzkumům a „vitalistické“ argumentaci nenacházíme v žádném ze spisů předchozího období a ve struktuře *Útěchy* tento její prvek nelze přehlédnout.

3. Výrazný *kontemplativní* ráz. Rádlova díla z mládí i meziválečného období se rozhodně nevyznačují nějakou sentimentalitou, a už vůbec ne nějak zvlášť zdůrazňovaným vztahem ke svému prožívání a starším pracím. Dokonce lze říci, že Rádl se ke svým vlastním knihám choval vždy pozoruhodně macešsky: jen co nějakou dopsal, vrhal se na další, a už se k té starší vůbec nevracel, pokud k tomu nebyl zvenčí vyprovokován. Velice málo a jen ve střípkách se vyjadřuje o sobě a o svém myšlenkovém vývoji; jeho životem jsou tyto knihy samy, resp. to, co ho vedlo k jejich psaní. V útloucké *Útěše* se toho najednou o Rádlově životě, mládí, myšlenkovém spění, studiu, literárních vlivech a pozdějších myšlenkových zápasech dozvídáme více, než v celém jeho rozsáhlém předchozím díle. Celý věcný obsah *Útěchy* – hledání předpokladů pro novou metafysiku, historizující exkursy i biologická argumentace – je formulován *prostřednictvím* sebeprožívání, vzpomínek a kontemplativních rozhovorů s „tichými návštěvami filosofů“; „navštěvovali mne filosofové zašlých dob, rozmlouvali, vykládali, přeli se se mnou, a já jsem takovým způsobem mohl žít tou filosofií, kterou jsem za bývalých časů míval rád.“³³⁴ Text je pak protkán literárními obrazy a metaforami, filosofickými mýty a nostalgickými vzpomínkami. Rádl se nezříká sentimentality ani v podobě explicitních povzdechů.

Konkrétním vodítkem pro literární tvar i titul knihy byl Rádlovi Boëthiův osud a situace, ve které podle tradice sepisoval svou *Filosofii utěšitelku*: izolace od veřejného prostoru v ochraně a bezpečí domova se i Rádlovi stává doživotním „vězením“. Rádlova *Útěcha* v širším slova smyslu patří k tradici konsolační literatury,³³⁵ její četba vzbuzuje

³³³ *Útěcha* 1994, s. 6.

³³⁴ *Útěcha* 1994, s. 5.

³³⁵ Jana Nechutová uvádí v úvodu práce o konsolační literatuře antiky a středověku, že Rádlova *Útěcha z filosofie* konsolací v pravém slova smyslu není (tj. v rámci literárního kánonu), ale přesto

atmosféru Platónovy *Obrany Sókrata* a ještě více *Faidóna*, Augustinových *Vyznání*, Komenského *Labyrintu* či Pascalových *Myšlenek*. Ostatně na každé z těchto děl si Rádl v textu s povděkem vzpomene, nejvýrazněji na Platóna: „A proto jsem v dobách své nemoci znovu a znovu pročetl Platónovo vypravování o Sókratovi, o jeho odsouzení, víře v nesmrtelnost, jistotě, že pravda jest pánem lidí, nikoli služebníkem.“³³⁶

Uvedené evidentní rozdílnosti od předchozího díla, na něž kritici opakovaně poukazovali a poukazují, však zároveň nemohou zastřít typicky „rádlovské“ styčné body. K většině jednotlivých míst Rádlovy *Útěchy* můžeme v předchozím díle nalézt místa analogická; to platí i o Rádlových puritánských a extrémně konzervativních názorech na některé společenské otázky (vztah k moderní literatuře, k ženské emancipaci apod.). Odlišnosti ve filosofických hodnotících soudech přitom nejsou v rozporu s tím, jak bylo nahlíženo i dříve na některé Rádlovy práce. Již předváleční interpreti a kritici Rádlovi vyčítali nestálost v soudech, časté radikální obraty a naprosto situační, až manipulativní zacházení s mysliteli. V tomto ohledu *Útěcha* představuje jen další krok v Rádlových častých a obvyklých obrazech. Míra vnitřní souvislosti či hlubší kontinuity, která se za těmito vnějšími situačními obraty skrývá, byla diskutována již před válkou (a dokonce již i před první válkou) a *Útěcha* zde jen vytvořila nový stimul a úhelný kámen, jenž však nakonec tyto starší diskuse zcela překlenul a výrazně zastínil. U Rádla byl rovněž vždy – i jeho odpůrci – vysoce oceňován velmi osobitý, poutavý a čistý literární projev, dále nestrojená přímost, se kterou se vrhal do myšlenkových zápasů, a také schopnost dotknout se hlubokých otázek a pohnout čtenáře k novým pohledům. Ani v tomto ohledu nepředstavuje *Útěcha* výjimku, spíše v nové situaci tuto tendenci znovu potvrdila. A konečně – pokud se podíváme na dobové ohlasy – každá Rádlova významnější kniha i dříve představovala určité překvapení nejen pro vzdálenější kritiky, ale zejména i pro jeho nejbližší okolí; a každá se setkávala s velice rozpornými až protichůdnými hodnoceními, která často radikálně rozdělovala interesovanou veřejnost. Tedy i v tomto ohledu *Útěcha* v jakési hyperbole jen potvrdila způsob Rádlova působení. Že Rádl dokázal takto svým typickým osobitým stylem nakonec nově promluvit ještě do poválečné situace, čtyři roky po své fyzické smrti, patří ke zcela jedinečnému završení jeho života a působení, celého jeho jedinečného zjevu.

právě její četba v roce 1989 ji přivedla ke studiu historie útěch; NECHUTOVÁ, J.: *Úděl a útěcha*. Eman: Heršpice 1995, s. 10. Ve vztahu k tradici Boëthiovy *Útěchy* pak o Rádlovi píše též Anežka VIDMANOVÁ: Boëthius a Čechy, in: BOËTHIUS: *Poslední Říman*. Vyšehrad: Praha 1982, s. 44n.

³³⁶ *Útěcha* 1994, s. 13; dále srv. s. 8 (Augustin), s. 52 (Pascal a Komenský).

Vidíme tedy, že silná vnitřní napětí a rozpory, charakterizující Rádlovu osobnost a jeho dílo, jsou *Útěchou z filosofie* jen nově a vyhoceně manifestovány. Její vnitřní ambivalence se pak projevuje i ve dvou základních a protichůdných interpretačních směrech, které v recepci *Útěchy* můžeme identifikovat od počátku až do dnešní doby. Pro první směr *Útěcha* znamená syntézu, završení a novou výzvu k radikální reflexi Rádlova díla a jeho filosofických důsledků. V druhém směru je *Útěcha* chápána jako určitý myšlenkový úhyb z původního směřování, svého druhu senilní filosofické nedopatření.

K prvnímu interpretačnímu směru patří již monografie Z. Kožmína, který ve vrcholné partii své práce věnoval rozboru *Útěchy* samostatnou kapitolu *Útěcha z filosofie pokusem o synthesu*.³³⁷ Kožmín přitom usiluje o vyrovnané hodnocení *Útěchy* v jejich rozporech i souhlasech s předchozím dílem. Nejprve se věnuje Rádlovu pojetí konstruovaných pojmů, jehož proměna prý zarazí každého, kdo zná jeho formulace z období mezi světovými válkami a jež je protikladem *Dějin filosofie*. Menší překvapení však podle Kožmína skýtá při pohledu na Rádlovy logické teze v období biologickém, připomíná zejména noetická stanoviska a pojetí „realismu“ v přepracovaných *Dějinách biologických teorií* z roku 1913 a dalších studiích těsně předcházejících první válce. Proto se mu *Útěcha* celkově jeví jako „synthesa obou časově a věcně různých filosofických postojů“. V pojetí skutečnosti Kožmín dále znovu konstatuje Rádlovův návrat k noetickým východiskům „umírněného realismu“ (v scholastickém smyslu) v raném období. Poté se Kožmín zaměřuje na Rádlovu rehabilitaci teologie katolické a původní scholastiky (oproti nepříznivě hodnocené teologii protestantské, zosobněné Kirkegaardem). *Útěcha* podle něho jasně znovu ukazuje, jak Rádlovo dřívější nadřazení teologie filosofii bylo závislé na úsilí „uvést jednajícího člověka přímo pod vládu idejí a jak toto nadřazení bylo učiněno za účely filosofickými“. Proto ho nepřekvapuje synonymické užití teologie a metafyziky, neboť obě slouží jednomu morálnímu řádu. Nakonec si Kožmín všimá, jak jsou *Útěchou* uvedeny do hluboké příbuznosti *život a morálnost*; Rádlovi se prý v posledku „morálnost ztrácí v životě“, zároveň však Kožmín konstatuje, že o poměru vitálnosti a morálnosti v *Útěše* „není vždy shoda“. V její struktuře vyčnívají vitalistické kapitoly (*Živé bytosti* a *Poznámky k Aristotelovi*), příkře dualistický platónský závěr (kapitola *Idea*) pak z textu „nevyrůstá dosti organicky“, a proto prý „synthesa není dosti skloubena vnitřně ani vnějšně“. Takovou neskloubenost – a to je tu podstatné – však nepovažuje Kožmín za nedostatek či nedodělek poslední práce, nýbrž za výraz neuralgického bodu celého Rádlova

³³⁷ KOŽMÍN, Z.: *Ústřední principy Rádlovy filosofie*. Filosofická fakulta UK: Praha 1948, s. 142-152. Kapitulu tvoří čtyři oddíly: 1. Proti pojmovým konstrukcím, s. 143-145; 2. Obnovená víra ve skutečnost, s. 145-147; 3. Theologie a metafyzika, s. 147-149; 4. Život a morální řád, s. 149-152.

filosofování: „Plnou synthesou tedy Útěcha z filosofie není, nýbrž jen náznakem cest, na nichž by synthesesa mohla být hledána. Zdá se, že to nebylo zaviněno jen nedostatkem sil autorových, nýbrž že také sama Rádlova filosofie svou takřka bytostnou neuzavřeností a svou dalekou rozbíhavostí neposkytovala dosti předpokladů pro poslední sevření. Závěr z Rádlovy filosofie býval skoro vždy odsunut do čtenáře nebo posluchače, na jehož svědomí bylo apelováno. A tak i Útěcha, jsouc synthesou, uzavírá v sobě jen filosofické otázky. Otázky věčně otevřené a věčně vystavené prudkým dotykům lidské touhy.“³³⁸

Ambivalentní a svou vnitřní tázavostí bytostně filosofický výraz *Útěchy*, jež v uvedeném závěru vystihl Kožmín, inicioval k vlastním filosofickým projektům Jana Patočka a Ladislava Hejdánka. Jan Patočka věnoval *Útěše* hned po jejím vydání několik recenzí, ve kterých postupně vyzdvihl *Útěchu* jako filosoficky nejvýznamnější vyústění jednoho směru v tradici českého humanismu, kriticky se vymezoval vůči Rádlovi metafyzickému (pozitivnímu) platonismu a obhajoval aktuální filosofický přínos knihy vůči některým kritikům.³³⁹ Souběžně ještě roku 1947 Patočka rozpracoval knihu *Věčnost a dějinnost. Rádlův poměr k pojetím člověka v minulosti a současnosti*, která měla být souvislou odpovědí na *Útěchu* a novým příspěvkem do diskuse. Východiskem je Patočkovi Rádlův pokus o obnovu klasických metafyzických koncepcí prostřednictvím platonizujícího a moralizujícího vitalismu a jeho výklad Sókrata. Srovnával existencialistické a platonizující motivy u Rádla a jeho současníků, kteří šli podobným směrem, a text mu přerostl v kritiku různých současných forem existencialismu a ve vlastní interpretaci Sókrata jako původce objevu lidské dějinnosti a pojetí člověka v jeho nehotovosti, na rozdíl od Rádlova údajného metafyzického platonismu, kladoucího nad lidský život jednotu ideového, morálního světa. Text však zůstal nepublikovaným rukopisným torzem, byť v dosti pokročilém stádiu rozpracovanosti.³⁴⁰ Autor se k němu vrátil po odchodu z univerzity na počátku 50. let, tentokrát však jeho podněty rozpracoval v novém projektu pod titulem *Negativní platonismus*. Z projektu z let 1950-53 zůstala jedna dokončená stejnojmenná studie (věnovaná Boženě Komárkové) a množství fragmentů v různém stádiu rozpracovanosti. Rádlovo jméno zde již

³³⁸ KOŽMÍN, Z.: *Ústřední principy Rádlovy filosofie*, 1948, s. 152.

³³⁹ Tyto recenze patří do kontextu předúnorových reakcí na *Útěchu*, citujeme je proto podrobněji níže.

³⁴⁰ Text byl sice publikován v rámci samizdatového Archivního souboru prací Jana Patočky, poté roku 1990, dále v rámci Sebraných spisů, ale relevantní vydání s nahrazením chybějících úvodních kapitol jednou z recenzí a s objevnou analýzou původu rukopisu od Filipa Karfíka pochází teprve z roku 2007: PATOČKA, J.: *Věčnost a dějinnost. Rádlův poměr k pojetím člověka v minulosti a současnosti*. OIKOYMENH: Praha 2007 [doslov: KARFÍK, F.: Ke vzniku a kontextu Patočkovy Věčnosti a dějinnosti, s. 125-135].

sice explicitně nezaznívá, nicméně přímá návaznost Patočkovy základní pozice na toto původní vyrovnávání se s Rádlovou *Útěchou* a tradicí českého humanismu je velice zřetelná a proniká i do jednotlivých formulací.³⁴¹ Fragmentárně se sice Patočka vracel k Rádlově *Útěše* i v pozdním období, zejména v některých přednáškách, otázka však spíše stojí, do jaké míry se v pozdním díle filosoficky sám blíží Rádlovým pozicím (stále intenzivnější zakoušení krizových momentů doby a určitého typu osobní izolace) ve fenomenologických výkladech moderní vědotechniky, ve svých filologicky erudovaných a fenomenologicky založených návratech ke zdrojům platónsko-aristotelské metafyziky, v nové tematizaci odkazu evropské tradice a místa české filosofie v ní a v otevření problému filosofické odpovědné angažovanosti.

Na základě podnětů, vycházejících z Rádlovi blízkého evangelického prostředí i Patočkova poválečného pedagogického působení na univerzitě, navazuje na Rádlovo filosofické směřování a jeho důsledky v *Útěše* Ladislav Hejdánek. Výslovně označuje Rádla za pro sebe nejvýznamnějšího filosofa a k jeho dílu se celkově vztahuje optikou *Útěchy* jako syntézy. Zároveň ji podle něho nelze filosoficky relevantně chápat bez ohledu na předchozí vývoj, zejména v linii od *Dějiny vývojových teorií* k *Dějinnám filosofie*, které ve vztahu k *Útěše* na rozdíl od jiných autorů vůbec nestaví do protikladu. Tuto pozici výstižně shrnuje: „Proto není *Útěcha* klíčem, nýbrž pouze úvodem k podstatě Rádlových filosofických pozic, které se pokoušel formulovat v celém svém životním díle a které v nejednom bodě musel i revidovat. Je však přesto pozoruhodným pokusem o myšlenkovou syntézu, kterou v takové šíři nikde jinde v jeho díle nenajdeme.“³⁴² Univerzitní vzdělání zakončil Hejdánek roku 1949 dizertací o ontologických předpokladech pojetí pravdy a svůj vztah k Rádlovi myslitelskému odkazu si pak jako určité vyrovnání a odrazový můstek pro své vlastní filosofické směřování vyjasnil v práci *Rádlovo pojetí pravdy* z roku 1952.³⁴³ Ani tato práce, psaná bez vyhlídek možného vydání pro privátní potřeby a blízké přátele, nebyla publikována. Hejdánek tu poprvé zřetelně formuloval princip svého navazování na Rádla, podle něhož chce Rádlovy teoretické

³⁴¹ PATOČKA, J.: Negativní platonismus. O vzniku, problematice, zániku metafyziky a otázce, zda filosofie může žít i po ní, in: *Péče o duši I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 1, ed. I. Chvatík a P. Kouba, 1996, s. 303-336 (v tomto a 3. svazku srv. též i ostatní texty projektu negativního platonismu). K filiaci *Negativního platonismu* v souvislosti vztahu k *Věčnosti a dějinnosti* viz dále: KARFÍK, F.: Ke vzniku a kontextu Patočkovy *Věčnosti a dějinnosti*, cit. d., 2007; dále též HERMANN, T.: Platonismus Jana Patočky v české společnosti a „poevropské“ epoše, in: NAVRÁTIL, I. – HERMANN, T. (eds.): *Jan Patočka, české dějiny a Evropa*, 2007, s. 21-39; LANDA, I.: Patočka a negativní platonismus, in: *tamtéž*, s. 40-49 (tam i další důležité odkazy na práce P. Rezka, L. Hejdánka a M. Sobotky).

³⁴² HEJDÁNEK, L.: Filosofický odkaz českého myslitele, in: *Útěcha 1994*, s. 91.

³⁴³ HEJDÁNEK, L.: *Rádlovo pojetí pravdy*, 1952. [nepublikovaná práce, poskytnuto autorem].

nedomyšlenosti, nesoulady a formulační nedůslednosti překlenovat soustředěním v určitých intencích na domýšlení upřesňování a pojmová pročištění, která mohou jít i proti některým jednotlivým Rádlovým tezím či formulacím. Hejdánek pak v akademicky nestandardních podmínkách dlouhodobě sledoval témata pojetí pravdy a filosofické reflexe víry a pojednává je na rovinách tradice českého realismu a ještě hlubší reformační české myšlenkové tradice, dále na fólii konfrontace řeckých a hebrejských zdrojů evropského myšlení a soudobé ontologické problematiky, projevující se souběžně ve filosofii, teologii i vědě; v rámci této orientace profiluje vlastní koncepty nepředmětného myšlení a na něm založené tzv. meontologie jako relevantní disciplíny pro tradiční ontologickou problematiku. Přestože rozvíjením Rádlových myšlenkových podnětů jsou prodchnuty všechny jeho práce a lze je tedy v jejich celku legitimně chápat jako určitou re-interpretaci zejména Rádlova celoživotního tematizování vztahu pravdy a víry, samostatně tematicky k Rádlovi a *Útěše* se vracel již jen v několika příležitostných (časopiseckých či samizdatových) statích.³⁴⁴

Práce Kožmína, Patočky a Hejdánka představují nejvýznamnější interpretační pokusy nebo rozvinutí podnětů *Útěchy*, ani jedna z nich přitom nebyla publikována. Každý z jmenované trojice přitom sledoval odlišné cíle a užíval odlišných interpretačních prostředků. Kožmín je empatickým a obezřetně analyzujícím historikem filosofie, rekonstruujícím Rádlův ucelený filosofický portrét; Patočka je erudovaným odborným filosofem, kontextualizujícím Rádlovy podněty kriticky s tehdejší poválečnou českou i evropskou filosofickou diskusí o vztazích existencialismu, humanismu a marxismu; a Hejdánek je filosofickým interpretem, rozpracovávajícím a domýšlejícím vnitřní intence ústředních Rádlových filosofemat. Všechny tři tyto podniky již bezprostředně navazují na první vlnu reakcí na *Útěchu* po roce 1946, vyrůstají přímo z těchto polemik. K vzájemnému protknutí či dalšímu prohlubujícímu otevřenému dialogu však nedošlo a lze proto tvrdit, že na počátku 50. let byla promarněna možnost závažné, potřebné a tehdy velice aktuální dobové filosofické diskuse. Kožmínova práce upadla v zapomnění a zůstala tak bez jakéhokoliv dalšího vlivu. V případě Patočkových a Hejdánkových textů, integrálně rozvíjejících Rádlovy podněty, jde současně o značně samostatné a svébytné filosofické alternativy. Patočkovy rukopisné texty však také byly

³⁴⁴ Kromě jmenovaného doslovu k *Útěše* 1994 a rukopisu *Rádlovo pojetí pravdy* srv. zejm. HEJDÁNEK, L.: Pravda a dějiny, *Křesťanská revue* 24, 1957, s. 141-142; TÝŽ: Pravda a prax, *Mladá tvorba* 11, 1966, s. 12-15; TÝŽ: Pojetí pravdy v „Útěše z filosofie“, *Křesťanská revue* 34, 1967, s. 99-100; TÝŽ: Filosofie a dějiny v Rádlově myšlení, *Tvář* 3, 1968, s. 38-43; TÝŽ: Filosofie a společnost. K filosofickému odkazu Emanuela Rádla, *Filosofický časopis* 38, 1990, s. 59-84 [Původně samizdat: *Svazky pro dialog*, sv. 19, 1983]; TÝŽ: Rádlovo (a rádlovské) myšlenkové experimentování, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 64-73.

zpřístupněny teprve z pozůstalosti a některé důležité souvislosti jejich vzniku jsou dodnes předmětem nových a objevných zkoumání. Hejdánkovo působení bylo po čtyři desetiletí omezeno na provizorium a spíše jen úzké intelektuální okolí; jeho návraty k Rádlovi, zejména v 60. letech (završené novým vydáním *Útěchy*), měly nicméně největší zásluhu na udržení aspoň omezené kontinuity v reflexi Rádlova filosofického významu. Hlavní příčinou a limitou neuskutečněné diskuse na začátku 50. let byly vnější ideologicko-politické důvody, patrně však nelze vše omezovat pouze na ně.³⁴⁵

Útěcha si dále zachovala myšlenkovou relevanci u některých nábožensky či teologicky orientovaných myslitelů, katolické i evangelické provenience. Zejména mezi protestantskými teology bylo zdůrazňováno a rozvíjeno Rádlovo pojetí moci a „bezbranného Boha“ a *Útěcha* byla v tomto směru opakovaně dávána do situační, myšlenkové a teologické souvislosti s válečnými listy z vězení Dietricha Boenhoeffera, např. u Jana M. Lochmana nebo Jakuba S. Trojana.³⁴⁶ Z dalších evangelických myslitelů můžeme jmenovat J. B. Součka

³⁴⁵ Kožmín se po ukončení studia vrátil do Brna a svou pozornost, pokud vůbec měl možnost publikovat, věnoval hlavně české literatuře a poezii; k problematice české filosofie se již významněji nevracel. Co se Jana Patočky týče, pozoruhodný je v této souvislosti nedávný vzpomínkově analytický postřeh S. Sousedíka, který Patočku filosoficky charakterizoval jako brilantního interpreta, spojujícího filosofickou nápaditost, obrovskou erudici a vynikající invenci, postrádajícího však určitou konstrukční schopnost dokončovat velkoryse rozvržené projekty: „Vidíme v jeho literární pozůstalosti nápadně velké množství nedokončených rozběhů, prací, jež začínají nějakým pozoruhodným a slibným nápadem. V průběhu dalšího, soustavnějšího rozvedení se však započatá stavba počíná drodit: autor jakoby přestává zvládat rozbíhající se rozmanitost myšlenek [...] a časem se pod tlakem rostoucích obtíží nechává odlákat nápady jinam.“ Tato nedokončení a neustálé další rozběhy nelze tedy podle toho vždy vysvětlovat primárně vnějšími okolnostmi, ale i Patočkovou vlastní myslitelskou ustrojeností. Jako by vzorově to platí o vyrovnávání se s *Útěchou* a speciálně o nedokončené knížce *Věčnost a dějinnost*; ostatně o ambivalentním (totiž inspirujícím i provokujícím) Patočkově vztahu k Rádlovi Sousedík v témže textu uvádí: „Nejmilejším Patočkovým českým filosofem z období mezi válkami, jediným, který mu byl z domácích zdrojem skutečné filosofické inspirace, byl ovšem Emanuel Rádl. Jeho vliv na Patočku byl zřejmě mnohostranný, během našich společných besed se však náš učitel výslovně vracel zejména k Rádlově poslední, posmrtně vydané knížce, k *Útěše z filosofie*. Toto drobné, půvabně napsané dílko ho mocně jednak přitahovalo, jednak ale i odpuzovalo. Přitahovalo zde formulovanou myšlenkou věčného, neměnného mravního řádu, zejména pak pathosem služby, kterou je mu člověk povinován. Odpuzovalo ho teologickými předpoklady, jež idea takového rázu implikuje.“ SOUSEDÍK, S.: Besedy s Janem Patočkou, in: NAVRÁTIL, I. – HERMANN, T. (eds.): *Jan Patočka, české dějiny a Evropa*, cit. d., 2007, s. 16 a 10. Hodnocení Hejdánkovy filosofie rovněž zůstává otevřené, každopádně ale zmiňovaný text z roku 1952, jenž k ní a k Hejdánkovu chápání Rádla podává důležitý klíč, zůstal také dosud nepublikovaný a tedy bez širšího vlivu a reflexe.

³⁴⁶ Naposledy krátce před smrtí formuloval Lochman své postoje k Rádlovi a jeho *Útěše* na konferenci 2003: LOCHMAN, J. M.: Aktualita Rádlova odkazu pro ekologii, politiku a teologii, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 501-516. Od Trojana srv. např. TROJAN, J. S.: Moc, násilí a theologie, in: týž: *Spravedlnost povznáší národ*. Eman: Benešov 2002, s. 47-61 (přednáška pro farářský kurs, publikována původně v *Křesťanské revui* 1995).

nebo Jana Šimsu.³⁴⁷ Pozdní 80. léta naopak dovolovala věcnější drobné historické návraty k *Útěše* již i na oficiální marxistické půdě.³⁴⁸

Jiří Bednář se ve své monografii tematicky *Útěše* nevěnuje, v průběhu svých rozsáhlých výkladů však několikrát poukazuje na spojující styčné body některých dřívějších Rádlových pojetí a *Útěchy*; jednak v souvislosti s konzervativními společenskými postoji a se vztahy k literární kritice, a pak hlavně – podobně jako Kožmín – ve spojení s Rádlovou noetikou v období před první válkou a zejména s historicko-vědní koncepcí v *Romanické vědě* z roku 1918.³⁴⁹ Ani Zuzana Škorpíková samostatně *Útěchu* jako celek nerozebírá a nehodnotí, ale používá některé její motivy ve výkladu Rádlova chápání víry, přičemž na ní znovu reprezentuje již dříve konstatovanou Rádlovu nejasnost ve věci křesťanského náboženství a také ukazuje paralely u Boehoffera; její chronologicky stavěná práce pak vrcholí v rozboru „posledního slova“ Rádlovy filosofie, tj. závěrečných obrázků idejí z *Útěchy*.³⁵⁰ Bednář a Škorpíková tedy rovněž chápou *Útěchu* jako integrální součást Rádlova díla a jako jeho završení, byť si ponechávají prostor i pro částečnou možnou vnitřní (tedy nevyslovenou) kritickou distanci.

Jako relevantní filosofické završení Rádlova díla pak *Útěchu* z poslední doby tematizuje několik příspěvků z konference roku 2003. Kromě již zmíněných Hejdánka a Lochmana je třeba vyzdvihnout zejména rozbor pojetí *Ideje v Útěše* od Ivana Landy a dále příspěvek o hranicích filosofie od Tomáše Hejduka, který Rádlovy koncepty konfrontoval s kritikami Smetáčka, Součka, Patočky a Hejdánka.³⁵¹ Rádlovo pozdní pojetí novověké evropské (galileovské) vědy a moderní vědotechniky, jak je pojednává *Útěcha*, paralelizovali a konfrontovali Jiří Michálek s pojetím u M. Heideggera a Filip Grygar u pozdního E. Husserla.³⁵² Katolické hledisko na téže konferenci shrnul Karel Floss, když základní tendenci

³⁴⁷ Srv. např. ŠIMSÁ, Jan: O Rádlovi se synovskou láskou, *Přítomnost* 1992, č. 4, s. 22. Dále z dlouholeté teologické diskuse např. ŠOUREK, J. B.: Bezbranný Bůh, *Křesťanská revue* 1960, č. 2, s. 33-35, a LOCHMAN, J. M.: Všemohoucí Bůh, *tamtéž*, č. 5, s. 139-145.

³⁴⁸ Zde máme na mysli zejména příspěvek Petra HORÁKA: Rádl a Husserl. (K problému takzvané krize vědy), in: *České filosofické myšlení ve třicátých letech našeho století*, 1989, s. 15-37 (srv. i další, méně podstatné, ale jako historický dokument zajímavé příspěvky o Rádlovi v tomto sborníku).

³⁴⁹ BEDNÁŘ, J.: *Integrovaná filosofie Emanuela Rádla*, 1971, kap. 2 a kap. 5.

³⁵⁰ ŠKORPÍKOVÁ, Z.: *Rádlovo pojetí pravdy*. Filosofía: Praha 2003, s. 133-138, 178n, 214n, 220n, 225-231, 240-243.

³⁵¹ LANDA, I.: Rádlova teorie Ideje, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 290-309; HEJDUK, T.: K Rádlovu pojetí filosofie, in: *tamtéž*, s. 310-324.

³⁵² MICHÁLEK, J.: Heidegger a Rádl, in: *tamtéž*, s. 356-365; GRYGAR, F.: Motivы krize vědy u pozdního Rádla a pozdního Husserla, in: *tamtéž*, s. 381-409.

Útěchy vysvětlil jako zadostiučinění námitkám, které vůči Rádlovi ve 30. letech vznášel Metoděj Habáň;³⁵³ přitom polemizuje s Hejdánkovou představou *Útěchy* jako pouhé korekce *Dějin filosofie* a chápe ji jako svého druhu Rádlovu *konverzi*, životní zповěď a touhu po nové světové situaci. Floss tu vyslovuje i základní dilema (s pochopitelným vlastním příklonem k první variantě): „Nevím však, je-li taková konverze nutně projevem síly, nebo právě naopak slabosti dohasínajícího ducha.“ Z roku 2003 pochází pak ještě několik dalších příspěvků v tematickém čísle *Křesťanské revue*, a dále zajímavý text Evžena Martínka, jenž se zabývá *Útěchou* v rovině její literárně-dramatické výstavby a v souvislosti literárně-filosofické problematiky útěšných spisů (Platónovy *Obrany Sókrata*, Boëthia a biblického *Jóba*).³⁵⁴

Útěcha zároveň vždy nacházela také své odpůrce filosofické i ideologické, a ideologické z opačných pozic teologických i marxistických. Pro dogmaticky teologickou kritiku (katolickou i evangelickou) zůstává i v *Útěše* Rádlova pozice po věroučné stránce neujasněná a Rádl je z tohoto hlediska křesťanem jen na půli cesty. Pro vulgárně marxistickou kritiku je zcela naopak *Útěcha* jen nevídaným završením vývoje „buržoazního idealisty“ Rádla směrem k jeho radikalizovanému reakčnímu „fideismu“. Ve vztahu k otázce kontinuity či diskontinuity *Útěchy* s předchozím dílem, tj. pro hlubší interpretaci Rádlova myšlení a působení, však tyto kritiky nejsou pro svou dogmatickou předpojatost zase až tak zajímavé. Daleko zajímavější a důležitější je pro nás kritika *Útěchy* vycházející z užšího, Rádlovi blízkého prostředí kolegů, spolupracovníků a žáků, popř. konfesionálně či jinak myšlenkově spřízněných interpretů. Toto prostředí udržovalo povědomí o Rádlovi v době totality, ale spíše na úrovni návratů k jeho neobyčejné osobnosti či jednotlivým aspektům jeho díla, především náboženským, politickým a kulturně-kritickým. Právě odtud vychází druhý základní interpretační směr ve vztahu k *Útěše*. V něm byla Rádlova *Útěcha* přijímána s více či méně explicitními, ale zřejmými rozpaky, v podstatě jako lidsky velmi silná zповěď, ale filosoficky jako nostalgický, nepřipustný a nerelevantní ústup k názorům středověké scholastiky, jako rezignace na životní tezi aktivistické filosofie a jako dogmaticko-metafyzické postulování „morálního světa“. Bývá tu zdůrazňován určující vliv choroby na jasnost Rádlova úsudku a

³⁵³ FLOSS, K.: Emanuel Rádl a (český) tomismus, in: *tamtéž*, s. 479-487. Floss na konferenci přitom pamětnicky připomenul hluboký dojem, jakým na poválečnou generaci katolíků *Útěcha* zapůsobila a jak byla rovněž hned po válce čtena v katolických kroužcích.

³⁵⁴ *Křesťanská revue*, roč. 70, 2003, č. 8, s. 197-224 [tematické číslo věnované Rádlovi s příspěvky L. Pokorného, M. T. Zikmunda, J. M. Lochmana, T. Landové, A. Balcara, I. Landy a T. Hejduka]; *Křesťanská revue* se ovšem k problematice vrací periodicky, naposledy v roce 2007; dále MARTÍNEK, E.: Rádlova „Útěcha“ jako drama filosofického života na scéně politického světa, in: *Ergo* 5, 2003, s. 3-10; v tematickém čísle časopisu s příspěvky ze studentské konference o Rádlovi se Martínkův text svou kvalitou vymyká.

samozřejmě zejména ty prvky spisu, které stojí v nápadných protikladech k dřívějším aktivistickým a reformisticky inspirovaným postojům.

Tato výkladová linie byla završena v několika pracích z nejnovější doby, tj. po roce 1989. Mimo jiné i proto, že v období totality nebyl dostatečný prostor pro otevřenou, věcnou a neideologickou polemiku či kritiku. Martin Šimsa, který se ve své práci soustředil na hlavní motivy Rádlova myšlení na pozadí pokusu o konstituci reformní filosofie, se výslovně distancuje od Hejdánkova filosoficky kladného chápání *Útěchy* a chápe ji právě jako nedůsledný rezignovaný ústup od reformistických pozic.³⁵⁵ V krystalicky čisté formě pak tuto pozici představuje Erazim Kohák rovněž v příspěvku z konference 2003, na níž tedy dosáhly výrazné prezentace a završení vlastně všechny výkladové linie.³⁵⁶ Kohák přitom doznává – a to je právě důležité –, že Rádl je jeho „nejvlastnější filosofický učitel“ a že si sám často ani není s to uvědomit, jak hluboce právě Rádlovy *Dějiny filosofie* a výklady Masaryka ovlivnily jeho pojetí úkolu a smyslu filosofie; přes četné nesouhlasy prý celý život filosofuje v jeho duchu. Ve věci *Útěchy* se ale odhodlává přestat ji konečně „obcházet jako horkou kaši, jak to děláme již půl století“, chce se s ní vyrovnat a ne ji „obcházet mlčením a plytkými výmluvami“. *Útěcha* je podle Koháka v „trapném rozporu“ s Rádlovým celoživotním dílem, je dokonce „naprostým popřením všeho, zač tento veliký filosof demokracie bojoval“, knihou „nostalgicky zpátečnickou“ a výrazem „pozdně feudální stavovské zapšklosti“. Rádl prý odmítá celý vývoj od 14. století, obhajuje odsouzení Sókrata, upalování kacířů a otroctví žen; pojetím služby a autority v tomto spise se prý Rádl dokonce blíží heslům fašizující stavovské pravice a rakouského klerikálního fašismu pozdních 30. let! Rozdíl mezi *Dějiny filosofie* a *Útěchou z filosofie* pak Kohák charakterizuje na pozadí politického krachu předválečného Československa. Filosoficky si v *Útěše* všimá vitalistických prvků, tj. Rádlovy snahy o promítnutí *hodnotového* světa do *řádu* živé přírody, která si sama vytváří hodnotovou orientaci. Konfrontuje pak Rádlovu preferenci rozumu praktického, který v *Dějiny filosofie* vede k filosofii programové, a rozumu teoretického, vedoucího k filosofii útěšné; mezi praktickým a teoretickým rozumem přitom tkví rozdíl *zásadní*. *Útěcha* pak reprezentuje

³⁵⁵ ŠIMSA, M.: *Filosof a reforma světa. Pokus o filosofickou interpretaci díla Emanuela Rádla a konstituci reformní filosofie*. Acta Universitatis Purkynianae 19, Studia philosophica I. UJEP: Ústí nad Labem 1997. Text vznikl jako diplomová práce pod vedením Ladislava Hejdánka a publikovanou verzi lektoroval Erazim Kohák, což je zajímavé v následné souvislosti.

³⁵⁶ KOHÁK, E.: *Filosofie jako program a útěcha*, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 226-237. Toto své pojetí pak Kohák opakuje v dalších svých novějších textech, např. KOHÁK, E.: *Proč Masaryk, proč Hromádka?*, in: HROMÁDKA, J. L.: *Masaryk*, 2005, s. 10n [předmluva].

nedůvěru ke kritickému rozumu a kritické reflexi a spoléhání na tradici a konsensus, je proto rezignovanou modlitbou za mír v době hrůzy a arogance moci, nikoli výzvou k filosofické praxi.

Když se E. Kohák rozhodl konečně prolomit údajné padesátileté obcházení a výmluvy ohledně *Útěchy*, s největší pravděpodobností nezaregistroval monografii Šimony Loewensteinové z první poloviny 90. let.³⁵⁷ Její hodnocení totiž představuje výrazný a ještě dříve formulovaný pandán k pojetí Kohákovu i Martina Šimsy. Stejně jako oni i tato autorka spatřuje vrchol Rádlovy filosofie v její aktivistické fázi, reprezentované zejména *Dějiny filosofie* s nejdůslednějším vypracováním dualismu toho, co *jest* a co *být má*, odmítajícím kritérium přírody a přirozenosti ve jménu postulovaných idejí a zákonů a vyzdvihujícím odpovědné jednání. *Útěcha* naproti tomu vyzdvihuje poslušnost a službu autoritám, morální zákon, jenž má charakter nikoli postulátu, nýbrž přirozené vlastnosti člověka, a trpícího boha [sic!], působícího jen prostřednictvím hodných lidí. Podle Loewensteinové neodpovídá *Útěcha* svým obsahem Rádlovu myšlenkovému vývoji a nelze ji proto považovat za vrchol. Na vině přitom prý nebyla jen nemoc, bránící Rádlovi v posledních letech „jasně myslet“. Autorka je dokonce ještě radikálnější než Kohák: bez jakéhokoliv sentimentu k Rádlově situaci a poetice jazyka na ni *Útěcha* působí „dojmem podivného konglomerátu s nábožensko-moralistickým záměrem mimo Rádlovy běžné myšlenkové pochody“ a jako výraz „kvazi-teologického“ pozdního období s „poněkud mysteriózním pozadím“; dokonce přitom vznesla extrémní variantu, že by se mohlo jednat o podvrh, resp. částečné zfalšování textu od Rádlových teologických žáků nebo spolupracovníků. Tuto domněnku není třeba přeceňovat, neboť ji autorka vznesla pouze na okraj bez bližší analýzy, dále v textu z ní neodvozuje žádné konkrétní konsekvence (ani nenavrhuje, kdo z žáků by to hypoteticky mohl být) a *Útěchu* v rámci své monografie používá jako jiné Rádlovy texty. Nelze ji však zároveň ani podceňovat: byla totiž vznesena v úvodu dosud nejkompexněji pojatého odborného výkladu Rádlova myšlení a ukazuje současně jakousi mez, kam až lze z určitého úhlu pohledu při hodnocení *Útěchy* dojít.³⁵⁸

Tato mezní hodnocení proto nakonec musíme mít jako určitý vztažný bod neustále na paměti v naší nové analýze. Vymezuji totiž pole našich úvah a podmiňují, kam až nutně musí

³⁵⁷ Srv. souč. LÖWENSTEINOVÁ, SH.: *Emanuel Rádl. Philosoph und Moralist, 1873-1942*. P. Lang: Frankfurt am Main 1995, s. 28; též: *Filosof a moralista Emanuel Rádl 1873-1942*. Klub osvobozeného samizdatu: Praha 1994, s. 20.

³⁵⁸ Jako dvě krajně protikladná stanoviska klade proti sobě názory L. Hejdánka a Š. Loewensteinové také např. Ludger HAGEDORN: *Philosophische Amplitude*, in: *Tschechische Philosophen in 20. Jahrhundert*, cit. d., 2002, s. 425-428.

ve svém přezkoumávání sahat historicko analytická část této studie, pokud má mít pozitivní odborný přínos. V této souvislosti je třeba předem uvést, že základem naší analýzy je dochovaný rukopis *Útěchy z filosofie*.³⁵⁹ O jeho autentičnosti a přímém původu z Rádlovy ruky není žádná pochybnost. Jiná věc je ovšem kritika způsobu vydání rukopisu a rozbor konkrétního pozadí jeho vzniku. Problematika *Útěchy z filosofie* v rámci Rádlova díla a zároveň její problematičnost v tak protikladné recepci a interpretačních přístupech, jak jsme je zde představili, však samy o sobě současně naznačují, že hlubší filosofické stanovisko v hodnocení autenticity *Útěchy* nakonec vždy závisí také na vlastních pozicích a myšlenkových intencích interpreta.

III.2. Cesta k *Útěše*: od kongresu k izolaci

III.2.1. Situace války a autentický rozměr konsolace

Když se v 70. letech ke konci bytové přednášky, věnované Rádlovi, dostal Jan Patočka i k *Útěše z filosofie*, analogizoval Rádlovu a Boëthiovu celkovou *situaci*: Boëthius čekající ve vězení na smrt prožívá situaci prvního římského impéria v rozkladu, vidí pokus o uskutečnění spravedlnosti v konkrétní podobě římského státu a klade tuto otázku tváří v tvář jeho *rozkladu*: „člověk spravedlivý, když bude pokračovat svou cestou, bude vydán do rukou těm, kdo ho potupí a zničí. [...] Tak když on [Rádl] mluví o ‚útěše z filosofie‘, je to reminiscence na Boëthia a na tu situaci, kterou asi nevidí o mnoho světleji.“ Pochopitelně Patočkovi nešlo o pramenně historické hodnocení Boëthia a jeho situace, ale o přiblížení situace Rádlovy na pozadí rozkladu evropské demokracie, reprezentované Masarykovým Československem, a pádu do válečné temnoty. Tento kontext pak pojmenovává výslovně takto:³⁶⁰

Když Rádl volil tento titul [*Útěcha z filosofie*], tak to neznamená jenom to, že on sám potřebuje útěchu. On ji jistě také potřeboval, umíte si představit: člověk, který žil nějakých pět šest roků v úplné izolaci, nesměl a nemohl s nikým mluvit, šel s bídou jednou za den na procházku. Věděl, že je válka, ale nevěděl mnoho o tom, co se ve světě děje. Ale samozřejmě jako filosof měl o významu toho, že je válka a co se stalo, pravděpodobně náhled hlubší, nežli mnozí z těch, kteří sledovali a očekávali s napětím, jak to dopadne.

³⁵⁹ SDF ER, kart. č. 6, rukopis *Útěchy z filosofie*, 119 v záhlaví rukopisně číslovaných listů. Kopie rukopisu viz *Příloha 3* této práce, v tomto textu dále jen jako *Útěcha-rkp*.

³⁶⁰ PATOČKA, J.: Vzpomínka a zamyšlení o Rádlovi a Masarykovi. (K 100. výročí Rádlova narození), in: *Češi II*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 13, 2006, s. 336-337 [záznam přednášky z 8. 11. 1974]. Patočka tu ještě širše uvádí, že Boëthius opakoval situaci, jíž pojednal Platón v dialogu *Gorgias*; na druhé straně můžeme v Patočkově líčení spatřovat i jeho vnitřní reflexi situace posrpnové a normalizační, kdy právě kontext civilizační *situace*, 20. století jako *války*, problematika *izolace*, *odpovědnosti* a *oběti* tvořilo podstatný motiv jeho pozdního filosofování. To je ale již širší téma Patočkovy vlastní filosofie.

V částečně vzpomínkově laděné pasáži promítá Patočka i své zakoušení situace napjatého očekávání v protektorátní době a Rádlovu osamocenému výkonu tu přisuzuje význam přesahující jak privátní dimenzi, tak snahu ostatních uvnitř protektorátu sledovat situaci. Problematicnost výkladu *Útěchy* v souvislosti společenských proměn i Rádlovy situace privátní pak shrnuje výstižně K. Floss: „Mezi počátkem mimořádného kulturního rozmachu 30. let (vydání Rádlových *Dějin filosofie*, mezinárodní filosofický kongres, ale také mezinárodní tomistický kongres – oba v Praze) a počátkem tragických 40. let (světová válka a Rádlovo osamělé dožívání při psaní *Útěchy z filosofie*) leží mnohá tajemství nebo přinejmenším dosud neprobádané souvislosti.“³⁶¹ Ani J. L. Hromádka, informovaný z Rádlova okolí, neměl o věci jasno: „Nevím, jak silně si uvědomoval hrůzu světových událostí před Mnichovem a po Mnichovu.“³⁶² Vnést trochu světla do „mnohých tajemství“ vzniku *Útěchy* proto není samoučelné, naopak se ukazuje jako dost podstatné pro její pochopení. Podle všech našich zjištění je výše uvedená Patočkova charakteristika Rádlova povědomí a motivace k psaní *Útěchy* výstižná. *Útěcha* podle toho představuje filosofickou i angažovanou reakci *sui generis*, v maximálních možnostech dané osobní situace. Takový výklad však stojí na jednom dosti závažném výslovném předpokladu: Rádl nějakým způsobem „věděl“ o válce. Toto povědomí o soudobém krizovém dění musíme proto podrobit kritické pozornosti; otázka zde stojí, co to znamená, že Rádl „věděl“ o válce? Na základě jakých pramenů a historických zlomků můžeme rekonstruovat Rádlovu konkrétní situaci a tedy interpretovat *Útěchu* jako reakci na válečné dění? Jaké je pozadí kontinuity či diskontinuity *Útěchy* s ostatní Rádlovou tvorbou? Znamená to podrobit zkoumání vlastně celé pozdní období Rádlova života, tj. období jeho onemocnění a izolace, trvajících již od poloviny roku 1935. A je třeba výslovně zdůraznit, že při takové analýze nevystačíme s analýzou ryze textovou, nýbrž musíme přihlížet ke konkrétními historickému kontextu a současně mířit i k psychologickým předpokladům vzniku Rádlových textů.

Rádl se jistě mohl o válce *přímo* dozvědět od někoho ze svého okolí, pro to ale nemáme žádný doklad a není to ani příliš pravděpodobné. Ledasčeho se ovšem musel sám dovítit jednak ze situace, která jeho onemocnění předcházela a jež ho k němu i do značné míry dovedla, a jednak i ze samotného mlčení kolem sebe; na procházkách v Chotkových

³⁶¹ FLOSS, K.: Emanuel Rádl a (český) tomismus, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 483.

³⁶² HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl 1873-1942*. J. Laichter: Praha 1947, s. 18.

sadech mohl pozorovat uniformované hlídky a i z řídkého kontaktu s okolím na něho mohly nepřímou doléhat další odkazy. Pohybujeme se tu ale v rovině domněnek. Přidržíme se proto nejprve Rádlovy vlastní dikce v předmluvě *Útěchy*, tedy toho, co vypovídá *toto dílo samo*:³⁶³ autor sice podle svých slov spis psal „pro vlastní potěšení“ a „v závěťtí světských starostí“, avšak i přesto se na ploše krátké předmluvy hned dvakrát o vnějším dění vyslovuje, byť negativně. Nejprve uvedl, že od doby onemocnění „neví skoro, co se ve světě děje“ a že je „sám a sám (s ženou) jako ve vězení“. Klíčové určení „skoro“ nám tu odhaluje, že *něco* Rádl přece jen „ví“ či tuší a dokonce to potřebuje naznačit. A posléze předmluvu uzavírá: „Co s rukopisem bude, nevím, neboť nevím, co se ve světě děje; nechť však stojí jako můj filosofický odkaz!“ Přes explicitní „nevědění“, resp. právě díky němu, tu znovu zaznívá blíže neurčené *povědomí* o vnějším dění. Text tedy evidentně znamená něco jiného nebo něco více, než výslovně říká. A rozhodující je tu intence, že přes tuto nejistotu je rukopis určen jako „odkaz“ – tedy pozůstalým –, a sice jako odkaz „filosofický“, tedy pozůstalým filosofickým, intelektuálně vnímavé veřejnosti. Tedy přece jen nejde pouze o „vlastní potěšení“. To bylo sice jakousi výchozí motivací, náladou nebo spíše vyjádřením *podmínek*, jimiž byl vznik filosofického spisu limitován, jeho intence je však nakonec výslovně *veřejná*. A pokud v něm Rádl podle svých slov odvozuje „metafyzické důsledky“, na které si dříve netroufal, je to právě tato situace privátní *izolace* (závěťtí světských starostí) a současně situace sice omezeného, nepřímého, přesto však silného vědomí o *krizovém* dění, jež takové odvozování iniciuje a umožňuje. Souběžné vědomí okolní krize, pohybující se na hraně úplného zmaru a konce (neví, co s rukopisem bude) a vědomí blížícího se vlastního skonu jsou podle textu *Útěchy* nepřikrášlenou a pojmenovanou realitou. Jde tedy o tu formu konsolačního myšlení, kdy právě *situace* a způsob reakce, resp. reflexe, má svou závažnou relevanci *filosofickou* a bez ohledu na ni napsané dílo podstatným způsobem ztrácí plnou sdělnost či působnost. Podstatné tu je, literárně i filosoficky, že nejde jen o konsolační formu jakožto literární stylizaci, ale o *skutečnou* prožívanou myslitelskou situaci, z níž autor nenachází jiné východisko, než útěšný spis.³⁶⁴

V textu *Útěchy* dále nacházíme ještě jeden pozoruhodný odkaz – velice nepřímý, ale o to konkrétnější – k Rádlovi jistému *povědomí* o situaci v souvislosti s rozkladem demokratického Československa. V rámci svých výkladů, vzpomínek a úvah jmenuje Rádl desítky konkrétních vlastních jmen osobností – literárních figur, básníků a literátů, filosofů,

³⁶³ *Útěcha 1994*, s. 5-6.

³⁶⁴ Dodejme, že v tomto ohledu se shodují např. Patočka i Kohák, byť s opačným hodnotícím znamením pro filosofické vyznění spisu.

vědců, náboženských myslitelů, politiků, osobností dějin a vzdělanosti světové, ale i české (Komenský, Purkyně, Šalda, Machar, S. Čech, Karafiát, F. Krejčí, O. Březina, B. Němcová...) a to včetně jmen zcela marginálních (básník Jablonský). Ani jednou však není uvedeno jméno T. G. Masaryka, tohoto nejvýraznějšího a prakticky působícího symbolu demokraticko-humanistického étosu meziválečné éry. Přesto o něm Rádl v textu ve skutečnosti hned několikrát konkrétně hovoří. Když vzpomíná, jak se na universitě seznámil s vitalistickým učením, uvádí: „náš profesor neměl pro ně smyslu“;³⁶⁵ na jiném vzpomínkovém místě použil tutéž šifru: „Náš profesor pak nám připomínal: studujte moderní literaturu, ale nevěřte nosorožcům ani vyhledávání udivitelných paradoxů“, a následně parafrázuje Masarykovu kritiku titánství a pojetí drobné práce.³⁶⁶ Masarykovo jméno dále Rádl spolkl v pasáži o Humovi, kde rovněž výslovně připomíná konkrétní Masarykovo filosofické působení: „Byli jsme upozorňováni [tj. Masarykem], že Hume je pramenem filosofické nejistoty osvícenců, Kanta, romantických přívrženců Kantových [...], A. Comta i ostatních pozitivistů a jiných; a že je třeba dávat na jeho učení pozor.“³⁶⁷ To je jasný odkaz na statě *Moderní člověk a náboženství* z let 1896-98, velmi vlivné pro Rádlovu generaci, a na Masarykovy související univerzitní přednášky, jež tehdy Rádl jako student navštěvoval. A i tam, kde Rádl vzpomíná „na Dona Quijota, ‚prvního džentlmena‘, jak se o něm řeklo, [...]“, oním anonymním „se řeklo“ míní opět Masaryka.³⁶⁸ Je toto opakované nahrazení Masarykova jména v podobě šifry „náš profesor“ nebo neutrálního vyjádření („byli jsme upozorňováni“; „řeklo se o něm“) náhodné? Nikoli. Rádl jako celoživotní Masarykův interpret a svérázný pokračovatel, který s kritickým rozvinutím jeho učení spojoval celou svou meziválečnou veřejnou aktivitu, nemohl jeho jméno opominout náhodně ve spise, který je založen právě na tichých „rozhovorech“ s mysliteli, jinak frekventovaně připomínanými a jmenovanými. Neuvedení jména je tu výrazem autocenzury právě vzhledem k *situaci*, o které Rádl „ví“, že pokud je vůči někomu principiálně nepřívznivá, je to právě osoba Masaryka jako symbolu zhroutené demokratické konstelace.

K této situaci můžeme dokonce navíc nalézt jednu zcela konkrétní a velmi podstatnou analogii. Jedná se o spis *Romantická věda*, který sice vyšel s vročením 1918, ale Rádl ho psal rovněž ve válečné situaci v letech 1916-17. V této práci se také vyskytují přímé citace

³⁶⁵ *Útěcha 1994*, s. 26.

³⁶⁶ *Útěcha 1994*, s. 52.

³⁶⁷ *Útěcha 1994*, s. 11.

³⁶⁸ *Útěcha 1994*, s. 51. Masaryk upozorňoval na ocenění hlubokého obsahu Cervantesova *Dona Quijota* u Turgeněva a Dostojevského.

Masaryka (zejména *Moderní člověk a náboženství* a *Rusko a Evropa* v těsně předválečném německém vydání) a otevřené navazování na jeho koncepce v kritice Kanta. Z pochopitelných důvodů ani zde nemohlo být Masarykovo jméno uvedeno, ačkoli tituly jeho prací a přímé citace se tu objevují. Rádl tedy zakouší obdobnou situaci jako by podruhé a je možné, že při psaní *Útěchy* byl v úmyslném pomíjení Masarykova jména veden touto starší, již jednou prožitou zkušeností. Pro takový výklad nacházíme dost podstatné argumenty, pramenící ve srovnání obou prací i situací, v nichž vznikají. Pomáhají nám přitom i některé Rádlovy vlastní reflexe.

Romantickou vědu sice Rádl psal na vrcholu tvůrčích sil (mezi 40. a 50. rokem svého života) a představovala určité završení předválečného období; její text Rádl později považoval za nezdařený a po mnoha stránkách jeho pojetí revidoval. V základním akcentu, který vrcholí v závěrečné pasáži,³⁶⁹ však *Romantická věda* nápadným způsobem *Útěchu* připomíná: je to především (zde výslovná, ale také ne úplně konkretizovaná) reakce na hrůzu válečné situace, jejíž duchovní původ je identifikován v rozpolcení filosofie a vědy, teorie a praxe, neodpovědnosti vědeckých nauk před životní praxí. Rádl na začátku určitého shrnutí hlavního důrazu knihy ztotožňuje toto rozpolcení s německou filosofií a vědou 19. století jako pseudoplatónského idealismu a dualismu.³⁷⁰ Když zde uzavírá, že „pravda, násilím ukládaná životu jest lež, zákon, který není mým zákonem, jest hříchem proti přírodě“ [podtrhl TH], je to ozvěna či spíše preskripce pojetí morálních zákonů, které pak podle začátku *Útěchy* „procházejí soudností, tj. jsou to naše (moje, tvoje) zákony, neodlučitelné od rozvahy vlastní“ a které tak (podle *Útěchy* i *Romantické vědy*) integrují všechny lidské aktivity.³⁷¹ V závěru *Romantické vědy* následuje podstatný odstavec, v němž je soudobý idealistický dualismus zasazen do historické perspektivy, počínající již renesancí:³⁷²

Dualismus byl v jiné formě ve vědě renesanční; tehdy byl vlastností katolictví. Tehdy začali Galilei a Descartes kázati systém dvojí pravdy, pravdy vědecké a theologické, na sobě prý nezávislých, a začali učiti svojí praxí, že vědec není zodpověden za náboženské důsledky své nauky. Křivou přísahou Galileiho před inkvizicí tato věda začala a skončila se znemravnělostí všeho života, kterou odívala uměleckou formou jakoby mravnou. Potom přišla revoluce. Dnes se rozvinul na půdě lutherství podobný dualismus; jakou hrůzou ten se skončí?

³⁶⁹ RÁDL, E.: *Romantická věda*, 1918, s. 288-291 (závěrečná kapitola *Unum necessarium*; dále jen jako *Romantická věda*).

³⁷⁰ Rádl totiž v knize v podstatě sledoval, jakou roli sehrávala německá věda jako nástroj a ideová opora politických konsekvencí v německém předválečném militarismu. Tato určující souvislost může být sama předmětem kritické reflexe, ale na tomto místě není naším tématem.

³⁷¹ *Útěcha* 1994, s. 7.

³⁷² *Romantická věda*, 1918, s. 290.

Týž dualismus je v *Útěše* charakterizován ve světskosti renesančního katolictví (odpoutání politiky a morálky), dále rovněž v protestantské teologii, vůči níž všude Rádl zaujímá rezervovaný postoj, právě pro její romantické rozpolčení mezi konkrétní mravností a zjevením (v *Útěše* na příkladu Kirkegaarda). Pojmový konstruktivismus moderní vědy je v *Útěše* vyjádřením té odpoutanosti racionality od skutečnosti, jíž v *Romantické vědě* reprezentuje apriorismus a deduktivismus. Původcem kritizovaného dualismu jsou tedy již v *Romantické vědě* Galilei a Descartes, v Kantově epistemologickém apriorismu a deduktivismu dosáhl tento dualismus pouze vyvrcholení, jež bylo iniciací pro filosofii německého idealismu (tj. i naturfilosofie jakožto romantické vědy *par excellence*). Výstižné jsou pak další závěrečné pasáže: oproti „systému dvojí pravdy“ se Rádl dovolává znovu *jednoty*, integrity myšlení, bádání a jednání; „pravda však jest najednou správná i mravná i zbožná; každá domnělá pravda, která necítí se závaznou přede všemi těmito požadavky najednou, jest lež.“ Na rozdíl od *Útěchy* jsou zde válečné konsekvence pojmenovány zcela explicitně: „Romantické heslo o nezodpovědnosti vědeckých nauk jest zločinné heslo. [...] Žádný vědec se nesmí vymykati ze zodpovědnosti filosofické, občanské, mravní, každý, kdo se o to pokouší, jest nebezpečný člověk, který dříve nebo později přepadne své bližní s nožem v ruce.“ Aby však nenechal na pochybách, že jde i o novověký přírodovědecký původ rozpolčení, uvádí tu znovu také, že „nauka o tom, jak člověk jest jen hmotou a silou [...], otrásá vírou v ideál“; a závěrečný odstavec si důrazem na *jednotu s Útěchou* rovněž nezadá:³⁷³ „Harmonie vědy s životem si žádá prostoty, přirozenosti, lásky, bratrství, humanity. Ježíš jest jejím největším učitelem; Sokrates ji kázal celý život, všichni velcí muži v ní viděli ideál. [...] Každý jiným jazykem, jiným temperamentem, o jiných věcech jednáje, hlásá potřebu jednoty v životě. Dnes jest tato jednota strašně rozvrácena; nenavráť se do světa, jestliže se o ni nepříčiníme každý sám!“ Stejně jako v *Útěše* i zde jsou Ježíš a Sókratés personifikacemi zavazující jednoty (humanity zde, morálního řádu v *Útěše*), která však není v rozporu s relativitou partikulárních, tj. i historicky podmíněných formulací. Konkrétní apelativní závěr, výrazný v *Romantické vědě*, je v *Útěše* zastřen připomínkou problému života v Rádlově vlastním raném biologickém zkoumání a závěrečným dvojitým filosofickým mýtem o *Ideji*. Avšak tomuto dvojobrazu těsně předchází i obraz moderního pitvání vesmíru (tj. pojetí vesmíru jako hmoty a síly, mrtvoly, mající renesanční původ), kde je vznesen obdobný apel na čtenáře a důraz na potřebu ujednacení zkoumání a života.

³⁷³ *Romantická věda*, 1918, s. 291.

Konceptuální paralelnost *Romantické vědy* a *Útěchy z filosofie* jsme zde rozhodně nevyčerpali, spíše jen naznačili. Důležité je, že kromě četných obsahových paralel obě práce sblíží právě celková *situace* vzniku jako reakce na válečný rozvrat tváří v tvář zřetelným obavám z budoucnosti a prostřednictvím podobného široce strukturovaného zamyšlení nad původem moderní krize v intelektualistickém regresu soudobé filosofie a v raně novověkém vzniku přírodovědy. Obě práce spojuje důraz na integrující význam *jednoty* prostřednictvím morálního apelu. A obě práce spojuje rovněž autorova určitá *izolace*, způsobená právě psychosomatickou reakcí na společenský rozvrat. To je prvek neodmyslitelný od Rádlůva způsobu filosofování v obou pracích. Máme pro něj navíc jeden mimořádně zajímavý doklad v podobě autorovy sebereflexe. Roku 1937, tedy již v době nemoci, napsal Rádl vzpomínkový článek, ve kterém právě v přímé souvislosti se vznikem „nepodařené“ *Romantické vědy* připomíná své zakoušení válečné situace:³⁷⁴

Když nastala válka hrozil jsem se Rakouska a Německa, zvláště když Rakousko a Německo se držely. Psával jsem v té době v České myslí; odvážil jsem se dost zřetelně mluvit, ačkoli policie byla velmi přísná. Každá vítězná zpráva rakouská nebo německá mi přinesla onemocnění, až jsem přestal noviny číst a s lidmi o válce mluvit; když jsem mohl, ujel jsem na venek, abych se uchránil takových zpráv. A tak se stalo, že jsem časem byl izolován tak, že jsem ani nevěděl, že Němci byli poraženi a jen náhodou jsem se dověděl, že německý císař uprchl. Nemohu za to, že válečný řev nesnesu; pozdravil jsem se teprv, když bylo vítězství čtyřdohody jisté.

Rádl sám zde odhaluje citlivost své reaktivity a neschopnost fyziologicky unést válečný rozvrat Evropy. Nacházíme tu téměř přesný popis toho obrazu izolace, který se nám skládá při rekonstrukci onemocnění po roce 1935. Můžeme přitom vzít v potaz i to, že formulace této vzpomínky mohla být ovlivněna již i stávajícím onemocněním a izolací. Naopak tu vůbec nesejde, že skutečná válka fakticky vypukne až později, kdy již je Rádl prakticky izolován a informačně odříznut (i když ještě zproblematicujeme, do jaké vlastně míry). Její příchod totiž diagnostikuje s naprostou přesností daleko dříve, než kdokoli v jeho okolí, a veškerou svou intelektuální a pracovní aktivitu věnuje mobilizaci proti této hrozbě. Z formulací obsažených již ve *Válce Čechů s Němci* (1928) a posléze v *O německé revoluci* (1933) vyplývá natolik jasné povědomí o příčinách a průběhu nového světového válečného střetu, že Rádl vůbec nemusel být konkrétně informován o průběhu událostí, aby mu byl zřejmý rozsah přicházející katastrofy. Do stejné souvislosti postavil Rádlůvo onemocnění i L. Hejdánek a upozornil přitom i na někdejší svědectví J. B. Součka, jak se prý něco podobného Rádlůvi přihodilo ve spojitosti s první světovou válkou...³⁷⁵

³⁷⁴ RÁDL, E.: Z německých vzpomínek, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 230.

³⁷⁵ HEJDÁNEK, L.: Filosofie a společnost. K filosofickému odkazu Emanuela Rádla, *Filosofický časopis* 38, 1990, s. 60.

III.2.2. Příchod nemoci: 1934-1935

Minimálně od nástupu Hitlera k moci v sousedním Německu tak na sobě Rádl vymáhá se stále větší křečovitostí a bezvýhodností optimismus a smysluplnost svých snah katastrofě bránit; a stále více se mu odhaluje jeho vlastní osamocenost a neporozumění, s nímž se setkává. Jednoznačné rozpoznání situace 30. let, která neodvratně vede ke světovému konfliktu, tak přivedla senzitivního Rádla ke zhroucení. Šlo nepochybně o psychosomatickou reakci na situaci, ve které stupňující se Rádlovy intelektuální a veřejné aktivity projevovaly svou marnost; marnost stále evidentnější a bezvýhodnější, čím byly tyto aktivity intenzivnější. Zhroucení bylo v tomto smyslu kritickým následkem, zkolabováním, ve střetu dvou zcela protichůdných tendencí, které se utkaly v Rádlově nitru. Rádl se odmlčí v situaci, kdy už prostě není schopen tento konflikt fyziologicky unést, ačkoli je to tři roky před mnichovskou krizí a čtyři roky před vypuknutím války. „Intenzita jeho myšlení zdolala jeho tělesné síly,“ uvedl J. L. Hromádka.³⁷⁶

Určit nějaký jasný předěl, od kterého je jedině smysluplné odvozovat počátky Rádlova nejasného onemocnění, dost dobře není možné. Sahají totiž zřejmě hluboko do minulosti. Onemocnění předchází nepřetržitý proud mnohaleté intenzivní veřejné práce, organizační, publicistické a spisovatelské činnosti. Ta je již po léta provázená značnou nervozitou a jako by provizorností, která se mimo jiné promítla i do rozsáhlých pasáží druhého dílu *Dějin filosofie*. Již tehdy se projevuje nápadný vnitřní konflikt, střet dvou tendencí: diagnóza *krize*, úpadku moderního světa a jeho intelektuality (např. statě *Krize intelligence*, 1928), a proti tomu *reformistický* étos, optimismus ve jménu pokroku a smyslu drobné kulturní práce. Pokud bychom přesto chtěli určit nějaký předěl, mohl by jím být filosofický kongres v září 1934. Jeho předpoklady, průběh a důsledky by vydaly na samostatnou analýzu. Rádl si od něho dost sliboval, naposledy zde mohl své pojetí filosofie v konkrétně aktivistickém rouše vtáhnout před široké mezinárodní plénum, ale jeho celkovým vyústěním musel být v podstatě zklamán. Filosofové tu totiž obecně prezentovali spíše hluboký vnitřní rozkol a intelektuální atomismus, než společnou vůli postavit filosofii jako instanci odpovědnou před kulturně politickým rozvratem Evropy. K tomu se přidaly i nečekané osobní ataky z nitra české filosofické obce, vtažené před mezinárodní fórum, což Rádl – přes všechnu zdrženlivost – musel zakoušet jako hlubokou ránu do zad. Zcela nepochybné je, že příprava a průběh kongresu musely být pro Rádla velmi psychicky i fyzicky namáhavé.

³⁷⁶ HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie*, 1947, s. 18.

Deset měsíců mezi kongresem (září 1934) a propuknutím nemoci (červenec, resp. prosinec 1935) pak zahrnuje Rádlova neúnavnou veřejnou a publicistickou aktivitu. Ta se děje jak na úkor soustředěnější myslitelské práce, jejíž potřebu Rádl pociťoval, ale v podstatě stále odkládal na neurčito, tak na úkor vlastního zdraví, jak je z některých projevů rovněž patrné. V jednom dopise z října 1934 například uvádí: „večerní schůze mne velmi rozrušují a není-li to absolutně nutno, vyhýbám je jim.“³⁷⁷ Zde jasně poukazuje na chatrnost svých nervů. Každou diskusi, polemiku i třeba schůzi o programovém založení nového časopisu Rádl zakoušel celou svou bytostí; je to zvláštní konstituce, kterou již nelze rekonstruovat, když ani tehdejší lékaři neměli ve věci jasno.

Rádl psal průběžně do řady novin a periodik, vystupoval v rozhlase, velmi mu záleželo na mládeži a proto pečoval o účast na studentských konferencích, kde neustále podněcoval diskuse. Politicky jako sociální demokrat usiloval jednak o korekce levicového radikalismu, a jednak o udržování a kultivování vztahů s konstruktivními a státotvornými představiteli německé sociální demokracie. Byl též zapojen do aktivit, souvisejících s podporou německé, zejména intelektuální demokratické emigrace, pro kterou se Praha od let 1933-34 stala významným blízkým centrem.³⁷⁸ Hlavními odbornými periodiky Rádlova působení byly *Česká mysl* jako orgán Jednoty filosofické, jíž byl předsedou, dále *Naše doba*, vydávaná F. Laichterem pod vrchní redakcí sociálně-demokratického národohospodáře Josefa Macka, a samozřejmě v první řadě jím samým a Hromádkou vedená *Křesťanská revue*. Je jen logické, že s rostoucí intenzitou se nárůstá i fragmentárnost. Zejména ročník těsně předcházející onemocnění přináší neobyčejné svědectví o šíři Rádlova intelektuálního a veřejného zájmu. Představuje sled úvodníků, článků, drobných poznámek, polemik, přednášek a recenzí. Jejich žánrové rozlišení je přitom ryze formální: je to jednotlivý proud textů, psaných ze dne na den a od čísla k číslu; recenze mají charakter vlastních úvah a reflexí nad problémem, články se naopak pozastavují nad aktuální četbou *a vice versa*. Je to v postatě jeden velký literární soubor (aspoň v jeho hlavní osnově), ve kterém se prolínají a vzájemně prostupují jednotlivě afektované motivy a témata, za nimiž stojí sice soustavně

³⁷⁷ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jen LA PNP), os. fond Jan Týml, inv. č. 406/60, korespondence přijatá (E. Rádl). Rádl se v strojopisném dopise omlouvá z neúčasti na schůzi o založení sociálně-demokratického časopisu; pokračuje však, že se jí zúčastní „aspoň tímto dopisem“ a následuje dvoustránkový programový koncept zásad, na kterých by nový časopis měl být v aktuální situaci založen.

³⁷⁸ Po této stránce a v celé řadě dalších pozdních aktivit, souvisejících s nástupem nacismu v sousedním Německu, není zkoumání zdaleka uzavřeno. Úskalím je, že související pozůstalost se nedochovala. Po této stránce je zcela pochopitelné, že v situaci očekávané domovní prohlídky se mohly v Rádlově agendě nacházet četné dokumenty, ohrožující další osoby.

neartikulovaný, ale myšlenkově souvislý postoj, usilující o pročištění křesťansko-humanistického základu evropských demokratických principů a jeho průběžnou aktualizaci pro takové *reformování* kulturního života, které by bylo schopno rezistence vůči „násilnému“ totalitarismu nacionálně socialistickému, fašistickému a sovětskému. Přitom se jedná o zápas na vícero frontách nejen navenek, ale zejména i dovnitř české společnosti (zejména vůči nacionalismu jakéhokoli typu) a dovnitř demokratických principů obecně. Pandánem polemiky s totalitarismy jakéhokoli typu je tak Rádlovi souběžný pokus o kritiku a překonávání statických prvků demokratického, resp. pseudodemokratického liberalismu. Toto kulturně-politické a žurnalistické angažmá je přitom současně neseno Rádlovou (rovněž nedostatečně artikulovanou) snahou o revizi základů vědy a vědění, tedy filosofickou pozicí, která kriticky dekonstruuje základ intelektualismu nikoli jeho popřením, nýbrž odhalováním jeho hlubší dynamické dimenze. Taková charakteristika jistě platí o celé meziválečné Rádlově publicistice, ale ta v letech 1934-1935 na stránkách *Křesťanské revue* doslova graduje.

Samozřejmě nelze obejít Rádlovy spolupracovníky: zejména J. L. Hromádku, který představuje paralelní tvůrčí vrchol na stránkách *Křesťanské revue*. Vzájemný vliv Rádla a Hromádky byl navíc mnohostranný. Hromádka představoval teologického garanta tehdejších diskusí; ve vztahu k ohrožení ze sousedního Německa byl Hromádka stejně nesmlouvaným kritikem a diagnostikem, navíc dokázal citlivě a přesně ze světa prostředkovat skutečně živou aktuální teologickou problematiku, zatímco Rádl byl v porovnání s ním více ponořen do vnitřního světa dlouhodobějších duchovních rozporů; přes svůj ryzí křesťanský přístup k bližnímu – evangelický nikoli úzce konfesně, ale v původním slova smyslu jádra křesťanské zvěsti – a filosofickou podnětnost Rádl nebyl teologem a nebyl ani teologicky čitelný (pro mnohé evangelíky dokonce ani co do pravověrnosti).³⁷⁹ Při Rádlově pracovní intenzitě a rozptylu by k takovému ucelenému publicistickému soustředění dále asi nemohlo dojít bez dalšího spolupracovníka, jímž byl Jaroslav Šimsa, v té době již vedoucí redaktor listu po boku Rádla a Hromádky a doslova organizační centrum všech aktivit Akademické Ymky. Je jeho zásluha, že Rádlova práce nezůstala v ještě větším chaosu a že se průběžně koncentrovala do dílčích výstupů v podobě separátů a brožur (Rádl sám o výpravu svých prací málo dbal). Nicméně Rádlovo postavení v *Křesťanské revui* je před onemocněním zcela dominantní. Některá čísla jsou sestavena téměř jen z jeho textů a ostatní autoři tvoří jen jako by doplněk.

³⁷⁹ Naposledy o tomto myslitelském vztahu: LANDOVÁ, T.: Pravda a zjevení: Rádl a Hromádka v dialogu, *Křesťanská revue* 74, 2007, č. 6, s. 6-10.

Názorným příkladem může být 9. číslo VIII. ročníku *Křesťanské revue* z června 1935,³⁸⁰ tedy číslo těsně předcházející propuknutí nemoci: úvodníkem je Rádlův článek o právě skončeném pražském katolickém sjezdu; následuje sice jeden článek J. B. Čapka (o reformačním humanismu u Masaryka), zbytek hlavního textu revue je ale pak celý od Rádra. Nejprve je tu dlouhý článek *Henlein* o výsledku právě skončených voleb do Národního shromáždění, pro Rádra nijak překvapivému; následuje dokončení článku o cestě do Itálie z předchozího čísla; po něm přichází na řadu blok aktuálních komentářů v *Poznámkách*, celých výhradně jen od Rádra včetně záznamu jedné přednášky v etokratickém hnutí; následuje Rádlova odpověď na německou reakci na brožuru o politické ideologii sudetských Němců (*Několik slov k rasové teorii u našich Němců*). V rubrice *Literatura* jsou sice dvě krátké zprávy V. Velkoborského (o Benešovi), ale tři další větší recenze jsou opět od Rádra. I výběr recenzovaných autorů je příznačný: Berďajev, sborník *Rasse in Wissenschaft und Politik* od českých biologů, odmítajících rasovou teorii, a *Suma proti pohanům* Tomáše Akvinského. Teprve závěrečná rubrika drobných *Zpráv a poznámek* je v režii J. Šimsy. Rádl všestranným způsobem naplnil tři čtvrtiny čísla, nadto z největší části problematikou nadmíru vážnou a aktuální. Podrobnou referencí tu chceme jen doložit, že následný červencový kolaps ani v tomto ohledu není ničím překvapivým.

Ještě počátkem července 1935 se Rádl osobně zúčastnil studentské konference Ymky v Přelouči, kde přednášel a podněcoval diskusi.³⁸¹ K prvnímu úderu nemoci, doprovázenému úplným zhroucením, resp. záchvatem mrtvice (?), pak došlo v červenci 1935, když trávil jako obvykle část léta na své chatě ve Zlenicích v Posázaví. Ošetření Rádlovi ihned poskytl prof. Charvát, který měl chatu v sousedství. Po krátké a relativně úspěšné rekonvalescenci se během podzimu 1935 Rádl pokusil navrátit do veřejného života: dál psát, dokonce i přednášet, ačkoli jinak své aktivity musel omezit. Již na konci srpna se opět osobně zúčastnil mezinárodního tábora Ymky na Sázavě a znovu zde i promluvil.³⁸² Od zářijového čísla

³⁸⁰ Srv. *Křesťanská revue* 8, 1935, č. 8, s. 257-288 (červen 1935). Revue vycházela měsíčně s letní přestávkou (červenec-srpen). Ročník se vždy kryje s akademickým rokem, tj. první číslo začíná v říjnu, poslední v září (po letní přestávce) následujícího kalendářního roku. Tzn. že ročník 8 (1935) končí zářím a začíná již od října 1934; publicistiku na podzim 1935 proto zahrnuje převážně již další ročník 9 (1936). Podobně vycházela např. i *Naše doba* a jiná periodika, *Česká mysl* se naopak v této době svými ročníky již kryje s roky kalendářními.

³⁸¹ Srv. ŠIMSA, JAROSLAV: Program pro mladou inteligenci, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 45-49, a dále VELKOBORSKÝ, V.: Program pro mladou inteligenci, Přednášky z 9. konference A.Y. v Přelouči [Akad. YMCA, Praha 1935], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 155-156 (zde parafráze Rádlovy přednášky o smyslu pokrokovosti.)

³⁸² Srv. zprávu: -ST [?]: Mezinárodní tábor mladých mužů na Sázavě, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 62-63.

publikační aktivita pochopitelně polevuje, ale nemizí. V poznámkách a recenzích Rádl dále komentuje aktuální události i letní četbu. Mezi texty vynikají v říjnovém čísle větší článek *Richard Wagner a národní socialismus*, kde naposledy aktuálně syntetizuje své názory na zdroje a povahu nacistické ideologie, a větší recenze literárně historických prací A. Pražáka a B. Václavka. Počátkem semestru, 23. 10. 1935, podává Rádl poprvé vedení fakulty zprávu o svém onemocnění následujícího znění:³⁸³

Spectabilis, onemocněl jsem o prázdninách dosti vážně a lékař, profesor Charvát, mi poradil, abych sice přednášel a eventuálně zkoušel, ale abych se vyhnul na půl roku každé organizační práci a každému jednání, které by mohlo vést ke kontroverzi. Z toho důvodu nechodím vůbec na schůze a prosím Vás, abyste mne laskavě omluvil na schůzích sboru profesorského. Jeli k tomu třeba lékařského vysvědčení, rád je pošlu. Poroučí se Vám oddaný Em. Rádl.

Omlouvá se tedy ze schůzí profesorského sboru, ale pokouší se nadále přednášet a na podzim 1935 rovněž vystupuje s popularizační přednáškou v rozhlase.³⁸⁴ Drobné poznámky se objevují ještě v prosincovém čísle *Křesťanské revue* a jedna úplně poslední před odmlčením v lednu 1936.³⁸⁵ V prosinci 1935 totiž došlo k novému kolapsu, který znamenal tentokrát již definitivní ústup z veřejného života. V druhé polovině roku 1935 se tedy odehrává první fáze Rádlova boje s nemocí. Je to období krátké a dynamické a boj zde Rádl musel prozatím prohrát, neboť zvolil strategii, při které nadále vzdoroval své nervové slabosti tak, že vlastně v podstatě pokračoval v tom stylu práce, která ho ke kolapsu nutně a dlouhodobě vedla.

V Rádlových pozdních textech před onemocněním od drobných zpráv, recenzí až po souvislejší články a projevy se stále ozývají tři akcenty. Rádl se jednak opakovaně výslovně dotýká skutečnosti, jak průběh evropských i domácích událostí potvrzuje správnost jeho diagnózy v *O německé revoluci* i ve starších pracích. Tak třeba při zmíněném komentování Henleinova volebního úspěchu,³⁸⁶ anebo již v únoru 1934, kdy opakuje svou tezi z brožury, že převrat v Německu není jen symptomem nemoci Německa, ale celé liberální Evropy, a danou poznámku uzavírá: „Jsme teprve na začátku revoluce a její konec je ještě nedohledný. A nelze nic jiného říci k útěše, než: Btětež tedy, poněvadž nevíte, v kterou hodinu Pán váš přijít

³⁸³ Archiv UK v Praze, os. fond E. Rádla, inv. č. 117, zpráva z 23. 10. 1935; též č.j. 1085/35/36 z 12. 11. 1935 (přípis děkana Českému Ústřednímu spolku učitelů vysokoškolských), kde se opakuje: „prof. Rádl byl o prázdninách stížen záchvatem mrtvice a nyní se nalézá v rekonvalescenci a má od lékařů nakázáno vystříhati se každého jednání, které by mohlo vésti ke kontroverzi.“

³⁸⁴ Text přednášky byl publikován: RÁDL, E.: Československo dnes a zítra (Řeč v radiu v cyklu přednášek na tomto tématě), *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 67-72.

³⁸⁵ RÁDL, E.: Hranice pacifismu, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 114-115.

³⁸⁶ RÁDL, E.: Henlein, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 268n.; srv. též např. TÝŽ: Socialističtí radikálové, *tamtéž*, s. 36-41 (potvrzení správnosti analýz již od *Dějin filosofie*).

má.³⁸⁷ Rozpoznaná fatální nezadržitelnost událostí, které získávají stále jasnější kontury, je tedy jedním horizontem.

Biblický apel v citovaném výroku pro Rádla znamenal, že jeho „bdění“ vzhledem k fatalitě událostí kladlo opakovaně důraz na smysl a povinnost postupné kulturní práce, s nadějí a vírou, že se osvědčí. Stále proklamovaná „svoboda individua“ tu není ani politickým klišé, ani vyvázáním jedince od kolektivních závazků, ale výrazem základní pozice, že každý má ve světě své jedinečné místo a svůj (individuální) úkol, na jehož plnění pracuje. Tyto akcenty jsou obranou proti skepsi a rezignaci: i v těch nejhrubších a beznadějných podmínkách lze setrvávat na daných pozicích a působit v jejich duchu. Toto, řekněme personalistické východisko, přestože v daných podmínkách odhaluje malost jednotlivého člověka vůči spádu událostí, však Rádla neodděluje od společnosti, nýbrž mu naopak umožňuje střídavé kolektivní identifikace, v jejichž rámci usiluje o porozumění situaci. Píše proto tu ve jménu poctivých, vzdělaných a pracovitých Němců, které přece cosi vede k víře v Hitlera, tu ve jménu západních liberálních demokratů, tu ve jménu československé veřejnosti, nebo její určité části. Druhým akcentem, působícím vůči beznadějně fatalitě, je tedy důraz na osobní angažmá, reformní práci, optimismus v dané konkrétní situaci. Proti rychlosti spádu událostí tu stojí pomalost soustředěné kritické práce. Tak opět pro příklad, v listopadu 1934 zdůrazňuje Rádl ve vztahu k nacismu, Hlinkovu luďáctví a dalším davovým projevům, které jsou výrazem „stavu mysli“, potřebu je „překonávat ideově a pomalu“, neboť: „Zkušenost ukazuje, že lidé jsou méně záłudní, méně mazaní než se předpokládá; moc prostředí, zvyků, tradice je však ohromná a všichni jí podléháme. I třeba mít trochu trpělivosti a snášenlivosti.“³⁸⁸ A v závěru článku po Henleinově volebním úspěchu Rádl opět uzavírá:³⁸⁹

Otázka byla a jest pořád jen: jak překonat prostředky demokratickými hitlerovství v Německu a Henleinovo hnutí u nás? [...] I shrnuji: jde o *kulturní zápas*; *intelligence* má zde svoje vlastní pole působnosti; vzpomeňte si, jak ve středověku, onom domněle temném středověku, zrovna vůdcové duchovního života si dávali práci, aby pochopili kacířská učení, jak je analyzovali a proti nim stavěli své učení modernější. To byla kulturní práce a taková práce čeká i nás.

Osobní angažovanost vůči nezadržitelnosti událostí by byla pouhým efemérním a nesmyslným aktem, kdyby subjektivně nenacházela nějaké hlubší zakotvení, resp. oporu. Třetím základním akcentem je proto Rádlův opakovaný poukaz na oporu takového konání ve smyslu, principu, pravdě či zákoně, které jsou absolutní poslední mírou všeho konání i dění.

³⁸⁷ RÁDL, E.: Bouře ve Francii, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 131.

³⁸⁸ RÁDL, E.: Zápas o Henleina, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 47.

³⁸⁹ RÁDL, E.: Henlein, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 268-274.

Na tuto míru Rádl stále naráží vnitřní otázkou: „ve jménu čeho?“ v posledku jednáme, tak jak jednáme. Uvedme opět příklad: V poznámce o novém románu Maxe Broda Rádl naráží na skutečnost, že jak určité tendence soudobého židovství, tak národně socialistická ideologie kladou rozhodující důraz na rasový základ („mezi blízkými příbuznými bývají nejdivočejší hádky“). Nejde ale o „podstatu“ bytosti a druhých lidí, nýbrž: „když už tedy jde o pravdu, jak píše Brod, tedy *pravda není v nás*; není ani v židovství, ani v německu, [...] nýbrž jedna pravda je nad námi všemi a my jsme všichni jen slabými jejími služebníky. Co na tom, že tě vyhazují z národa? [Rádl věděl, o čem píše, také byl vyhazován... pozn. T.H.] Hlavní věcí není tvoje jednota s ním (to je konec konců zoologie), nýbrž tvůj životní úkol; [...] v denním šedivém životě se ukáže pravda, nikde jinde.“³⁹⁰

Rádl v odkazech na vládnoucí pravdu či jeden společný zákon naráží na artikulační a formulační meze svých projevů, neboť se dotýká samotného problematického jádra své filosofie a ontologie, na jehož přesnější propracování nenacházel čas a soustředěnost. Za ním stojí jak Rádlova raná epistemologie, tak silně přijatá inspirace biblickou vírou v konkrétní ryze křesťanské podobě humanity jako lásky k bližnímu. Některými až prorocky či mesianisticky laděnými projevy, doprovázenými zdánlivě naivně zjednodušujícími konsekvencemi, se nadto Rádl stával pro mnohé nesrozumitelným, kazatelským, jako by odpudivým. Ovšem bez tohoto absolutního horizontu veškeré Rádlovy jednotlivé projevy ztrácejí ten rozměr, který nás pak může vést k porozumění základnímu akcentu *Útěchy z filosofie* v tematizaci „morálního řádu“ a služebného postavení jednotlivého člověka. Neboť právě motiv *služby*, pro kterou se člověk rozhoduje a odpovědně ji přijímá (podle *Útěchy* prochází „soudností“), je tím motivem, který již v tomto období před onemocněním napjatě spojuje zdánlivě beznadějnou situační aktivitu s jejím absolutním zakotvením.

Tři horizonty Rádlových projevů – neodvratná fatalita dění, osobní odpovědná a služebná angažovanost a její opora ve víře v pravdu a jednotu zákona – jsou Rádlovými celoživotními filosofémy. V období před onemocněním však nabývají posledních konkretizovaných formulací, resp. životních realizací. S ohledem na tento souvislý celek Rádlova působení v pozdním období let 1934-1935 a též vzhledem k pozdější *Útěše z filosofie* můžeme pro přehled, historickou dokumentaci i ohledání východisek *Útěchy* schematicky diferencovat několik dominujících oblastí Rádlova zájmu či polemik, v nichž figuroval a které se samozřejmě vnitřně vzájemně prolínají:

1. Sudetoněmecká otázka a nacionalistické ideologie

³⁹⁰ RÁDL, E.: Židovství, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 130-131.

V úvodních pasážích knížky *O německé revoluci* Rádl popisuje, jak rozumí komunistické, fašistické i národně socialistické revoluci jako radikálním projevům krize liberalismu, která je jevem obecným, zasahujícím i země dosud demokratické. Jelikož chce revoluční hrozbě čelit, musí pak rozbor důvodů a motivací těchto revolucí mířit k tomuto původu. Odtud pochopíme, proč Rádlova polemika s německou (či sovětskou) revolucí není frontální kritikou něčeho vnějšího, nýbrž míří vždy zároveň a často především do vlastních řad, do předpokladů v krizi demokracie a toho podhoubí, z něhož různé variace obdobných revolucí mohou vzejít. Pro odstínění své pozice – sám je přece rovněž demokratem a liberálem – Rádl používá odlišení dvojího pojetí individualismu, a od něho dvojí pojetí svobody, demokracie atd.³⁹¹ Na tzv. *individualismu svědomí* je založena *svoboda pod zákonem*: svoboda je oprávněná jen tam, kde znamená i přijatý závazek vůči společenství (státu, spolku, rodině, atd.). Takový závazek má povahu zákona a tedy smlouvy, která je sankcionována individuálním svědomím, které je schopno z vědomí svobody odvozovat vždy související službu a povinnost vůči slabším (méně svobodným) bližním. Svoboda pod zákonem je proto aristokratického původu, jejím tradičním výrazem je kodex rytířství a moderním dědictvím gentlemanství. Demokracie na něm založená nespočívá ve zrušení aristokracie, ale v rozšíření šlechtických závazků a povinností na každého člověka. Naproti tomu na *individualismu liberalistickém* je založeno většinové pojetí demokracie jako hlasu většiny a *svoboda přírodní*, znamenající zbavení se pout, tedy i pokud možno jakéhokoli závazku. Současnou krizi demokracie spatřuje Rádl jako důsledek převažujícího rozšíření individualismu liberalistického a chápání svobody jako přírodní, vedou totiž k relativismu a anarchii, na níž je odpovědí revoluce s autoritativním řešením: svoboda přírodní je tu pak spoutána, s ní ovšem i svoboda pod zákonem (svědomí). Celé pozdní období Rádlovy tvorby v její disparátnosti spojuje obhajoba práv slabšího jedince, svobody pod zákonem, jež vyžaduje službu a odpovědnost silnějšího, mocnějšího. Jedině jejich kultivace může bránit zotročení, nivelizaci člověka na pouhou přírodní jednotku. A jelikož filosofie vyžaduje svobodu svědomí principiálně, správné pochopení *služby a odpovědnosti* bude nakonec (v *Útěše*) mít rozhodující význam filosofický.

Než se ale bude moci o samotě vydat cestou k „metafyzickým důsledkům“, je polem Rádlovy *služby* veřejná starost o dědictví rytířské svobody po zákonem v soudobé Evropě. A jelikož dávno rozpoznal, že se o ní bude rozhodovat v Evropě střední, dokonce přímo

³⁹¹ RÁDL, E.: *O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců*. Masarykův ústav AV ČR: Praha 2003, s. 30an; srv. dále např. TÝŽ: Dvojí demokracie, *Naše doba* 40, 1933, s. 271-274.

v Československu, sleduje nacionální problematiku se stále větší intenzitou. Brožura o politické ideologii sudetských Němců, která vyšla na jaře 1935, je nejdůležitějším dokumentem toho typu Rádlova aktuálního působení, které jsme shora charakterizovali, v posledním období před onemocněním. Rádl přímo oslovuje tu část německé veřejnosti, která je ještě ochotna k nacionálnímu problému přistupovat konstruktivně a kriticky.³⁹² Je to zároveň syntéza, za kterou stojí mnohaleté analýzy problému evropského nacionalismu. Určitým pandánem a retrospektivní shrnující formulací tohoto zájmu je také přednáška *Československý národ*, přednesená v Bratislavě, tedy k veřejnosti slovenské.³⁹³ Téma ale Rádl neopouští až do konce svého veřejného působení a představuje jeho hlavní osnovu, kontextualizovanou a připomínanou buď výslovně nebo jako spodní tón ve všech ostatních projevech. Posledními souvislými projevy jsou na podzim 1935 článek *Richard Wagner a národní socialismus* a přednáška *Československo dnes a zítra*.³⁹⁴

Článek o Wagnerovi se přitom znovu a naposledy kriticky obrací k problému, „jak se národněsocialistická ideologie podobá naší ideologii vlastenecké“. Rádl nechce přistupovat k národněsocialistickým teoriím „jako k barbarství“ (to je až důsledkem), nýbrž hledí k jejich předpokladům. Bere je proto jako „opravdové teorie, v něž tisíce, miliony lidí upřímně věří. Němci přece jsou lidé jako my; jak to přijde, že slušní Němci přijímají Hitlera, jsou jím nadšeni a souhlasí s jeho politikou?“ Program národního socialismu totiž „není vymyšlen Hitlerem“, nýbrž je určován „výkonnými silami idejí, připravovaných po celé století.“ Víra v mythos a podvědomou sílu klade problém „protikladu přirozenosti a rozumu“ a „vlády organičnosti“; přestože ve Wagnerově případě se Rádlovi zpřítomňuje otázka poslání básníků, souběžně tu sleduje i druhou stranu příprav „výkonných sil idejí“, a tou je přírodověda:

³⁹² RÁDL, E.: *Zur politischen Ideologie der Sudetendeutschen*. E. Prager-Verlag: Wien-Leipzig 1935; česky in: *O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců*. Masarykův ústav AV ČR: Praha 2003, s. 93-120. Rádlův dobový autoreferát: „Tato brožura je určena německé inteligenci v Československu a hledí ji povzbudit k víře v pokrok a v civilizaci. Jedná o tom, co jest pokrok, o poměru Čechů a Němců, o tom, v čem záleží německví (německví instinktivní a vzdělané), o sociologii Spannově, o Marxově německví a o jeho internacionalismu, o rozdílu mezi rasou, kmenem a národem, o poměru národa ke státu.“; *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 252. Již dříve srv. např.: RÁDL, E.: Obtíže německé v Československu, *Naše doba* 41, 1934, s. 29-31.

³⁹³ RÁDL, E.: *Československý národ*, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 69-80, 111-115, 139-140 (přednáška v Matici slovenské v Bratislavě v prosinci 1934).

³⁹⁴ RÁDL, E.: *Richard Wagner a národní socialismus*, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 7-12 (vznik článku byl přímo motivován Rádlovou letní četbou nacionálněsocialistické knihy K. R. Ganzera *Richard Wagner, der Revolutionär gegen das 19. Jahrhundert* [1934]); TÝŽ: *Československo dnes a zítra* (Řeč v radiu v cyklu přednášek na tomto tématě), *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 67-72. Dále např.: TÝŽ: Několik slov k rasové teorii u našich Němců, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 280-282 (reakce na otevřený dopis Rádlovi od E. V. Zenkera v jeho časopise *Freie Welt* [1935, č. 356]).

2. Rasové teorie, biologie a genetika

Úhelným kamenem Rádlových analýz nacionálně socialistické ideologie a nacionální problematiky vůbec byly rasové teorie a jejich původ v evropském myšlení 19. století. Jejich návaznost na biologické (zejm. antropologické) výzkumy a anticipace jejich možného zneužití se objevují již v *Dějínách biologických teorií*, nicméně v meziválečné době sleduje zejména jejich sociokulturní funkce a souvislost s filosofickými transformacemi původní romantiky do moderního pozitivismu. Studium klasiků národně socialistické ideologie (Hitler, Rosenberg, projevy ministrů atd.) ho ale vedle této linie od roku 1933 stále více přivádí k obnovenému zájmu o přímou souvislost rasových teorií s tehdejší biologickým výzkumem, a tedy k roli biologie v soudobém kulturně ideologickém střetu. Shrnující formulaci můžeme vidět opět v jedné drobné, téměř marginální poznámce z října 1934:³⁹⁵

Jeden z nejzajímavějších zjevů naší doby jest obrat přírodovědy. V předešlém století byla to bašta pokrokovosti; jména Newton, Galilei, Darwin byla vyslovována s nadšením těmi, kteří se s odporem odvraceli od minulosti a od přítomnosti a očekávali všechno od lepší budoucnosti. Tato sláva přírodovědy zmizela; dnes krok za krokem stává se baštou reakce. Darwinismus se proměnil v nietzschovství a v rasové teorie; pozitivismus se změnil ve fatalismus; zákony dědičnosti dnes se obracejí proti víře v demokracii a ve vzdělání a pro víru v zděděnou moc rodu; dnes se o přírodovědu opírá Německo, kdežto demokracie spoléhá „jen“ na víru v moc vůle lidské nad osudem.

Úpadek lidstva? Oh, nikoli, jen úpadek přírodovědy. Jestliže nám přírodovědci dokazují, že jejich fakta nutně vedou k fatalismu, jest dvojí věc možná: buď to nás poslechnou a budou hledat pro naši potřebu fakta lepší než jest jejich fatalistický humbug, anebo je necháme i s jejich fakty stranou a půjdeme po svém. Ale oni poslechnou!

Pomineme-li afektovanost závěrečného výkřiku, vidíme tu artikulaci Rádlova opuštění přírodovědy, o kterém však rozhodl již dříve a které pak nakonec znovu zaznívá v úvodu *Útěchy*. Přírodovědci jistě neposlechli, protože ani nemohli, pokud by neměli pole přírodovědy rovněž opustit. Nicméně Rádlovi tane na mysli rostoucí role vědy ve společnosti, prosazující se závaznost jejich výsledků, jejich přenášení do světa idejí a samozřejmě manipulativní zneužití, které může být záměrné, ale také pozvolné a ve velké míře nevědomé a nereflektované. Sám začal sledovat soustavně biologické práce související s rasovou problematikou, a průběžně o nich referoval.

Tento zájem rovněž sahá hlouběji do meziválečné doby a přímé východisko nacházíme již v Rádlově boji proti potratovému zákonu ve dvacátých letech. Tehdy se mu otevřel problém vztahu jurisdikce, vědy a etiky na biologickém příkladě týkajícím se přímo (nenarozeného) člověka. Později Rádl sledoval nové zákonodárství třetí říše (problém eutanázie, sterilizační zákony) zároveň s rolí biologické vědy a teorie v rasové ideologii. Rádl sice upozorňoval na rozdíly mezi klasickou eugenikou, která měla silné zakotvení i v českém

³⁹⁵ RÁDL, E.: Poznámky, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 3.

prostředí, a rasismem, oba směry ale stavěl na jednu společnou půdu v tom směru, že přeceňují pouhou biologii a podceňují sociologickou, tedy společenskou stránku věci. Někteří teoretičtí zastánci eugeniky z řad českých biologů Rádlovi oponovali a dovolávali se kompetence biologie a v jejím rámci zvláště významu nových poznatků nauky o dědičnosti, genetiky. Na přelomu let 1934 a 1935 se rozhořela diskuse, kde na jedné straně stál Rádl, na straně druhé K. Plaňanský a zejména významní čeští biologové Jan Bělehrádek a Bohumil Sekla.³⁹⁶ Ve shrnujících odpovědích Rádl přitom ustoupil dost daleko, když vyzdvihoval (resp. akceptoval) jak význam současné moderní genetiky v biologickém výzkumu i biologicky motivované argumentaci, tak oprávněné vědecké nároky eugeniky (a dokonce i rasové hygieny!) ve smyslu konkrétních *praktických* opatření v péči o zdraví populace. Přesto zachovává vůči genetice a eugenice značnou míru zdrženlivosti: nepovažuje totiž spojení eugeniky s rasismem v sousedním Německu za jev nahodilý nebo za pouhé tzv. „zneužití“ (jak dovozoval např. Sekla), nýbrž za jedno extrémní vyústění protidemokratických dedukcí, které jsou obsaženy v eugenických zásadách samotných. Jinými slovy, rovnost lidí se podle Rádla *biologicky* v posledku argumentovat nedá – ta je problémem postulátu politického, sociálního, právního a etického.³⁹⁷

Polemika skončila jakýmsi noblesním kompromisem, doprovázeným projevy vzájemného respektu i uctivého nesouhlasu (zejména mezi Rádlem a Seklou), téma ale pro Rádla nebylo rozhodně uzavřeno. Naopak se zdá, že tvořilo hlavní osnovu jeho zájmu na jaře 1935. Příznačné jsou dvě recenze významných souborných prací českých autorů, kteří se obraceli proti rasovým teoriím. V první z těchto publikací vystoupili čeští antropologové s plnou rozhodností proti nauce o nerovnosti lidských ras a původně českou práci aktualizovali v německém vydání, aby oslovovali mezinárodní veřejnost. Rádl v recenzi samozřejmě nejprve vysoce ocenil tento významný projev českých vědců se snahou o negaci

³⁹⁶ Na stránkách *Práva lidu* na podzim 1934 Rádl nejprve odmítavě reagoval na úvodník Jana Bělehrádka *Talenty a demokracie* a upozorňoval na skryté protidemokratické tendence Bělehrádkovy argumentace; na obranu Bělehrádka vystoupili Karel Plaňanský v *Činu* a Bohumil Sekla v *Útoku*; Sekla rovněž napsal v této souvislosti obranu eugeniky pod titulem *Potřeba eugenické populační politiky* (1934) a současně ve stejné době připravoval k vydání český překlad práce Leonarda DARWINA: *Co je eugenika?*, Lékařské knihkupectví a nakladatelství: Praha 1936. – recenze v Rádlově duchu od J. NAVRÁTILA: Leonard Darwin: Co je to eugenika? [Praha 1936], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 217-219.) Srv. dále: RÁDL, E.: Poznámky [V Činu polemizuje...], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 52; TÝŽ: Josef Maisner: Rasismus hrozí kultuře [Volná myšlenka 1934], *tamtéž*, s. 57; TÝŽ: Nebe a peklo, *tamtéž*, s. 193-195; TÝŽ: Eldon Moore: Heredity, mainly Human [London 1934], *tamtéž*, s. 156-157, ad.

³⁹⁷ Shrnující článek představuje RÁDL, E.: Několik poznámek o eugenice, *Naše doba* 42, 1935, s. 149-152, následovaný Seklovou odpovědí: SEKLA, B.: Eugenika reakční či pokroková?, *Naše doba* 42, 1935, s. 292-296.

rasových teorií,³⁹⁸ poté však následují dvě námitky, z nichž zejména první je docela překvapivá: podle Rádla ve spise nevyniká „positivní stránka rasové hygieny“ (!), tj. zvláště teorie dědičnosti, užitá na člověka, jež vede k důsledkům, vyžadujícím kritické zpracování. Spis prokazuje nejednotnost autorů v hodnocení jevů s genetikou souvisejícími (např. ve věcech sterilizace) a zejména nepodává názorně „výsledky moderní práce o dědičnosti vzhledem k člověku, které jsou v radikálním rozporu se staršími naukami o prostředí, které prý formuje člověka“, a na kterých vlastně spočívají tradiční antropologické přístupy. Rádl tu vlastně nenápadně upozorňuje, že záměr českých autorů-antropologů je sice chvályhodný a hezký, ale jaksi metodologicky obstarožní a tudíž mívající se účinkem, neboť nezohledňuje tu disciplínu, která je pro argumentaci současné rasové teorie nejdynamičtější a rozhodující, a tou je genetika. Činí tu vlastně i určitou koncesi Bělehrádkovi a Seklovi, ale to jen proto, aby vzápětí dodal druhý bod: spis je psán biology, avšak otázka rovnosti ras není otázkou jen biologickou. Rádl sice z plna hrdla odmítá rasové teorie, ale z čistě biologického hlediska není o rovnosti ras tak optimistického rázu jako autoři publikace; dokonce tvrdí, že by se mělo „pohledět i této skutečnosti realisticky v tvář a nehájit věc předem ztracenou.“ (!) Doslova podle Rádla si lidé *nejsou rovni* od přírody, nýbrž rovnost má normativní charakter: „*mají si být rovni*, neboli jsou si rovni před zákonem (před Bohem)“; „Přírodopýtec není povolán objevit rovnocennost lidí; to je otázka etická a náboženská. [...] Rasové teorie nejsou jen poblouzením několika německých fantastů; je to výkvět na jednostranném přírodovědeckém názoru na svět, podle něhož jedině to, co jest přírodní, platí.“ To je důležitý závěr, který ukazuje, jak Rádl své postoje neustále podkládá hlubokými rozvrhy nejen eticko-náboženskými, ale též ontologickými, beroucími v potaz status moderní přírodovědy jako takové a její přístup ke jsoucímu.

Autory druhé recenzované práce *Rasse in Wissenschaft und Politik* nebyli již jen biologové (H. Iltis, J. Bělehrádek, V. Suk), ale i významný právník noramitvní školy F. Weyr nebo publicista Alfréd Fuchs (dále H. Reiner a W. Bodansky).³⁹⁹ Rádl opět chválí úsilí o souvislý společný protest proti rasovým teoriím a zvláště vyzdvihuje texty Weyrův, Sukův a Fuchsův; znovu ovšem vytýká převažující redukci rasové teorie na otázku antropologickou, tentokrát však proti ní nestaví nauku o dědičnosti, ale tzv. psychologické pojetí rasy, a

³⁹⁸ RÁDL, E.: K. Weigner, J. Malý, J. Matiegka, H. Pelc, A. Brožek, V. Růžička: Die Gleichwertigkeit der europäischen Rassen und ihre Wege zu ihrer Vervollkommnung [ČAVU 1935], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 187-188.

³⁹⁹ RÁDL, E.: Rasse in Wissenschaft und Politik. Symposium [Wahrheit, Praha], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 284.

odvolává se na spis E. Voegelina,⁴⁰⁰ kde je rozvedeno psychologické stanovisko a provedena kritika antropologických rasových teorií: „existují přece rasoví teoretikové, kteří rasu chápou *psychologicky* a odmítají Güntherovu teorii, proti níž naše brožura se bouří. [...] Podle této psychologické teorie záleží rasa ve společnosti lidí, kteří mají jednotný charakter, jednotnou ‚Gestaltidee‘, jak říkají tito teoretikové; toto pojetí ukazuje zřetelně příbuznost rasových teorií s učením o národní duši a o národním charakteru, které, jak známo, není jen v Německu základem nacionalismu.“ Zde tedy Rádl nemíří na společné předpoklady v přírodovědném postoji jako takovém (s odkazem na genetické pojetí rasy), nýbrž v myšlence národa jako takové (s odkazem na psychologickou teorii rasy).

Uvést obě recenze bylo důležité z jednoho prostého důvodu: Rádl si v nich bere za téma dvě publikace, které byly jakousi výkladní skříní intelektuální rezistence českých odborníků vůči hrozbě, přicházející z Německa. Nespokojil se pouze s oceněním dobrého záměru, ale využil je znovu k polemice ve vlastních řadách, k poukazům na hlubší rozměr polemiky s rasovými teoriemi. Důležité jsou právě z toho důvodu, že tu Rádl míří na autory české a v zásadě s obdobným stanoviskem. Souběžně totiž Rádl na jaře 1935, těsně před onemocněním, mohl úplně naposledy předložit svá stanoviska a úvahy na tato témata také na mezinárodním plénu. Jedná se o dva významné články, které patří k posledním dokončeným textům před onemocněním a jsou to vůbec poslední cizojazyčné příspěvky.⁴⁰¹

Prvním je článek *Philosophie der Rassentheorien*, který vyšel ve sborníku, vydaném roku 1935 švýcarským křesťanským nakladatelstvím *Vita Nova* pod titulem *Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenverfolgung*.⁴⁰² Rádl v něm nejdříve podobně jako ve výše uvedených polemikách či recenzích vychází z dílčí teoretické i praktické oprávněnosti eugeniky a rasové hygieny; vzápětí však opět hned dodává potřebu opatrnosti vůči nim. Rádl vyjádří rezervovaný postoj i vůči lutherskému protestantismu a pak určuje své tři vůdčí zásady: 1. Člověk je *svoboden* a pouze jeho svobodná vůle – „založená na poznání

⁴⁰⁰ VOEGELIN, E.: *Rasse und Staat*. Tübingen 1933.

⁴⁰¹ K těmto článkům v souvislosti s Rádlovým pojetím pravdy srv. též: ŠKORPÍKOVÁ, Z.: *Rádlovo pojetí pravdy*, 2003, s. 216-220. Autorka je probírá v té souvislosti, která i nám tane v posledku na mysl, tj. že se tu zejména v problému genetiky rozehrává motiv vztahu mezi „morálním životem“ a „vitálností“, vrcholící v *Útěše*. Zatímco Škorpíková postupuje problémově, nám tu jde více o chronologický popis Rádlovy tvorby v pozdním období za účelem rekonstrukce vzniku *Útěchy*.

⁴⁰² RÁDL, E.: *Philosophie der Rassentheorien*, in: *Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenverfolgung*. Vita Nova: Luzern 1935, s. 45-53; další autoři sborníku: W. Solowjow, D. Balthasar, N. Berdiajew, W. R. Inge, George MacKenzie, A. Scheiwiler, S. Undset. Souběžně text vyšel i česky: RÁDL, E.: *Filosofie rasových teorií*, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 195-201. Rádlova recenze na publikaci in: *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 252.

toho, co jest dobré a co zlé“ – ho ospravedlňuje před Bohem, nikoli jeho osud, příroda, vrozené vlohy, charakter ani jeho lid. 2. Každý člověk je *osobně odpovědný* za světové dějství, osobní odpovědnost z nikoho nikdo nemůže převzít. 3. „Činná láska“ je nejvyšším zákonem, teologie je v jejích službách, nikoli naopak: *Kázání na hoře* má prioritu před každou teologií. Poté Rádl předestírá své charakteristiky vlivu spinozismu na moderní myšlení prostřednictvím německé romantiky, známé již z *Dějin filosofie*; orientalismus, odevzdání se mythu, fatalismus, negace osobní odpovědnosti šířily pantheistickou náladu, podkopávající víru v kritického, individuálního, aktivistického, svobodomyšlného ducha. Rádl dochází k příbuznosti mezi spinozismem a rasismem a rasové teorie označuje za útok na západní kulturu. Celkově křesťanské završení je dáno vymezením sborníku, pro který byl text určen. Nacházíme tu však Rádlovo typické napětí: na jedné straně reformační étos s důrazem na kritičnost, individualitu, aktivismus, na straně druhé obezřetnost vůči protestantské teologii. Ta je pak patrná i v *Útěše z filosofie*, stejně jako vyzdvihování *Kázání na hoře* jako nejryzejší esence křesťanství.⁴⁰³

V červnu 1935 vyšel druhý mimořádně významný článek pod titulem ***Vztah biologie k civilizaci***. Jednalo se o příspěvek přednesený v květnu na mezinárodní konferenci *Týden školy pro dějiny věd*, konané na univerzitě v Římě.⁴⁰⁴ Článek je významný nejen tím, že je posledním Rádlovým projevem před zahraniční veřejností, ale že se tu obrací vědomě i na přítomné vědecké účastníky ze sousední Itálie i Německa. Rádl začíná postřehem, že věda přes svou abstraktnost v moderní době stále silněji „srůstá se sociálním životem v jeden celek, takže jest pod vlivem veřejného mínění a veřejné mínění se snaží ji ovládnout čím dál tím víc.“ Proto je moderní badatel odpověden za důsledky svých nauk, není jen badatelem, ale také občanem – *civis* (odtud „civilizace“). Po krátké poznámce o významu biologie v 17. a 18. století se autor obrací k prvnímu hlavnímu tématu, a tím je *darwinismus*. Teprve Darwinovou evoluční teorií nabyla biologie epochálního významu pro moderní společnost. Rádl vypichuje zejména to, že darwinismem vstoupil do biologie fenomén *času* ve smyslu nikoli sledu zjevů,

⁴⁰³ *Příloha 6 / 1*; uvádíme dochovaný dopis z nakladatelství *Vita Nova* z 3. 5. 1935, zaslaný Rádlovi spolu s autorským výtiskem sborníku. V dopise je důležité svědectví o Rádlově pozdní aktivitě i v *Lize proti antisemitismu* a o vztazích s A. Fuchsem, jednoho z řady válečných mučedníků, spjatých s prostředím kolem Ymky (jako jeden z mála katolíků). Jedná se o pozadí dodnes málo probádaných intelektuálních vazeb, souvisejících s již tehdejší rezistencí vůči nacistickému Německu. Dopis se dochoval jen náhodně, protože zůstal založen v autorském výtisku sborníku; jinak veškerá příslušná korepondence vzala za své při likvidování kompromitujících materiálů těsně před Rádlovou smrtí.

⁴⁰⁴ RÁDL, E.: *Vztah biologie k civilizaci*, *Naše doba* 42, 1935, s. 529-537. Podle informace v poznámce měl článek vyjít souběžně německy a francouzsky v časopise *Scientia*, ale ještě se mi nepodařilo jej dohledat.

nýbrž historického dění. Činí tu přitom důležitý řez, který má sice své hluboké pozadí již v předválečných analýzách darwinismu, ale zde figuruje jako důležitý významový i terminologický přechod k úvahám vedoucím nakonec k *Útěše*: jde o řez mezi „v podstatě ahistorickou“ anorganickou přírodou a na historickém čase založenou biologií, která má potud blíže ke společenským vědám,⁴⁰⁵

Touto zvláštností, dbát minulosti jako nutného základu a budoucnosti jako cíle, se biologie blíží vědám morálním, zvláště dějinám (politickým); také zvláštnost civilizace tkví v tom, že počítá se zkušenostmi nabytými v minulosti jako s nutným základem a jest namířena k určitému cíli v budoucnosti. A tak může být podstata života lépe pochopena analogií s civilizací i naopak.

Všimněme si zvláště výrazu „vědy morální“. Není náhoda, že od druhé kapitoly se v *Útěše* Rádl vydá právě tímto směrem – analogií života s civilizací a naopak – ačkoli „přírodovědu“ opustil, a že v jejím závěru mezi „obory morálními“ jmenuje rovněž biologii.

V dalším oddíle Rádl shrnuje svůj dávný poznatek o darwinismu jako hodnotové sociální projekci anglického liberalismu 19. století do živé přírody. Všimá si rovněž reformulace darwinismu, původně zakotveného v klasickém liberalismu s důrazem na individualitu, do kontinentálního rámce německé filosofie:

Liberalismus byl pravou sociální filosofií té doby a Darwin sám byl typickým liberálem nejen ve svých názorech politických a humanitních, nýbrž i ve svých vědeckých teoriích. Amoralní, vojenský výklad boje o život se nikterak nehodí na Darwina; teprve německý darwinismus, pod vedením E. Haeckla a F. Nietzscheho, dal vývojové teorii charakter vzpoury proti Bohu a proti zákonům humanitním; Darwin sám byl této vzpouře cizí.

Určitá míra zjednodušení je dána Rádlovou snahou vtáhnout problém soudobého evolucionismu do širšího problému krize liberalismu. Esenci původního darwinismu spatřuje Rádl v myšlence priority individuí a sekundárnosti zákonů, tj. zákonů přírodních, v biologii dané např. představou stálosti druhů, tříd atd. Darwinistický individualismus s učením o umělosti druhů paralelizuje Rádl s liberalismem, nominalismem a atomismem moderní epochy, soudobou krizi liberalismu tedy zase s krizí darwinismu, na půdě biologie se současnou obecně přijímanou „nutností přepracovat skoro všechny teorie Darwinovy.“ Přitom Rádl výslovně uvádí, že v současnosti nenachází „žádnou vlivnou teorii, kterou by bylo lze postavit na místo Darwinova nominalismu.“ Vitalisté Drieschova rázu, teoretici dědičnosti i experimentální biologové, všechny kritiky darwinismu, se prý pohybují v jeho původním rozvrhu, „v rámci individualismu“.

Jenže následně Rádl obrací pozornost výhradně k *teoriím dědičnosti*, ve kterých přece jen shledává nový integrální útok na základní teze darwinistického evolucionismu. Tento

⁴⁰⁵ RÁDL, E.: Vztah biologie k civilizaci, *Naše doba* 42, 1935, s. 531.

obrat není nijak překvapivý právě vzhledem k výše uvedené diskusi s českými biology. I zde se ozývá zároveň zdvořilost a obezřetnost vůči genetice. Na okraj uveďme, že Rádl se tu se svými specifickými výrazovými prostředky ocitá přímo uprostřed soudobého teoretického zápasu na poli biologie, směřujícímu k zásadní reformulaci evolučního schématu prostřednictvím *syntézy* myšlenky přírodního výběru a nových poznatků nauky o dědičnosti. K této syntéze docházelo právě ve 30. letech a Rádl se dovolává shodně biologů anglosaské provenience i německých (např. Lenz). Tzv. geny jako hmotně (chemicky) dané jednotky Rádl přirovnává „přibližně“ k molekulám, které představují konstantní nosiče vlastností, z jejichž kombinací se dá vyložit všechna rozmanitost organického světa. Předdarwinovská konstantnost, stálost (přirozenost) druhů je tedy nyní nahrazována konstantností dědičného základu: „tyto konstantní dědičné pravlohy by pak byly vlastní neproměnnou substancí organickou; ty by byly onou ‚res‘, od níž se dá odvodit všechna nahodilost individuální.“ Vše ostatní je pak v nové biologii kombinací experimentu a argumentace v takto daném rámci. V důsledku pak moderní nauka o dědičnosti ohrožuje liberalistickou víru ve svobodu vůle a s opatrnou ambivalencí tuto pasáž Rádl uzavírá: „jest třeba vzít na vědomí, že moderní nauky o dědičnosti ukazují tendence, které podporují pesimismus a fatalismus. Pospíchám dodat, že tento závěr pesimistický není nutný a že, jestliže posuzují dobře situaci, většina anglických a amerických biologů i nadále jest věrna optimistické víře v pokrok.“ Ponenáhlu tedy Rádl směřuje biologickou teorii s civilizačními důsledky, které mu tanou na mysli. Vzápětí se proto zaměřuje na ono fatalistické vkomponování nového biologického východiska do antiliberalistických koncepcí v německé ideologii v linii Nietzsche, Oswald Spengler, Alfred Rosenberg, pokračuje výkladem „polobiologických spekulací“ obsažených v rasových teoriích, které do svého staršího romantického rámce integrují i novou nauku o dědičnosti; „osudy jednotlivců i dějiny lidstva jsou konec konců pak jen záležitostí biologie.“

Nebyl by to Rádl, kdyby celou svou úvahu neuzavřel shrnujícím apelem na posluchače ve jménu společného naodosobního zájmu, v tomto případě apelativní obhajobou „civilizace“. Uveďme celou tuto silnou pasáž a uvědomme si přitom znovu, že Rádl promlouvá k zahraniční – zejména italské a německé – odborné veřejnosti, že velmi dobře „ví“, vůči jakému civilizačnímu rozvratu stojí, jaké hrozby přicházejí:⁴⁰⁶

Jest civilizace opravdu jen produktem biologických vlastností lidských? Nebojme se pohlédnout této otázce přímo ve tvář a nehleďme spatra na rasové teoretiky: [...] Je to opravdu tak, že civilizace jest jen ‚něco na těle‘? Pokládám tento materialismus za nepřijatelný. Jest třeba poprosit tu školu biologů, kteří se odvážili tak dalece vést hranici své vědy, aby se ve svých nárocích mírnili; civilizace jest hlouběji založena než nauka o lidském těle; civilizace je královna, a biologie je v jejích

⁴⁰⁶ RÁDL, E.: Vztah biologie k civilizaci, *Naše doba* 42, 1935, s. 536-537.

službách. Nikdy si nesmí nauka o stavbě lidského těla sednout na trůn a prohlašovat se za vládkyni nad celým rozsahem lidského života. Civilizace není ‚něčím na těle‘; není vlastností těla vůbec, ani není vlastností nějakého národa; civilizace má *vlastní* kořeny a nikdo jí neporozumí, kdo nedbá jejího obsahu, kterému se musíme pokorit i se svou myslí i se svým tělem. Nauka Sokratova, Platónova filosofie, křesťanství, římská politika, rytířství, řeholnictví, scholastika, renesance, moderní věda, nejsou pouhými znaky lidskými: jsou to postuláty, zákony, jsou to vládcové a můžeme se jim jen přiblížit, když před nimi pokorně skloníme hlavu a vyznáme: věříme v civilizaci, chceme poslouchat jejích zákonů! Civilizace je bojem o hodnoty duchovní; bojem o pravdu, která musí zvítězit nad tělesným člověkem; bojem o humanitu, která staví tělo do služeb lásky k bližnímu; [...] Boj o ni potřebuje pomoci všech: světlovlasých jako tmavovlasých, národů severních jako jižních, Němců jako Italů a Slovanů. Civilizace staví nás všechny pod jeden zákon a v těžké službě jejím cílům jsme všichni slábi, všichni potřebujeme vzájemné pomoci a jsme si všichni rovni.

Jen na okraj: sám pojem „civilizace“ je tu tematizován s vnitřním napětím vůči tzv. „kultuře“ německých myslitelů (jindy proto Rádl vystupuje ve stejném smyslu právě za autonomii a práva kultury, říše ducha apod.). Pokud Rádl tvrdí, že civilizace má „*vlastní* kořeny“, neurčuje je blíže, než jako „jednotu zákona“, vůči němuž stojíme ve *služebném* postavení a v *pokoře*, pokud tuto pozici s vůlí o porozumění přijímáme. Právě v *Útěše z filosofie* se vydal Rádl přímo k těmto kořenům v podobě „morálního řádu“ a prostřednictvím *království* nové metafysiky. Ale problém rozhraní mezi životem a morálním světem (a zde tedy civilizací) je východiskem těchto úvah. Rádlova obezřetnost a respekt vůči biologii (vždyť „prosí“ tu školu biologů, která se odvážila tak daleko...) má hluboké opodstatnění, které jsme shledali už v jeho recenzích na práce českých biologů: není tu žádná neproblematická věda, která je pouze ideologicky zneužita konkrétním režimem, nýbrž toto zneužití je jen symptomem teoretického základu v přístupu k člověku jako takovému, který je zase symptomem přírodovědného přístupu ke světu, extrapolovaného pak na člověka, jeho místo a úkol ve světě. Kritický přístup proto znamená, že je nutno se obracet k základům celé moderní přírodovědy.

Na cestě od ideologie rasových teorií k současné nauce o dědičnosti se tedy u Rádla formuje tematizace morálního řádu a života v pozdním díle. Prostřednictvím darwinismu v jeho biologickém a sociologickém rozměru je tu základním krokem a hraniční, doslova ambivalentní postavení biologie výsledkem. Současně postupoval i z odlišné perspektivy, totiž z pozice kritiky nikoli přírodovědy a biologie, nýbrž „objektivistické sociologie“, a sice směrem ke svým vlastním epistemologickým východiskům v raném biologickém zkoumání. Tato další cesta k *Útěše* má dílčí vrchol ve studii *Praktická filosofie*. Dříve než se k ní dostaneme, zmíníme se ve stručnosti ještě aspoň u dvou Rádlových diskusích a problémových oblastech z doby těsně před onemocněním:

3. Věda a universita

Zatímco polemika s českými biology byla oboustranně vnímána jako konstruktivní, v jiných sporech narážel na silnou osobní nevoli, naprosté neporozumění a rázné dehonestace. Sám k tomu přispíval jakousi bezhlavostí svých komentářů na všechny strany kulturního života a určitým velikášstvím svých projevů, které často budily odpor. Průběžně Rádl sledoval dění na pražských univerzitách (české a německé) a průběžně je komentoval, zejména s ohledem na apolitický charakter a nadnárodní poslání vědy.⁴⁰⁷ Rádl byl zvláště přecitlivělý na jakékoliv projevy nacionalismu a boje o insignie pražské univerzity, které nově propukly koncem roku 1934 a pokračovaly v roce následujícím, poutaly jeho pozornost a obavy. Vypukly studentské demonstrace, které od česko-německého sporu přerostly v násilné střety mezi studenty pravé a levé orientace na akademické půdě.⁴⁰⁸ Tyto události byly v tisku bohatě politicky komentovány. Rádl vystupoval ostře proti jakýmkoliv protiněmeckým projevům, o nichž tušil, že mohou být kdykoliv zneužity proti české akademické obci a které diskreditují českou vědu i na mezinárodní půdě. Nebral si servítky a odmítal politicky předpojaté pravicově-nacionální postoje některých univerzitních hodnostářů, jako např. prof. Domina nebo děkana lékařské fakulty prof. Antonína Hanáka. Proti němu se obořil v lednu 1935.⁴⁰⁹ Hanák podal stížnost Akademickému senátu, z jehož popudu se věcí zabývala i zvláštní schůze profesorského sboru (4. 4. 1935), který se usnesl vyslovit souhlas s projevem prof. Hanáka a tedy i s důvodem jeho stížnosti, a jednomyslně vyslovit nesouhlas s psaním prof. Rádla. Rádl musel podat dlouhé písemné vysvětlení a je nepochybné, že podobné nárazy spotřebovávaly značnou část jeho energie i psychických sil. Dokreslují však významně jeho společenské aktivity v posledních měsících před onemocněním.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Srv. např. RÁDL, E.: Reforma vysokých škol, *Naše doba* 41, 1934, s. 201-206 (tento článek byl popudem k následnému střetu s prof. Hanákem začátkem roku 1935); dále např. TÝŽ: Poslání vědy, *Naše doba* 42, 1935, s. 204-208 (polemika s A. Krausem o českosti a mezinárodnosti univerzity v minulosti, ovšem s jasným aktualizacím významem) a odpověď: KRAUS, A.: Duplika, *Naše doba* 42, 1935, s. 319-320.

⁴⁰⁸ Srv. k tomu např. ZPA.[?]: Vysoké školy, *Naše doba* 41, 1934, s. 553-556; SK.[?]: Vzbouření národního studenta, *Naše doba* 42, 1935, s. 139-148.

⁴⁰⁹ RÁDL, E.: Ta naše universita, *Křesťanská revue* 8, 1935, s.65-69 (prosinec 1934; o demonstracích na univerzitě, kde proti Němcům vystupovali studenti i profesori včetně rektora, což může přinést těžkou škodu našemu mezinárodnímu jménu; naší povinností je ochrana německé univerzity). Posléze v lednu 1935 s obviněním, že děkan A. Hanák povzbuzoval politicky pravé studenty, RÁDL, E.: Ještě k demonstracím na universitě, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 109-111.

⁴¹⁰ Archiv UK v Praze, os. fond E. Rádla, inv. č. 117; též fond Akademický senát UK. Z Rádlových publicistiky k tomu dále srv. např. RÁDL, E.: Poznámky, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 102-106 (studentské demonstrace); TÝŽ: Něco o Německé universitě v Praze, *tamtéž*, s. 148-151 (polemika s prof. F. Ulrichem v *Brázdě*, o nedávných demonstracích, kritika nacionalismu ve věcech vědy,

4. Literární kritika mezi estetikou a levicovým radikalismem

Začátkem roku 1935 vyšla Rádlova brožura *O čtení děl básnických*, týkající se literární kritiky a smyslu umělecké tvorby.⁴¹¹ Jednalo se ale o zvláštní otisk statí publikovaných na pokračování již roku 1933 jako odpověď na tehdejší také dosti vášnivou polemiku.⁴¹² V textech na toto téma proniká dvojí Rádlův ústřední akcent: jednak vystupuje ve jménu adresáta uměleckých či literárně kritických děl, tj. ve jménu prostého, obyčejného čtenáře, který v četbě hledá útěchu, posílení, inspiraci ve svém životě; a jednak v této souvislosti zdůrazňuje *služebnou* funkci umění a kritiky, jejich sociální, kulturní a etický rozměr, jejich vnitřní vztah k nejzazší otázce po pravém smyslu umění a literární tvorby („ve jménu čeho?“) Svoboda umění a umělce je něčím nezadatelným, ale v souladu se svou kritikou liberalismu a popisu autentických základů demokracie je to jediné „svoboda pod zákonem“, nikoli nespoutaná svoboda jedince bez závazků k okolí, jíž opakovaně označuje za zvlášť a anarchii. Služebnost, tj. poslání v hlubším smyslu, staví podle Rádla umění po bok a do vnitřní souvislosti vzájemně spjaté filosofie, teologie i vědy. Rádl se přitom současně stylizuje do autentického interpreta Masarykova sociologicko-filosofického způsobu práce s literárními díly (zejm. v *Moderním člověku a náboženství* a v *Rusku a Evropě*) a do těchto mezí pak vklíní své radikální odsudky celého trendu moderní literatury a jejích jednotlivých zástupců, doprovázené občas šťavnatými charakteristikami.

K tomu se druží důležité předpoklady: Rádlovi byl zhora cizí celý trend moderního umění, směřujícího k vnitřní autonomizaci a hledání novátorství forem. Rádl se tu vyznačuje snad až záměrně stylizovanou slepotou. Důraz na *formu* mu zůstal zcela nepochopitelný, pro vlastní autentický obsah umění sekundární a patřící do sféry nominalizace hodnot jako součásti liberalistického kulturního úpadku. Celou literární modernu, avantgardu, estetismus,

příbuznost nacionalismu rasového a rodového); TÝŽ: Věda a politika, *tamtéž*, s. 210-215 (pokračování diskuse s F. Ulrichem o německé universitě); TÝŽ: [Jsme teď v období voleb...], *tamtéž*, s. 240-241 (při demonstracích pro insignie německá univerzita bez politického zastání, mlčení úředních míst); TÝŽ: Autonomie universit, *tamtéž*, s. 277-278. O Rádlových názorech na lékařskou fakultu a Státní zdravotní ústav viz též jeho korespondenci I. A. Bláhovi: Archiv Akademie věd, os. fond I. A. Bláha, korespondence přijatá (E. Rádl).

⁴¹¹ RÁDL, E.: *O čtení děl básnických*. Knihovnička Služby, ed. J. Šimsa [Zvl. otisk z Křesťanské revue]: Praha 1935; původně jako: Poznámky o čtení básnických spisů, *Křesťanská revue* 6, 1933, s. 132-140, 173-180, 210-216, 235-240, 271-278.

⁴¹² Přestože Rádlovy úvahy na tato témata sahají až do doby před první světovou válkou (srv. zejm. RÁDL, E.: *F. X. Šaldova filosofie*. Nový věk: Praha 1918), v pozdním období diskuse vycházela zejména z článku RÁDL, E.: Budoucnost krásné literatury, *Naše doba* 40, 1933, s. 26-31; na jeho kritiku Rádl reagoval: TÝŽ: Ještě o budoucnosti krásné literatury, *tamtéž*, s. 127-128; na kritiku brněnského literárního vědce F. Chudoby reagoval Rádl velmi osobní replikou: TÝŽ: Protest, *tamtéž*, s. 252-256. Tento protest je zajímavým svědectvím o Rádlovu zakoušení svého neporozumění.

literární experiment, to vše Rádl šmahem zavrhuje a označuje za pouhou „hru se životem“ v podobě lascivní literární bohémy, dekadence a exaltované sexuality. Zároveň v této sféře snad nejvíce Rádl staví na odív své hluboce konzervativní společenské postoje, v podstatě zakotvené v hodnotovém řádu evropského venkovského maloměsta 19. století (je např. zastáncem koedukace ve školství apod.). Rádlem propagovaný puritanismus, prvoplánově moralistní soudy, odkazování na morálku průměrnosti jakožto zachovávání obecných mravů, to vše z něj činilo moralistu, budícího podezření, odsudky či ironický odstup velké části literární veřejnosti.⁴¹³ Rádl se nebrání dokonce ani představám restrikce v podobě určité mravní cenzury nad uměním – to je podstatná paralela s akceptací určitých praktických eugenických opatření na poli biologie, přičemž v obou případech je tato věc rozhodováním principiálně etickým. Stejně tak s určitým respektem vzhlíží k služebnému postavení umění v přicházejících protiliberálních totalitních režimech (ovšem rozhodně ne s jejich konsekvencemi pro nesvobodu umělecké tvorby, ale jako symptom vnitřní krize liberální demokracie); ideál „socialistického umění“ je pro něho například vážnou výzvou pro umění ve službě pracujícímu člověku a sám ho užíval jako argumentu proti pseudosocialistické levicové avantgardě.

Rádl tu ovšem postrádal srozumitelnost – morálka a mravnost se mu vzájemně překrývají a mnohdy splývají. Na jednu stranu je nekompromisním obhájcem obecně sdílené tradiční mravnosti tam, kde se snaží odporovat anarchii zvláště a nespoutanému titánskému individualismu, na straně druhé je sám ztělesněním ryzího individualismu: porušování nejrůznějších konvencí ve vědě i filosofii, aby se právě díky takovému porušování otevíraly nové horizonty a bránilo sklerotizaci, jež práva jedince ohrožuje. Nutno proto dodat, že tím, jak Rádl úzce propojoval filosofické intence svého chápání služebnosti a poslání umění s konkrétními odsudky a moralistním hodnocením, dával svým kritikům sám do ruky zbraň a svému hlavnímu úsilí do značné míry sám činil medvědí službu. Širokou vlnu neporozumění přitom těžce zakoušel a rovněž ho značně vysilovala, podobně jako v uvedeném příkladě sporů na universitě.

Přestože umění ani etika není hlavním tématem naší práce, ve spojitosti s *Útěchou z filosofie* se zde ještě musíme pozastavit. Nejen proto, že četné moralistní a konzervativní postoje se promítly zejména do jejích vzpomínkových pasáží (o Rádlově příchodu do města, negativním vlivu literární avantgardy v podobě „nosorožců“ apod.). Jejím hlavním námětem

⁴¹³ Do této oblasti patří nejen Rádlovy literární a umělecké kritiky, ale i rozsáhlá část další publicistiky, reprezentované např. v brožurách *Mravnost v našem státě* (1926) nebo *O ženském hnutí* (1933).

je přece „morální řád“; umění (beletrii) staví spolu s biologií a dalšími disciplínami – filosofií, sociologií, dějepisectvím – v *Útěše* mezi „obory morální“, tedy v souladu s jeho vysokým kulturním hodnocením a služebným postavením z doby před onemocněním. Spolu s ostatními morálními obory je ale i umění v moderní době podřízeno téže konstruktivní metodě. Umění jako by v *Útěše* mělo podobně hraniční a ambivalentní postavení, jako z jiného úhlu pohledu biologie – lze na ně nahlížet prizmatem úpadku v podřízení určujícího trendu novověké filosofie a přírodovědy (tzn. všepronikajícího pantheismu a morálního anarchismu), anebo prizmatem jejich autentického úkolu a poslání, zakotvených v „morální“ sféře. Rádlův neúměrný moralismus je faktem, který odmítali anebo distancovaně obcházeli všichni interpreti jeho díla.⁴¹⁴ V *Útěše* pak tyto prvky mohly překvapit jen ty, kteří nebyli zasvěceni do jeho předchozí publicistiky a polemik na toto téma. Přesto je tu jeden překvapivý moment, který filosofická interpretace nemůže obcházet: Rádl sám, když vzdoroval, že se mu nerozumí, „moralismus“ odmítal. A nechtěl, aby byl za moralistu označován. Již ve studii *O čtení děl básnických* píše:⁴¹⁵

Neboť život náš není rozdělen na dva obory, na intelektuální nazírání pravdy a krásy, nazírání daného jsoucna a na eventuální moralisování o skutečnosti; nýbrž jeden a týž člověk v jednu a tutéž chvíli samým jádrem své bytosti volí a poznává najednou. Jen lidé, kteří utíkají před životem, rozdělili si člověka na dvě bytosti, na homo intellectualis a homo activus.

Tato integrita je nakonec dána nikoli nějakou konkrétní mravností (která je pouze situačním důsledkem konzistence osobnosti nebo society), nýbrž pouze „elementární jistotou životní“ o principiálním rozdílu mezi tím co *jest*, a co *být má*, mezi dějstvím a na sebe braným postulátem, závazkem. Ovšem i to lze problematizovat: i takové vědomí a jistota je výsledkem a dědictvím určité kulturní a civilizační souvislosti, proto starost a péče o její tradici a kontinuitu má v Rádlově pozdním díle čím dál tím větší závažnost. V reakci na ohlas své brožury však Rádl znovu přímo tvrdí: „nejsem moralistou (ale puritánství se mi líbí); jsem v morálních věcech liberálnější než se zdá, ale jsem proti *anarchismu*, jehož jest kult sexuálnosti a amorálnosti, vůbec bohémství, jen jedním případem.“⁴¹⁶ Nejde nám tu teď o

⁴¹⁴ Š. Loewensteinová zahrnuje moralismus i do titulu její monografie a je opakovaným předmětem její kritiky; Jiří Bednář věnoval Rádlu vztahu k literatuře rozsáhlou část své práce a konfrontuje její zejména s dílem F. X. Šaldy; přestože se snaží s porozuměním u Rádla ocenit, co se dá, zůstává tato část Rádlova díla v jeho hodnocení naprostým lapsem, podobně i u Z. Kožmína. Dále srv. např.: PYNSENT, R. B.: Rádl o rase a literatuře, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s.532-547.

⁴¹⁵ RÁDL, E.: *O čtení děl básnických*, 1935, s. 33.

⁴¹⁶ RÁDL, E.: Poslání poesie, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 219-220; jde o komentář k posudku brožury *O čtení děl básnických* od Miroslava Rutte (*Národní listy*, 20. 3. 1935). K problému angažovanosti umění tu Rádl výstižně v závěru také shrnuje svou pozici: „Chápu starší vlastenecké literární měřítko

analýzu souvislosti a napětí mezi mravností a morálkou, ale jen o poukaz, který je při filosofickém hodnocení Rádlova moralismu potřeba brát vážně, že totiž Rádl výslovně nechce být „moralistou“ a že jeho varianta morálního (kategorického, ovšem nekantovského) imperativu ukazuje na spjatost s konkrétním životem i absolutním nárokem na osobu. Na příkladech domácí i zahraniční literární kritiky a společenské role umění tyto problémy Rádl sledoval až do posledních dnů svého publicisticky aktivního života.⁴¹⁷ Posledním souvislým vyjádřením je přednáška *Etika v kritice* z podzimu 1935. Rádl tu zdůrazňuje, jako již mnohokrát, že (literární) kritika potřebuje měřítko, kterým kritik hodnotí, kritik je „nutně hlasatelem ideálu, ukazuje zákony, kterých poslouchat máme“; kritika se proto nutně vnitřně stýká s etikou, která je „uvědomělou mravností“, a proto též v důsledku „estetika nemůže etice odporovat“. To vše může znít opět velmi ploše, Rádl se tu ale znovu současně přímo distancuje od pouhého „moralizování“, které je falešné, odvolává se na absolutní principy, vyznačuje se neživými formulami, kazatelstvím a neupřímností. Tedy to, co bývá právě Rádlovi v tomto směru nejčastěji vytýkáno (a čemuž, dodejme, sám provokativně zavdával příčiny). Proti tomuto „moralizování“ pak klade „přímočarou víru v pravdu“, slušnost, respekt k potřebám veřejnosti a úctu k bližnímu; etika různých lidských činností (tedy i literární kritiky) je pak nakonec „výrazem jednoho základního zákona etického. [...] Mimo etiku, mimo dobro a zlo, nestojí žádná lidská činnost a jedno dobro a jedno zlo platí pro všechny.“⁴¹⁸ Jak tyto postuláty srovnat s Rádlovým souběžným odmítáním moralizování a kladení absolutních principů? Minimálně je zřejmé, že pozdější odvozování „metafysických důsledků“ v *Útěse* pokračuje prostřednictvím formulace „morálního řádu“ přímo ve směru těchto úvah o jednotě zákona a pravdy.

Zájem o literární kritiku, roli umění ve společnosti a lidském myšlení nebyl pro Rádla samoúčelný. Spjoval s ním často velmi úzce své další názory na politické, kulturně

našich spisovatelů a pokládám dnešní stav naší poesie, odloučeně od politického života, za upřílišený esteticismus. Věřím, že v listě vlasteneckém má být literární kritika vlastenecká, v listě agrárním agrární, v socialistickém dělnická a v komunistickém komunistická – to se ovšem nepříčí tomu, aby všude byla liberální a snášenlivá. Dnešní literatura a umění se vzpírají uznat tyto závazky. Uznávám, že se chápaly povrchně; v zásadě však i spisovatel má mít vyznání a má za ně ručit i básní i kritikou.“

⁴¹⁷ Z podzimu 1935 viz větší recenze: RÁDL, E.: Albert Pražák: Masaryk a československá literatura [edice Corona, Praha 1935], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 25-26; TÝŽ: B. Václavěk: Česká literatura XX. století [VI. Orel, Praha 1935], *tamtéž*, s. 27-30. Dále např.: TÝŽ: Viktor Dyk: Literatura a společnost [Praha 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 85; TÝŽ: Účelnost umění, *tamtéž*, s. 12-13; TÝŽ: F. Porché: Bolestný život Baudelairův [Orbis 1934], *tamtéž*, s. 88; TÝŽ: Pirandello, *tamtéž*, s. 90; TÝŽ: Ant. Trýb: Císař chudých. Román [F. Borový, Praha], *tamtéž*, s. 309-311.

⁴¹⁸ RÁDL, E.: Etika v kritice (Předneseno na zahajovací schůzi týdne veřejného svědomí, pořádaného etokratickým hnutím a akcí demokratické spolupráce), *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 278-280.

společenské i vědecké otázky. Jeho četné literárně kritické recenze, sloupky a poznámky, jak jsme již uvedli, jsou jednotným proudem kulturně-kritických a filosofických úvah. Kritiky morálního anarchismu s akcenty sexuality v moderním umění tak přecházejí plynule v nekompromisní odmítání psychoanalýzy se všemi jejími směry jako posledního výkvětu romantického panteistického fatalismu, ohrožujícího sebevědomí svobodné osobnosti, jemuž pseudolevicoví intelektuálové takřikajíc skočili na vějičku a jenž se socialistickými ideály nemá nic společného. Jak jsme již naznačili, silnou spojitost měla Rádlova kritika levicové umělecké avantgardy právě s vymežováním své pozice sociálního demokrata. Z ní vystupuje proti konzervativním nacionalistům jakéhokoliv typu (tedy nacionálně katolického i liberálně pokrokového v dědictví předválečného mladočešství), dovnitř sociální demokracie však naopak reprezentuje její liberální a hodnotově konzervativní přístup, dále křesťanský základ s myšlenkou lásky k bližnímu a odpovědnosti vůči slabším. Toto postavení na meziválečné intelektuální scéně bylo dosti ojedinělé a budilo odpor a pohoršení na mnoha stranách.⁴¹⁹ Typickou ukázkou tohoto odmítnutí byla monografie levicového publicisty Bohuslava Koutníka z roku 1934, obviňujícího Rádlu jako zcela falešného socialistu, nebezpečného zástupce sociální reakce, inklinujícího ke katolickému diktátorství a ohrožujícího svobodu.⁴²⁰ V odpovědi Rádl opět nabádal čtenáře, jak jeho morální nároky a společenské postoje nemají nic společného s restrikcí svobody jedince, naopak jsou formulovány v úctě k ní a v jejím zájmu.⁴²¹ Kromě něho samého bralo Rádlu v ochranu i několik dalších publicistů z jeho okolí, ovšem zřejmě bez nějakého vážnějšího ohlasu a dopadu.⁴²²

⁴¹⁹ Zvláštnost a jedinečnost Rádlova konzervativismu charakterizoval poprvé již HROMÁDKA, J. L.: Rádlova národní filosofie (Na okraj Rádlových „Dějin filosofie“), *Křesťanská revue* 7, 1934, č. 3, s. 65-70.

⁴²⁰ KOUTNÍK, B.: *Emanuel Rádl. Křesťanský filosof, vědec, politik, moralista*. Volná myšlenka: Praha 1934.

⁴²¹ RÁDL, E.: Socialistický dogmatismus, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 195-199, 239-246; dále ještě k tématu literatury, umění a jejich vztahu ke společnosti např. TÝŽ: Masaryk o literatuře, *Naše doba* 42, 1935, s. 324-331 (ke vztahu mezi estetikou a životem, služebnost umění); TÝŽ: O německé revoluční literatuře krásné, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 131-132; týž: Socialističtí radikálové, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 36-41; týž: [Dopis na Diskusní schůzi Volné myšlenky o protiklerikálním boji], *tamtéž*, s. 157-158; týž: Dimitrij Mirskij: The Intelligentsia of Great Britain [V. Gollanz, London 1935], *tamtéž*, s. 220-221; týž: Alfred Adler: Člověk jaký jest [Orbis, Praha 1935], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 94.

⁴²² K Rádlově literárně kritické práci i problémům socialismu srv. zejm.: LAICHTER, JOSEF: O názoru Emanuela Rádlu na krásnou literaturu, *Naše doba* 41, 1934, s. 477-484; NAVRÁTIL, J.: Koutník Bohuslav: Emanuel Rádl, *Naše doba* 41, 1934, s. 570; HEJL, F.: K ideálu ženy u Koutníka, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 271-272; ČAPEK, J. B.: Rádlovo myšlení estetické a jeho podněty pro uměleckou tvorbu, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 337-342; TRAPL, M.: Emanuel Rádl a socialismus, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 38-40, 77-79, 108-112; TRAPL, M.: Změnil Rádl své názory o socialismu?,

I přes agresivitu vyjádření a žurnalistickou deformaci však Koutník docela vystihl jeden moment: táže se, zda se ještě nedočkáme Rádlovy konverze zpět ke katolicismu. V pozdním díle se skutečně projevuje stále zřetelněji Rádlova inklinace směrem k ocenění kulturního významu katolicismu. Nejde sice přímo o nějaké tendence ke konverzi. Českobratrské evangelictví pro něho bylo jasně vymezenou pozicí, ze které čerpal jak smysl svého lokálního kulturně reformního aktivismu, tak smysl reformy jako určující komponenty evropských duchovních dějin (a tedy i filosofie jako programu pro reformu světa). Nicméně Rádl vždy byl nápadně chladný k protestantské teologii, zatímco teologie katolická (zejména do nástupu nominalismu) s celou její problematickou historií a vnitřními diskusemi vzbuzovala jeho úctu a dával ji i za vzor – opět se špetkou provokace – například i současným politickým i vědeckým sporům. Jinak tomu bylo s oceňováním současné moderní role katolicismu. Od jeho hodnocení jako úpadkového a nereformovatelného z raných 20. let můžeme skutečně sledovat vzrůst respektu a ocenění jeho kulturního významu. A v letech 1934-1935 tento respekt opět vrcholí: v rezistenci vůči radikálně socialistickým (anarchistickým), fašistickým a národně socialistickým ideologiím s jejich novopohanstvím, a zároveň s rozpoznáním vrcholně problematické pozice luterského protestantismu v Německu (jeho převažující nacionalizace), Rádl stále silněji reflektuje význam tradicionalistické struktury katolicismu jako hlavního nositele esence hodnot, na nichž jsou založeny moderní myšlenky tolerance, humanity, demokracie a lidských práv. Rádl totiž tuší, že katolicismus může – jako již několikrát v historii – hrát významnou roli v rezistenci proti moderním totalitám, popírajícím nezadatelný význam lidského individua a jeho svobody.⁴²³

6. Důsledky kongresu a Praktická filosofie.

Prohlášení českých filosofů, které na filosofickém kongresu za skupinu kolem Rádla přednesl V. K. Škrach, se nesetkalo mezi některými českými filosofy s pochopením, bylo kritizováno veřejně již na kongresu a posléze časopisecky v glosách ke kongresu, otevřeně a

Křesťanská revue 9, 1936, s. 138-142; VERNER, S.: Profesor Rádl a literatura, *Křesťanská revue* 7, 1934, 227-234.

⁴²³ Srv. zejm. RÁDL, E.: Výlet do Itálie, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 244-247, 274-276 (poprvé dost výrazné ocenění katolicismu v souvislosti s cestou na konferenci do Itálie); dále TÝŽ: Je toto katolictví?, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 100-102 (zde klade internacionálnost katolictví jako jeho přednost proti nacionalismu domácího katolictví, „pohanského původem i obsahem“); TÝŽ: Poznámky ke katolickému sjezdu, *tamtéž*, s. 257-263; Rádl tu píše o obrozování katolictví a úpadku protestantství, srovnává renesanci a reformaci, aby zdůraznil potřebu uznat i katolickou minulost, a o oživení katolictví uzavírá: „očekávejme od něho hlavně dobré věci pro budoucnost lidstva“; dále recenze na Tomáše: TÝŽ: Thomas von Aquin, Die Summe wieder die Heiden. Erstes Buch, Das Dasein Gottes [J. Hegner, Lipsko 1935], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 284-285; TÝŽ: Katolictví – a co proti němu?, *tamtéž*, s. 291-304 (opět o vztahu renesance a reformace a ocenění katolictví).

přímo na stránkách časopisu *Sociální problémy*. Iniciátorem i autorem prohlášení byl Rádl a sledoval jím především snahu ukázat na mezinárodním fóru souvislost českého duchovního života s myslitelským odkazem T. G. Masaryka, který byl již v Oxfordu roku 1929 zvolen čestným prezidentem následujícího pražského kongresu. Do textu prohlášení však Rádl bez srozumitelnější analýzy promítl své koncepce z *Dějin filosofie*, kritizující například pozitivismus, panteismus a spinozismus v soudobé filosofii; text se vyznačuje formulačním chvatem a slabou vnější argumentační propracovaností, typickými pro Rádlovy pozdní projevy. Podnícen následnou kritikou prohlášení, vypracoval ale Rádl odpověď v podobě větší studie, která vyšla v *České mysl* v prvním čtvrtletním čísle (leden-březen) roku 1935 pod titulem *Praktická filosofie*.⁴²⁴

Na začátku studie Rádl shrnuje své motivace ke kongresovému prohlášení, následně se však nechce zaobírat osobními spory, ani samotným Masarykem, ale míří přímo k věci: v článku chce znovu objasnit hlubší filosofické založení svého vnějškově chvatně projevovaného aktivismu. Vlastním cílem studie je kritika objektivistické sociologie, rozvinutá v druhé polovině článku. Rádl zde více méně opakuje a formulačně inovuje argumenty své metodologické kritiky dějepisectví a společenských věd vůbec, jak je v četných pracích rozváděl od počátku 20. let; tomu odpovídá i závěrečné orámování kritikou objektivistického pojetí tzv. „národní povahy“, čímž téma zase zahrocuje vzhledem k aktuální nacionalistické problematice.

Mimořádný význam ale má, že celá první polovina studie je věnována kritice moderního empirismu na základě teorie vnímání a zkušenosti, jak je Rádl vypracovával v podstatě již v předválečné kritice „objektivní vědy“. Po mnohaleté oklice se tu Rádl prokazatelně vrací k motivům, které stojí v zárodcích jeho aktivismu, a to v šíři, kterou nezahrnují ani díla jako *Moderní věda* či *Dějiny filosofie*. Nepřekvapuje proto, že kritiku teorie vnímání tu Rádl spojuje s fenoménem aktivity již na nejnižší biologické, resp. organické úrovni, jíž odstiňuje od „ahistorické“ „anorganické přírody“. Centrálním

⁴²⁴ RÁDL, E.: *Praktická filosofie*, *Česká mysl* 31, 1935, s. 1-29. Pro kontext polemiky též reakce J. KRÁLE: *Rádlova praktická filosofie a Sociální problémy*, *tamtéž*, s. 127-128. Rádlovu kritiku „objektivistické sociologie“ souvisle pojednal KILIAS, J.: *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR: Warszawa 2000. Srv. též Rádlovo shrnutí dojmů z kongresu, Rádl, E.: *Některé důsledky filosofického sjezdu v Praze*, *Naše doba* 42, 1935, s. 10-14, a dále recenzi, TÝŽ: *Dnešek*. (Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek, staré myšlení a nová společnost.) napsali Ant. Boháč, L. Šauer, Zd. Ullrich, Ot. Machotka, J. Mertl, H. O. Ziegler. [*Sociální problémy* 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 57-58. Polemika plynule přecházela od diskusí kolem Rádlových *Dějin filosofie*; k tomu zde aspoň HEJDÁNEK, L.: *Filosofie a společnost*, *Filosofický časopis* 38, 1990, s. 59an.

problémem je pak spojitost a zároveň *rozhraní* mezi organickou aktivitou či reaktivitou a „rozumnými projevy života“.

V první části studie *Praktická filosofie* proto nacházíme druhý (vedle výše uvedené genetiky) konkrétní a hmatatelný náběh ke způsobu obnovené tematizace vztahu *racionality* a *života*, která je pak v jiném kontextu a situaci završena v *Útěše z filosofie*. Jestliže *Dějiny filosofie* nedosáhly v kritice intelektualismu potřebné přesvědčivosti, přistoupil zde Rádl k problému z jiného, paralelního konce. Studie proto představuje nejen svébytný doplněk *Dějin filosofie*, ale také určitý spojující článek směrem k *Útěše*.

Zároveň je ale nutno dodat, že studie *Praktická filosofie* je posledním před onemocněním dokončeným souvislým výkladem v ústřední linii Rádlem řešené filosofické problematiky. Nehledě na to, že i ona byla podnícena vnější (post-kongresovou) diskusí, neměla ani tato studie rozhodně být posledním slovem Rádlova filosofování. Od J. L. Hromádky máme svědectví, že Rádl pracoval, anebo chtěl pracovat na díle pod titulem či tématem *Původ rozumného člověka*.⁴²⁵ V jakékoli trochu více soustředěné práci Rádlovi již natrvalo (tedy na pár zbývajících měsíců) zabránila ona širší veřejných aktivit. Ovšem vnitřní intenci k problematice *Útěchy* včetně konkrétních problémových oblastí a některých formulací již v této práci můžeme identifikovat. V této souvislosti jsou zajímavé i některé drobné postřehy, kterými Rádl sám dává najevo, že si vnitřního osobního konfliktu mezi pohlcující veřejnou aktivitou a nenaplněnou potřebou intimní soustředěné práce byl dobře vědom.⁴²⁶ Jenže ona aktivita nebyla právě žádným sekundárním afektem, nýbrž autentickým a reflektovaným výrazem toho typu filosofické *odpovědnosti*, která byla integrální součástí, ba nosným prvkem jeho reformování filosofie. Proto se jedná o vnitřní *konflikt* v nejhlubším slova smyslu, který mohl být dalším střípkem na cestě k Rádlovi kolapsu. Vždyť pouze ten mohl ve výsledku Rádlovi poskytnout kýžený a nenaplnitelný klid pro jiný typ souvislého zamyšlení. Jaké torzo z této cesty se mohlo dochovat, uvidíme dále.

⁴²⁵ HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie*, 1947, s. 18: „*Původ rozumného člověka* zůstal nedokončen.“ Když to Hromádka roku 1943 psal, nemohl mít tušení o vzniku *Útěchy*.

⁴²⁶ Srv. aspoň RÁDL, E.: Rozklad revolučnosti – počátek duchovního života, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 129-133, anebo též v závěru odpovědi Koutníkovi, TÝŽ: Socialistický dogmatismus, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 245-246.

III.2.3. V zajetí nemoci a vzpomínek: 1936-1939

Hned na počátku předmluvy Rádl v *Útěše* připomíná sedmileté období své nemoci a izolace, aby snad objasnil pozadí, ze kterého kniha vyrůstala.⁴²⁷

Před sedmi lety jsem se náhle a těžce rozstonal. Nějakou dobu jsem zápasil s nemocí, ale při tiché práci přišel nový otřes, a poté už mi nezbylo než se uzavřít do pracovny, odloučit se od přátel i od čtení a od psaní, ba i od přemýšlení. Někdy jsem se pak pokoušival něco napsat, ale rukopis jsem zahodil.

Rádl tu identifikuje druhý „otřes“ (z prosince 1935), který teprve znamenal definitivní uzavření do izolace a ústraní. Jak ale konkrétně vypadalo následné „odloučení od přátel“ a jaké zlomky svědectví o Rádlově kontaktu s okolním světem máme? Jaké zlomky z pokusů „něco napsat“ můžeme dohledat? Z tohoto období od ledna 1936 až do Rádlovy smrti máme prameny a svědectví velmi řídké, přesto ale nikoli nezajímavé. Navíc do budoucna nemůžeme vyloučit ještě objev dalších svědectví, zejména z některých osobních pozůstalostí či institucionálních fondů (např. v podobě Rádlovy korespondence z té doby apod.).⁴²⁸ Držme se tedy toho, co máme k dispozici, a sledujme tu střípky na cestě, která vede k *Útěše*.

Lékařské zadání bylo jasné: Rádl se nemá zajímat o veřejné dění, nemá o něm být informován a nikdo s ním diskutovat. Jako ukázněný pacient lékařské nařízení sám respektoval a uzavřel se do vnitřního světa převážně vzpomínek. Zřídka se pokoušel psát, ale i v privátním prostředí své pracovny a lůžka mu jakákoliv taková snaha způsobovala značné vyčerpání. S několika lidmi byl v omezeném korespondenčním kontaktu, kterého i tak s lety ubývalo. V letech 1936-1939 tak rozkrýváme Rádlovu snahu zůstat navzdory izolaci v kontaktu se světem v mezích daných možností.

Nejdůležitější kontaktní osobou byl zejména nakladatel František Laichter, kterého v této době Rádl průběžně korespondenčně informoval o své nemoci a tvorbě, a též mu zasílal některé rukopisy určené pro publikaci buď v *Křesťanské revui* nebo v *Naší době*.⁴²⁹ F. Laichter převzal vedení nakladatelství od svého otce počátkem 30. let (s jeho bratry Prokopem a Janem jr. jako tichými společníky). Připravoval již vydání Rádlových *Dějin*

⁴²⁷ *Útěcha* 1994, s. 5.

⁴²⁸ Máme na mysli především Rádlovu korespondenci (a další dokumenty) s osobami jako J. L. Hromádka, J. Teindl, J. Navrátil ad. Hromádkova pozůstalost se např. nachází neuspořádaná v knihovně ETF UK v Praze a její probádání by mohlo přinést nové pohledy nejen na intelektuální spolupráci mezi Rádlem a Hromádkou, ale i řadu dalších cenných informací. Je známo, že s Teindlem, původně tajemníkem Ymky, později působícím jako inženýr v Ostravě, vedl Rádl až do konce života čilou korespondenci; dosud se mi nepodařilo jeho pozůstalost vypátrat.

⁴²⁹ LA PNP, os. fond František Laichter (neuspořádaný fond, 24 kartenů; částečně zpřístupněno), korespondence přijatá (E. Rádl). Srv. rovněž neuspořádanou pozůstalost jeho otce Jana Laichtera, kde je rovněž zajímavá Rádlova korespondence, týkající se ale staršího období.

filosofie a O německé revoluci a s Rádlm i jinak úzce spolupracoval v budování nakladatelské strategie v oblasti filosofické, historické a sociologické produkce. Laichter byl nejen vydavatelem *Naší doby*, ale zároveň i aktivním účastníkem dění kolem Akademické Ymky, takže byl zpočátku nejvhodnějším zprostředkovatelem. Korespondenčně doložený přímý vzájemný kontakt však končí lety 1937-38.

První pololetí roku 1936 bylo ve znamení Rádlovy takřka úplné odloučenosti. Přerušena je jakákoli publikační aktivita a korespondenční kontakt (nejen s Laichterem, ale i s univerzitou a dalšími osobami). Intenzivní snaha o léčbu byla završena někdy během léta léčebným pobytem v Masarykově sanatoriu pro nervové a vnitřní choroby v Dobříši. V říjnovém čísle *Křesťanské revue* (vyšlo 15. října 1936) se pak objevuje po dlouhé době Rádlův nový text. Krátký článek, spíše malé zamyšlení či vzpomínka, se týká zprávy o zákazu umělých potratů v sovětském Rusku a Rádl tu vzpomíná na svůj někdejší boj proti legalizaci umělého potratu. Vzhledem k dané situaci je zajímavý jeho začátek:

Byl jsem nemocí po dlouhé měsíce odloučen od veřejného života. Nic jsem nečetl, o ničem jsem neslyšel. Na konec jsem odejel na zotavenou do sanatoria, ale pořád ještě jsem se bál dotknout se veřejných věcí. Konečně, po sedmi měsících, jsem se odvážil odejít do čítárny a otevřel jsem obrázkový časopis. Padla mi do očí zpráva z Ruska a nezdržel jsem se a celou ji přečetl. [...] Odložil jsem časopis a tiše se zatáhl do zahrady. Jaká zpráva!

Poté Rádl v článku vzpomíná na své spory, jak mu bylo vyhrožováno vyloučením ze strany, jak mu druhá fakulta slíbila pomoc, ale nepomohla – „ale fakulta ztichla (ach, ta věda!)“ – , jak se chtěl zastávat žen, ale ženy mu nerozuměly, a také na „abstraktní, literární, intelektualistickou literaturu komunistů“; text je psán v nostalgickém duchu a již zde jako by v závětrí světských starostí, optikou poklidné zahrady sanatoria („A tak jsem slavil v onom sanatoriu sám a sám tiché zadostiučinění.“). Ale opět z textu zároveň dýše Rádlův neutuchající zájem o veřejné věci, a věcně přímo navazuje na starší polemiky. Je to první z několika vyloženě vzpomínkových článků, formulovaných při vědomé odloučenosti, kusých zpráv z okolí a se snahou resumovat svou filosofickou cestu od mládí, anebo její některé střípky. Zde tedy – v říjnu 1936 – přímo počíná ta motivace a literární forma, která nakonec určí nostalgický a vzpomínkový ráz *Útěchy*.

Dnem 24. září 1936 je také datována Rádlova předmluva k českému překladu populárního spisu o dějinách filosofie Williama Duranta *Od Platóna k dnešku*, který Rádl redigoval a doplnil závěrečnou kapitolou o Masarykovi.⁴³⁰ Ta je posledním Rádlovým

⁴³⁰ RÁDL, E.: Předmluva k českému vydání, in: DURANT, W.: *Od Platóna k dnešku. Vývoj filosofie v jejích velkých představitelích*, české vyd. zrevidoval a doplnil E. Rádl. Sfinx B. Janda: Praha 1937, s. 9-10; TÝŽ: T. G. Masaryk, in: *tamtéž*, s. 434-475.

souvislým a nepříliš známým pokusem o ucelený filosofický portrét Masaryka a jeho myšlení.⁴³¹ Kapitulu o Masarykovi ovšem Rádl napsal a odevzdal ještě před onemocněním, sděluje to totiž také v jednom dopise Laichterovi (viz níže). Ovšem konečná předmluva ze září 1936 je dalším svědectvím, že Rádl byl v kontaktech i s jinými stranami než s Laichterem a že v této době se po delší relativně úspěšné rekonvalescenci jako by navracel k širšímu spektru publikačních aktivit. Toto uvolnění asi nevydrželo příliš dlouho a patrně se Rádlovi opět přitížilo. Na druhou stranu, stále ještě se nebralo Rádlovo onemocnění jako definitivní a počítalo se ještě s jeho možným postupným návratem.

Již z dobříšského sanatoria zaslal Rádl po delší době i krátký pozdrav F. Laichterovi.⁴³² Druhý pohled, psaný pravděpodobně již doma (je to také pohlednice sanatoria, bez data a čitelného razítka), je ovšem velice pozoruhodný:⁴³³

Milý pane nakladateli, vede se mi nějakou dobu tak slušně (ale nesmím to zakřiknout), že mám už přes polovinu rkp. Malé filosofie (asi na 100 str.) napsánu (tužkou). Kdyby to takhle šlo, budu do konce října hotov. Nedělám nic, nečtu nic, nic nechci vědět a jen chodím na procházky. Vzpomínám často na Vašeho strýčka Jos. Laichtera; rád bych mu psal, ale nemám jeho adresy. Pozdravujte milostivou paní i pana otce,
Váš oddaný Em. Rádl

Mimořádně důležité svědectví o tom, jakým způsobem Rádl dodržuje terapii klidu a informačního odříznutí, a také jakým způsobem se hrouží do vzpomínek i jak přítom myslí na své okolí. Ovšem nejdůležitější je samozřejmě informace o zlepšení zdravotního stavu a schopnosti psát koncem léta či počátkem podzimu 1936. V popsané úplné izolaci Rádl tedy postupně píše vzpomínkový článek pro *Křesťanskou revui*, předmluvu k Durantově knize i

⁴³¹ Zvláště na to upozorňujeme proto, že tuto pozdní dosti rozsáhlou masarykovskou studii opomíjejí všichni autoři, usilující o zevrubnost či úplnost: neznají ji KOŽMÍN, BEDNÁŘ, LOEWENSTEINOVÁ ani ŠKORPÍKOVÁ. Přitom např. Bednář se domnívá, že jeho rozsáhlá kapitola *Emanuel Rádl a T. G. Masaryk* je materiálově úplná (BEDNÁŘ, J.: *Integrovaná filosofie Emanuela Rádla*, 1971, kap. 7, s. 1-166). Z pozdního období dále o Masarykovi např.: RÁDL, E.: Masaryk o literatuře, *Naše doba* 42, 1935, s. 324-331 (o vztahu mezi estetikou a životem, vede opět k úvahám o služebnosti umění); TÝŽ: T. G. Masaryk: Kult rozumu a nejvyšší bytosti [Praha 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 123 (recenze); TÝŽ: V čem má mladá generace vědecká pokračovat v díle Masarykově? Projev ke studentům na filosof. fakultě Karlovy university 4. března 1935, *tamtéž*, s. 165-170; TÝŽ: V čem záleží Masarykova demokracie?, *tamtéž*, s. 229-233 (u Masaryka je demokracie vládou pánů a on byl pánem; nikoli dnešní „hlásání nivelizace, že všichni si jsou rovni ve své hlouposti a nicotnosti.“). Roku 1938 také vyšlo ve francouzštině: RÁDL, E.: *La philosophie de T. G. Masaryk*. Bibliothèque Internationale de Philosophie: Prague 1938; jedná se ale o překlad Rádlova staršího výkladu Masarykovy filosofie ze sborníku *Masaryk osvoboditel* z roku 1920.

⁴³² LA PNP, os. fond František Laichter, korespondence přijatá (E. Rádl), nedatovaná pohlednice sanatoria s textem: „Milý pane doktore, pozdravuje Vás i Vaši paní a Vašeho otce Váš oddaný Em. Rádl.“

⁴³³ LA PNP, os. fond František Laichter, korespondence přijatá (E. Rádl), druhá nedatovaná pohlednice sanatoria.

neznámý a nedochovaný rukopis *Malá filosofie*, dokonce psaný již tužkou, stejně jako za několik let *Útěcha*. Vzpomeňme na ni a znovu v této souvislosti i na *Romantickou vědu*: jak je Rádl znovu a znovu v situaci izolace vnitřně hnán k psaní „spisu“ z této polohy. Titul *Malá filosofie* byl asi pouze pracovní a změnil se na upřesněný *Původ rozumného člověka* (jak víme od Hromádky, srv. výše), každopádně jisté je, že spis o přibližném rozsahu 100 stran Rádl tvořil a byl v pokročilejším stádiu. Nakonec z něho byla otištěna jen jedna kapitola na pokračování v prosinci 1936 a lednu 1937, což má přímou časovou návaznost na úsilí aspoň něco odevzdat.⁴³⁴ Bohužel se nedochovala jiná jeho část; možná je to případ nedokončeného rukopisu, který podle předmluvy *Útěchy* „zahodil“.

I titul kapitoly publikované (*O původu krásy*) by korespondoval s prací o „původu rozumného člověka“. Navozuje však ještě jiný kontext: ústřední termín Darwinových hlavních prací o původu druhů (*origin*) a původu člověka (*descent*). Tématem kapitoly je totiž právě problém estetiky v organickém světě. Rádl se tu prokazatelně souvisle tematicky vrací k problému biologického myšlení a Darwinovy koncepty tvoří jmenovitou osnovu, vůči níž se opakovaně vymezuje. Kromě samotného podtitulu („kapitola z většího spisu“) kontextualizuje ještě na dvou místech text kapitoly s širším rámcem. Nejprve uvádí: „V jiných částech tohoto spisu budu jednat znovu o jednotě života.“ Zde je jasné, že problém „jednoty života“ – jedna z osnov *Útěchy* (ale i, jak jsme viděli, již *Romantické vědy*) – se i zde stávala osnovou Rádlova uvažování. Druhá zmínka se netýká již jen tématu, ale i metody; nejprve Rádl uvádí, že se neosvědčily pokusy o přírodovědecký výklad problému *pohlavnosti*, tj. výklady mechanistické, fyzikální, chemické a redukcionistické (tj. redukce na náhodu). A poté přibližuje svůj přístup: „V tomto spise jsem se odvrátil od takových teorií a hledám vysvětlení života v duchovědách, v historii, jazykovědě, politice apod.“⁴³⁵ Zde přímo hmatáme mezikrok k pozdější důslednější a pregnantnější formulaci z úvodu kapitoly o živých bytostech v *Útěše*, podle níž přistupuje při výkladu života k metodě výkladu nižšího z vyššího, tj. té metody, ve které je rozhodující *rozumění*;⁴³⁶ i zmíněné duchovědy tam totiž odhaluje v jejich závislosti na konstruktivistické a „náhodnostní“ metodě moderní přírodovědy. Rádl v textu rozlišuje „subjektivní krásu“ moderní estetiky a „krásu pravou“, která představuje pojítka mezi člověkem a živou přírodou. Pravá krása se vyznačuje *polaritou*, tzn. je vždy něčím *mezi* dvěma bytostmi; proto úzce souvisí s jevem dorozumívání mezi živými bytostmi a také řeči u

⁴³⁴ RÁDL, E.: O původu krásy. Kapitola z většího spisu, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 67-70; TÝŽ: Rozšíření krásy v organickém světě. Dokončení kapitoly z většího spisu, *tamtéž*, s. 98-104.

⁴³⁵ RÁDL, E.: Rozšíření krásy v organickém světě, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 98 a 103.

⁴³⁶ *Útěcha* 1994, s. 23.

člověka. Rozum jakožto rozumění je sice mírou pro přístup k životu, ale jeho integrace do samých východisek ve „fenomenologii“ vnímání tu nápadně odkazuje k Rádlovým badatelským počátkům („Pokud člověk přírodě rozumí, potud jest zajedno s přírodou.“). Vrací se tu k nim názorně v pokusech o syntetizující myšlení, které se již děje v izolaci a silném odstupu od veřejného dění. Kapitola je tak jakýmsi dílčím *torzem* z pokračování úvah ve studii *Praktická filosofie*, a zároveň předjímá tematizaci živých bytostí a problém života v *Útěše*, byť v ní tak výrazně nevystupuje jmenovitě právě estetická problematika.

Zprávy o pokračování této práce se ale v zimě 1936-37 ztrácejí. S tím jistě souvisí i postupné administrativní opouštění též univerzitní půdy. Nemáme ověřený konkrétní reálný průběh Rádlova působení na universitě v této době (tzn. zda se ze zdravotních důvodů neomlouval průběžně), ale podle osobních spisů na UK a na Ministerstvu školství a národní osvěty (dále MŠANO) to vypadá, že ve školním roce 1936-37 se Rádl omezeně vrátil, nebo se aspoň oficiálně měl vracet, i do výuky.⁴³⁷ Na podzim 1936 se děkanství Přírodovědecké fakulty omluvil „ze zdravotních důvodů“ nikoli z výuky, ale pouze z účasti na rigorosu F. Šmejkal a navrhl, aby k němu byl pozván prof. O. Matoušek, „také proto, že disertační práce je o dějinách přírodních věd v 18. století, jimiž se prof. Matoušek zabýval podrobnou prací.“ V lednu pak požádal Rádl jen o „částečnou úlevu přednášek k účelům studijním“ na letní semestr 1937. Děkanství fakulty postoupilo 26. ledna na MŠANO tuto žádost s tím, že by Rádl „v letním semestru 1937 konal tříhodinovou přednášku ‚Moderní věda‘ společně s dr. Matouškem a mimo to sám vedl seminář pro metodologii a historii přírodních věd.“ Žádost doporučil profesorský sbor k příznivému vyřízení, 5. února ministerstvo povolilo „snížení učebné povinnosti v letním semestru 1937 na týdenní 3 hodiny k literární vědecké práci“, což bylo opět sborem přijato 3. března. Přes částečnou úlevu z přednášek tedy Rádl ještě v letním semestru 1937 dál vedl seminář metodologie a dějin přírodních věd.

Nelze ale předpokládat, že by se ve skutečnosti výuky i omezeně účastnil, protože po celou dobu průběžně zápolil s nemocí a kontakt s okolím zajišťovala více méně manželka. Důležitá svědectví tu získáváme z jiného souboru dokumentů. Rádl byl totiž rovněž členem úzkého kuratoria tehdy zakládaného Ústavu T.G.M., který měl pečovat o Masarykovo dědictví, zejména jeho knihovnu a archiv, a přerůst v široce rozvrženou badatelskou instituci. Od podzimu 1936 do jara 1937 byl Rádl pravidelně zván na schůzky kuratoria a informován o

⁴³⁷ Následující údaje srv. ve fondech: Archiv UK v Praze, os. fond E. Rádla, inv. č. 117, spisy od 17. 11. 1936 do 4. 4. 1939; Národní archiv, fond MŠANO, os. spis E. Rádl, Odpočinkové a zaopatřovací platby, Zemské finanční ředitelství v Praze, 379/38; Popis služby a průkaz odpočivných platů, VII-6574/39; uznání vlády při odchodu na trvalý odpočinek, čj. 31.124 1939; odchod do trvalé výslužby, čj. 12.171 1939.

průběhu jednání, stále se počítalo s jeho uzdravením, návratem a aktivní účastí. Vedle Rádla byli členy kuratoria pouze prezident E. Beneš, Alice Masaryková, V. K. Škrach a dr. Oskar Odstrčil, který měl též funkci jednatele.⁴³⁸ Jednání se konala zpravidla na zámku v Lánech. Komunikaci s Rádlem zajišťoval jako jednatel O. Odstrčil; v jeho agendě se dochovaly strojopisné kopie několika (ne všech) dopisů zasílaných v této době Rádlovi a zejména též Odstrčilovy rukopisné záznamy telefonických rozhovorů. Korespondenční kontakt byl veden buď přímo mezi Odstrčilem a Rádlem, anebo prostřednictvím paní Rádlové. Telefonické hovory však vedl Odstrčil výhradně s paní Rádlovou, která hrála roli prostředníka a tlumočnicka – Rádl sám se měl přímých rozhovorů vyvarovat. Rádla se týkal též jeden Odstrčilův rozhovor s dr. A. Luklem, místopředsedou YMCA. V období od listopadu 1936 do května 1937 se tak uskutečnilo asi 10 rozhovorů, u nichž si Odstrčil přímo dělal záznam (často je proto jen těžko čitelný), popřípadě ho následně ještě přepsal. Překvapivé je, že nešlo o rozhovory ryze formální, nýbrž řešily se za pochodu věcné problémy, organizační, koncepční atd. Paní Rádlová tu tlumočila Rádlovy postoje a jednotlivé názory, které s ním musela zvlášť konzultovat.⁴³⁹

Kromě věcných otázek týkajících se ústavu, které tu nejsou středem naší pozornosti, z dochovaných záznamů pronikají i některé pozoruhodné informace o Rádlově stavu. V dopise Odstrčilovi z 27. listopadu 1936 Rádl děkuje za pozvání k poradě ústavu, vyřizuje srdečný dík (nejspíš za pozdrav a přání k uzdravení) prezidentu Benešovi a A. Masarykové a sám uvádí: „Nejsem ještě tak zdrav, abych mohl jít na schůzi, a jest mi to velmi líto. Každá delší rozmluva mne unaví a rozruší. Rád bych ovšem věděl, co se připravuje, a zavolám Vás asi za týden telefonicky.“⁴⁴⁰ Jak jsme uvedli, telefonicky pak komunikovala jen paní Rádlová. Odstrčil informoval Rádla písemně o jednání v Lánech 20. listopadu 1936: opět vyřídil srdečný pozdrav od Beneše a Masarykové, informoval o řešení stavebních plánů ústavu, o

⁴³⁸ Oskar Odstrčil (1891–1951), v letech 1922–1937 byl Masarykovým soukromým knihovníkem, vedoucím pracovníkem Ústavu T. G. Masaryka 1932–40 a ředitelem též po jeho obnovení roku 1945 až do své smrti; chtěl z něho vytvořit přední filosofické pracoviště.

⁴³⁹ Archiv Ústavu T. G. Masaryka ve správě Masarykova ústavu AV ČR [dále jen Archiv ÚTGM], fond č. 47, jednotka č. IX 14b-19a, kart. č. 123 / složka 15 – Rádl, Kloudová, Gašparíková, „Výstavba ústavu: část registratury vztahující se k vývoji Ústavu TGM jako instituce, dokumenty o jeho vzniku, poslání a zpracování celého archivu“. Netřeba znovu rozebírat, že v Rádlově pozůstalosti se nic nedochovalo – vše bylo jako kompromitující materiál zničeno krátce před Rádlovou smrtí.

⁴⁴⁰ Příloha 6 / 2; Archiv ÚTGM, fond č. 47, jedn. č. IX 14b-19a, kart. č. 123 / sl. 15 – Rádl, Kloudová, Gašparíková, dopis M 74/36 z 27.11.1936.

otázce doplnění jednoho člena kuratoria místo zemřelého senátora Veselého,⁴⁴¹ a o odkoupení knihovny Rudolfa Hirsche, cenné sbírky knih mezi 50-60 tisíci svazky; v závěru se zmiňuje o další komunikaci: „Rád bych Vás o těchto věcech blíže informoval a prosím Vás, abyste mně sám určil formu, jakou by se to mohlo stát. Obávám se však, že dopisování o této věci by bylo velmi obšírné.“⁴⁴² Ke stejnému dni, kdy psal tento dopis, tj. 23. listopadu 1936, má Odstrčil uveden i záznam o telefonickém hovoru s dr. Luklem o zdraví prof. E. Rádla: „Dne 23.XI.1936 tázal jsem se dra Lukla na zdraví prof. dra E. Rádla, mohl-li bych ho informovat o věcech Ústavu a po případě pozvat na schůzi. Pan dr. Lukl mi sdělil, že prof. Rádl je zase zdrav a může se schůze zúčastnit.“ To je pozoruhodná informace z několika hledisek: Jednak byl Rádl kromě F. Laichtera nadále v kontaktu i s dalšími osobami z prostředí kolem Ymky. Luklova zpráva o zdravotním stavu, resp. uzdravení, byla asi mírně zkreslená a přespříliš optimistická, ale potvrzuje zlepšení, které jsme již pro období podzimu 1936 konstatovali – bylo doprovázeno i dílčími publikacemi, tvůrčí snahou o psaní, a v neposlední řadě též otevřenou pozicí na univerzitě.

Zprávy o zdraví však byly velmi kolísavé. Již po devíti dnech, začátkem prosince, si Odstrčil poznamenal: „Telefonovala dnes 2. 12. 1936 paní Rádlová, že pan profesor Rádl nebude moci přijít na schůzi kuratoria, jak doufal. Půjde do sanatoria. Nesmí ani číst ani přijímat rozhovory s návštěvami. Prosil jsem ho, aby nám doporučil nějakého zástupce za pana senátora Veselého.“⁴⁴³ Po optimistickém náběhu, slibujícím dokonce osobní účast na jednání (a potvrzujícím tedy do určité míry předchozí optimistickou zprávu od Lukla), opět náhlý pád do mikroizolace se zapovězením jakékoliv komunikace. Další zprávy jsou však neméně pozoruhodné: hned napozítří (4. prosince) a pak znovu 9. prosince 1936 má totiž Odstrčil rukopisné záznamy o dalších telefonických hovorech s paní Rádlovou. Probíral s ní otázky Hirschovy knihovny a zejména ohlášený problém nástupnictví Veselého, tj. výběru dalšího člena kuratoria. Zajímavé je, že paní Rádlová tu tlumočí dosti podrobně nejen Rádlův souhlas s jednotlivými kroky, ale i jeho vlastní návrhy k rozšíření kuratoria, charakteristiky jednotlivých kandidátů a návrhy na další postup. I přes zapovězenou komunikaci tedy tyto věci s Rádlem evidentně diskutovala a on byl schopen o věci koncepčně uvažovat a vzkazovat

⁴⁴¹ František Veselý (1863–1935), stoupenec Masarykova realismu a senátor Národního shromáždění za národně socialistickou stranu.

⁴⁴² Archiv ÚTGM, fond č. 47, jedn. č. IX 14b-19a, kart. č. 123 / sl. 15 – Rádl, Kloudová, Gašparíková, dopis M 72/36 z 23.11.1936.

⁴⁴³ Archiv ÚTGM, fond č. 47, jedn. č. IX 14b-19a, kart. č. 123 / sl. 15 – Rádl, Kloudová, Gašparíková, zápis O. Odstrčila M 77/36.

názory. Můžeme se jen domýšlet, v jak těžké situaci se přitom všem nacházela také sama paní Rádlová. Zda došlo k Rádlově další návštěvě sanatoria, nemáme ověřeno. Každopádně od půli prosince 1936 přes první čtvrtletí 1937 opět o Rádlovi mizí zprávy (kromě již uvedené lednové žádosti na univerzitě o úlevu z přednášek). Ocitá se opět po zhoršení stavu v poklidu úplné izolace.

Ale tato kratší rekonvalescence je pak od dubna 1937 opět následována obnovením dílčích publikačních aktivit a komunikace na vícero stranách. Po delší době se ve dvou dopisech se zaslánými novými rukopisy Rádl ozval na konci dubna F. Laichterovi. V prvním dopise z 30. dubna 1937 dává Rádl stručný komentář a informuje o své práci i nemoci:⁴⁴⁴

Milý pane doktore Laichtre,

Posílám Vám článek pro N. D. [Naši dobu], hodí-li se Mackovi [tj. hlavnímu redaktoru]; později bych poslal ještě dva až tři, podobně krátké, vesměs rozebírající názory Masarykovy. Posílám také článek pro Kř. revue. Připravuji slíbenou knihu, ale mohu pokračovat jen velmi zvolna. Četl jste jistě o Durantovi: článek o Masarykovi pro tuto knihu byl napsán ještě před mojí nemocí a ležel v tiskárně.

Mám zápal levého kloubu ramenného, to je velice nepříjemné, protože se nedá léčit než drážděním nervů a moje nervy jsou neobyčejně slabé.

Pozdravuji Vás, Vaši paní i Vaše pány rodiče, oddaný Em. Rádl

Znovu tedy narážka na záhadně chatrné nervy. V dopise ale hlavně překvapuje náhlá poměrně velká šíře aktivit po tak dlouhém odmlčení. Rádl v dubnu 1937 stále ještě kalkuluje s rozepsanou knihou (tedy ona *Malá filosofie*, resp. *Původ rozumného člověka*), kterou poprvé sliboval k říjnu předchozího roku a na níž stále pomalu pracuje. Nově vydanou Durantovu knihu, k níž psal v září předmluvu (srv. výše), připomíná proto, že Rádlův výklad Masarykovy filosofie v ní obsažený má dost odlišné vyznění než kritika Masaryka, kterou nyní posílá v jednom ze dvou nových článků. Kvůli nim dopis Rádl psal a oba vzápětí skutečně vyšly.

Oba texty jsou zasazeny do vzpomínkového rámce. Jejich ambice je ale i teoretická a aktualizační, zejména u prvního z nich, který se týká Masaryka. Vyšel pak v červnovém čísle *Naší doby* pod titulem *Sociologie a historie. Z poznámek a vzpomínek*.⁴⁴⁵ Rádl tu na dvou stranách spíše drobného zamyšlení postavil ostře proti sobě sociologii a historismus, resp. „západní“ rozumově konstruktivistické osvícenství proti „německé“ fatalisticky historizující romantice. Masaryka uvádí jako původně propagátora západního osvícenství u nás, který však vstupem do politiky stále silněji podléhal romantickému historismu. V linii svých starších článků a úvah tu jde Rádlovi o kritiku „německých“ a společně s nimi i domácích kořenů

⁴⁴⁴ LA PNP, os. fond František Laichter, korespondence přijatá (E. Rádl), dopis z 30. 4. 1937 [1].

⁴⁴⁵ RÁDL, E.: Sociologie a historie. Z poznámek a vzpomínek, *Naše doba* 44, 1937, č. 9, s. 527-529.

jakékoli romantiky a s nimi i historismu. Nelze však přehlédnout, že se proti nim dovolává racionálního konstruktivismu moderní přírodovědy a s ním sociologie (a proto náhle problém pozitivismu, jindy odmítaného, výslovně obchází), a užívá přitom formulaci nápadně protichůdných *Útěše z filosofie* ve věci významu racionálního konstruktivismu. Šlo ale o jeho vymezení proti romantice a téma tu zůstává otevřeno.

Druhý článek vyšel podle Rádlůva zadání ihned v květnovém čísle *Křesťanské revue* pod titulem *Z německých vzpomínek*.⁴⁴⁶ Již jsme z něho vícekrát čerpali a citovali. Je to totiž text ryze autobiografický a vzpomínkový, formulovaný ale na osnově nejvážnějšího a nejsilnějšího politicko-ideového problému, kterým se během svého života Rádl zabýval, problému nacionalismu a romantických reziduí v teoriích národa. Byl to Rádlův nejvážnější myslitelský problém a jádro jeho učení aspoň v té perspektivě, ve které článek psal. Dává nám tak nahlédnout i do motivací, ze kterých ještě vznikal paralelní článek o historismu a sociologii – v obou textech je ve velmi podobných formulacích západní osvícenství kladeno proti středoevropské romantice. Zároveň autobiografická retrospektiva jako by tu znamenala poslední slovo k tématu, poslední své vypořádání a uzavření této otázky. Rádl tu znovu opakuje sílu svého vědomí, že v této věci měl pravdu, a také svou osamocenost, izolovanost a neporozumění; končí příznačně otázkou, ve které však stojí tváří v tvář nejen čtenáři, ale tentokrát i podstatné části svého vlastního životního úsilí, které se chýlí k svému konci: „Byl jsem tak neobratný ve svém spisování? Či sám problém je tak zoufale ztracený, že je marno o něm mluvit?“

S tímto článkem problémy nebyly: nejen že je informačně velice cenný vzhledem k Rádlově biografii, ale je též literárně velice poutavý a zdařilý. Zajímavé je ale pozadí článku prvního. Rádl se k němu totiž vrací v druhém dopise Laichterovi. Ten byl psán vzápětí a Rádl tu odpovídá již na psaní, kterým F. Laichter reagoval, patrně s určitými rozpaky, právě na tento článek o Masarykovi. Rádlův dopis má dvě samostatné části. V první odpovídá na nové informace o nedávném prvním sjezdu českých historiků a na Laichterovy námitky na jeho článek, a dále obhajuje svou pozici:⁴⁴⁷

Milý doktore Laichtre,
já nic nevím o tom, co se děje; nevím, že byla sjezdová diskuse o smysl českých dějin ani že takový sjezd byl. Mohlo by se stát, že by můj článek vzbudil námitku: já bych ji ani nemohl číst ani

⁴⁴⁶ RÁDL, E.: *Z německých vzpomínek*, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 225-234.

⁴⁴⁷ LA PNP, os. fond František Laichter, korespondence přijatá (E. Rádl), dopis z 30. 4. 1937 [2]; oba dopisy tedy mají datum 30. dubna 1934. Buď Rádl psal první ráno, ještě týž den obdržel písemnou reakci od Laichtera a hned zformuloval další odpověď (muselo by dojít k předávání osobnímu, nikoli poštou), anebo je v jedné z datací chyba; každopádně byly psány ale krátce za sebou a nejpozději do první půle května 1937, kdy už vychází jeden z článků v *Křesťanské revui*.

odpovídat. Snad tedy bude lépe článek odložit kvůli mně samému. Co píšete o „svědomí“ jest samo o sobě správné, ale jde-li o rozdíl v historickém a sociologickém pojetí života, rozhoduje rozum. Co uvádíte z České otázky, že Masaryk chtěl uvažovat věcně, bez historického úvodu, je zajímavé, chtěl jsem sám to místo citovat, ale jen na doklad, že Masaryk v té době ještě nebyl v takovém zajetí historie, v jakém byl později. Uznávám však rád, že by se věci nerozumělo, zvláště v dnešním přehistorizovaném prostředí. Pošlu Vám později článek zcela mimo sféry školské (o dějinách československé přírodovědy) a tím nahradíte ten, který jsem poslal.

I přes izolaci a pouze útržkovitou zprávu z vnějšího světa znovu vidíme Rádlův zájem o okolní dění a obavu, jak jeho text bude působit. Navíc je tu jeden podstatný moment: Rádl vydání svého článku výslovně odvolal! Ostatně k námitkám, které začal tušit, skutečně došlo.⁴⁴⁸ Laichter totiž článek vydal navzdory Rádlovi zapovězení. A odpovídat na kritiku Rádl rovněž nemohl, přesně jak předpověděl. Jak to bylo s dalšími příslibenými texty, ještě uvidíme. Posledně citovaný dopis má ale pokračování, jehož dokumentační význam je zcela mimořádný. Rádl tu totiž z vlastního bezprostředního prožitku a v přímé sebereflexi popisuje stav své nemoci. Je to nejvýznamnější dokument nejen pro její případnou konkrétnější diagnózu, ale i pro obecnější analýzu psychologického pozadí Rádlovy tvorby:

Snad se zajímáte o můj zdravotní stav. Nesmím vzdychat a tedy jen fakta. Jsem duševně zdrav a čilý; celý organismus funguje dobře, takže bych mohl ihned vystoupit s veřejnou přednáškou anebo vydat se na cesty do hor. V tomto organismu však jsou nervy, které dělají dojem nervů starce osmdesátiletého. Nesnesu nic: ani návštěvu lékaře, ani procházku v parku, dokonce pak nesnesu čtení ani zcela lehkých věcí. Ještě trochu sil zbylo psát asi hodinu ráno; po jedenácté hodině jsem jen tělem, které leží a čeká, přijde-li večer správce [zpráva?]. Každá sebe menší porucha (návštěva lékařova jest poruchou) způsobí mi nespavost, obyčejně dvou dní, ne-li déle (přes užívání uspávacích prostředků). Léku tu není. Přitom nevím, že jsem unaven nebo vyčerpán; tělo pracuje ve dne jakoby normálně, teprve asi po osmé hodině večer se dostaví rozrušení. Lékaři mne ujišťují, že se brzo uzdravím; už tři specialisté mne z léčení propustili, jako uzdraveného, ale úplná [porucha?] nervů trvá. Ale už jsem si zvykl; ležím na posteli a kombinuji si, co bych byl mohl napsat.

Pozdravuje Vás Váš Em. Rádl

Nebyla by toto – s trochou nadnesení – snad ta nejlepší předmluva k *Útěše z filosofie*? Konstatováno je tu vše důležité: relativní síla organismu, duševní zdraví a čilost (!), psychosomatický rozměr problému a nervová slabost, pokusy pomalu psát, většina času na lůžku a ponor do svých myšlenek, okamžitý destruktivní vliv jakéhokoli kontaktu s okolím, a v neposlední řadě praktická nemožnost správné lékařské diagnózy... Po medicínské stránce tu záhada stíhá záhadu.⁴⁴⁹ Ale celý tento popis velmi dobře koresponduje s ostatními

⁴⁴⁸ Jan Patočka ve své přímé a polemické odpovědi na tento článek poukazoval na Rádlovo zjednodušení problému historismu a dovolával se nejen právě vyšlé první verze Husserlovy *Krize evropských věd* a Meineckovy nové práce, ale též Rádlovy vlastní koncepce v jeho *Dějínách filosofie*; viz PATOČKA, J.: K článku prof. E. Rádla Sociologie a historie v 9. čísle Naší doby, *Česká mysl* 33, 1937, č. 1-2, s. 530-532; další otisk in: *Češi I. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 530-532.

⁴⁴⁹ V době Rádlova úmrtí byl jeho ošetřujícím lékařem MUDr. Tesař, který diagnostikoval progradující mozkovou arteriosklerózu; podle MUDr. Vladimíra Rádla (neurologa) však taková

útržkovitými zprávami, které o Rádlově stavu a práci po celou dobu nemoci skládáme. Představíme-li si různé stupně intenzity popsaného stavu, můžeme jej úspěšně promítnout již na dobu onemocnění předcházející, se všemi tehdejšími jasnými průvodními znaky Rádlovy senzitivity, střídavých rozrušení a nervových problémů (které již tehdy zatěžovaly mnohé jeho konflikty i publicistické projevy). Jak jsme viděli, tyto problémy, a tedy psychosomatické předpoklady, sahaly a ovlivňovaly Rádlovo působení hluboko do minulosti, v posledním období jen nabývaly jasnějších kontur. „Přitom nevím, že jsem unaven nebo vyčerpan“ – může být trefnější charakteristika pozadí Rádlovy nespoutané aktivity, nemilosrdné ke své osobě? V období nemoci pak stále sledujeme jeden periodicky se opakující scénář: po rekonvalescenci, doprovázené dočasnou úplnou izolací, následuje fáze mírného obnovování kontaktů a okamžité snahy komunikovat, psát, rozvrhovat a příslibovat práce nové; každé takové vzednutí (tj. „porucha“) následuje okamžitá nová destrukce a pád do nové izolace. Duševní čilost umožňovala, že při svém myšlenkovém „kombinování“ se i v izolaci, a zejména v ní, Rádl mohl vracet k hlubokým konstantám své filosofie; průběžně rostoucí míra izolace na úkor aktuálních vnějších kontaktů zase vedla k více a více memoárovému rázu těchto kombinací – to vše sledujeme od prvního nárazu nemoci až do posledních dní. Autor sám nám tu tedy podal přesnou deskripci stavu, ve kterém pouze při jiném stupni vznikala *Útěcha*. Uvidíme později, jak analýza jejího rukopisu tento stav potvrzuje včetně fáze útlumu a vzepětí i uvnitř rukopisu. A neoddiskutovatelný fakt též je, jakou „poruchu“ musela v tomto fyziologickém rozpoložení způsobit domovní prohlídka a likvidace materiálů. To ale předbýváme. Vraťme se do chvíle obnoveného kontaktu s F. Laichterem v dubnu 1937 a příslibu nových prací.

K 8. dubnu 1937 je totiž datován po delší době (poprvé od prosince 1936, tj. předchozího vzepětí, následovaného útlumem) také nový telefonický hovor O. Odstrčila s paní Rádlovou; diskutoval s ní, že Rádlovi pošle aktuální program Ústavu T.G.M. a dále s ní jednal o jakémsi dalším problematickém elaborátu.⁴⁵⁰ Hned druhý den Rádlovi posílal soubor materiálů, i korespondenční styk však vedl přes paní Rádlovou, již dával k uvážení, jak

diagnóza nemůže být správná, pokud po sedmi letech trvání nemoci Rádl napsal *Útěchu z filosofie*. Vidíme ale, že lékaři měli s diagnózou problém již dříve a že Rádla opakovaně měli za uzdraveného, přestože téměř nebyl schopen komunikace; srv. RÁDL, V.: Vzpomínky na Emanuela Rádla, *Křesťanská revue* 59, 1992, č. 7, s. 165.

⁴⁵⁰ Odstrčilův záznam je tu špatně čitelný (psaný v průběhu hovoru) a zdá se být jako by nedokončený. Z kontextu tohoto i dalších rozhovorů a dopisů vyplývá, že asi docházelo k určitému napětí nebo rozdílným představám mezi kuratorem (tj. zejm. Odstrčilím a Škrachem) a Annou Gašparíkovou (1896–1987), soukromou archivářkou T. G. Masaryka, která se podílela na koncepci ústavu.

postupovat.⁴⁵¹ Měsíc na to, 5. května 1937, Odstrčil obdržel Rádlův delší strojopisný (a podepsaný) návrh změn k zaslanému programu; Rádl začíná slovy: „protože už jsem dlouho nemocen, nemám zpráv o Masarykově ústavu, vyjímaje doklady, kterých se držím.“ Následuje Rádlův podrobný návrh na uspořádání knihovny a organizační schéma vedení ústavu.⁴⁵² Tento koncepčně promyšlený a argumentovaný text vzniká tedy ve stejné době, jako dva nové články, zaslané téměř souběžně Laichterovi.

Odstrčil zformuloval 19. května poděkování Rádlovi za „krásné formulování cílů Ústavu Masarykova“, v odpovědi se na stránku rozepsal o situaci a rozdělení funkcí mezi ním a Škrachem a podle aktuálních informací o Rádlově stavu opět nadějně uzavíral: „Velmi Škracha i mne potěšila zpráva o Vaší literární činnosti v poslední době, a tak se těšíme, že nám přece jen bude možno s Vámi jednou o problémech Ústavu obšírněji pohovořit.“ Tento koncept však zkorigoval a poslal ve značně zkrácené verzi 25. května, v podobě pouhého poděkování, ale s obdobným nadějným vyzněním.⁴⁵³

Velevážený pane profesore,
děkuji Vám srdečně za Váš laskavý dopis z 5. května a návrhy v něm obsažené. Budeme o nich mluvit v kuratoriu, až se sejde; těšíme se také, že není už daleká doba, kdy i Vy přijдете do schůze. Rádi bychom Vám před tím podali obšírnější referát o dosavadní práci, abyste byl o všem informován. Prosím, až by Vám bylo možno do schůze přijít, abyste si napřed zavolal Škracha a mne k rozhovoru. Vyprošuji si uctivé ruky políbení milostivé paní a jsem v dokonalé úctě, O. Odstrčil.

Za další dva týdny, 10. června, posílal Odstrčil poštou Rádlovi program schůze kuratoria na nadcházející den. Při té příležitosti znovu volal paní Rádlové, aby se ujistil, zda Rádl obdržel předchozí poděkování. Rozvinul se opět delší rozhovor o koncepčních věcech. Odstrčilův přímý rukopisný záznam je opět těžko čitelný a místy útržkovitý, ale proniká z něho, že paní Rádlová zdůrazňuje opět jakýsi útlum a náhle obrušuje naděje na možné další aktivity: Rádl se o věci zajímá, ale nemůže nic dělat; zda dostali děkovný dopis prý „neví“; na schůzi Rádl přijít nemůže, pomýšlí na penzi, každý rozhovor u něho hned způsobuje

⁴⁵¹ *Příloha 5* / s. 2-3. Dopis z 9. dubna 1937 se dochoval nikoli v Odstrčilově agendě (což je důkaz, že ani ona není úplná), ale jen náhodou u Rádlů, resp. u Josefa Navrátila: list tohoto dopisu totiž Rádl použil daleko později jako obálku na dokončenou stať, psanou na lístkách A5, a na jeho čistou rubovou stranu si poznamenal „Hotovo 1940“; šlo o text *Dost už o dědičnosti*, o kterém srv. níže (kopii dochovaného rukopisu, tedy i obálky, uvádíme jako *Přílohu 5*). Text psaní je následující: „Milostivá paní, podle včerejší telefonické rozmluvy posílám Vám věnovací listinu Ústavu T. G. Masaryka a pokus o stanovení programu, stavby a budoucí práce v ústavě, jak jej vypracovala slečna dr. Gašparíková v Lánech. Prosím, abyste vše zařídila podle svého laskavého uznání. S projevem hluboké úcty, dr. Oskar Odstrčil“.

⁴⁵² *Příloha 6* / 3; Archiv ÚTGM, fond č. 47, jedn. č. IX 14b-19a, kart. č. 123 / sl. 15 – Rádl, Kloudová, Gašparíková, dopis E. Rádlů, M 39/37 z 5.5.1937.

⁴⁵³ Archiv ÚTGM, fond č. 47, jedn. č. IX 14b-19a, kart. č. 123 / sl. 15 – Rádl, Kloudová, Gašparíková, koncepty dopisů O. Odstrčila M 39/37 z 19.5.1937, 25.5.1937 a 10.6.1937.

recidivu... Napozitří ještě jednou telefonicky Rádla omluvila za neúčast na schůzi kuratoria. A tím v této věci – aspoň podle svědectví dostupných dokumentů – komunikace končí.

Po jarním nerozhodnutém a stále otevřeném stavu se až během června a července 1937 rozhodlo o definitivním odchodu do ústraní. Svědčí pro to i žádost o udělení plné zdravotní dovolené na universitě, kterou Rádl poprvé podal až 10. srpna 1937 pro nadcházející školní rok 1937-38. Žádost byla děkanátem v listopadu postoupena na MŠANO. Zároveň tehdejší děkan Viktor Trkal (1888–1956) o tom poslal Rádlovi zprávu a spolu s ní též „podle usnesení profesorského sboru v sedění 21. 10. 1937 srdečný pozdrav s upřímným přáním zotavení“.⁴⁵⁴ Ministerstvo pak souhlasilo s předloženým návrhem, aby tříhodinovou přednášku a seminární cvičení suploval bezplatně mimořádný prof. O. Matoušek a byl „zatím“ pověřen i vedením semináře pro filosofii a metodologii přírodních věd.

Od léta 1937 se tedy zprávy o kontaktu s vnějším světem více méně vytrácejí. Přísliby dalších publikací z dubna 1937 se nenaplnily. Ztrácí se stopa po spisu *Malá filosofie*, resp. *Původ rozumného člověka*. Na další „dva až tři“ slíbené krátké články týkající se Masaryka Rádl asi rezignoval poté, co vzápětí odvolal (i když vyšel) ten jeden zaslaný o sociologii a historii. Ovšem ani „náhradní“ článek o československé přírodovědě „mimo sféry školské“ se již neobjevil. Jeho takto stručně určená intence aspoň poukazuje k tématům literárním, vzpomínkovým a vztahujícím se více k Rádlovi mládí než pozdním sporům, za nimiž již udělal tečku vzpomínkami na německou problematiku.

Do této tendence již výhradně spadají dochované texty z další miniaturní literární vlnky, která se po letním a podzimním odmlčení opět objevuje v zimě 1937-38. V prosinci 1937 se na stránkách *Naší doby* objevil text *Vzpomínka na Tolstého* – krátká impresie o přednášce ruským emigrantům a hovorech s ruskými šlechtičkami v mandžuském Charbinu (pod čínskou, dříve ale ruskou správou) při cestě kolem světa roku 1922.⁴⁵⁵ V lednovém čísle *Křesťanské revue* pak vyšla stejně krátká impresie *Rytíři jdou...*, věnovaná Masarykovi: Rádl tu líčí Masarykův neúspěšný zásah v tzv. Švihově aféře před první válkou jako vzor intelektuálního a lidského rytířství.⁴⁵⁶ V posledním odstavci, tj. posledním, který za svého

⁴⁵⁴ Archiv UK v Praze, os. fond E. Rádla, inv. č. 117, zpráva z 2. 11. 1937 (zde i ostatní dokumenty k řízení o plné zdravotní dovolené).

⁴⁵⁵ RÁDL, E.: *Vzpomínka na Tolstého*, *Naše doba* 45, 1938, s. 160-163. Je zajímavé porovnat, jak stejnou scénu jako zvláštní formu kontrastu mezi Východem a Západem popisuje Rádl v závěru svého filosofického cestopisu: TÝŽ: *Západ a Východ. Filosofické úvahy z cest*. J. Laichter: Praha 1925, s. 384-385.

⁴⁵⁶ RÁDL, E.: *Rytíři jdou*, *Křesťanská revue* 11, 1938, s. 115-116. I tento Masarykův obraz ve Švihově aféře použil Rádl několikrát již dávno, zejména v popularizačních přednáškách pro mládež, např. TÝŽ: *Masarykův ideál moderního hrdiny. Přednáška studentům 22. 2. 1920*. Praha 1920.

života odevzdal a byl hned publikován, pak píše: „I myslím si, že když Masaryk přišel do nebe, všichni rytíři středověcí stáli v plné výzbroji a vítali Masaryka jako jednoho ze svých. A myslím, že oni středověcí rytíři nevyumřeli, nýbrž od té doby pořád a pořád noví přicházejí na svět.“ Středověcí rytíři jsou tu jiným jménem pro „hodné lidi“, posílané na svět, skrze něž promlouvá morální řád podle *Útěchy z filosofie*.⁴⁵⁷ Z citovaného úryvku je ale zřejmé, že vzpomínka na Masaryka byla vlastně jeho nekrologem – Rádl se tedy z okolního světa dozvěděl o nedávném Masarykově úmrtí. To je jen malý doklad, že filtrované zprávy Rádl stále přijímal a – reagoval na ně...⁴⁵⁸

Vydání obou posledních článků zprostředkoval opět František Laichter. Nedochovaly se sice žádné průvodní dopisy – buď se ztratily, anebo byly texty předávány jinou, osobní cestou – zato se ale v Laichterově pozůstalosti nachází ještě několik zcela stejně laděných a málo rozsáhlých Rádlových rukopisů z téže doby.⁴⁵⁹ Tyto už cestu k publikování nenašly (ani po válce je Laichter bohužel neoprášil aspoň jako dokument, dosud proto leží v archivu); mají ale podobný charakter náčrtu, malého zamyšlení, vzpomínky a úvahy v jednom. Celkem jde o 21 rukopisných listů (resp. stran), které tvoří sedm článků, vzpomínkových impresí. Čtyři se rovněž vztahují k dávné cestě kolem světa: nejdelší vzpomíná na Indý a Indii a Rádl tu vyznává, jak neměl revoluční Indý rád, a svou sympatií k britské správě (7 listů bez nadpisu); ještě jeden rukopis se nazývá *Indové* (2 listy) a další dva *Na Novém Zélandě jsou lidé!* (3 listy) a *V Honolulu* (2 listy). Jiný text je zamyšlením o *Vině* (3 listy), další bez nadpisu vzpomíná na dávný rozhovor s německým redaktorem a pointou je znovu, že i česká filosofie je vystavěna na německém romantismu (2 listy), a text s nadpisem *Cherchez la femma!* (2 listy) vypráví o Rádlově dávném předsednictví „jednoho spolku“ (z kontextu vyplývá, že by mohlo jít o Realistický klub po první válce); Rádl se tu jako by chlubí, že se mu spolek podařilo rozložit – díky tomu, jak si stál na svém – a uzavírá: „konečně jsou předsedové, kteří posílají svůj spolek do horoucích pekel a rvou se s výborem i členy. Takovým předsedou jsem byl já.“ Tyto nalezené rukopisy jsou skutečným objevem a přes jejich torzovitost názorně dokumentují Rádlovu cestu do nitra svých vzpomínek a neutuchající touhu psát, pokud je to jen trochu možné.

⁴⁵⁷ *Útěcha 1994*, s. 19.

⁴⁵⁸ Dodatečně jsem našel ještě výslovný nekrolog s Rádlovými črty vzpomínek na Masaryka z doby studií: RÁDL, E.: [Projev k úmrtí T.G.M.], in: *Přednášky Československého rozhlasu*, sv. 19. Tomáš G. Masaryk. Praha 1937, s. 100-102.

⁴⁵⁹ LA PNP, os. fond František Laichter, rukopisy cizí (E. Rádl, nepublikovaný rukopis, 21 s.).

Žádost o plnou zdravotní dovolenou na universitě se mechanicky opakovala i pro další školní rok 1938-39, jen byla tentokrát podána už v červnu a poté 22. července 1938 ministerstvem schválena. Rádl o tom byl od děkana informován ve zprávě z 16. srpna 1938; suplováním byl samozřejmě opět pověřen O. Matoušek.⁴⁶⁰ Následné řízení o penzionování ale započalo již v polovině školního roku, v lednu 1939, a ukončeno bylo v březnu. I v jeho průběhu se objevila jedna zajímavá dobová okolnost. Rádl 3. ledna obdržel od děkana písemnou žádost o předložení žádosti o odchod do výslužby a potřebných dokladů (tj. křestního listu atd.) dle výnosu MŠANO z 8. 3. 1924. Ve věci penzionování prof. dr. E. Rádla oznámilo děkanství Zemskému úřadu v Praze a MŠANO dne 10. ledna, že „dle nařízení z 21. 12. 1938, č. 379, má E. Rádl odejít do výslužby koncem zimního semestru 1938-39, tj. v únoru 1939.“ Právě totiž vešlo v platnost citované nové ustanovení, jímž se postupně snižoval věk odchodu do výslužby profesorů vysokých škol. Zákon představoval první cílený pomnichovský útok na nejpodstatnější část svobodné akademické obce a byla jím stížena řada aktivně působících profesorů, ideově spjatých s předmnichovskou republikou.⁴⁶¹ Patrně jen souhrou okolností se na tomto novém nařízení svezl i případ Rádlova penzionování, ke kterému by sice bez ohledu na to došlo, ale takto je bylo možno provést urgentně a s okamžitou platností. Dnem 28. ledna 1939 je datován rozlučkový a děkovný dopis děkana Rádlovi, jenž nepostrádá určitý skrytý pathos a jasný náznak celkově změněné situace:

Slovutný pane profesore,

nebylo mi možno rozloučiti se s Vámi u příležitosti Vašeho odchodu do výslužby přímo ve sboru profesorském a proto prosím Vás, abyste touto cestou přijal projev srdečných díky za všechnu svoji práci a dobrou snahu, kterou jste vědě i fakultě k jejímu dobru a rozkvětu věnoval.

Přeji Vám, abyste léta předčasného pensionování prožil ve zdraví a dočkal se lepších časů naší ubohé, ochuzené vlasti.

Prosím současně, abyste přijal jednomyslný projev celého sboru, kterým tento připojuje se ke svrchu uvedenému díky mnou tlumočenému.

Váš poslední návrh, týkající se jmenování prof. Matouška řádným profesorem placeným, byl přijat ve sboru tak, že byla zvolena komise k vypracování vlastního návrhu.

S projevem opravdové úcty zůstávám Váš, děkan...

⁴⁶⁰ Srv. opět Následující údaje srv. ve fondech: Archiv UK v Praze, os. fond E. Rádla, inv. č. 117, spisy od 17. 11. 1936 do 4. 4. 1939; Národní archiv, fond MŠANO, os. spis E. Rádl, Odpočinkové a zaopatřovací platby, Zemské finanční ředitelství v Praze, 379/38; Popis služby a průkaz odpočivných platů, VII-6574/39; uznání vlády při odchodu na trvalý odpočinek, čj. 31.124 1939; odchod do trvalé výslužby, čj. 12.171 1939.

⁴⁶¹ Jednalo se o ustanovení §24 vládního nařízení č. 379/1938 Sbírkou zákonů a nařízení, které vstoupilo v platnost 30. prosince 1938 a mělo stavět na nové základy personální poměry zaměstnanců ve veřejné službě. Personální změny zákoníkem způsobené byly současně označovány heslem „Mláďi vpřed!“. K tomu srv. ŠIMŮNEK, M.: „Mláďi vpřed“ a lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze 1938-1939, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensia* 42, 2002, č. 1-2, s. 105-122.

Nevíme, zda toto rozloučení Rádl četl. Pokud ano, byl by tu informován o neblahých časech „ubohé, ochuzené vlasti“. Je tu také obsažena aspoň symbolická satisfakce všech dávných sporů a nepřízně, které býval na univerzitě vystaven a která ho již od první války udržovala v určitém odstupu od vnitřního univerzitního dění. Do zavření vysokých škol zbývají měsíce a k Matouškovu profesorskému jmenování mohlo dojít až po válce roku 1945. Penzionování Rádla mělo pak již rychlý spád: MŠANO vyhovělo žádosti z ledna 1939 a oznámilo Rádlovi, že ho dalo na trvalý odpočinek koncem zimního semestru s ročním výslužným 66.000,- a výchovným 1.800,- na nezaopatřenou dceru Janu (starší dcera Marta již byla vdaná a nesdílela společnou domácnost). „Vláda republiky Česko-Slovenské vyslovila Vám rozhodnutím ze dne 17. února 1939 při Vašem odchodu do trvalé výslužby uznání za dlouholeté úspěšné působení v úřadě učitelském a na poli vědy“, píše se v posledním oficiálním oznámení z MŠANO, podepsaným ministrem Kaprasem dne 14. 3. 1939 – časová souhra je asi pouze symbolická, do okupace a zřízení Protektorátu zbývají jen hodiny...

„I jeho přátelé se mu ztratili s obzoru. Snad ani nevěděl, že jsem odjel. Jeho poslední dopis poslali za mnou přátelé sem, do Ameriky“, píše Hromádka ve vzpomínce na Rádla z amerického exilu.⁴⁶² Text zmíněného dopisu se u Hromádky dochoval: někdo jej přepsal na stroji, protože Rádl ho podle výslovné zmínky psal tužkou. Důležitý je celý jeho začátek:⁴⁶³

V Dobříši, 17.6.1939

Milý příteli,

žena mi řekla, že slavíte abrahamoviny. Měl bych napsat o Vás článek, ale nevím, co se smí a nesmí psát a proto píši dopis. Píši jej tužkou, protože jsem pero schválně nevezal, abych nepsal. [...]

Následují vzpomínky na společné setkání v náboženském kroužku (asi za první války) a lidi kolem nich; na Akademickou Ymku, její místo v českém společenském životě i na teologické diskuse; a na Masaryka a Hromádkovu podnětnost v jeho kritice. Dopis tedy opisuje promyšlenou osnovu, jakou by zhruba měl Rádlův článek k Hromádkovým padesátinám, kdyby ho mohl napsat – zachycuje uzlové body Rádlových setkávání a myšlenkové inspirace u Hromádky. Končí metaforickou vzpomínkou na Karafiátovy Broučky, motivem, který zazní za dva a půl roku i v *Útěše*:⁴⁶⁴ „Milý příteli, věřím pevněji než dříve, že co Bůh činí, dobře činí a vzpomínám Broučků, jak byli neposlušní.“ Tento vyloženě

⁴⁶² HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl 1873-1942*, 1947, s. 18.

⁴⁶³ *Příloha 6 / 4*; uvádíme v příloze kopii celého dochovaného dopisu, který byl ale nedávno také publikován jako: RÁDL, E.: [Rádlův dopis Hromádkovi k padesátinám], *Křesťanská revue* 70, 2003, č. 8, s. 223. Dopis pochází z neroztříděné Hromádkovy pozůstalosti, uložené na ETF UK v Praze.

⁴⁶⁴ V *Útěše* 1994, s. 52: „Líbila se mi Karafiátova pohádka o Broučcích, v níž se pořád opakuje přikázání: poslouchat, poslouchat! Ach, brouček byl neposlušný!“

útěšný závěrečný motiv můžeme vidět v rámci jednotné struktury spolu s citovaným úvodem, podle něhož Rádl „neví, co se smí a nesmí psát“. Jak jsme viděli, vyjádřením podobného „nevědění“, které ovšem znamená daleko více o povědomí situace, začíná i *Útěcha*. Ovšem v tomto dopise, z června 1939, je vyjádření ještě pregnantnější: Rádl jednoznačně ví o cenzuře a nebezpečí určitého druhu písemného projevu, souvisejícího s Hromádkovou a jeho vlastní meziválečnou činností. Nějakým způsobem tedy Rádl o okupaci a jejích důsledcích informován byl, nebo situaci v jasných konturách odušil. Dopis je proto významným dokumentem: předjímá již v protektorátní situaci útěšnou strukturu poslední práce včetně její prostředkující vzpomínkové komponenty. A tak se nám tu zároveň uzavírá i přímé vysvětlení toho, proč se ve vzpomínkových částech *Útěchy* Rádl vrací převážně k 19. století a svému ranému mládí a již pomíjí aktivistické a reformistické působení mezi válkami a těsně předválečné. Je to *záměrné a vědomé* pominutí v textu, který je na rozdíl od osobního dopisu jako odkaz určen k rozšíření a snad možnému publikování. A samozřejmě včetně pominutí Masarykova jména tam, kde se o jeho osobě a vlivu i ve starších souvislostech výslovně hovoří.

A ještě jeden postřeh: dopis je lokalizován v Dobříši. Rádl tedy mohl ještě dokonce (asi v doprovodu) cestovat na návštěvy na venkov a přijímat tedy další podněty z okolí. Výbavu pro psaní s sebou úmyslně nebral, aby nepsal: vnitřní puzení k psaní musel tedy překonávat a za jiných *vnějších* okolností by článek o Hromádkovi napsal. Po pozdravu „milostivé paní“ pak dopis uzavírá douškou: „mně se vede teď lépe“. Opět tedy aspoň v náznaku malá vlnka vznětu k určité aktivitě...⁴⁶⁵

III.2.4. O samotě a mezi svými: 1939-1945

Události směřující k Mnichovu a po něm byly vnějším katalyzátorem Rádlovy prohlubující se izolace. Prostředí, se kterým byl nejužěji spjat, však očividně mnohostranně navazovalo na jeho působení a konkrétní podněty. Nejlépe je to vidět opět právě na stránkách *Křesťanské revue*, která udržuje jasně danou linii i po Rádlově odmlčení. Díky Rádlu

⁴⁶⁵ Jiřina Šiklová dále uvádí o Rádlu v této době: „když mu za protektorátu okupanti nabídli stolec ideologa česko-německého sbratření, jednoznačně odmítl, stáhl se do ústraní a psal si svou *Útěchu* z filosofie.“; ŠIKLOVÁ, J.: *Pokus o Rádla, Host do domu* 1963, s. 47. Šiklová vycházela z řady pramenů písemné i orální povahy (rozhovory s tehdy ještě žijícími dcerami atd.), pro tuto závažnou informaci ale neuvádí zdroj a nepodařilo se ji zatím ověřit. Odpovídala by ale strategiím okupační moci, která pro své zaštitění hledala mezi všemi intelektuály, kteří byli v minulosti uvnitř české společnosti proskribováni za protinárodní a proněmecké postoje, což byl i Rádlův případ. Pro ilustraci je též zajímavé, že v indexu zakázaných písemností, vydaném interně ministerstvem národní osvěty, jsou uvedeny práce *O německé revoluci a Západ a Východ; Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttuns im Protektorat Böhmen und Mähren* (Stand vom 31. März 1944.). Hrsg. Vom Ministerium für Volksaufklärung, 1944, s. 164 [přísně důvěrný tisk jen pro služební potřebu].

dominantnímu vlivu na své spolupracovníky *Křesťanská revue* neztratila nic ze svého založení a své orientace až do doby jejího zákazu v roce 1939, tedy ani v době druhé republiky. Dokonce to vypadá, že si jednotliví spolupracovníci dělili pole působnosti, aby pokrývali celé spektrum Rádlovy někdejší publicistické šíře. Naznačují to i některé drobné poznámky či referáty z konferencí. Například již po první periodě Rádlova odmlčení se v polovině roku 1936 objevila na stránkách *Křesťanské revue* následující zpráva:⁴⁶⁶

Přátelé a žáci prof. Rádla sejdou se 7. července v Ivančicích u Brna (před zahájením vysokoškolské konference A. Y.), aby si zcela konkrétně pověděli, co kdo by měl dělat odborně v určitém oboru a k čemu by se kdo dal užít ve veřejné činnosti, aby byl působivěji zdůrazněn Rádlov směr.

Je zvláštním dramatickým tématem, jakým drastickým způsobem bylo celé toto prostředí, zejména kolem Akademické Ymky, následně vystaveno zničující represí, jíž řady lidí zaplatily svými životy.⁴⁶⁷ Jednalo se o represí řízenou a systematickou, která směřovala na rozrušení domácího odboje (do jehož struktur byli od počátku zapojeni skoro všichni, pokud hned neemigrovali), ale byla zároveň i součástí plánované destrukce české intelektuální elity. Rádlem a Hromádkou formované prostředí bylo v nacistických věznicích a táborech systematicky zničeno ve velké míře nenávratně; ti, kteří přežili, mohli často mluvit jen o štěstí.⁴⁶⁸

Nejvýraznější je osud Jaroslava Šimsy, nejbližšího Rádlova spolupracovníka z posledních let. Právě on převzal otěže *Křesťanské revue* a důsledně tu navazoval na Rádlovu práci. Za svou odhodlanou oddanost svému učiteli zaplatil nakonec nejvyšší cenu. Psal nejprve články a komentáře v duchu jeho programových zásad a kolem mnichovské krize připomínal Rádlovy rozborů národnostní problematiky a pojetí demokracie (to platí i o dalších autorech, M. Plecháčovi, K. Pechočovi, Hromádkovi a dalších). Zároveň Šimsa uveřejňoval Rádlovy starší statě s jejich aktualizacím významem.⁴⁶⁹ Takto ještě v létě 1939

⁴⁶⁶ VELKOBORSKÝ, V. [V.V.], in: *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 287; dále též srv. zpráva M. PLECHÁČE, *tamtéž*, s. 301-303.

⁴⁶⁷ K tomu zejm. nová práce M. ŠIMSOVÉ: *V šat bílý odění. Zápasy a oběti Akademické Ymky 1938-1945. Vzpomínky, svědectví a záznamy vyprávění*. Eman: Benešov 2005; dříve se na základě dostupných pramenů (a i s pomocí M. Šimsově) tématem zabývala J. ŠIKLOVÁ: *Akademická YMCA v Československu a její příspěvek k formování studentstva a inteligence*, in: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica* 1, 1967, s. 61-94. Výstižně tu také charakterizovala význam a vliv Rádlova programového působení v Akademické Ymce.

⁴⁶⁸ Na okraj dodejme, že jen v tomto světle je třeba pochopit a hodnotit Hromádkovu činnost po únoru 1948, dodnes diskutovanou. Obava o zničení další generace mladých lidí musela být v jeho rozhodování silným faktorem.

⁴⁶⁹ Jednalo se o český překlad dvou kapitol z *Zur politischen Ideologie der Sudetendeutschen* (1935): RÁDL, E.: Co jest němečtví?, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 195-202 (duben 36); TÝŽ: Proti

vydal a předmluvou vybavil Rádlovy přednášky o Komenském z doby první světové války, s jasně aktualizačním významem příchodu obdobné situace.⁴⁷⁰ Zatčen byl v únoru 1940 a již se nevrátil, ačkoli po věznicích přežil skoro celou válku. Během let 1940-41 vycházela náhradou za již zastavenou *Křesťanskou revui* série brožur ve vydavatelském oddělení YMCA, mezi nimi i jedna pod titulem *Čím je nám dnes Ježíš Kristus?* se staršími texty Rádla a Hromádky a se Šimsovou přednáškou z prosince 1939, a v jiné stat' Miroslava Plecháče *Masarykovi pokračovatelé Rádl a Hromádka*, rovněž se staršími texty obou.⁴⁷¹ Niterně náboženská problematika s otázkou živého Ježíše v těchto již přímo osobně tragicky a pevnou vůlí orámovaných výstupech nahrazuje dřívější akcent na národnostní problematiku. Všichni se náhle ocitají jako by tváří v tvář živému Bohu a smyslu svého života...

Šimsa se do ilegálních odbojových aktivit zapojil okamžitě, možnost včas emigrovat nevyužil a vědomě své místo postoupil jiným. Způsob jeho odhodlání setrvat s vědomím, že tím dává v sázku svůj život, připomíná i souběžný postup Alfréda Fuchse: u obou má cesta k zatčení a následné smrti rysy odhodlaného mučednictví. Programově odmítají odejít do exilu (oba měli tu možnost) s tím, že musejí být i za cenu ztráty života svědky a svědectvím toho, co se tu děje. Unikátní soubor Šimsovy vězeňské korespondence a tvorby, zahrnující povolené dopisy, tajně pronášené motáky, náčrty a vlastní poznámky, jsou nejsilnějším dokumentem mimo jiné i toho, jak byl Rádl přítomen v myslích jemu blízkých v době, kdy bylo umlčení takřka absolutní.⁴⁷² Šimsa opakovaně a v různých kontextech Rádla vzpomíná, konfrontuje s jeho myšlenkovým vkladem celý svůj život a jeho smysl. Přitom tento soubor představuje v jistém smyslu zrcadlo Rádlovy *Útěchy*: čím bylo Šimsovo vězení reálnější a brutálnější (včetně fyzického mučení), tím fragmentárnější jsou jednotlivé texty a silněji zde

antimarxismu, *Křesťanská revue* 11, 1938, s. 266-270 (červen 1938). Dále přetisk diskuse s Karlem Čapkem o podstatě národnosti z roku 1918: ČAPEK, K. - RÁDL, E.: O podstatu češství, *Křesťanská revue* 12, 1939, s. 75-77, 104-107. A v posledním ročníku před zastavením rovněž programové texty z prvního čísla revue (1927), RÁDL, E.: Filosofie a theologie, *tamtéž*, s.160-166; RÁDL, E. – HROMÁDKA, J. L.: Program křesťanské revue, *tamtéž*, s.200-202.

⁴⁷⁰ RÁDL, E.: *Věda a víra u Komenského*. Ymka: Praha 1939 [předmluva ŠIMSÁ, JAROSLAV: Úvodní poznámka vydavatelova, s. 3-5].

⁴⁷¹ PLECHÁČ, M.: *Masarykovi pokračovatelé Rádl a Hromádka*. YMCA: Praha 1940 [obsahuje RÁDL, E.: Modlitba v praxi, s. 17-19; přetisk z *Křesťanské revue* 3, 1930, s. 129an.]; Rádl, E. – Hromádka, J. L. – Šimsa, J.: *Čím je nám dnes Ježíš Kristus?* YMCA: Praha 1940 [obsahuje Rádl, E.: Ježíše nutno studovat, s. 3-7 (z *Náboženství a politika*, 1921); Povaha Ježíšova evangelia, s. 8-14 (z *Dějiny filosofie*, I., 1932, s. 273-283). Celkový přehled v letech 1940-41 vydaných prací ve vydavatelském oddělení YMCA uvádí M. Šimsová: *V šat bílý odění*, cit. d., 2005, s. 90-91.

Plecháč + Čím je nám dnes Ježíš Kristus... ; k tomu Šimsová s. 90 – již po Šimsově zatčení...

⁴⁷² ŠIMSÁ, Jaroslav: *Úzkost a naděje. Dopisy, sny, události, traktáty 1940-1945*, vyd. M. aj. Šimsovi. Eman: Benešov 2003².

vystupuje ryzí křesťanství. Šimsovy zpovědi jsou jednou velkou modlitbou a rozhovorem s „bezbranným Bohem“; z pozice této bezbrannosti a *útěšnosti* modlitby, která přes všechny překážky a šifry hledá cestu ke svým blízkým, připomíná si Šimsa i jeden Rádlův starší výklad modlitby jako intimního odevzdání a následného povzbuzení k rytířskému boji.⁴⁷³ Při resumování torza svého díla vzpomíná také rozpracovaného (spíše promyšleného než napsaného) výkladu Rádlovy filosofie. A netuší, jen paralelně jakoby anticipuje, že Rádl ve svém „vězení“ rovněž hledá či hledal cestu k útěše s četnými styčnými body. Tato komparace, třeba spolu i s Bonhoefferovými listy z vězení a s Jonasovým Bohem po Osvětimi, je velkým tématem nejen teologickým, ale i mezním provedením otázky smyslu myšlení a filosofie na pokraji totální zkázy a destrukce jakéhokoli smyslu, který by hledal nějakou vnější (jsoucí) oporu.

S mrazivou synchronicitou si Šimsa poznamenává k 23. březnu 1942: „Na 23. III. sen o úmrtí Rádlově. Rozhovor s Martou a paní.“ Do Rádlovy smrti zbývá několik málo dní a události, které k ní vedou, jsou již v běhu. Když se o ní dozví, vzpomene Rádlovu vizi posledního soudu (tj. ze závěru *Dějin filosofie*), a posléze si v náčrtu nekrologu poznamená: „jeden z vůdců veřejného života v první republice, univerzitní učitel, originální filosof, zajímavý spisovatel... ale něco víc: svědomí, soudce, zneklidňovatel. [...] vojácký, učitelský, apoštolský a prorocký typ. [...] ‚Proč jsem ho měl rád, proč jsem se mu upsal!‘ [...] Odešel do říše mlčení – hlas z cely v jeho jménu. ...“⁴⁷⁴ A o několik dnů později, 14. června 1942, v dopise ženě: „opravdu, on nejprve hledal království Boží a jeho spravedlnost. Vyslov paní Rádlové, snad písemně, mou soustrast – těch posledních jeho dvacet let mně dalo zde mnoho co myslet. No, dá-li nám Pán Bůh k tomu příležitost, musíme napřesrok, k jeho 70. narozeninám, vydat sborník na jeho památku. Procházíme teď údolím stínů smrti...“

Takto byl Rádl přítomen v Šimsových meditacích v době, kdy se současně dozvídal o zuřící heydrichiádě a seznamech dalších zatýkaných a popravených. Šimsův hlas je hlasem těch, kdo se z „údolí stínů smrti“ již nevrátili. Podobný tenor a Rádlovu přítomnost lze vyčíst z řídkých náznaků i u jiných osob, ale většinou je odkázána do sféry mlčení. Z protektorátního tisku jeho jméno mizí spolu s velkou částí české kultury, jmenovitě se v letech 1940-42 vyskytne jen zcela výjimečně.⁴⁷⁵ Z jeho blízkých spolupracovníků byli dále popraveni např.

⁴⁷³ ŠIMS, Jaroslav: *Úzkost a naděje*, cit. d., 2003, s. 65.

⁴⁷⁴ ŠIMS, Jaroslav: *Úzkost a naděje*, cit. d., 2003, s. 64-65.

⁴⁷⁵ Tak se např. B. Sekla v lednu 1941 zastal Rádlu v recenzi knihy I. Úlehly: „Rozhodně však není takovým příkladem [diletanstké spekulování přírodovědců] filosofické úsilí Rádlovo, jak by snad mohl čtenář usoudit z odmítavé poznámky Úlehly [...] I když podle Úlehly Rádl ‚odmítl říci své‘, tj.

V. K. Škrach nebo Josef Fischer. Do odboje byla zapojena řada osob, z prostředí mimo Akademickou Ymku například Rádlovi spolupracovníci původně z univerzity O. Matoušek a J. Navrátil. František Laichter se zatčení vyhnul a ve svém nakladatelství, zejména v *Naší době*, vycházející po celou válku, vytvářel maximálně možný prostor pro odbornou publicitu, zaměřenou i na mládež (při absenci vysokého školství), a pro podporu spolupracovníků v nouzi (takto v době nouze pomáhal třeba Janu Patočkovi); pokud to šlo, publikovali zde i další Rádlovi blízcí žáci a interpreti, Zdeněk Smetáček nebo Karel Kupka. Oba po únoru 1948 odešli do exilu, Kupka do Paříže, Smetáček byl dlouholetým šéfredaktorem Hlasu Ameriky. Pro oba musel být takový závěr, vzhledem k předchozímu domácímu působení, určitou prohrou a Rádlovův určující vliv předmětem životní meditace. To ostatně platí i o Matouškovi či Laichterovi, kterým je pak po únoru 1948 již do konce života zapovězena jejich dosavadní činnost (odcházejí až na počátku 80. let!). Jan Patočka v brožurě *Česká vzdělanost v Evropě* na počátku okupace připomněl Rádlovu podnětnost, ojedinělé postavení mezi českými filozofy, quijotovskou tragičnost a se svým tehdy typickým důrazem na filosofickou odbornou akribii poukázal na „odstrašující výpravu“ Rádlových prací; ještě netušil, jak po letech bude na svou vlastní kariéru nahlížet jako na ztroskotání, jak se bude k Rádlovým podnětům opakovaně vracet a jak v jeho pozdním díle vyvstane otázka smyslu filosofie tváří v tvář neodvratné krizi a roli osobní odpovědnosti. I některé pozdní Patočkovy projevy získávají nakonec jistý filosoficko-útěšný ráz. Část evangelické komunity využila zaoceánských kontaktů a strávila válečnou dobu v americkém exilu, mezi nimi zejména Hromádka, J. B. Kozák či O. Odložilík. Z jejich reflexí je zřejmé, že i tam se po Rádlově smrti odehrála určitá polemika či diskuse o Rádlově osobě a významu. Hromádkův nekrolog v podobě monografie *Don Quijote české filosofie* je vlastně původně příspěvkem do tamní diskuse.

Při samotném vzniku *Útěchy z filosofie* měl nakonec sehrát zásadní roli Josef Navrátil. Ten sice patřil k Rádlovým blízkým spolupracovníkům i příležitostným přispěvatelům *Křesťanské revue* (po Rádlově odmlčení recenzoval jako přírodovědec např. práce s rasově-biologickou problematikou), ale v posledních letech před válkou s ním v kontaktu nebyl. V rozhodnutí, že pro předání rukopisu *Útěchy* zkontaktoval právě jeho, mohlo sehrát roli, že Navrátil bydlel nedaleko a několikrát Rádla při procházce potkal, byl tou dobou na rozdíl od mnoha jiných na svobodě a spojení s ním (a tedy i nejistý osud rukopisu) se mohlo jevit daleko bezpečnější než u lidí kolem Akademické Ymky. Kromě rukopisu *Útěchy* Navrátil po

positivně vyjádřit vlastní domněnku životní, přece jen zůstane trvalou hodnotou Rádlovo úsilí o to, k čemu se budou myslitelé věčně vracet: totiž o zhodnocení duchovna ve vědě i v lidském životě.“; SEKLA, B.: Cestou k biologické metafysice a víře, *Lidové noviny* (příl. Literární pondělí), 20. 1. 1941.

Rádlově smrti převzal i připravenou část pozůstalosti s Rádlovými osobními exempláři publikací a příslušející literaturou.⁴⁷⁶

Rádl by za normálních okolností byl bez jakékoli pochybnosti jedním z prvních, na koho by zanedlouho dopadla nejtvrďší forma nacistické represe. Více než tři roky trvajících onemocnění ale znamenalo, že počátkem okupace byl již mimo hlavní pozornost a mohl dále setrvávat v izolaci v domácím prostředí. Jak tedy vypadalo jeho „vězení“ v posledních letech? Na lůžku sice trávil většinu času, ale až do konce života k němu nebyl připoután trvale. Z bytu v ulici Na valech chodil na procházky do Chotkových sadů, i řídké návštěvy přátel a příbuzných přijímal mimo svou pracovnu, resp. „celu“. Hovořit směl samozřejmě jen o věcech osobního života, prohlížel (vhodné) publikace, fotografie apod. Podle několika málo svědectví, které máme k dispozici, byl v tomto směru až do konce pozorný a zvědavý, při každém kontaktu projevoval radost, sám se na ledacos vyptával a zajímal se o vše, o čem s ním byli přítomní ochotni hovořit. Tak třeba Jindřich Schiller vzpomínal: „Však ještě za mé poslední návštěvy r. 1941 byly obsahem naší krátké rozmluvy vlastně jen naše děti. Pamatoval se na každou tu mou ratolest a na její problémy, odešel zvláště do své pracovny pro brýle, aby se mohl podívat na jejich obrázky a radoval se z jejich úspěchů.“⁴⁷⁷ Mladší bratr Antonín při několika návštěvách s Rádlem hovořil o rodných Pyšelicích, rodinném domku, změnách na zahradě apod. Jindy byl Rádl uzavřen dlouhodoběji, takže např. dcera Jana, přestože sdílela společný byt, s ním i několik týdnů vůbec nehovořila; víme již ale, jaké obtíže v určitých periodách již dříve Rádlovi způsobovala sebemenší komunikace. Nejbližší rodina, tj. manželka a dvě dcery, úzkostlivě dbala o Rádlův klid, denní řád a preventivní informační blokádu. Na procházku chodil Rádl samozřejmě jedině v doprovodu. Pokud potkali známého a Rádl projevil radost (a třeba již zdáli na něj mával), tak žena gestikulací rázně příšedšímu včas naznačovala, že se o veřejné situaci nesmí hovořit.⁴⁷⁸ Také všichni návštěvníci v bytě byli jasně instruováni. V omezených kontaktech zůstával Rádl i přes převažující izolaci až do

⁴⁷⁶ Navrátil se z druhého věznění vrátil 16. dubna 1941, několik měsíců byl na venkově u rodičů, posléze na podzim 1941 přišel k bratrovi do Prahy. Potřetí byl zatčen necelý rok po Rádlově smrti, 25. února 1943, a v německých věznicích zůstal až do osvobození. Asi měsíc po svém návratu nastoupil do nakladatelství Čin a začal mj. s ediční přípravou *Útěchy z filosofie*.

⁴⁷⁷ SCHILLER, J.: Hrst vzpomínek na prof. Dr. Emanuela Rádla, *Kostnické jiskry* 32, 1947, č. 10, s. 5.

⁴⁷⁸ Svědectví dcery Jany, J. Navrátila a svého otce zprostředkoval pan dr. Vladimír Rádl.

samého konce života. J. Teindl se například zmiňuje, že poslední dopis od Rádlův obdržel ještě v dubnu 1942, necelý měsíc před jeho smrtí.⁴⁷⁹

Všechny tyto kusé informace v podstatě potvrzují ten Rádlův stav, který sám popsal již v roce 1937 v dopise Laichterovi. Tedy potřebu samoty a izolace kvůli nervové destrukci, a přitom v zásadě myšlenkovou a duševní svěžest, tápající ke svému okolí. Že mohl v tomto stavu setrvat tak dlouho, vyplývá z jeho vlastního nezbytného obratu. Po původní neúspěšné snaze izolaci vzdorovat se postupem času s touto situací *smířil*, akceptoval ji a pojal jako poslední příležitost načrtnout počet ze svého díla. Cesta k němu vede přes neúspěšné a nedokončené rukopisy a přes vzpomínky.

Z válečné doby se pak dochoval v pořadí další pozoruhodný rukopis: článek *Dost už o dědičnosti!*⁴⁸⁰ Rukopis je přitom zajímavý po formální i obsahové stránce. Zahrnuje celkem 38 listů A5, na šířku psaných. Text psal Rádl převážně perem (tedy v sedě u stolu), ale střídavě též tužkou (na lůžku). Poslední úprava, doplněná s jistým časovým odstupem od vzniku textu, je provedena tužkou. Rádl při ní definitivně očísloval jednotlivé stránky (v pravém horním rohu⁴⁸¹), na titulním listě opravil název stati z původní „Poznámky o dědičnosti“ na radikálnější „Dost už o dědičnosti!“ a v závorce poznamenal časové určení „Dokončeno v prosinci 1940“. Celek listů pak vložil do přebálky, vytvořené přeložením staršího dopisu od Odstrčila z roku 1937 (proto se tento list takto náhodou dochoval z agendy jinak zničené před domovní prohlídkou); na této přebálce znovu poznamenal „Hotovo 1940“. Text článku tedy vznikl v letech 1939-40, v časech, kdy to Rádlůvi jeho stav umožňoval. Jeho poslední pojmenování, uspořádání a zařazení lze klást až k roku 1941, kdy si dělal pořádek a začínal pracovat na *Útěše z filosofie*. Tu již psal výhradně tužkou, takovým rukopisem a stylem práce, které odpovídají posledním úpravám rukopisu *Dost už o dědičnosti!*.

Po našem zevrubném rozboru Rádlůvy cesty od kongresu 1934 k jeho izolaci a vnitřnímu přemítání nás nemůže překvapit samo zvolené téma *dědičnosti*. V polemikách a statích předcházejících onemocnění jsme viděli, jak tento biologický problém v Rádlových

⁴⁷⁹ TEINDL, J.: Jak bych asi napsal profesoru Rádlůvi, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 25-28: „V dubnu r. 1942 jste mne dopisem pochválil, že jsem stále stejný a že si nedám pokoj s uvědomováním druhých. [...]“

⁴⁸⁰ *Příloha 5*; uvádíme pro dokumentaci kopii celého rukopisu včetně obálek, popsaných Rádlům i J. Navrátillem; SDF ER, kart. č. 11, *Dost už o dědičnosti!* (rukopis a 2 strojopisné opisy); publikováno jako: RÁDL, E.: *Dost už o dědičnosti!*, *Křesťanská revue* 15, 1948, s. 197-204 (dále jen jako *Dost už o dědičnosti!*).

⁴⁸¹ Tedy stejně, jak později čísloval první vsuvky doplňované do *Útěchy z filosofie*.

úvahách postupně figuroval jako klíčový námět pro popis konsekvencí celé moderní přírodovědy a pro jeho stále obnovovanou a aktualizovanou otázku vztahu života a člověka, vitálnosti a rozumu, resp. biologie a civilizace. Rádl tu očividně pokračuje ve směru tematizace „původu rozumného člověka“, v nemoci nedokončeného projektu. Stať je proto dalším názorným a dochovaným fragmentem ve faktické genezi a myšlenkové filiaci již zcela bezprostředně následující *Útěchy z filosofie*.

Titul článku může znít nepřipadně v době, kdy se obecně z nauky o dědičnosti stává centrální biologická disciplína a kdy se stává hlavním nástrojem pro přeformulování evolučního schématu v syntetické teorii evoluce (to probíhá právě ve 30. a 40. letech). Jenže jeho nepřipadnost je z Rádlovy strany zcela úmyslná. Formou křečovitého imperativu tu v poslední dodatečné opravě vystihl ten explicitní obrat optiky, na které již zároveň formulačně staví *Útěchu*: optiku pravé metafysiky „morálního řádu“. Je to důsledná konsekvence starších tendencí a určujících motivů v Rádlově díle. V posledním období nemoci tento obrat v přístupu k „životu“ proslapával již v torzu kapitol *O původu krásy* a *Rozšíření krásy v organickém světě* (srv. výše). Opuštění výkladu „růže z buněk“ (z „hmoty“, resp. tmy kolem ní) v *Útěše* optikou vyššího „morálního“ řádu již pevně od začátku strukturuje i tuto předposlední stať o dědičnosti. Fakt dědičnosti pozorovaný na živých bytostech tu nejprve Rádl hodnotově odvozuje od pojetí „podobnosti *morální*“, známého již „od dob předhistorických“ (dědičná kletba neštěstím celých rodin či pokolení u řeckých tragiků apod.). Tu následuje „dědičnost *právní*“ od středověku do dnešních dob a konečně biologická „dědičnost *vlastností*“ na živých bytostech, předmětem dědičnosti se stává vlastnost či vloh v oboru života *vegetativního*, resp. *animálního*.

Dominantní současný přístup tu Rádl identifikuje s „dvojím přelomem“. Od dob předhistorických až do doby renesanční měla *věc*, ve kterou lidé věřili, přednost před *okolnostmi*. První radikální změna nastala se vznikem novověké přírodovědy v renesanci. „Přeceňování dědičnosti“ je již v tomto textu „symptodem úpadku vzdělanosti, který nastal po smrti Tomáše Akvinského v době tak zvané renesanční.“ Objevuje se tu přitom explicitní určení *galileovského* založení renesanční vědy (učení „Galilea a jeho přívrženců“, dále znovu Galilei, Descartes a Locke), vyznačující se zájmem o *okolnosti* a analogií vesmíru i živé bytosti k mechanismu: „začali uctívati hmotu, tělo, zjevy, okolnosti přírodní, historické, příčiny, vlivy a následky, slovem: náhody.“ Tento obrat je pak následován „druhým přelomem, katastrofálním“, totiž romantikou, kterou rýsovali Rousseau a „luterský pastor Herder“; „Od počátku renesance na světě zvedal hlavu materialismus proti víře v obsah věci;

za romantiky dobyl moci a dlouho a dlouho potrvá, než se lidé z tohoto úpadku vzpamatují.“⁴⁸²

Tento regres zrcadlově doprovází postupný „rozklad morálního světa, napřed málo patrný, ve století předešlém a našem katastrofální,“ resp. ztrácelo se „pochopení pro morální světový řád.“⁴⁸³ Úmyslně citujeme místa a výrazy, ve kterých se formuje historický i ontologický rámec *Útěchy*. Jak výslovné určení „renesance“, tak pojem „morálního řádu“,⁴⁸⁴ jsou tu upřesněny až korekturou. V jednom případě původní „morální život“ změnil Rádl na „morální svět“ (jinde ale ponechává zdůrazněný pojem *morálního života*). Na jiném místě Rádl rovnou v průběhu psaní věty škrtl výraz „pochopení pro to, co jest srozumitelné všem lidem dobré vůle“, a nahradil konsekventním výrazem „pochopení pro morální světový řád“.⁴⁸⁵

Podstatné dále je, jak tu Rádl historické expozé přímo spojuje s ontologickou předností oblasti „morálního života“, jež všechny lidské aktivity – i vědecké – osmyslňuje. Morální život má vztah k obsahu věci prostřednictvím *porozumění*, tedy rozumu („srozumitelného obsahu“), proto je principiálně „mimo vlastnosti a mimo vrozenost a dědičnost“. Vrozené a dědičné vlastnosti jsou jako předmět studia na místě „pro biologii a léčení nemocných“, nelze však „přeceňovat“ dosah biologického studia pro oblast „morálního života“ (vzpomeňme Rádlův někdejší respekt určitým *praktickým* eugenickým opatřením, doprovázený však varováním před jejich biologickou redukcí). Proto striktně odlišuje vlastnosti, vlohy a nadání (třeba k básnictví či matematice) od *srozumitelného obsahu*, k němuž se navzdory partikulárním okolnostem, situačním podmínkám či dobovému odstupu váže lidské porozumění, resp. přesvědčení, a který má zdroj v „morálním světě“, odehrává se tedy v rámci „morálního života“. Do něho však patří nakonec celá sféra specificky lidských aktivit:

I patří do obsahu věci – a jest mimo vrozenost a dědičnost – všechno, co chce být *správné, pravdivé, spravedlivé, čestné, milé, krásné*, věci, které lze *dokázat, uznat, přijmout je jako přesvědčení*. To jsou na příklad vědy: logika, matematika, gramatika (nadání k podmětu a výroku nikdo nemá), estetika, právnictví, theologie, přírodověda, historie, literatura, poesie, umění atd. – slovem celý morální život lidský jest mimo vrozené nadání a mimo dědičnost.

Na tyto úvahy Rádl přímo naváže v *Útěše*, když hned v jejím úvodu striktně odliší morální zákony, procházející soudností a neodlučitelné od vlastní rozvahy, od instinktivních

⁴⁸² Dost už o dědičnosti!, s. 203.

⁴⁸³ Dost už o dědičnosti!, s. 200.

⁴⁸⁴ *Příloha 5* / list č. 18.

⁴⁸⁵ *Příloha 5* / list č. 25 (v dolní části).

hnutí mysli a citů. Výčet „oborů morálních“ v jejím závěru není explicitně tak široký (v obou případech je ale neuzavřený), ale společný akcent je zřejmý: vlastně veškeré spektrum věd, disciplín a oblastí lidské aktivity – dělených z tohoto úhlu pohledu vlastně jen nahodile k určitým praktickým potřebám – mají svůj smysl a důvod v posledku jen ve světle lidského vztahu k tomu, co Rádl nazývá „morálním světem“. A tak jako v *Útěše* bude dále postupovat odlišením vitálnosti a morálnosti, již v tomto textu hovoří výslovně o „rozdílu mezi životem morálním a animálním.“ Znázorňuje ho pak na příkladech, ve kterých *ontologickou* přednost „morálního“ obsahu, prostředkovanou porozuměním, přibližuje prostřednictvím ukázek *historického* vyprazdňování směrem k modernímu důrazu na formu a okolnosti v pojetích „dokonalé ženy“, „člověka“ „filosofa“; a dále doporučuje podobným způsobem zkoumat například pojmy rostliny, národa, Ježíše, Boha atd.; historicky „všude obsah mizí, a pouhé okolnosti se roztahují.“

Rádl tu pak také připomíná starší statistický výzkum biologického učení o dědičnosti nadání, podle jehož výsledku výskyt určitého nadání není podmíněn biologicky, nýbrž vzdělanostní strukturou dané society: tento výzkum stál za první války – podle Rádlových četných a opakovaných starších reflexí – na počátku jeho obratu v hodnocení vztahu civilizace a přírody a principiální tematizace národnostní problematiky na tomto základě.

V samotném problému dědičnosti tu ale staví na tom, kam dospěl v polemikách a příspěvcích na toto téma během roku 1935, krátce před onemocněním. Rádl ukazuje na dva směry biologické tematizace dědičnosti, byť je výslovně neodlišuje: jeden statisticky studuje „dědičnost vrozených vlastností“ a Rádl jím v podstatě myslí výzkumy Mendela (ale nejmenuje ho) a jeho následovníky. Naráží totiž na skutečnost, že tento směr vede k „neklamným důkazům“, které do určité míry odporují evoluční teorii, jež sice „dnes ještě vládne“, ale dobu největší slávy má za sebou. Proto se Rádl obrací i ke svému dávnému poznatku o podmíněné platnosti vědeckých fakt danou vládnoucí teorií a připomíná střídání starší evoluční teorie (tj. preformismu 17. a 18. století, založený galileovským mechanicismem), klasického darwinismu a nynější nauky o dědičnosti, jejíž nezvratná „fakta“ budou také v budoucnu vystavena pochybnostem. Druhým připomenutým směrem byly Galtonovy výzkumy dědičnosti nadání, které zase byly přímým teoretickým základem eugeniky. Proto hned na začátku studie připomíná, že předmětem biologického studia dědičnosti u *člověka* jsou vlastnosti antropologické i psychologické.

O rasové teorii Rádl již nehovoří, posunul se zde tematicky k základu, o který se tato teorie opírá. Muselo mu být jasno, proč explicitně o rasové teorii nepsat, když věcně je námětem velké části textu; proč by ostatně po několika letech, kdy se dědičností nezabýval,

náhle koncem roku 1940 dokončoval stať na toto téma? Článek je vlastně další pozdní odpovědí k diskusi, již v obratu k biologickým základům rasové teorie vedl v letech 1934-35 nejprve s českými biology Seklou či Bělehrádkem, a posléze naposledy směřoval i k zahraniční veřejnosti (srv. výše). To, k čemu předtím poukazoval jako k nutně spojitě etické či náboženské dimenzi takto orientovaného biologického výzkumu, resp. jako k společnému zákonu „civilizace“, se nyní ve formulaci „morálního života“ a „morálního řádu“ stává samotným ontologickým předpokladem argumentace. A dodejme ještě, že nejen argumentační strukturu, ale i některé jiné formulace a konkrétní metafory přejímá Rádl přímo z této statě do *Útěchy*: například metaforu vlády morálnosti, resp. sítě vzdělanosti, jako elektrické sítě, z níž jsou jedinci napájeni.⁴⁸⁶

To vše je tedy nakonec také velice významné pro výklad konkrétní geneze *Útěchy z filosofie*. Ve statí *Dost už o dědičnosti!* máme totiž již formulovánu její pojmovou strukturu – historickou i ontologickou – v bezprostřední předchůdnosti. Přitom zároveň názorně sledujeme, jak tato struktura vychází tematicky přímo z těch napětí a diskusí let 1934-35, které byly přímou součástí Rádlovy soustavné rezistence vůči přicházející a neodvratné katastrofě. Touto trnitou cestou docházíme k docela důležitému závěru: můžeme snad nyní mít za doložené historickou analýzou a potud dostatečně *prokazané, že Útěcha z filosofie je skutečně vědomou, programovou a postupem času filosoficky připravovanou a potud i konsekventně provedenou odpovědí na válečnou situaci*; nikoli ovšem na válečnou situaci jakožto konflikt pouze vojenský a politicko-ideový, ale zejména jako na katastrofální následek rozpoutaných přírodních, lidských a technických sil, které člověk dokázal za celé řady předpokladů vydobýt z přírody, petrifikovat ve své mentalitě, široce prakticky použít a nakonec nasadit proti sobě samému. Stať o dědičnosti se nám mohla ukázat jako stupeň v genezi *Útěchy* díky podrobnému přiblížení Rádlovy činnosti bezprostředně před onemocněním, stejně jako díky analýze průběhu jeho onemocnění, jež prokázala sice periodickou (vzhledem k průběhu nemoci), ale souvislou návaznost myšlenkových motivů včetně silné duševní čilosti a mentální aktivity. Téma „morálního světa“ ve spojitosti s hledáním pravé metafyziky v *Útěše* tak není náhlou konverzí, osvícením, změnou stanoviska apod., ale souvislým dospěním k mezním pojům a pozicím v takové *situaci*, kdy „hmota a síla“ (a tma kolem nich) získává s neodvratnou důsledností takřka absolutní zdrcující převahu...

⁴⁸⁶ *Útěcha 1994*, s. 29-30; *Dost už o dědičnosti!*, s. 203.

Vznik *Útěchy z filosofie* se pak pozoruhodným způsobem symbolicky překrývá s vůbec nejvíce beznadějnou a bezútěšnou dobou, v níž se česká společnost ve 20. století ocitla, s dobou příchodu a působení zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha. Rádl začal *Útěchu* psát na podzim 1941;⁴⁸⁷ po svém jmenování přijel Heydrich do Prahy 28. září 1941 a druhý den vyhlásil výjimečný stav v Praze, Brně a některých dalších okresech. Úspěchy reorganizace protektorátní správy, nové vlny represe a rozrušení sítě domácího odboje na sebe dlouho nenechaly čekat. 19. ledna 1942 pak byla po zatčení ministerského předsedy generála Eliáše a dalších ustavena nová protektorátní vláda s předsedou Krejčím; výjimečný stav v protektorátu mohl být zrušen. Rádl v polovině února o samotě uzavřel první verzi rukopisu, kterou posléze předal Josefu Navrátilovi. Její strojopisný přepis Navrátil poskytuje vzápětí přátelům a též znovu Rádlovi k doplnění. Při pokračující vlně prohlídek, výslechů a zatýkání se objeví posel z prostředí YMCA se zprávou o chystané domovní prohlídce. Následuje urychlené likvidování kompromitujících materiálů a tedy velké části pozůstalosti; šokovaný Rádl na to 12. května ráno umírá, rukopis *Útěchy* je v polici nad ložem.⁴⁸⁸ Pohřeb se koná v pátek 15. května v 17:00 ve strašnickém krematoriu; přesně o dvanáct dnů později, 27. května 1942, je v Praze proveden atentát na Reinharda Heydricha... Dusivou atmosféru kolem Rádlova skonu vystihl Zdeněk Kožmín s pětiletým odstupem, tedy na základě ještě živých vzpomínek a informací, v závěru životopisného medailonu:⁴⁸⁹

Všecky rukopisy a všechny drahocenné dopisy byly spáleny před šilicími Němci, jimž Rádl unikl jen proto, že byl uvězněn doma na loži. Spis o původu rozumného člověka nebyl napsán a nebude už napsán nikdy. Filosof Emanuel Rádl, který v životě takřka ani slovem o smrti nezavadil, je mrtev. Zemřel v úterý ráno 12. května roku 1942. Byl to těžký a smutný čas. Vzduch více než jarem voněl válkou a smrtí. Tehdy snad bylo možno Rádlovi závidět...

⁴⁸⁷ Navrátil uvádí v jedné novinové reakci: „na podzim roku 1941, po překonání nemoci, začal [Rádl] psát svou filosofickou zповěď.“ Patrně se opírá o přímé Rádlovo sdělení, těžko předpokládat, že by si údaj vymyslel. „Překonání nemoci“ tu opět znamená nám již známé periodické zlepšení stavu, ježž ihned následuje literární činnost. NAVRÁTIL, J.: O právech čtenářů a o poslání kritiky, *Dnešek* (Praha), 11. 7. 1946, s. 243.

⁴⁸⁸ „Dr. M. Kohák uvádí seznam osob, o jejichž činnosti vědělo oddělení pražského gestapa pro věci církevní a náboženské již v únoru 1942. [...]“ (ŠIKLOVÁ, J.: *Akademická YMCA v Československu*, cit. d., 1967, s. 92, zpráva M. Šimsové). Ve stejné době tedy asi následovala další vlna prohlídek a zatýkání, věc je ale záležitostí dalšího archivního bádání. Návštěvu posla z YMCA a následné hromadné pálení dokumentů, tj. veškerých písemností a korespondence, potvrzuje Vladimír Rádl podle svědectví rodinných příslušníků i J. Navrátila, totéž potvrzuje L. Hejdánek podle informace Josefa Ungera (zřízenec v budově YMCA v Praze Na Poříčí) a objevuje se též v práci Z. Kožmína. V protektorátních nekrolozích se objevila informace o „dvoudenním zápalu plic“ jako příčině smrti; mohlo jít o průvodní jev, nebo také nutnou cenzurní dezinformaci. Z kontextu, který jsme výše analyzovali, i některých svědectví je zřejmé, že podobné „vyrušení“, které zasáhlo přímo jeho „celu“, muselo pro Rádla při jeho stavu být zničující.

⁴⁸⁹ KOŽMÍN, Z.: *Ústřední principy Rádlovy filosofie*, 1948, s. 14-15. Průběh a atmosféru pohřbu podobně přiblížil rovněž V. Rádl, který se ho tehdy již dvacetiletý osobně účastnil.

Poslední rozloučení se odehrálo civilně, bez oficialit a v napjaté atmosféře, za universitu nebo jinou veřejnou instituci nikdo nemohl promluvit. Přesto byla velká síň krematoria naplněna, převážně lidmi z akademické obce. Zazněla zde píseň *Zelení hájové*, slovo na rozloučenou pronesl Rádlův mladší přítel, českobratrský kazatel Jindřich Schiller; jeho mottem bylo: Hledejte nejprve království Božího a spravedlnost jeho, a všechno ostatní vám bude přidáno (Mt 6,33). Tušil tehdy, jak tento motiv souzní s výslovným akcentem některých pasáží *Útěchy z filosofie*? Sám ve vzpomínce na Rádlu uvedl: „Nesmělo se tehdy o něm psát, a jeho pohřeb – ač v dobře naplněné síni nového krematoria, a ač byli přítomni (ovšem že jen v civilu!) snad všichni universitní hodnostáři – postrádal přec lesku, jehož si ‚rytíř české filosofie‘ zasloužil, a jehož by se mu za jiných okolností jistě bylo dostalo.“⁴⁹⁰ V archivu tzv. Purkyňovy komise se nachází nepublikovaný opožděný nekrolog, ve kterém se rovněž připomínají poslední dny i rozloučení.⁴⁹¹

Ve chvílích, kdy bylo nejvíce potřeba jeho nebojácnosti, po léta živoří jako spoutaný Prometheus v nemoci. Vzdálen zpráv o světě, tužkou na lůžku píše svůj filosofický odkaz (*Útěcha z filosofie*), několik týdnů před tím, než umírá. Nedostalo se mu žádných oficiálních poct za života a ani u rakve nebyly připuštěny; ale měl přátelství a obdiv největších lidí. Byl nejspornějším, ale největším myslitelem českým naší doby, a lidsky krásný člověk.

Tento nekrolog, psaný až po válce, již spojuje do jedné souvislosti informace o nemoci, *Útěše* i pohřbu. Jeho autorem byl O. Matoušek; podobně strukturovaný nekrolog publikoval hned po rádlově smrti ve *Vesmíru*, ovšem závěr pouze naznačuje: „Snad se najdou aspoň náběhy k dílu, které byl dlužen: najít vyrovnaný postoj i k přírodě, k níž se příliš ostře (cítil to) před dvaceti lety obrátil zády.“⁴⁹²

Protektorátním tiskem prošlo několik zpráv a nekrologů a přes velmi limitované podmínky jsou rovněž různorodé. A to navzdory tomu, že otevřeně psát nebylo možno. Co vlastně v daných podmínkách mohlo na tištěné stránky proniknout kromě faktické informace o úmrtí „významného profesora přírodní filosofie“? Samozřejmě ani slovo o meziválečném Československu, Masarykovi, Ymce, národnostní problematice. Na druhou stranu je

⁴⁹⁰ SCHILLER, J.: Hrst vzpomínek na Emanuela Rádlu, *Kostnické jiskry*, 22. 5. 1947. Rozsáhlá složka materiálů o Rádlově úmrtí a pohřbu se nachází neuspořádaná v knihovně Filosofického ústavu AV ČR, kart. č. 1. Jsou zde úmrtní oznámení, seznamy adresátů, kondolence, dokonce i rukopisné seznamy účastníků pohřbu a fotografie ze smuteční síně.

⁴⁹¹ *Příloha 6 / 6*; uvádíme kopii celého nekrologu; původ: LA PNP, fond Purkyňova komise (1935-1964), kart. č. 8, inv. č. 2150 (Rádl Emanuel, nepodepsaný nekrolog; asi O. Matoušek).

⁴⁹² MATOUŠEK, O.: Prof. dr. Emanuel Rádl zemřel..., *Vesmír* 21, 1942, č. 1, s. 31-32. Matoušek zde dále opatrně uzavírá: „Byl to člověk, jehož hodnotu pochopí budoucnost; a lidsky tak měkký a dobrý, jak by nikdo byl netušil, kdo ho viděl jen v plamenech zápasů, jimiž procházel, hořící a zapalující, nespalitelný.“

zdůrazňována biologie a mezinárodní ohlas německy vydaných *Dějiny vývojových teorií*. Zpráva ve večerníku *Českého slova* zdůraznila vůči okupační moci vstřícný fakt, že Rádl se „postavil statečně proti legendě, že posláním Čechů je boj proti Němcům a provedl jakousi první filosoficko politickou revisi Palackého pojetí českých dějin.“⁴⁹³ V delší zprávě na stránkách téhož deníku je o několik dnů později hodnocen Rádlův „křesťanský mravní aktivismus“ vyloženě negativně: chyběla mu prý citlivost pro různé obory kulturní tvorby, úzkoprsý morální soud křesťanského aktivisty nastoupil prý místo ustálení názorů „na jednom pevném základě“, a proto prý zůstane pro dějiny české filosofie „víc podněcovatelem k myšlenkové i praktické činnosti než ukazatelem cest a spolehlivým rádcem.“⁴⁹⁴

Jiné zprávy jsou vůči Rádlovi vstřícnější a mezi řádky proniká nejen cenzurní sevření, ale i povědomí o vzniku poslední práce s odkazy na možné hodnocení teprve v budoucnosti. Nejdelší a nejinformovanější nekrolog se podařilo vydat Zdeňku Smetáčkovi na stránkách *Lidových novin*. Zsvěceně tu hodnotí jednotlivé epochy Rádlovy tvorby s vrcholem v *Dějínách filosofie* a uzavírá: „Filosofii miloval nade vše. Odešel nyní k jejím velkým zakladatelům, k Platonovi a Augustinovi, s nimiž přes propasti věků rozmlouval ve svém osamocení.“⁴⁹⁵ Jiný, anonymní nekrolog na stránkách *Kostnických jisker* se rovněž snažil v závěru mnohé aspoň naznačit.⁴⁹⁶

Stojí však a ještě dlouho bude stát za to brát Rádla vážně, učit se u něho, co znamená živé, až vášnivé filosofické myšlení a podrobit se jeho naléhavému filosofickému vyptávání, zda tím, co podnikáme, opravdu sloužíme Bohu i lidem, či je-li to snad jen věc našeho soukromého potěšení a pouhé theoretické záliby. Není už mezi námi, ale můžeme s ním ještě takto hovořit skrze jeho dílo – tak jako on sám dovedl překlenout propast věků ve svých filosofických hovorech. Jeho dílo bude plně doceněno teprve v budoucnosti.

Některé nekrology mohly vyjít až s delším časovým odstupem a jsou tedy vázány na jednotlivá výročí. S dvouletým odstupem a s omezením jen na biologické dílo, avšak osobitým a pamětnickým, připomenul Rádla zoolog a rovněž žák Vejdovského školy J. Zavřel.⁴⁹⁷ Pozoruhodný je delší článek k prvnímu výročí od Karla Kupky na stránkách *Naší*

⁴⁹³ [?]: Prof. dr. E. Rádl zemřel. Provedl filosofickou revisi Palackého, *České slovo* (večerník), 13. 5. 1942.

⁴⁹⁴ L.K. [?]: Zemřel prof. Emanuel Rádl, *České slovo* (nedělní), 17. 5. 1942.

⁴⁹⁵ SMETÁČEK, Z. [Z.S.]: Emanuel Rádl zemřel, *Lidové noviny*, 13. 5. 1942.

⁴⁹⁶ [?]: Za profesorem Rádlem, *Kostnické jiskry*, 28. 5. 1942, s. 130-131.

⁴⁹⁷ ZAVŘEL, J.: Emanuel Rádl, *Naše věda* 22, 1943-44, s. 107.

doby:⁴⁹⁸ promítl do něho již svou znalost *Útěchy z filosofie*, Rádlovu tendenci k metafysice opřel o výklad jeho pojetí pravdy. Určitý tragický pocit pak proniká ze závěrečných slov:

Tak vyrostl z konce 19. století, na rozlomu věků, mezi lidmi osamocenými, smutnými a sebevražednými, vzbouřivšími se proti sobě samým, v době dvou světových válek a řadou světem otřásajících krizí a revolucí, tento neobyčejný člověk, jemuž bylo souzeno, aby všechny tyto zmatky a bolesti prožil a protrpěl, nad ně vyrostl a zvládl svou myšlenkou v duchu a v pravdě, na kolik je v silách smrtelného člověka. Jeho jména nemůže být zapomenuto. Neboť na srázu propastí těch věčných tajemství, na jejichž okraji lidstvo žije, jen zřídka se podaří vyvolené ruce, aby nahmatala pevné místo, o něž můžeme se opřít a nahlédnouti do těch závrtných, děsivě mlčenlivých hloubek. Ruce těžce hledající takto oporu pro nás všechny jsou ruce velkých filosofů. Patří k nim i ta, která loni v té májové noci bezvládně a navždy vypustila tužku.

Existenciální zabarvení Kupkova prožitku není nahodilé. O rok později, v červnu 1944, vydal úvahu *Filosofie věcí lidských*, v jejímž závěru Rádla zařadil do rámce existenciální filosofie, již byl – zejména v Jaspersově podání – silně zaujat.⁴⁹⁹ V tomtéž čísle *Naší doby* navazuje nejprve pozitivistická polemika s Kupkou od Josefa Macka ve smyslu celkové neplodnosti a nedomyšlenosti existenciální pozice.⁵⁰⁰ Je tu i článek historika Františka Bauera přímo o Rádlovi s pokusem o uchopení jeho filosofie dějin z filosoficko-antropologického stanoviska.⁵⁰¹ V dalším čísle po letní přestávce pak Bauer přímo polemizuje s Kupkou: hlásí se o slovo přímého svědka Rádlova odmítavého či rezervovaného vztahu k preexistencialistům (Kirkegaard), liberální teologii Barthově a též Rádlova neporozumění Heideggerově filosofii; a považuje proto Kupkův pokus přiřadit Rádla do rámce existenciální filosofie za neudržitelný.⁵⁰² Kupka odpovídal na Mackovy i Bauerovy námitky a mimo jiné obhajoval blízkost Rádla Jaspersovi.⁵⁰³ Podobně jako Bauer polemizoval s Kupkou pak též J. Teindl osobní vzpomínkou na Rádlovu pozici.⁵⁰⁴

Bauer a Teindl se dovolávají Rádlových soudů, pronášených veřejně i soukromě. To ale Kupka nemohl akceptovat a v závěru své odpovědi uvedl: „Filosofa třeba napřed pochopit, tj. dobrat se k posledním, jemu samému často skrytým kořenům jeho myšlení, které teprve dají smysl celku i podrobnostem a tím předpoklady pro diskusi. Nevidím, že by se byl dosud

⁴⁹⁸ KUPKA, K.: Vzpomínka na Em. Rádla, *Naše doba* 50, 1943, č. 8, s. 353-360.

⁴⁹⁹ KUPKA, K.: Filosofie věcí lidských, *Naše doba* 51, 1944, s. 385-389.

⁵⁰⁰ MACEK, J.: Odpověď jednoho čtenáře, *Naše doba* 51, 1944, s. 390-395.

⁵⁰¹ BAUER, F.: Emanuel Rádl o smyslu dějin (Ke dni jeho úmrtí 12. května 1942), *Naše doba* 51, 1944, s. 395-402.

⁵⁰² BAUER, F.: Dopis jednoho svědka, *Naše doba* 51, 1944, s. 466-467.

⁵⁰³ KUPKA, K.: O existenciální filosofii, civilizačním optimismu, pravdách křesťanských a ještě jiných věcech, *Naše doba* 51, 1944, s. 468-472.

⁵⁰⁴ TEINDL, J.: Dopis dalšího svědka, *Naše doba* 51, 1944, s. 472.

někdo o takovéto pochopení Rádla pokusil.“ Kupka byl silně ovlivněným znalcem Rádlova předválečného filosofování a byl obeznámen i se strojopisně kolující verzí *Útěchy* (o tom ještě podrobněji níže). Působilo na něj, jak Rádl v uzlových momentech svých prací vidí člověka tváří v tvář nekonečným hlubinám své existence a jak i své chápání víry opisoval v její antropologické dimenzi. Ještě v protektorátní době se tedy objevil náznak otevření diskuse o Rádlově filosofii, a to již na podkladě explicitně neartikulovaných podnětů *Útěchy z filosofie*. Sice v dost ploché formě, ale přece jen předjímá poválečné diskuse o vztazích existencialismu a humanismu, aspoň co do kontextu. Události však byly převratné a na hlubší diskusi prostor nebyl ani krátce po osvobození. Kupka byl ale autorem prvních poválečných, tedy již svobodných Rádlových nekrologů.⁵⁰⁵ Spád událostí byl však rychlý a spíše se čekalo na vydání *Útěchy z filosofie*, o níž se již obecně vědělo. Vyšla deset měsíců po osvobození a Navrátilově návratu z německého věznění, kde jen se štěstím unikl popravě i smrti při požáru věznice, způsobeném bombardováním.

III.2.5. Shrnutí cesty k *Útěše z filosofie*

Dovodit autentičnost *Útěchy z filosofie* jako vážného a filosoficky podloženého projektu, který není útekem od společnosti a opuštěním filosofie, nýbrž konsekventním propracováním předchozí myslitelské cesty, se nemusí zdát nijak zvlášť objevené. Vždyť na tento rozměr díla ukázal již v první recenzi třeba Jan Patočka; Ladislav Hejdlánek na *Útěše* jako poslední Rádlově filosofické metanoia založil jak výklad předchozí Rádlovy cesty, tak rozhodující kroky své kritiky předmětného myšlení. Přesto snad rozbor historické geneze a podrobná sonda do historických, mentálních a filosofických předpokladů vzniku *Útěchy* měla jako příspěvek k dějinám české filosofie svůj smysl. Přistoupili jsme k *Útěše* na základě rozporných a velmi protichůdných hodnocení, která na ní byla a jsou dodnes vznášena. Že tato hodnocení jsou vždy – explicitně nebo jen latentně – spojena s určitým náhledem na Rádlův stav v době jejího psaní, je nasnadě. Spojuje se tu souvislost ojedinelé situace válečného rozvratu, Rádlovy choroby, ale i hlubšího vztahu filosofie a společnosti, tedy jednoho z hlavních motivů Rádlova myšlení. Proto naše historická sonda, analyzující konkrétní historický průběh, má v tomto případě nakonec i svou závažnou relevanci filosofickou, ovšem v českých podmínkách velmi specifickou a těžko uchopitelnou. Úkol je proto nesnadný a není tu zdaleka uzavřen. Vlastně naopak, spíše jsme jen usouvztažnili a shrnuli soubor pramenně doložených předpokladů, které *Útěchu* staví do nových dobových

⁵⁰⁵ KUPKA, K.: Em. Rádl, *Česká mysl* 39, 1945, č. 1-5, s. 12-21; KUPKA, K. [-ka]: Em. Rádl, *Křesťanská revue* 13, 1946, č. 1, s. 9-10.

kontextů, jež doposud nebyly důkladně probádány a popsány. Podařilo se nám podrobně vysledovat Rádlovu cestu k jeho poslední práci v dlouhé časové césuře mezi propuknutím jeho choroby a smrtí, v období, které je díky nedostatku pramenů opředeno dodnes jen zkratkovitými soudy a velkou nejasností.

V zásadě jsme sledovali chronologickou osnovu, ta si ale vyžádala řadu odboček. Takovou odbočkou byl vlastně již vstup, ve kterém jsme vyšli od vlastního textu *Útěchy*: co sám prozrazuje o povědomí jejího autora a záměrné výkladové strategii. Pomohla nám doložená analogie se situací první světové války a Rádlova postoje vůči ní v rovině psychosomatické i v podobě filosofické reakce (*Romantická věda*). Pak jsme podnikli velice nesnadný pokus: podívat se souvisle na Rádlovy aktivity, spory, filosofické a veřejné zájmy v období těsně předcházejícím onemocnění, v době od filosofického kongresu roku 1934. Centrum jeho aktivit byla publicistika na stránkách *Křesťanské revue*, jež pak měla celou řadu přesahů. Rádl sám vlastně představoval určité centrum, kolem něhož se soustřeďovala a odkud vycházela jedna část kulturní rezistence vůči přicházejícím totalitním režimům. Toto prostředí bylo do značné míry nenávratně rozvráceno za okupace, další ránu vykonaly důsledky puče únorového.

Za spektrem Rádlovy publicistiky jsme shledali tři jeho určující vůdčí akcenty: na různých rovinách popisovaná a zakoušená neodvratná fatalita dějství (přírodního, společenského i konkrétně politického), nezadatelná hodnota individuality a jejího osobního odpovědného poslání vzdorovat jakémukoliv násilí ve jménu a službě slabšímu a konečně hlubší rovina této služby ve jménu smyslu, pravdy, zákona či civilizační souvislosti, osmyslňujících nahodilost dění i osobní angažmá v něm. Rádlova publicistická aktivita i tyto tři akcenty jsou dlouhodobou kontinuitou jeho filosofie, v posledním období před onemocněním jen získávají konkretizovanou artikulaci, v níž stále větší význam mimo jiné získává nový ohled na biologickou problematiku jako součást argumentace rasových teorií.

Pro doložení relevance *Útěchy* co do její ontologického rozvrhu posloužila analýza fragmentů Rádlovy tvorby v době nemoci. Usouvztažnění dílčích publikovaných prací, vesměs malých článků, spolu s dostupnými dokumenty a nově objevenými prameny, odhalilo daleko plastičtější pohled na toto období, než jak bylo dosud jen zkratkovitě a zjednodušujícím způsobem hodnoceno. Ukázala se určitá periodicita Rádlových propadů do izolace a vzmachů k tvorbě a na základě korespondence a dalších útržků jsme zrekonstruovali profilování problematiky *Útěchy*. Všechna tři její hlavní specifika – útěšný a vzpomínkový ráz, ontologická koncepce pravé metafysiky „morálního řádu“ a argumentačně prostředkující obnovený zájem o biologickou problematiku – lze v jejich spojitosti a torzovitých krocích

vysledovat nejen co do konkrétních přímých kroků k formulaci *Útěchy*, ale též co do přímé spojitosti s původně aktivistickou rezistencí vůči rasové teorii jako jednoho z centrálních výrazů moderní přírodovědné optiky a nástrojů přicházející ničivé válečné zhouby.

Od vydání *Dějin filosofie*, brožury *O německé revoluci* a konceptualizace filosofické odpovědnosti a poslání filosofie při kongresu 1934 proto lze následně sestavit další stále více torzovité, ale velmi konkrétní kroky směrem k *Útěše*: studie *Praktická filosofie* (1935) a na zahraniční veřejnost se obracející příspěvky *Filosofie rasových teorií* (1935) a *Vztah biologie k civilizaci* (1935), nedokončený a ztracený (resp. dle úvodu *Útěchy* „zahozený“) spis *Původ rozumného člověka* z let 1936-37, z něhož zůstala dochována pouze kapitola *O původu krásy*, resp. *Rozšíření krásy v organickém světě*, menší vzpomínkové rozvrhy a konečně krátce před prací na *Útěše* dokončený a v rukopise dochovaný článek *Dost už o dědičnosti!* (1939-40).

Zevrubný rozbor Rádlovy cesty k *Útěše z filosofie* může být v jednotlivostech dále doplňován a opravován na základě dalších dokumentů, které se mohou objevit, resp. jejich odlišné interpretace, ale v podstatných rysech je neotřesitelný.

III.3. Poválečný ohlas: zpráva o společnosti

Ve třetím vydání *Útěchy* Josef Navrátil v březnu 1947, tedy po pouhém roce, uvedl: „Přestože ohlas, který kniha vzbudila, je veliký, diskuse sama ještě nezačala. Starší Rádlovy spisy nejsou přístupné. Teprve až budou vydány a až čtenáři budou moci přehlédnout celou šíři Rádlovy práce, potom bude mít diskuse o Rádlově přínosu českému myšlení a o jeho odkazu definitivní ráz.“⁵⁰⁶ A filosofka Vlasta T. Miškovská zakončila na podzim 1947 recenzi na Hromádkovu knihu *Don Quijote české filosofie* těmito slovy:⁵⁰⁷

Po nespravedlivém odsudku skreslující knihy Koutníkovy z r. 1934, po nekrolozích přidušených zlým rokem 1942, po zbytečně vyhocených bojích o posthumní ‚Útěchu z filosofie‘ i po této citové, oddané a v mnoha kapitolách tak moudré práci Hromádkově čeká zajímavý, významný Rádlův zjev dále na všestranné objektivní zhodnocení. Je totiž složitý.

Stručně a výstižně tu shrnula podmínky celého více než desetiletého provizoria, ve kterém bylo Rádlovo dílo vnímáno jen omezeně či afektovaně. Pět let od Rádlovy smrti, třetí vydání *Útěchy* a Hromádkova nová knížka, ač psána původně v americkém exilu roku 1943, to vše bylo ke konci roku 1947 další příležitostí k novým ohlédnutím nad proběhlou diskusí a k nenaplněnému očekávání jejího věcnějšího a filosofičtějšího uchopení. Dnes jsme odkázáni

⁵⁰⁶ *Útěcha* 1947, s. 99.

⁵⁰⁷ MIŠKOVSKÁ, V. T.: J. L. Hromádka: Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl, *Naše doba* 54, 1948, s. 140.

jen na tehdy publikované texty a polemiky, popř. dílčí vzpomínky či útržky korespondence. Za nimi se ale odkrývá prostor tehdejších živých polemik a diskusí. Hlavní arénou, kde se o Rádlovi a jeho *Útěše* pravidelně diskutovalo věcně jako o problému (tedy nikoli účelově ideologicky), byla na prvním místě po válce obnovená Akademická Ymka v budově YMCA v Praze Na poříčí. Ve velké míře se podařilo navázat na předválečné založení Akademické Ymky jako svobodného diskusního prostoru se zaměřením na filosofickou a teologickou problematiku. Scházeli se zde filosofové a teologové různých orientací i generací od nejstarších až po studenty. Docházel sem a přednášel tu i Jan Patočka, kterého podle svědectví iritovalo dovolávání se Rádlových citátů mladými „řádlovci“, a jeho vrstevník J. B. Souček. Mezi mladými studenty byli Ladislav Hejdánek, Jan Šimsa, Bedřich Loewenstein, Jakub Trojan a mnoho dalších. Hovořil zde jednou i Zdeněk Kožmín, který tou dobou pracoval na své disertaci...

Ačkoli se na přípravě vydání všech Rádlových spisů a studií začalo v legionářském nakladatelství *Čin* intenzivně pracovat, nestihl vyjít ani jeden svazek. K „všestrannému objektivnímu zhodnocení“ Rádlova zajímavého a složitého zjevu pochopitelně dojít nemohlo, odporovala tomu jak situační podmíněnost a vyzývavost Rádlovy filosofie, tak „objektivní“ proměna podmínek. Recenze Miškovské proto místo aby novou diskusi stimulovala, tak spíše dosavadní polemiky uzavírala s podtržením jejich provizornosti a nedostatečnosti vůči Rádlovi samému. *Naše doba*, na jejíž stránkách vyšla, stejně jako *Česká mysl* a řada dalších periodik, byla brzo po únoru 1948 zastavena. Stejný osud potkal nakladatelství *Čin*, Laichterovo nakladatelství a další. Akademická Ymka byla pak definitivně zlikvidována k 1. lednu 1951, čímž skončily pravidelné schůzky. Umlčení a zasutí potřebné a očekávané diskuse o Rádlovi na počátku 50. let, s určitým odstupem od první vlny reakcí, jsme již připomenuli. Nezměnilo na tom nic ani to, že samotná *Křesťanská revue* vycházet nepřestala a že se na jejích stránkách čas od času text o Rádlovi mohl objevit; labutí písní byly dva články k Rádlovým 75. narozeninám z prosince 1948 od J. L. Hromádky a Samuela Vernerera (pokud se skutečně skrývá pod šifrou S.V.).⁵⁰⁸ Verner v úvaze o Rádlově pojetí „pravé skutečnosti“ v *Útěše* jen naznačuje polemiku vůči již vládnoucím marxistům a odsudkům Rádla z „reakčnosti“, v Rádlově příklonu k přirozenému dějství oproti násilnému prostřednictvím morálnosti nachází „posilu, jako jemu byl posilou Aristoteles.“

⁵⁰⁸ HROMÁDKA, J. L.: Prostota a sympatie (K 75. narozeninám Rádlovým), *Křesťanská revue* 15, 1948, č. 10, s. 296-299; VERNER, S. [S.V.]: Rádlova víra v pravou skutečnost, *tamtéž*, s. 300-302.

Z Navrátilova konstatování, že „diskuse sama ještě nezačala“, je znát určité zklamání z bezprostředního ohlasu, který byl široký, ale od něhož si sliboval více. Svá očekávání předznamenal již v doslovu k prvnímu vydání, kde mluvil o „revolučnosti Rádlových myšlenek“ a o jejich důležitosti, „neboť pro mnohé z nás jsou filosofické křižovatky bez ukazatelů.“ Na záložce pak bylo uvedeno:

Tak vznikla tato bojovná a revoluční knížka, která bude jistě novým mezníkem v našem filosofickém, a nejen filosofickém, myšlení, ačkoli se drží velikého vzoru, který nepřišel zákon zrušit, nýbrž naplnit. [...] Rádlova *Útěcha* z filosofie je velikým příslibem nového, osvobozeného rozvoje filosofie.

Už toto uvedení naznačuje mnoho z kontextu poválečného myšlenkové naladění, v němž se *Útěcha* ocitla. Mnohé z ní ale připadalo revoluční době nepřipadné a zpátečnické: i Navrátil tu přece zároveň naznačuje svou rezervovanost vůči Rádlovu křesťanství. Nevoli některých ale vzbuzovalo označení knížky za „revoluční“ i náznak, že by mohla být příslibem filosofie či „ukazatelem“ cest. Reakce na *Útěchu* byly ovšem vedeny z pozic nejrozličnějších. Zcela protichůdné jsou nejen vlastní názory jednotlivých recenzentů či aktérů polemik, ale i způsob, jak knihu čtou a co v ní vidí. Skutečně nějak přínosné pro její interpretaci či filosofické hodnocení byly přitom jen málo které. V následujícím přehledu připomeneme tyto protichůdné postoje. Především jako pozoruhodný dokument doby. Necháme mluvit převážně jejich autory samy a komentáře tu omezíme. Mnohé recenze byly anonymní a o to více vypovídají o dobové mentalitě, autory některých jsou postavy málo známé a zapadlé, jiných naopak tehdy významné osobnosti. Celkově se podařilo shromáždit asi 50 reakcí od drobných zpráv přes větší recenze a polemiky. Je to číslo nebývalé a patrně žádná jiná kniha nemá u nás v tomto směru obdobu. Při tomto počtu musíme samozřejmě postupovat výběrově. Nejprve na jedné anonymní zprávě uvedme jeden typ recepce *Útěchy*:⁵⁰⁹

Kniha Rádlova má zvláštní opar. Vznikla za nemoci na hranici života. Ale přesvědčivě ukazuje, jakou sílu může dát filosofie ve chvílích, kdy již smrt vrhá svůj stín na stezku života. I když základem, hlubinou bezpečnosti je Rádlovi ten, který nepřišel zákon zrušit, ale jej naplnit, přece v samomluvách s největšími mysliteli dochází autor k závěrům, které jsou mnohdy úplně nové, osobité a revoluční. Pro svou hlubokou duchovní náplň je to dílo zvláštního půvabu.

Literární půvab, osobité a umělecké ztvárnění a úcta k Rádlovu údělu na konci života jsou prvky, na kterých se shodují téměř všichni autoři, i ti značně kritičtí k myšlenkovému obsahu, a mnohdy barvitě v tomto směru líčí dojmy, jimiž text působí. Tak je opakovaně popisován její „nenapodobitelně prostý a poutavý sloh“, upřímnost, tesknost či jímavý čtenářský zážitek nad „filosofickými konfesemi“, kde adjektivum filosofický mívá spíše

⁵⁰⁹ [?]: Em. Rádl: *Útěcha* z filosofie, *Umělec*, 19. 6. 1946.

koloritní význam („vroucí, poetická daň myslitele životu“ atd.). S literárními charakteristikami se pojilo i nadšené přijímání vlastního obsahu, jak to například učinil recenzent, který knihu označil za velký čin a uzavíral:⁵¹⁰

Odhaluje strašné omyly novověké filosofie počínající renesancí, která obnovila staré sofisma, že člověk je mírou všech věcí. Žijeme ještě v nemocné době. Kniha prof. Rádl podává lék: je třeba si nejdříve uvědomit skutečnost, kam vedl rozchod s anticko-středověkým ideálem, že jsme utonuli v pozitivistické sofistice. Nemáme zde dosti místa, abychom dostatečně vyzdvihli význam této knihy ani abychom polemizovali s několika málo věcmi, které pokládáme za omyly této jinak výborné knihy.

Rádlovi se *Útěchou* vlastně konečně podařilo to, co vždy na filosofovi požadoval: aby dokázal promlouvat nejen k odborníkům, ale také k „lidu“. Pomiňme neřešitelné vnitřní úskalí takového nároku; ale dříve v předmluvě k *Dějinám filosofie* Rádl výslovně politoval, že se mu takový cíl nezdařil. O „lidovém čtení“ *Útěchy* svědčí právě bezprostřední vlna drobných zpráv, noticek, recenzí. Některé se vyznačují až nekritickým chvalořečením, vyzdvihují Rádlovu heroičnost a morální sílu, často zdůrazňují jeho cestu k náboženství a živý význam jeho úvah.⁵¹¹ Někteří autoři přes pochvalné stanovisko rovnou již anticipují i kritiku, která se na knihu snese, jiní s respektem k autorovi naznačují svá odlišná stanoviska.⁵¹² *Útěše* se také dostalo velkého ohlasu v anketě brněnských *Svobodných novin* o nejzajímavější knihu poslední doby. V tomto smyslu *Útěcha* skutečně patří do širšího kontextu dějin české literatury a literární kultury. Některé zprávy vznikají jako průběžná reakce na tento čtenářský ohlas, jako například tento optimistický soud:⁵¹³

Dávno už neměla žádná kniha takový úspěch a odezvu ve čtenářstvu jako tato malá sbírka úvah. To proto, že v ní každý člověk najde kus sama sebe, odpovědi na otázky a na zmatky, které jej

⁵¹⁰ MC. [?]: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie, Dopisy* (Praha) 1947 (leden).

⁵¹¹ Např.: DT. [?]: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie, Knihovna* 1946, č. 9: „Je to zajímavá cesta, jíž prošel Rádl myslitel – od přírodovědce, biologa přes filosofii až k vysloveně náboženskému mysliteli. Zde nejde již o filosofii, ale o náboženství, jež vyvrcholilo středověkem a jehož doznívání jsme svědky. A Rádl svým odkazem se jeví jako pozdní bratr Chelčického, Husa a Komenského.“; ŘH. [?]: *Útěcha z filosofie, Lidová demokracie*, 18. 6. 1946: „Autorův silný aktivismus a voluntarismus v energické podobě pragmatického křesťanství, usilujícího v labyrintu světa realizovat ráj srdce, se s úspěchem snaží rozpřísti gordickou spleť metafysické problematiky a v harmonickém souladu učlenit etický řád. [...] otevřeností a dosahem je jedinečnou ve filosofické literatuře domácí“; -ČKA [?]: Rádl, Emanuel: *Útěcha z filosofie, Kostnické jiskry*, 4. 7. 1946: všimá si biologických základů (vesmír není lhostejný k organickému životu) a Rádlova „socialismu účinného podle evangelia“.

⁵¹² Např.: SVÁRA, K.: Rádlův myslitelský odkaz, *Lidová demokracie*, 4. 8. 1946: kniha je polemikou proti materialismu a determinismu ve všech jeho podobách, vyvolá jistě kritiku; nebo: AF. [?]: *Útěcha z filosofie, Lidová kultura*, 29. 6. 1946: „poslední práce Masarykova filosofického žáka a nástupce [...] Jeho styl je hutný a zkratkovitý, předpokládá čtenáře obeznámeného s historickými filosofickými postavami a jejich problematikou. Obsahově může být spíše východiskem k diskusi než uzávěrem a mnohá idealistickou filosofií zatížená tvrzení jsou sporná.“

⁵¹³ TOMKOVÁ-ČADOVÁ, J.: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie, Svobodný směr* (Plzeň), 17. 11. 1946.

naplňují [...] Kniha je plna poezie a zároveň plna revolučního ducha. Je neobvyklým a výrazným projevem v dějinách naší filosofie a také dokladem toho, že úloha filosofie a filosofického myšlení není zdaleka ještě skončena. Má ještě mnoho co říci a mnohé se ještě od ní očekává.

Nadšeně přijímající ohlas *Útěchy* pak souběžně provází druhý typ recepcce, překvapující svou až roztomilou nenuceností, se kterou vlastně vůbec nehovoří o obsahu Rádlovy knihy a ve floskulích přechází k jiným problémům.⁵¹⁴

Filosofický odkaz profesora Rádlu přečteme s napětím. Je to v poslední době nejdůkladnější pokus o uchování celistvého idealistického pohledu na život a na svět. Kdo se chce vyznati v dnešní živé konfrontaci idealismu a materialismu, měl by se seznámiti s Rádlovou *Útěchou* z filosofie, přestože se v ní Rádl s materialismem vysloveně nevyrovnává.

Hrubé promítání vlastních pozic a problémů, které příliš neusiluje o porozumění, nýbrž Rádlovým prostřednictvím poukazuje k vyřizování svých účtů, je tak dalším nápadně a periodicky se opakujícím prvkem. Odtud paradox, že na dobových recenzích *Útěchy* se mnohdy více dozvíme o jejich autorech než o knize samé. Přesto ale kniha k podobným, někdy zcela bezcenným, jindy závažnějším a věcně argumentovaným manipulacím vybízela.

Byly však samozřejmě i vážnější pokusy o charakteristiku a nějaké zařazení Rádlovy knihy. Velkou míru pochopení pro kontext projevíli filosofující historici, kteří *Útěchu* hodnotili v konfrontaci s nějakou další prací. Evangelický historik Otakar Odložilík si pro takové srovnání zvolil rovněž poslední zpověď vězněného a zemřelého holandského kulturního historika Johanna Huizingy (kniha *Na úsvitě míru* s podtitulem *Studie o možnostech obnovy naší civilizace*).⁵¹⁵ U obou vrstevníků s podobným osudem porovnává jejich pohled na úpadkový vývoj lidské vzdělanosti a jejich zdrženlivý postoj k dravému proudu novověkého života. U *Útěchy* Odložilík nejprve zdůrazňuje, jak je prostoupena vážnými obavami o osud lidské vzdělanosti. Nechce ale práci redukovat na pouhou reakci proti ideovým základům totalitních režimů. Upozorňuje, jak motiv vzpoury je v Rádlově filosofii staršího data, ale až v *Útěše* je s takovou silou postaven vůči nadhistorickému morálnímu řádu. Dál Odložilík staví do protikladu Rádlův „morální řád“ a tzv. „Řád“ totalitních ideologií: varuje před tušeným zploštělým chápáním Rádlova důrazu na řád, zákon, kázeň, poslušnost. Postoj k současné krizi a k ohrožení kořenů civilizovaného života je spojujícím prvkem mezi Rádlem a Huizingou.

Jiný významný evangelický historik a teolog Amedeo Molnár zvolil pro srovnání s *Útěchou* současně vyšlou knihu *Dějiny Kristovy pře*⁵¹⁶ švýcarského socialisty a bohoslovce

⁵¹⁴ [?]: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie*, *Český zápas*, 13. 6. 1946.

⁵¹⁵ ODLOŽILÍK, O.: *Budoucnost naší vzdělanosti*, *Křesťanská revue* 14, 1947, č. 1, s. 6-10.

⁵¹⁶ RAGAZ, L.: *Geschichte der sache Christi*. Bern 1946.

Leonharda Ragaze: „Závěti obou předčasně umklých vůdčích myslitelů maně svádějí k srovnání, i když pisatelé nejsou stejného cechu. Ale jejich poslední knížky jsou asi nejrevolučnějšími stránkami, které kdy napsali, stránkami, jejichž odbojnost je v obou případech živena křesťanstvím.“ Oba myslitelé podle Molnára učí jinému, novému pohledu na dějiny ve světle Kristovy události: začíná jí vzpoura živého Boha proti neměnnému osudu podle Ragaze, doplněná však Rádlovým jemným upozorněním, že Bůh revoluci provádí tak, že „všechno snese, i ukřižování“ (citát z *Útěchy*). Bohoslovecká tematika – motiv bezbranného Boha – tedy u Molnára převažuje a je jedním z prvních, kdo tento motiv u Rádla vyzdvihuje do teologické diskuse.⁵¹⁷

Odlišný typ srovnání provedl katolický historik Bohdan Chudoba.⁵¹⁸ Jako antipod Rádlovy *Útěchy* postavil právě vyšlou práci britského marxistického genetika J. B. S. Haldanea *Marxistická filosofie a přírodní vědy*. Proti tomuto „úmornému traktátu“ vyzdvihuje Rádlovu obhajobu metafysiky v mravním řádu a „s úspěchem ještě větším“ v řádu živé přírody; *Útěchu* chápe jako „výzvu k boji, tlumočenou někým, kdo ví, že sám v nejbližší chvíli padne“, poukazuje dále, že konstrukce Rádla nezamítá, ale oponuje jejich přenášení z oboru do oboru, se zadostiučiněním (vzhledem ke kritice jeho vlastní knihy *Jindy a nyní*) cituje Rádlovu charakteristiku morálního rozměru dějepisectví a recenzi uzavírá aktualizačně:

Hle, mrtvý český vědec a myslitel, jehož vlastní cesta byla křivolaká a plná překážek, posílá poselství do rodné země, jejíž kulturní ovzduší je naplněno všemi možnými obhajobami nesvobody – i tou Haldaneovou. Uslyší je tu někdo? Jestliže ano, pak bude opravdu možno čerpat útěchu z české filosofie, poněvadž nový rozkvět moudrosti si brzy vynutí obrat i jinde. Jestliže však nikoli, nezbude než otroctví pro ty, kdo si otroky být žádají.

Recenze historiků díky smyslu pro kulturní kontext patří k tomu zajímavějšímu, co bylo o *Útěše* napsáno hned po jejím vydání. Také jeden další recenzent, který dobře znal Rádlovu cestu už z doby před první světovou válkou, oceňoval kulturně historicky, jak Rádla „zavrhl osvícenskou pověru o středověké tmě a v tomto směru přiblížil se moderním historikům, kteří už konstatovali schematičnost racionalistické koncepce, s kterou renesanční Itálie v jednostranném kultu antiky snažila se pomluvit Dantův svět“; a připomíná v této souvislosti Rádlovi paralelní koncepcí N. Berďajeva, J. Maritaina a také J. Huizingy.⁵¹⁹ V.

⁵¹⁷ MOLNÁR, A.: Bůh bezbranný či vzpurný?, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 227-230.

⁵¹⁸ CHUDOBA, B.: Útěcha z české filosofie, *Obzory* (Praha) 1946, s. 567-569 (7.9.1946).

⁵¹⁹ J.D. [?]: Odkaz filosofa, *Svobodné Československo*, 11. 12. 1946; autor, jehož totožnost jsme neidentifikovali, připomíná pamětnicky: „Od krásné doby debat o monismu ve Filosofické jednotě před první světovou válkou budil mou pozornost nebojácny kritik a pohotový debater. Nebylo to vždy stanovisko jeho, které jsme přijímali, jako spíše přesvědčení, že tento muž nehledal ve filosofii abstraktní hru, ale především soud života. Proto mne nepřekvapil Rádlovův vývoj ke křesťanství, naopak bylo v tom více logiky, než se na první pohled zdálo“. Rádlovy *Útěchy* posléze vykládá v dlouhodobě

Osvald připomněl, že nemoc ochránila Rádlu „před smrtí v německém zajetí, které neušli četní jeho žáci.“,⁵²⁰ jako jeden z mála poukázal, že Rádl odpor k relativismu spojoval s významem návratu k Sókratovi. Paralelou k Rádlovým pozicím jsou mu historicko-literárně Komenský a generačně Ortega y Gasset. Dobově příznačné je autorovo odlišné optimistické očekávání od důsledků moderní přírodovědy a techniky, než jak je líčí Rádl:

Naše víra je v tom, že třeba ještě přes řadu zklamání nakonec přec tato těžká doba vyústí v pozeňání pro celé lidstvo, zbaví je válek a nenávisí a svou technickou a vědeckou silou zbuduje nový řád spravedlnosti a osvobozeného lidství po celé planetě.

Jak ještě uvidíme, polemické hodnocení přítomnosti a očekávaných zítřků se odvíjelo jak cestou pozitivního hodnocení podnětů Rádlovy práce – jako v tomto případě – , tak cestou jejího striktního zavrnutí. Zvláštní typ nadšeného uvítání *Útěchy*, spojeného se specifickou kritikou, představovalo katolické prostředí, kam patřila již Chudobova recenze. Rádlův odkaz tu byl čten a přijímán s velkým zájmem i zadostiučiněním, byť rozhodně ne bez kritiky. Některé ze zpráv se svou předpojatostí vyznačují také až určitou naivitou. To je třeba případ recenzenta z *Vyšehradu*.⁵²¹

Patří k zvláštnostem naší doby, že tato kniha musí být vítána, ačkoli přináší vlastně tak málo. Tma a zmatení pojmů je takové, že působí jako světlo autor, který se nebál tvrdit jako samozřejmost věci (kdysi nepochybné), že existuje morální řád, že život nelze odvodit z hmoty atd. V knížce Rádlově je mnoho pravdy. Zdá se, jako by v samotě, nemoci a na prahu jiného světa se snažil zachránit, co se zachránit dá. A přitom jako by cítil touhu říci, varovat, ano, tato knížka je spíše pobídka než výsledek, který může být převzat. Neboť jak mnoho zůstalo Rádlovi i v této poslední chvíli nedostupno! Kristova oběť, všechn smysl vykoupení, celá doba ukřižování, jako by mu nebyla známa, ačkoli tak často o křesťanství mluví. Rádl se nedostal právě nad filosofii. Mezi ním a věřícím je celý rozdíl světů. Jak charakteristické, že poslední kapitola jeho knihy se jmenuje *Idea*, ačkoli od dob Kristových víme, že na posledním místě stojí Jeho nekonečná Láska a Milost.

Recenzent se sice úplně nechal unést svým dogmatickým zaujetím, přímočaře ale vyslovil to, co jiní katoličtí intelektuálové a referenti podávali ve více kultivované formě. Ve dvou recenzích shrnul katolický postoj msgr. Karel Reban:⁵²² dříve musela katolická teologie s Rádlem křížit duchovní zbraně, jeho duch ale v nemoci prošel „hlubokou katarzí“; poznal, že za viditelnými jevy jsou věčné ideje a zákon, řád mravní, zachycuje obrysy velké syntézy filosofie orientální, Aristotelovy a Tomáše Akvinského, „soulad a organon přirozenosti a

souvislosti Rádlova zápasu s relativismem, utilitarismem a myšlenkovou anarchií jakéhokoliv druhu, ačkoliv prý sám často zjednodušoval problém „nebezpečně lacino až na mez utilitarismu.“

⁵²⁰ OSVALD, V.: Rádlova útěcha z filosofie, *Národní osvobození*, 2. 7. 1946.

⁵²¹ -v- [?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Vyšehrad*, 14. 2. 1947.

⁵²² REBAN, K.: Filosofický odkaz Em. Rádlu: Je nutno věřit ve věčné pravdy a zákony, *Katolík*, 21. 7. 1946 (doplněno četnými komentovanými citacemi z *Útěchy*); TÝŽ: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Časopis katolického duchovenstva* 1946, č. 5-6.

křesťanství“; Rádl mluví s hlubokou úctou o katolictví, o Evangeliiu, o Kristu, kniha je „v mnohém kus apologie křesťanství a katolických hodnot“. Nicméně božství Kristovo chápe Rádl pouze eticky a k doznání Kristova božství „se bohužel nedostal“.

Vážný pokus o rozbor Rádlovy *Útěchy*, její interpretaci i kritiku z pozice novotomistické filosofie, podal slovenský katolický filosof Cyril Dudáš v článku *Svedectvo filozofovo*.⁵²³ I on ji chápe jako zadostiučinění, paralelizuje s Augustinovými *Vyznáními*, ovšem také polituje, že Rádl nakonec „nespočinul v náručí katolíckej viery. Lebo len táto vie nahradit' nedostatky filozofie.“

Na stránkách *Katolika* se objevilo pod zkratkou ak. ještě další rozsáhlejší expozé katolického stanoviska.⁵²⁴ Vychází od Hromádkovy knihy a jeho charakteristiky „tragické postavy Emanuela Rádla“. Quijotovskou tragičnost však autor charakterizuje právě v tom směru, že Rádl „zůstává na poloviční cestě, že nenalezl Krista.“ Názorně tu přitom ukazují rozdílnost teologického přístupu evangelického (kde opakovaně vystává jako hlavní teologický motiv „bezbranného Boha“) a katolického: bezbrannost Boží a morálního řádu kritik nedokáže odlišit od deismu 18. století, jinak Rádlem kritizovaného. Rádl ke své myšlence dospívá „libovolným zacházením s evangeliem, z něhož po vytrhání zázraků zbude jen nesouvislý soupis mravních příkazů.“

Další recenze přinášejí pak variace na tyto pozice, s různými akcenty na Rádlovo pozitivní oceňování katolicismu v minulosti a s obezřetností vůči Rádlově nevěře v zázraky.⁵²⁵ Pouze jeden referent dospěl k závěru, že kniha představuje mezník v Rádlově opravdovém hledání pravdy a že se „plně přiznal ke katolictví.“ (!)⁵²⁶ Za zvláštní citaci pak stojí recenze od Felixe Maria Davídka pro její aktualizaci použití Rádla proti marxistům.⁵²⁷ Davídek začíná

⁵²³ DUDÁŠ, C.: *Svedectvo filozofovo*, *Nová práca* (Trnava) 1947, č. 6, s. 341-346.

⁵²⁴ AK. [?]: *Don Quijote české filosofie*, *Katolík*, 16. 11. 1947.

⁵²⁵ Z dalších katolických recenzí: TV. [?]: *Podstata a úkol filosofie*, *Dobry pastyr* (Frýdek), 1946 (Rádlův překvapivý obrat, přibližuje se k závěrům, které jsou dost dlouho jasny moderním katolickým filosofům; nedostal se dál než k etice, četné omyly, jako například neuznání existence andělů, kniha „může ale i zmást“); [?]: *Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie*, *Osvobozený našinec* (Olomouc), 8. 11. 1946 (vrátil se k Aristotelovi a Tomášovi, ale „nedospěl k úplnému poznání pravdy“; knížka „stoupencům scholastické filosofie mnohé potvrdí, mnohé osvětlí s hlediska člověka, který k ní dospěl opačnou cestou. Zvláště zajímavé a přímo objevitelské jest Rádlovo zhodnocení nauky Galileovy, z níž vykládá další vývoj lidského myšlení v následujících stoletích.“); [?]: *Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie*, *Neděle*, 24. 11. 1946 („Pohnula vodami českého myšlení, neboť je v mnohém i mužnou revisí chyb a omylů českého myšlení, statečným přiznáním k prvenství ducha. Před touto mužností, hodnou skutečného filosofa, se musíme uctivě sklonit, neboť je mocnou oporou těm, kteří usilují o poznání pravdy.“).

⁵²⁶ VK. [?]: „Filosof upřímnosti“, *Hlas lidu* (České Budějovice), 31. 7. 1946.

⁵²⁷ DAVÍDEK, F. M.: *Odkaz filosofa*, *Národní obroda* (Brno), 15. 6. 1946.

noetickým východiskem, problémem pravdy u Rádla, a vyzdvihuje jeho odlišení pravdy hledané a konstruované; oceňuje dále Rádlovo celkově prokatolické stanovisko a chválí jeho odpor proti volnomyšlenkářům a marxistům. A uzavírá jako pandán k Chudobově konfrontaci Haldanea a Rádla:

Píšeme o této knize proto, že se bude o ní v jistých kruzích mlčet, ač tam by svým posláním patřila nejdřív. [...] Píšeme o této knize proto, že člověku řekne více a více dá, více člověka naplní pravým věděním, než všechny ty spousty marxistického filosofujícího braku, které u nás vyšly za poslední rok a které jsou hrubým omylem na naší národní kultuře.

Davídek se ale mýlil, neboť v radikálně socialistických a marxistických kruzích se o knize rozhodně nemlčelo. Naopak vzbudila pozornost rovnocennou katolické, možná ještě větší. Dogmatická kritika a aktualizací manipulace je tu pochopitelně vedena z úplně protikladné pozice. Nejprve uveďme opět jedno krajně bizarní hodnocení.⁵²⁸

Je dobré přečíst si tuto knihu, abychom poznali, že ze všeho filosofického bloudění vede jenom jedna cesta – i když ji autor sám nepodtrhuje – Marxova filosofie dialektického materialismu. Všichni slavní filosofové přejdou zde před našimi zraky: Platon, Sokrates, Kristus, Marx atd., celá řada lidí, viděná z nadhledu Rádlova předsmrtného poznání. Není to jen věda, je to kus poesie, která nás hladce přenesne přes data a jména, a přece poznáme kus života.

Jak došel autor k Marxovi v *Útěše*, zůstává skutečně záhadou; přitom zde zřejmě nešlo o ironii, ani zlovůli.⁵²⁹ Jiní levicoví kritici ovšem řinčeli o řád ostřejšími zbraněmi. Rudolf Nekola v delším referátu a prostřednictvím pikantních charakteristik a analogií představil Rádla jako filosofa španělské Falangy se všemi jejími „reakcionářskými filosofy“: „opěvují středověk, pány a neuznávají demokracii“; Rádl je chaotický a protichůdný, touha po klidu, která prostupuje jeho knihu, „je nesmírným nebezpečím“; popírá Masaryka, celý jeho život, myšlení a práci. Proto prý kniha dokonce neměla ve třetí republice vůbec vyjít! Autor recenze ji dobově příznačným způsobem klade do ideologických schémat, v nichž Rádla staví na válkou poraženou stranu.⁵³⁰

Kniha, která zavírá oči nad tím, co právě filosof Rádl i v letech svého fyzického utrpení měl vidět: ony mravní nesmírné hodnoty, nesené československým národem v nejtemnějších dobách světa, nesené nejvěrnějším Masarykovým žákem, dr. E. Benešem: víru v nového člověka prozářeného mravními příčinami skutečného lidství a spravedlnosti, věřícího a budujícího, uznávajícího se skutečným srdcem pomoci řádu a pravdě. [...] Rádlův člověk to byl, který svou věc prohrál.

Rádl se obrací do středověku, zatímco „my v potu tváři všedního dne hledáme lidské srdce šťastné a slavné současnosti“. Proto se Nekola obrací i proti Navrátilovu doslovu, podle

⁵²⁸ F. [?]: [Poslední knihou...], *Naše pravda* (Zlín), 9. 7. 1946.

⁵²⁹ Srv. ale např. též [?]: Emanuela Rádla „Útěcha z filosofie“, *Nástup* (Ostrava), 15. 11. 1946: „Každý v ní najde toho, koho miluje: Aristotela i Kanta, Marxe i Masaryka. Je to vzácné dílo.“

⁵³⁰ NEKOLA, R.: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie*, *Obrana vlasti*, 30. 5. 1946.

něhož nenajdeme u nás knihu podobnou, a dodává, že pokud se ani nadále nebudou podobné objevovat, „pak je to jen dobré znamení pro českou filosofii“. Podobnou ideologickou heslovitostí s prvoplánovými odsudky se vyznačují četné další posudky a opakovaně dochází na porovnání s Masarykem, jehož *Ideály humanitní* vyšly v Čínu současně; srovnání vychází samozřejmě vždy v Rádlův neprospěch.⁵³¹

Podle jednoho referenta je knížka „literárně zajímavá, ale varovná svým antidialektickým myšlením“,⁵³² staví se proti rozvoji techniky a vrací k Platónovi, ovšem Rádl vlastně „nikdy nebyl moderním, vědeckým filosofem“. Výsledek v poetických frázích nese stopy tragického duševního rozpoložení: „vidění až halucinační, než soustavné, studiem věd kontrolované, střízlivě kritické filosofie [...], než aby pracně sbíral, hodnotil a sjednocoval poznatky ostatních věd.“ Konfúze dialekticko-marxistické frazeologie a reziduí pozitivistického pokrokářství je dalším typickým znakem dobových kritik.

Recenzent *Práva lidu* podává kritický, ale přece jen vstřícnější pohled na knížku „velmi výrazného představitele sociální demokracie a socialistického myšlení z dob první republiky, soudruha Prof. Dr. Emanuela Rádla“.⁵³³ Kniha je „v linii celé Rádlovy životní práce“, tj. „idealistická ve smyslu filosofickém“, ale ukazuje oprávněně aspoň nedostatky moderní doby v ohledu morálním; kritik ale rovněž nesouhlasí s Navrátilem, že by knížka mohla být „ukazatelem“.⁵³⁴

Zatím jsme přiblížili recenze z regionálních listů nebo drobnějšího rozsahu, které měly marginální význam a jsou pro nás spíše dokumentem a výrazem dobové atmosféry bujícího socialistického dogmatismu. V zásadě stejné pozice se v kultivovanější a souvislejší podobě ale objevily i v reakcích významnějších kritiků a filosofů. Marxistický filosof Ludvík Svoboda nebyl překvapen Rádlovým vývojem, jenž dospěl k „heslovitým výsledkům

⁵³¹ Srv. např.: -LŠ- [?]: E. Rádl: Útěcha z filosofie, TGM: *Ideály humanitní, Nová svoboda* (Ostrava), 1946 („dvě z nejvýznamnější knihy letošního podzimu a dva názory současníků, značně se od sebe lišící“, zatímco Masaryk je „pokrokový“, u Rádla „moderní ideály humanitní jsou z velké části zavrhovány, i se socialismem. Právě z hlediska metafysického je zavrhován i historický materialismus a resumé celé knížky zní: Zpět ke křesťanství, jak je hlásal Kristus, k idealistickému pojetí světa, zpět k ‚čisté‘ metafysice antiky. [...] pro život obraz bezútěšný, protože lidstvo už dávno opustilo tuto cestu.“); PAUR, J.: Smutek z filosofie, *Občanská výchova* 1946, č. 5 (kniha smutná, bezvýsledná, zadívaná do zašlých dob; ukládá poslušnost, trpělivost, podřízenost a nemyslivou oddanost „Řádu“ jednou pro vždy stanovenému; morálka Karafiátových Broučků, Rádl věří, že lidé znovu naleznou cíl života, ale ne vpředu, „nýbrž kdesi vzadu, ve středověku“).

⁵³² JF. [?]: Filosofie pro útěchu, *Pravda* (Plzeň), 12. 11. 1946.

⁵³³ DRF. [?]: Útěk do filosofie, *Právo lidu*, 4. 6. 1946.

⁵³⁴ U druhého vydání *Útěchy* týž kritik uvedl: „I když jsme při posudku prvního vydání vyjádřili nesouhlas se zaměřením knihy, vyzdvihli jsme její podnětnost, a proto nás těší, že kniha má u čtenářů takový úspěch.“; *Právo lidu*, 19. 10. 1946.

dlouholetých úvah, z nichž většinu dobře známe.⁵³⁵ V podstatě jde Rádlovi o to, že „existuje kdesi absolutní mravní řád, jenž platí, ať chceme či nikoli, že tento řád nám ukládá úkoly, jež máme plnit, jimž máme sloužit.“ Z křesťanství mu zůstává záležitost mravní se „sociabilitou Kristova učení“, nejvíce je přitahován Aristotelem a k hodnocení vývoje od počátku nové doby jako zoufalého postupného úpadku ho přivedlo „nehistorické nazírání“, v němž jedna historická epocha je absolutním měřítkem ostatních údobí. Svoboda hovoří dokonce o „nelidskosti“ Rádlových důsledků a uzavírá doslova ad absurdum:

Nakonec popírá vůbec oprávněnost vědecké analýsy [...] a tím vlastně i vědy a i veškeré lidské kultury a civilizace vůbec. Neboť podle Rádla má nakonec pravdu ten nejprostší člověk se svou primitivní zkušeností, jež není zatížena žádnou úvahou, žádným filosofováním.

To už není hodnocení regionálního žurnalisty, ale nedávno jmenovaného univerzitního profesora. Nutně se nabízí otázka, co vlastně vedlo tehdejší učence, vzdělané lidi, k takovým pokrouceným závěrům, jdoucím – při aspoň minimálním odstupu – zcela evidentně proti konkrétním formulacím i proti smyslu *Útěchy*? Jak je možné, že činili z Rádla karikaturu tak očividně, že se jejich soudy samy stávají karikaturou? Neschopnost či neochota k aspoň trochu soudné kritice s minimálním filosofickým zázemím je tu zarážející. Vždyť třeba Svoboda podle svých slov „dobře zná“ Rádlovy i předválečné úvahy. Nelze nad tím snadno mávnout rukou, protože šíře podobně laděných ohlasů (ať z té či oné pozice) je nápadně široká. Jakoby měli mysl úplně zastřenu. Jak je to možné? Že to zprostředkovaně vypovídá cosi podstatného o poválečném klimatu, vědomí vítězství v jedné katastrofě a klestění cesty k dalším revolučním změnám, je jedna věc. Proč ale měli potřebu o *Útěše* tak úderně psát, je-li tolik triviální a v podstatě senilitou podmíněná, jak chtějí za každou cenu deklamovat? Sama *Útěcha* se svou radikalitou a vnitřním apelem musela dotknout mnoha bolavých míst, která byla „ve vzduchu“. Prostřednictvím škály dobových reakcí se nám tak paradoxně postupně ukazuje myšlenková síla a filosofická relevance *Útěchy*. Zcela proti a navzdory záměrům autorů těchto kritik. Co je na ní vlastně „nesmírně nebezpečného“? Co v *Útěše* samé je tedy zdrojem takového nepokoje, resp. co jí promlouvá, že vzbuzuje takovou míru protireakce a myšlenkového obrnění? Tím tak silně promlouvajícím, či neartikulovaně oslovujícím z ní, přece nemůže být skořápka vzpomínky na dětství člověka před smrtí nebo nějaké triviální zamítnutí filosofie...

Ostatně na diskvalifikace z filosofické obce byl Rádl zvyklý již před válkou ze strany pozitivistů. Explicitněji než Svoboda ji nyní vyslovil další marxistický filosof Ladislav

⁵³⁵ SVOBODA, L.: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie*, *Naše věda* 1946, č. 8-10.

Rieger.⁵³⁶ *Útěcha* káže prý návrat ke středověku, autoritě a teokracii, je výzvou hodného člověka k druhým, aby byli hodní, odkazem „teologa“, přehlíží význam socialismu a Rádl proto není filosofem; „potřebujeme jiné ‚ukazatele cest‘ – kupředu a ne zpět.“ Zcela opačný závěr, než u katolických kritiků (u nichž Rádl právě zůstal jen filosofem), ale stejná nutnost se obrnit.

Velkého diskusního ohlasu se dostalo dvěma statím tehdy začínajícího levicového žurnalisty Jana Šterna, později významného představitele nezávislé české žurnalistiky. V první na stránkách *Mladé fronty* opět souběžně recenzoval *Útěchu* a Masarykovy *Ideály humanitní*.⁵³⁷ Pohnutí a úžas v něm budí Rádlovo vroucí přiznání k Platónovi „do všech životních důsledků“. Štern ale vymezuje „dnešní rozcestí“: „bud' vítězství civilizace, které osvobodí člověka, nebo pokoření a zkáza“. Rádlova filosofie středověké poslušnosti je filosofií kapitulace, nemůže být programem, protože „nepotřebujeme útěchy“, napsal jí „člověk churavý a zkrušený lidskou zlobou“.

Daleko významnější pak byla Šternova polemická studie pod příznačným titulem *Filosofie defaitismu*.⁵³⁸ Vyšla v prvním čísle nového listu *Nová mysl*, založeného Socialistickou akademií jako platforma vědeckého socialismu (tj. dialektického materialismu) a propagace tzv. „socialistického humanismu“. Kromě překladů Stalina a dalších zahraničních klasiků tu publikovali Z. Nejedlý, A. Kolman, V. Tardy, P. Reiman a další. V tomtéž prvním čísle se Tardy v článku o meziválečné německé filosofii ironicky oťel i o Patočku v souvislosti s fenomenologií a Rádla tu postavil po bok Ludwiga Klagese, s nímž „zavrhuje moderní vědu, civilizaci, pokrok“ (Rádl ovšem nebránil pokroku vědy v podobě vedení Tardého doktorské práce). Štern pak svým novým článkem reaguje na příznivé přijetí *Útěchy* „některými našimi intelektuály“ a na její čtenářský úspěch v anketě *Svobodných novin*. Pozitivní ohlas Rádlovy knihy si vysvětluje tím, že „dobře odpovídá bolestínským náladám určité části naší inteligence, která s postupným zánikem buržoazního světa ztrácí i *svůj* svět a tedy i půdu pod nohama.“ Na této osnově pak provádí opět čistě dogmatickou destrukci Rádlovy práce: křesťanský ráz knihy kryje její pravý „třídní ráz“, ačkoli se Rádl „za otevřený fideismus stydí“; „A právě dnes, po nesčetných bolestných zkušenostech, máme povinnost říci otevřeně, že Rádlova *Útěcha* z filosofie je nejen učením intelektuálního aristokrata, nýbrž též filosofií vědeckého a mravního defaitismu“. *Útěcha* je Šternovi ale jen prostředkem

⁵³⁶ RIEGER, L.: O Rádlově „Útěše z filosofie“, *Tvorba* 1946, č. 26, (26. 6. 1946).

⁵³⁷ ŠTERN, J.: Rádl a Masaryk, *Mladá fronta*, 27. 11. 1946.

⁵³⁸ ŠTERN, J.: Filosofie defaitismu, *Nová mysl* 1, 1947, č. 1, s. 92-96.

k polemice s myšlenkovými směry, které v jeho optice připravovaly půdu fašismu: vitalismem, idealistickým holismem a existencialismem se společným jmenovatelem „idealistické filosofie“ a s třídní povahou odumírající buržoazie. Vedle Driesche, Bergsona, Sartra a samozřejmě Heideggera si z domácího prostředí bere do úst i Patočku, a stať uzavírá stále aktuální hrozbou „idealistických filosofí“: „odtud jejich protivědecký, dekadentně romantický ráz. A nebudeme-li dosti ostražití, způsobíme, že ponecháme otevřena zadní vrátka silám daleko nebezpečnějším.“

Šternův článek znamenal určitou eskalaci v recepci *Útěchy*. Rádlův odkaz tu totiž vtáhl na nové rovině do ostrého soudobého filosoficko-ideologického střetu. V podstatě se jednalo o pojem humanismu a toho, kdo a jak je práv jeho dědictví. Připomeňme pro širší kontext tehdejší diskusi o humanismu mezi Sartrem, Heideggerem a Lukácsem, jež byla u nás se zájmem sledována a komentována. Šternův článek se objevil na širší programové platformě tzv. „socialistického humanismu“. Ta záměrně a ideologicky řízeně poukazovala na nejruznější ideologická nebezpečí, ohrožující její nárok na celého člověka v podřízení jediné nadcházející revoluční ideji a síle; sama byla přitom kryta strukturou, připravující se k mocenskému nástupu (jména Kolmana, Nejedlého či Reimana za to sama hovoří), resp. jí připravovala intelektuální půdu. V české diskusi o vztazích existencialismu, humanismu a marxismu se pak zvláště jednalo také o dědictví Masarykovo. Proto je pro Šterna a další důležitá úplná a násilná distance Rádla (po jeho zkarikování) od Masarykovy humanity a demokratismu. *Útěcha* s jejím principiálně odlišným nárokem na člověka, totiž silně individualistickým pojetím *služby* ve jménu ideje (služebnost sama vnějškově Rádla s marxisty sblízuje), se proto opravdu ukazovala být velkým „nebezpečím“.

Na stránkách *České mysli* rozvinul svou předchozí recenzi Ladislav Rieger v článku, kterým již reagoval na některá pozitivní hodnocení *Útěchy* (od Kupky, Patočky a dalších).⁵³⁹ Ještě ostřeji určuje Rádlovu tendenci jako „program theokracie“ a znovu ho diskvalifikuje jako filosofa. Polemizuje pak s celým Rádlovým pojetím filosofie před válkou v podstatě s obdobnou tendencí ukázat její defetismus za války, jako to hrubším a více žurnalistickým způsobem provedl Štern. A lapidárně opakuje i motivaci této polemiky s Rádlem:

Odmítáme zejména jeho ideu člověka a celé theokratické založení jeho morálky jako program pro lidstvo nebo jeho část, náš národ a to naprosto a právě proto, že chceme mluvit za národní a lidské svědomí – ovšem jinou filosofií, než je rádlovská theologie, ve jménu nového humanismu.

⁵³⁹ RIEGER, L.: Kritika Rádlova programu theokracie a nový anthropocentrický humanism, *Česká mysl* 40, 1947, č. 1, 76-92 (vyšlo 1946).

A nový humanismus upřesňuje: Rádlův požadavek návratu k „jednomu zákonu“ je samozřejmě krokem za Masaryka, nepřijatelným „již proto, že zde již je ‚jeden zákon‘, který ovšem je anthropocentrický – totiž socialism, resp. socialistický humanism.“ Rieger pak v dalších číslech vykládal nové základy socialistického humanismu a i zde narazí na Rádla: chybně si vyloží Rádlovu myšlenku bezbrannosti morálního řádu jako zásadu „neodporovati zlu“, a pak dodá: „Nepopíráme, že z evangelia lze vyvodit tyto důsledky, ale není to cesta, která vede od Masaryka k socialismu, cesta, po níž jdeme.“⁵⁴⁰ Ukazuje se nám v těchto kritikách Rádla cosi podstatného: směr byl daný a jednoznačný, a Rádl, resp. jeho zastánci, překážkou. Ještě do počátku 50. let pak nebylo rozhodnuto, jak nová mocenská ideologie naloží se samotným Masarykem...

Teologické a idealistické pojetí, návrat do středověku, popření významu *Útěchy* pro současné myšlení, nepřijatelnost kritiky moderní vědy a principiální protichůdnost Masarykovi však nezdůrazňovali jen nastupující marxisté. Z pozice staršího školského positivismu takto Rádla kritizoval i Josef Král.⁵⁴¹ Neváhal přitom připomenout i svou kontroverzi s Rádlem kolem kongresu 1934, varuje před Rádlovým přeceňováním a Hromádkovu quijotovskou charakteristiku Rádla využívá v tom smyslu, že jde o „opravdu svého druhu dobrodružnou výpravu za přeludy předpojaté spekulace a theologie.“

Zejména ideologicky předpojaté Riegrovy a Šternovy recenze a články vyvolávaly drobné polemické reakce. Vydavatel *Útěchy* J. Navrátil, přestože sám nesdílel Rádlův příklon ke křesťanství, energicky vystoupil proti Riegrovu posudku, jenž budí zaujetí proti Rádlovi, klame, není práv filosofického obsahu *Útěchy*, je nedbalý, neodpovědný a bez porozumění.⁵⁴² Podobně Jaroslav Kohout v recenzi vystoupil proti celé *Nové myslí* a zvláště proti Šternovu „nehoráznému způsobu“ uchopení *Útěchy*.⁵⁴³ Snažil se přitom poukázat na hlubší, zcela nepochopenou rovinu Rádlovy humanity a zastal se napadaného Patočky. Recenzent se zkratkou S.V. (Samuel Verner?) také polemizoval proti oběma, když poukazoval na hodnocení *Útěchy* z hlediska Rádlova aktivismu:⁵⁴⁴ Rádl nemyslel na svou nemoc, ale tušil pravdivý stav choré doby, není to návrat zpět, ale spíše „vzestup k nové výši“, spis bojový

⁵⁴⁰ RIEGER, L.: O základy humanity, *Česká mysl* 40, 1947, č. 3, s. 130.

⁵⁴¹ KRÁL, J.: Emanuel Rádl, *Útěcha z filosofie*, *Česká mysl* 40, 1947, s. 175-178; srv. též KRÁL, J.: *Filosofie současná a slovanská*, in: HÖFFDING, H. – KRÁL, J.: *Přehledné dějiny filosofie*. Česká grafická unie: Praha 1947².

⁵⁴² NAVRÁTIL, J.: O právech čtenářů a o poslání kritiky, *Dnešek* (Praha), 11. 7. 1946, s. 243-244.

⁵⁴³ KOHOUT, J.: Nad revuí socialistického humanismu, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 236-240.

⁵⁴⁴ S.V. [Samuel Verner?]: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie*, *Československá rodina*, 15. 11. 1946.

z pozice bezbranného Boha. Tyto obhajoby Rádla se ale ukázaly v daném jednoznačně ideologicky vymezeném prostředí také jaksi „bezbrannými“. Zvláště když *Útěcha* svou problematičností budila rozpaky i mnoha Rádlovi nakloněných interpretů. To je vlastně ta nejzajímavější skupina.

Jiřina Popelová, která před válkou byla Rádlem silně inspirována ve svých pracích o klasifikaci kulturních věd a filosofii dějin, Rádlův vývoj chápala, i když se s ním neztotožňovala. Ostatně i ona se právě ocitala na své cestě k dialektice a marxismu.⁵⁴⁵ Svou recenzi začíná vzpomínkou na Rádlův univerzitní seminář, „který byl tolika mladým lidem místem prudkých debat a školou odvážného myšlení.“ I podle ní je *Útěcha* závětí nábožensky myslícího mravního horlitele a ne filosofa; „víme, že je to nutný konec, kam musil Rádl dojít, a přece je nám tohoto konce líto. Pro vzpomínku na Rádla, který zapaloval v mládeži jiskry, který břitce myslil a bojoval i za mnoho věcí, připravujících nový věk.“ Podobně i tradičně pozitivisticky založený Otakar Matoušek:⁵⁴⁶

To je Rádl již úplně odvrácený od přírody, spíše theolog než přírodovědec, ale myslitel z nejbystřejších, jaké jsme kdy měli. Nesouhlasím a nesdílím také s přesvědčením obdivná slova nad těmito konfesemi. Ale je to knížka, která je osobitá, svá, jako byl celý život Rádlův. Život, po němž jakoby naše filosofie odumřela.

Blízký Rádlův spolupracovník z počátků Akademické Ymky Josef Teindl byl také překvapen, jak „bývalý bojovník se nakonec utíká do metafysiky Aristotelovy a Tomášovy.“ Ve dvou recenzích konfrontuje dávnou dobu spolupráce Rádla a Nejedlého a dobu současnou, chápe dále, že nejde v *Útěše* o moralizování, ale o boj proti anarchii.⁵⁴⁷ Teindl představuje Rádlem hluboce ovlivněného a důvěrně spřízněného člověka, který svou eticky a masarykovsky založenou levicovou orientaci konfrontuje se zvlí nadcházející ideologizace a zároveň s vlastním vědomím nutnosti revolučních změn.⁵⁴⁸ Z korespondence J. Navrátilovi je patrné, jak byl zklamán z nesoudné štvánice proti Rádlovi.

⁵⁴⁵ POPELOVÁ, J.: *Útěcha z filosofie*, *Práce*, 25. 7. 1946.

⁵⁴⁶ MATOUŠEK, O.: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie*, *Vesmír* 1946, č. 9.

⁵⁴⁷ TEINDL, J.: *Útěcha z filosofie – ale z jaké?*, *Nová svoboda* (Ostrava), 23. 6. 1946; TÝŽ: *Útěcha z filosofie*, *Svobodné noviny*, 27. 7. 1946.

⁵⁴⁸ Srv. např. TEINDL, J.: Jak bych asi napsal profesoru Rádlovi, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 25-28. v jednom novinovém článku k pátému výročí Rádlova úmrtí uzavíral: „Jak by do dnešní doby zapadl Rádl, není těžké postřehnout. Je dnes více myšlenkové únavy a zmatenosti než v době první republiky. Prakticky, pokud kdo z tzv. vzdělanců bral Masaryka a Rádla vážně, je ho dnes vidět a doufáme i cítit v životě hospodářském a politickém; [...] Ale patrně u nás nikdo nebude mluvit o přebytku vášnivých, nebojácných zaujatců pro pravdu a spravedlnost, padni komu padni. Také dnes by byl Rádl patrně izolován, jako byl izolován v první republice. Ale učil by všechny přezírat malost a malichernost a vodil by všechny na výšiny, s nichž by dovedli přehlédnout své veliké úkoly, před něž je staví přítomnost a budoucnost.“

Rádlovi blízké prostředí Akademické Ymky nejlépe reprezentuje článek Boženy Komárkové.⁵⁴⁹ Klasicky formulovala rozpor, jakým zapůsobila *Útěcha* oproti aktivistickým a reformistickým *Dějinám filosofie*. Ty znamenaly důslednou kritiku teoretického, kontemplativního myšlení, západního intelektualismu, ve světle základní inspirace biblickým, starozákonním chápáním víry jako nakloněnosti k činu. Příklonem ke katolicismu podle Komárkové Rádl opouští základ křesťanství, totiž jeho aktivní reformismus; určující dualismus toho, co „jest“ a co „má být“, je tu popřen, překryly jej sentimentální vzpomínka na občanskou barokní idylu a v podstatě panteistický aristotelský vitalismus, vykládající universum jako velký organismus. Pro Boha mimo organický a tělesný svět není v *Útěše* místo, těžké vnitřní rozpory jsou tu „zahlazeny“ aristotelsky a tomisticky. Komárková vymezila a založila jeden směr s Rádlem spřízněné interpretační linie, ten, který v nejnovější době reprezentují práce Loewensteinové, M. Šimsy či Koháka. V době poválečné diskuse se k jejímu stanovisku přiklání také propagátor Rádlova díla na Slovensku a Rádlův několikaletý spolupracovník Štefan Osuský.⁵⁵⁰ Pozastavuje se nad těmi referáty o *Útěše*, které ukazují jen kladné stránky a obdiv nad knihou (bratr Pišút v *Tvorbe*). Také zdůrazňuje vliv nemoci a nečekaný příklon „k hranicím novotomismu“.⁵⁵¹

Ve vlně poválečné recepce *Útěchy* se nakonec zcela vyjímá pozice Jana Patočky. Jako jediný vyzdvihuje její plnou filosofickou relevanci a iniciační význam. Hned v první recenzi varuje před redukcí jejího významu na „osobní, sentimentální útěchu“.⁵⁵² Poukazuje, že tu jde o centrální filosoféma sebepochopení člověka vůbec a že tu Rádl syntetizuje všechny motivy své starší tvorby. Postupně publikoval druhou recenzi a další dva články, ve kterých průběžně

⁵⁴⁹ KOMÁRKOVÁ, B.: Několik poznámek k Rádlově *Útěše* z filosofie, *Křesťanská revue* 14, 1947, s. 43-46. Viz též dvě recenze patrně od J. B. Součka: -Č- [J. B. Souček?]: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie*, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 138; TÝŽ: J. L. Hromádka: Don Quijote české filosofie, *Křesťanská revue* 14, 1947, s. 318.

⁵⁵⁰ Ke vztahu Osuského k Rádlovi srv. GAŽÍK, P.: Ohlas Rádlovho myslenia a pôsobenia na Slovensku v 20. a 30. rokoch, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 647-656.

⁵⁵¹ OSUSKÝ, Š.: Emanuel Rádl – *Útěcha z filozofie*, *Služba* (Bratislava) 1947, č. 3, s. 164-165; „[...] to už není ten stále o pravdu zápasící, dynamický, opět a opět hledající a uvažující mladší Rádl, nemoc a usazenost jeví své účinky. Byl jsem několik let ve spojení s Rádlem, ale jeho *Útěcha z filosofie* při všech kladech, například o objektivnosti mravního světového řádu, o hodnocení náboženství a křesťanství, o oprávněnosti metafyziky, teismu atd. mne přesvědčuje, že ve svém myšlenkovém vývoji došel tu k novému, nečekanému stupni, k hranicím novotomismu.“

⁵⁵² PATOČKA, J.: *Útěcha z filosofie*, *Naše doba* 52, 1946, č. 8, s. 357-361; další otisk in: *Češi I. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 103-106.

reagoval na vznášenou kritiku.⁵⁵³ Další zůstala v rukopise.⁵⁵⁴ V tomto celku sleduje souběžně tři cíle. Jednak se snaží vystihovat Rádlův filosofický přínos a podnět: překonání historismu a protispolečenského individualismu 19. století prostřednictvím návratu k Platónovi („pravého aristotelismu“, bližšího Platónovi) a reinterpretace pojetí ideje a ideálna a dále motiv mravní autonomie, nezávislé na racionální konstrukci (přírodovědecké i teologické). Souběžně s tím postupně bere Rádla v ochranu před „zvolnými kritiky“ i vážnějšími nedorozuměními, způsobenými převážně hloubkou problematiky, kterou Rádl přináší, a také tím, že jeho projev nebyl „konformní filosofickým metodám a zvyklostem.“ Samozřejmě oponuje zejména Šternovi a Riegrovi a s nadhledem tu přechází, že se prostřednictvím Rádla i on sám stával terčem nevybíravých útoků jako vůdčí domácí reprezentant trvajících ohrožení „socialistického humanismu“. I jako odpověď na ně lze chápat Patočkův výklad Rádlovy *Útěchy* jako završení nejpodstatnější větve v tradici českého humanismu. A do třetice, Patočka vede s Rádlem diskusi a postupně vznáší polemické námitky, ve kterých si ujasňuje a rozvíjí svou vlastní filosofickou pozici. Polemizuje s Rádlovou obhajobou metafyziky prostřednictvím „pozitivního platonismu“: metafyzika je podle Patočky možná, jen pokud vyjde od pojmu člověka a vyrovná se s otázkou dějinnosti. Rádlova obhajoba mravní autonomie nezohledňuje dostatečně dva související momenty: riziko mravního rozhodování a dějinnost člověka. Tyto motivy byly již součástí Patočkova postupně krachujícího a stále obnovovaného životního projektu vypracování filosofie dějin po konci metafyziky a prostřednictvím reinterpretace platonismu. Recenze *Útěchy* Patočkovi přerůstají v soustavnější pokus vyrovnat se s ní v nedokončené práci *Věčnost a dějinnost* a posléze v projektu „negativního platonismu“. Vedle Rádlovy *Útěchy* tu byly určujícím vodítkem Patočkovy rozborů antické filosofie (Sókratés jako objevitel člověka v jeho nehotovosti a dějinnosti) a hegelovská problematika negativity. To už jsme ale u skončené diskuse na počátku 50. let (shora pojednané) a Patočkovy intelektuální biografie: ta je sama obrovským problémem a místo Rádla v ní stále otevřeným tématem.

⁵⁵³ PATOČKA, J.: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Kritický měsíčník* 8, 1947, č. 7-8, s. 194-196; další otisk in: *Češi I. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12, 2006, s. 107-109; TÝŽ: Ještě k některým novějším kritikám Rádla, *Křesťanská revue* 14, 1947, č. 7, s. 197-201; další otisk in: *Češi I. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12, 2006, s. 110-114; TÝŽ: Český humanismus a jeho poslední slovo v Rádlovi, *Kritický měsíčník* 9, 1948, č. 7-8, s. 161-165, další otisk in: *Češi I. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12, 2006, s. 115-121.

⁵⁵⁴ PATOČKA, J.: Rádlova filosofie zpátečnictvím?, in: *Češi I. Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12, 2006, s. 777-782 [vznik rukopisu 1946].

Průhled do poválečné recepce *Útěchy* skýtá až na výjimky obraz neutěšený. Je to ale z tohoto úhlu pohledu zajímavá sonda do tehdejšího intelektuálního i společenského milieu, navíc dodnes po mnoha stránkách málo známého. Pro poznání a pochopení pozdějšího dění v 50. i 60. letech – individuálních osudů i širších souvislostí – je to přitom období velmi významné. Vždyť už jen průnik jednotlivých aktérů a různých „světů“ Akademické Ymky, Socialistické akademie či katolické intelektuality prostřednictvím *Útěchy* je pozoruhodný. Snad tedy tato sonda nebyla bez ceny pro dějiny české filosofie, navzdory tomu, že jsme se drželi hlavně referenčního postupu, že jsme mnoho stránek sporů museli zjednodušit či pominout. Tak jako tehdy sama *Útěcha* působila a přitom stále unikala, i nám po deskripci její geneze i recepce stále jaksi uniká.

IV. Analýza rukopisu *Útěchy z filosofie*

Vidím však, že i tato moje slova jsou šedivá a jakoby hluchá: neboť jest těžko filosofii rozumět, i to, čemu snad rozumíš, slovně vyjádřit.

E. Rádl, rukopis *Útěchy z filosofie*, list 48, škrtnuto

IV.1. Formální analýza: *Útěcha A a B*

IV.2. Obsahová analýza: rukopisné vsuvky a jejich zacílení

IV.3. Poslední kapitola: torzo *Útěchy z filosofie*

IV.4. Závěry a výzvy rukopisné analýzy

V této kapitole přistoupíme k samostatné analýze vlastního textu *Útěchy z filosofie*, a sice na základě primárního pramene, kterým je dochovaný rukopis. Detailní analýza rukopisu, souvislostí jeho vzniku a jednotlivých vrstev jeho úprav a doplňování se nám tu stává vedle geneze a dobového kontextu další významnou podmínkou pro plnější porozumění tomuto dílu. Pro kontrolu našeho postupu, možný ohled na další stránky problému a v neposlední řadě též pro zachování dokumentace uvádíme kopii celého rukopisu v příloze práce (*Příloha 3*). Podrobný popis rukopisu a práce s ním v následujícím textu má proto význam nejen historický, textově-analytický a interpretační, ale je míněn rovněž jako nezbytná přípravná studijní práce pro budoucí kritické vydání. V první části (IV.1.) přiblížíme jednotlivé vrstvy rukopisu a chronologii jejich vzniku. V části druhé (IV.2.) formální analýzu prohloubíme o sledování Rádlových doplňků rukopisu po technické, chronologické i obsahové stránce postupně v prvních pěti kapitolách *Útěchy*. Předposlední a poslední kapitole *Útěchy* je pak věnován samostatný oddíl třetí (IV.3.), ve kterém budou shrnuty a odvozeny závěry pro hodnocení celého spisu.

IV.1. Formální analýza: *Útěcha A a B*

Rukopis *Útěchy z filosofie* (dále též jako *Útěcha-rkp*) se dochoval v pozůstalosti Josefa Navrátila tak, jak jej Navrátil převzal z Rádlovy pozůstalosti a během roku 1945 zpracoval pro první vydání v nakladatelství *Čin* v březnu 1946.⁵⁵⁵ Rukopis o celkem 120 listech A4 je uložen ve fialových kancelářských deskách, nadepsaných Navrátilem tužkou „Rádl útěcha“. První titulní list, omšelý zažloutlý papír se stopou lepicí pásky na levé straně, je pravděpodobně Rádlovou rukou (soudě podle rukopisu) nadepsán inkoustovým perem „Útěcha z filosofie Em.Rádl“; může se jednat o zbytek provizorní obálky původní verze rukopisu (o ní níže). Dále je na tomto titulním listě Navrátilovou rukou připsáno rozmáchně červenou tužkou „stran 1-119“, tzn. listy, které následují a které jsou toutéž červenou tužkou (tedy Navrátilem) číslovány většinou v pravém horním rohu.⁵⁵⁶ Kromě toho se v rámci rukopisu vyskytuje ještě několik Navrátilových značek či poznámek, rovněž psaných červenou tužkou a určujících zařazení a návaznost jednotlivých listů. Vcelku lze těchto 119 listů rukopisu rozdělit na listy trojího typu:

- a) celé strany perem i tužkou korigovaného originálního strojopisu (tzn. nikoli průklepu), který byl původně stránkován (rovněž strojopisně, v pravém horním rohu) pouze v rámci tohoto strojopisu – 46 listů⁵⁵⁷
- b) samostatné pouze červenou tužkou číslované a jinak čisté listy papíru A4, na nichž je vždy nalepen jeden menší list rukopisu psaného tužkou – 67 listů⁵⁵⁸
- c) kombinace obojího, tzn. na čistém červeně očíslovaném listu je nalepena odstřižená část původního strojopisu, v jednom případě (list č. 7) doplněná i nalepeným rukopisným listem – 6 listů.⁵⁵⁹

Jádro dochovaného rukopisu tak tvoří strojopis o původních 49 stranách A4. První strana, jediná ze strojopisu nečíslovaná (červeně list č. 1), začíná *Předmlouvou*, poslední strana 49 (červeně list č. 119) zahrnuje závěrečnou kapitolku *Idea*; jedná se tedy zároveň o první a

⁵⁵⁵ SDF ER, kart. č. 6, rukopis *Útěchy z filosofie*, 119 v záhlaví rukopisně číslovaných listů. Kopie rukopisu viz *Příloha 3* této práce, v tomto textu dále jen jako *Útěcha-rkp*.

⁵⁵⁶ Tj., pokud to daný list rukopisu dovolil. Na listech 2-7 zůstalo pouze původní strojopisné stránkování (o tom viz níže).

⁵⁵⁷ *Útěcha-rkp*, listy č. 1-6, 18-27, 32, 47-48, 50-51, 55, 71, 75-82, 93, 96-97, 103-107, 110, 113, 115-119. Tyto listy jsou tedy červeně přečíslovány, s výjimkou počátečních s. 2-7, jejichž původní strojopisné stránkování je totožné s novým zařazením (srv. předchozí pozn.).

⁵⁵⁸ *Útěcha-rkp*, listy č. 8-16, 28-31, 33-38, 40-45, 49, 52-54, 56-70, 72-74, 84-88, 90-92, 94-95, 98-102, 108-109, 111-112, 114.

⁵⁵⁹ *Útěcha-rkp*, listy č. 7, 17, 39, 46, 83, 89.

poslední z celku 119 listů. Strojopisné strany v podstatné většině zahrnují menší či větší technické a rukopisné úpravy. Strojopis proto představuje evidentně původní první verzi dokončeného textu, se kterou autor dále pracoval. Celkem tři jeho strany byly přestřiženy. Rukopisně prováděné korektury, drobné i rozsáhlé škrty, vsuvky, doplňky a další opravy se týkají jak formy (označení nadpisů, zvýraznění, členění odstavců atd.), tak zejména obsahu (přepisované či dopisované pasáže). Některé části zahrnují drobnější souvislé škrty či opravy, které jsou pak znovu (i několikrát) opravovány např. škrtem a přepracováním celé pasáže, již jednou dříve korigované: nešlo proto o opravu jednorázovou, ale několikvrstevnatou, tzn. že autor se v textu vracel k opraveným místům opakovaně.

Pokud daná strana strojopisu nestačila, psal autor delší nové pasáže na zvláštní listy papíru, které valnou většinou nejsou číslovány a více či méně srozumitelně navazují navzájem na sebe i do rámce původního a nyní rozkouskovaného strojopisu; jde buď o tmavší menší listy rozměru 20,5 cm (šířka) x 17 cm (výška), nebo o větší světlé 22,5 x 17,5 cm. Listy jsou popsány tužkou na šířku a jedná se – stejně jako v korekturách a opravách strojopisu – bezpečně o autentický Rádlův rukopis, nijak se neodlišující od rukopisu a stylu Rádlova psaní, jak je dochován v jiných rukopisech a dokumentech. Tmavších menších listů je celkem patnáct; jsou to původem čisté papíry, které jsou z rubu (tedy původně z líce) perem popsány Rádlovou mladistvou rukou výpisky slovníkového charakteru, většinou přírodovědecké, ale i historické povahy (systémy živočichů, terminologie apod.; výjimečně tyto výpisky zasahují i na nově popisovanou stranu; srv. např. list č. 9). Světlých větších listů je celkem 53; jedná se o původně čistý rub jednostranně potištěné a nijak nedotčené práce, tj. sazby/stránkové korektury z roku 1928.⁵⁶⁰ Rádl tedy, jak bylo tehdy obvyklé, pro psaní využil rubových stran již nepotřebných papírů, jednak svých starých marginálních výpisků a jednak nepotřebné stránkové korektury. Tolik tedy úvodní charakteristika dochovaného rukopisu.

Kromě toho se v jiné části Rádlovy pozůstalosti dochoval jeden rukopisný list o rozměrech 21 x 15 cm, popsáný tužkou rovněž na šířku. Obsahem se úzce přimyká k úvodním pasážím *Útěchy*, jelikož se ale z neznámých důvodů ocitl mimo celek rukopisu, není jeho text ve vydané *Útěše* obsažen.⁵⁶¹

⁵⁶⁰ Jde o sazbu práce O. MATOUŠKA: Franciscus Zeno, počátky Učené společnosti a české geologie. Studie k dějinám přírodních věd v Čechách, *Zvláštní otisk ze Sborníku přírodovědeckého*, V, 1928, s. 1-59 + 1 nestránkovaná ilustrace.

⁵⁶¹ Archiv Akademie věd, fond Emanuel Rádl, sg. III.g, i.č. 218, fragment. Autentičnost listu je stvrzen Rádlovou dcerou Janou Rádlovou s datací 8. 8. 1943. Kopii tohoto dokumentu uvádíme jako *Přílohu 4*. Více k tomu níže v analýze úprav první kapitoly *Útěchy*.

Jako východisko pro další analýzu si teď srovnáme důležité informace, jež nám pomohou při rekonstrukci vzniku *Útěchy*. Nejprve si připomeňme, co Rádl sám uvádí v předmluvě, dochované v strojopisné části rukopisu (podtrhujeme zde pro nás významné informace):⁵⁶²

Vloni jsem mohl trochu psát; napadl mi spis Boethia, „posledního Římana“, O útěše z filosofie. [...] Pustil jsem se do podobného spisování: [...] Tento rukopis, psaný pro vlastní potěšení a stojící v závětrí světských starostí, jsem teď zhruba dokončil. [...] Neboť měl jsem a mám filosofii rád a tento rukopis, psaný tužkou v posteli, je vyznáním této lásky, chválou filosofů a jejich důvěrnou obranou. [...] Co s rukopisem bude, nevím, neboť nevím, co se ve světě děje; necht' však stojí jako můj filosofický odkaz! V Praze v únoru 1942. Em. Rádl [podtrhl T.H.]

Podle toho, jak byl text *Útěchy* publikován, bychom se mohli domnívat, že čteme jímavou předmluvu k textu, který potom následuje; leč tak docela tomu není. Tento dojem ještě umocňuje Rádlovo velmi zřetelně vyjádřené povědomí, že je to text poslední, konečné slovo, „filosofický odkaz“. Osamocené čekání na smrt a odevzdání odkazu je nadto hlavním motivem, jež celé knize vtiskla inspirace Boethiovým osudem. Rádl tedy píše předmluvu k rukopisu, který roku 1941 a na začátku roku 1942 tužkou v posteli psal, v únoru 1942 „zhruba dokončil“ a jehož budoucnost je nejasná. Srovnáme autorovu předmluvu s tím, co o situaci vzniku knihy uvedl v poválečném vydání Josef Navrátil. Uvádíme celou příslušnou pasáž opět s podtržením fakt, jež jsou nyní pro nás významná:⁵⁶³

Asi v polovině února osudného roku 1942 pozval mě profesor Rádl, abych ho navštívil. Nemluvil jsem s ním téměř sedm let. Snad jsem ho jednou dvakrát zahlédl nedaleko jeho bytu při jeho procházkách v Chotkových sadech pod Letohrádkem královny Anny. Lékaři mu zakázali hovory, které by ho vzrušily. Věděl jsem, že lékařských příkazů poslouchal.

Rozhovor náš byl krátký. Odevzdal mi tužkou psaný rukopis, nazvaný Útěcha z filosofie, s tím, abych se podíval, dá-li se s ním něco dělat. Několik lidských slov osobního zájmu, několik názvů knih, které by si rád prohlédl a – rozešli jsme se. On do svého pokoje na lůžko, já s rukopisem, na jehož obsah jsem byl zvědavý.

Nová kniha profesora Rádla v roce 1942 by nemohla být vydána. Vždyť jen své nemoci mohl Rádl děkovat, že netrval svuj život v koncentračním táboře. Pořídil jsem opis rukopisu na stroji a dal jej přečíst skupině filosofických přátel, kteří se pravidelně scházeli, aby udržovali tradici filosofických rozhovorů. Jaký dojem vzbudil, o tom necht' podají sami svá svědectví.

Když jsem se takto ujistil, jak *Útěcha z filosofie* je knížkou bohatou a jak hluboce působí na vnímavé čtenáře, navštívil jsem opět profesora Rádla a stručně jsem mu referoval. Měl velikou radost a vyžádal si rukopis ještě k přehlédnutí.

V úterý ráno 12. května 1942 profesor Rádl klidně zemřel. V polici nad úmrtním ložem byl připraven doplněný rukopis *Útěchy z filosofie*. Předkládám nyní knížku veřejnosti, aniž jsem něco upravoval, kromě několika drobností typografických. [podtrhl T.H.]

Směs informací Rádlovy předmluvy a tohoto Navrátilova velmi cenného svědectví představuje základní zdroj notoricky opakovaného (již v dobových recenzích) povědomí o

⁵⁶² *Útěcha 1994*, s. 5-6; srv. též *Útěcha-rkp*, list č. 1-2.

⁵⁶³ NAVRÁTIL, J.: Poznámka vydavatele, in: *Útěcha 1946*, s. 102 (znovu též in: *Útěcha 1947*, s. 98).

vzniku spisu. Při povrchním čtení však snadno přehlédneme určitá vnitřní napětí a subtilní rozpory, které se při komparaci obou úryvků a dochovaného rukopisu objevují. Jistě není důvodu Navrátilovu svědectví nedůvěřovat, zvláště když jej formuloval v dosti bezprostřední návaznosti na děje, k jejichž svědectví nepřímě povolává i další účastníky. Přesto je možné ho ověřovat, v některých momentech i doplňovat a jeho podání upřesňovat.

Nepopiratelné je východisko, že nejprve, tj. vzápětí po dopsání předmluvy k již „zhruba dokončenému“ spisu, nechal Rádl v polovině února po dlouhých letech zkontaktovat Josefa Navrátila, aby mu svůj odkaz odevzdal. To muselo být velmi vážné a v tu chvíli pro Rádla definitivní rozhodnutí. Odpovídá tomu jak nálada a datace závěru předmluvy, tak Navrátilova informace o první návštěvě. Rovněž Navrátilova další formulace navozuje atmosféru, jako by text byl uzavřen v únoru 1942 a později následovalo Rádlovo jen ještě nějaké drobné „přehlédnutí“ a „doplnění“. Přestože není vyloženě chybná, první vážnější úskalí spočívá již v tom, že míru a povahu tohoto doplnění Navrátil nijak blíže nespecifikuje a jen na okraj uvádí, že sám pro vydání upravil „několik drobností typografických“ (jaké to jsou, ještě uvidíme); v jedné novinové reakci pak znovu připomněl pouze to, že Rádl „na podzim roku 1941, po překonání nemoci, začal psát svou filosofickou zповěď“. ⁵⁶⁴ To je sice opět cenný doplňující údaj a vcelku souhlasí s Rádlovou reflexí v předmluvě, týká se však počátku práce na *Útěše*, nikoli jejího závěru.

Pomocnou ruku nám spolu s uvedenými zprávami nyní poskytuje i dochovaný rukopis. Je totiž nepochybné, že jeho strojopisná část představuje právě Navrátilův opis na stroji onoho původního „zhruba dokončeného“ tužkou psaného rukopisu, jež od Rádla převzal při schůzce v polovině února. ⁵⁶⁵ Tento Rádlův původní originální rukopis se v Navrátilově pozůstalosti sice nedochoval, ale autentičností strojopisného opisu si můžeme být zcela jisti díky tomu, že si ho Rádl později vyžádal k „přehlédnutí“ a dále s ním sám pracoval. Navrátil stručně a prostě uvádí, že si Rádl „vyžádal rukopis ještě k přehlédnutí“, neupřesňuje však již zdánlivě nadbytečný detail, že mu tudíž přenechal svůj strojopisný opis. Je to však zcela pochopitelné a samozřejmé: pokud Rádlovi na druhou návštěvu šel referovat o prvním ohlasu *Útěchy* mezi přáteli, jistě se přitom musel „pochlubit“ i opisem, jež k tomu účelu pořídil; jinak by přece zpráva o distribuci rukopisu „skupině filosofických přátel“ do značné míry postrádala smysl.

⁵⁶⁴ NAVRÁTIL, J.: O právech čtenářů a o poslání kritiky, *Dnešek* (Praha), 11. 7. 1946, s. 243.

⁵⁶⁵ Podle svědectví Vladimíra Rádla opis fakticky pořizovala Navrátilova žena, nicméně Navrátil měl nad přepisem jistě supervizi.

I za drobnou zmínkou, že Rádl „měl velikou radost“, se skrývá nenápadné, ale silné emoční napětí, které bychom neměli přehlédnout. Vždyť velikou radost zde projevil člověk, který již déle v osamocení čekal na smrt, dokonce již jednou odevzdal svůj „zhruba dokončený“ odkaz, kvůli čemuž nechal zkontaktovat a pozvat člověka, s nímž sedm let nehovořil. A náhle je tu tento člověk po několika týdnech znovu, spolu se zprávami o ohlasu odevzdaného textu, jehož strojopisný přepis tu vidí! Projevil-li Rádl radost, je dále zcela pochopitelné, že si opis chtěl ponechat u sebe, byť jen k prohlédnutí. Pořízený strojopis se proto *musel* nakonec stát, již za Navrátilovy nepřítomnosti, i povzbuzením k dalším úpravám. Přehlednost a čitelná souvislost strojopisného textu umožňovala Rádlovi jistý odstup a možnost korektur, které postupně přerostly v přepisování a dopisování nových pasáží. Tento zdánlivě drobný fakt rovněž není nevýznamný, uvážíme-li, v jakých „polních podmínkách“ Rádl dosud mohl pracovat (pomalé psaní tužkou v posteli) a že po celá léta neměl možnost se v takové formě k jakémukoli svému textu vracet. A náhle taková změna!

S přihlédnutím k těmto souvislostem a vzhledem k dochovanému rukopisu můžeme zde nyní přesněji pozorovat a dále rozvinout tři poměrně významné skutečnosti:

1. Jednak je nutno výslovně zdůraznit, že v rámci dochovaného rukopisu je obsažen *kompletní* původní strojopis, tedy verze *Útěchy* dokončená a odevzdaná v únoru 1942, k níž patří i citovaná předmluva. Ve strojopisu je sice mnoho škrtáno a přepisováno, na třech místech je přestřiženo a jsou do něj vsunovány nové pasáže, avšak je možno jej vcelku zpětně sestavit, aniž by chyběl jediný kousek stránky a jediná řádka. Jak jsme již uvedli, jednalo se o 49 strojopisných stran (bez titulního listu) a *tuto* verzi hned po pořízení opisu Navrátil distribuoval mezi „filosofické přátele“. Jedná se o ucelený souvislý text, který sám o sobě nemá žádné známky nedokončenosti, neúplnosti či rozpracovanosti. Předmluvu, která je součástí strojopisu, tedy Rádl v únoru skutečně psal jako by k hotovému a uzavřenému odkazu.

Umožňuje nám to dále izolaci a následnou komparaci celé původní verze (z února 1942; dále jen *Útěcha A*) a konečné verze z pozůstalosti (z května 1942; dále *Útěcha B*). Hned první zběžné porovnání obou verzí vede přitom k dosti zajímavému poznatku: opravy a nově napsané pasáže jsou tak podrobné a široké, že se svým celkovým *rozsahem* blíží rozsahu původní verze, jinými slovy *Útěcha B* má bezmála dvojnásobný rozsah než *Útěcha A*. Není to přitom upřesnění nijak nevýznamné. Uvažme, že mezi první návštěvou v polovině února a návštěvou druhou, jejíž přesnou dataci neznáme, muselo proběhnout hned několik navazujících událostí: Navrátil se seznámil s rukopisem a pořídil opis na stroji (již toto nemusela být práce snadná a rychlá), ten poskytl „filosofickým přátelům“ (musel je pro to

kontaktovat, vysvětlit situaci atd.), proběhlo aspoň prvotní čtení v kroužku, nějaká základní diskuse a následné zprostředkování zpětné vazby Navrátilovi, ten musel opět kontaktovat Rádla a smluvit schůzku s ním (k takové schůzce jistě nemohlo vzhledem k jeho zdravotnímu stavu dojít znenadání a bez předběžné přípravy); snad se příliš nemýlíme, pokud předpokládáme pro toto vše asi měsíc času. Pak by ke druhé návštěvě u Rádla došlo asi v polovině března a do Rádlovy smrti 12. května zbývají asi dva měsíce, maximálně 10 týdnů, možná ale i daleko méně. Uvážíme-li dále, že za tak krátký čas Rádl *Útěchu* přepracoval v takovém rozsahu, který se blíží jejímu rozsahu původnímu, jsme náhle svědky nečekaně velkolepého Rádlova pracovního výkonu v posledních týdnech a dnech života, výkonu, při kterém v doslova obnoveném úsilí doplňuje a rozšiřuje již jednou uzavřený odkaz. Vždyť původní verze vznikala po mnoho měsíců, tedy v čase daleko delším než při tomto závěrečném vzepětí. Před očima nám tu nad rukopisem takto vyvstává nečekané drama posledního Rádlova pracovního úsilí a myslitelského zápasu. (A zatím stále ještě hovoříme jen o *rozsahu* nikoli o *obsahu*.)

Uzavřeme-li tento bod, tak v mezidobí mezi Navrátilovou druhou návštěvou a Rádlovou smrtí vznikl prakticky *nový* text *Útěchy*, který i z čistě formálního hlediska bez dalšího komentáře nelze označit prostě jen za „přehlédnutí a doplnění“ rukopisu. Forma poválečného vydání, jež toto přepracování nijak neodlišilo, a Navrátilův zjednodušující, ba zavádějící komentář způsobily, že tato skutečnost zůstala zastřena a nikdo na ní v době vydání ani později explicitně neupozornil.⁵⁶⁶

2. Jak jsme již naznačili, *strojopis* na sobě nese několik vrstev následných kvalitativně odlišných úprav a doplňků. Nejdrobnější, nejspodnější a tedy nejstarší úprava (tj. první v pořadí) je vykonána *inkoustovým perem* a spočívá v průběžném *zvýrazňování* slov a výrazů (podtržením vlnovkou) a v drobné základní korektuře: oprava evidentních překlepů, chybných prepisů, odsazení odstavců apod. Tato úprava je vedena poměrně pevnou rukou s drobnějším písmem, ovšem kromě četného vlnovkového podtrhávání se týká vlastně jen několika málo míst. Je však provedena, a to je tu podstatné, od první kapitoly až do samého konce strojopisu, vlnovkou jsou podtržena i úplně poslední slova: „*To byla idea*.“⁵⁶⁷

⁵⁶⁶ Objasnění bohužel nepřineslo ani vydání *Útěchy* 1994, které sice vyšlo ze srovnání s rukopisem, ale tuto skutečnost rovněž pominulo. Tak můžeme jako příklad určité typické „mytologizace“ názorně uvést zcela chybné tvrzení z jedné tehdejší recenze: „V únoru 1942, čtvrt roku před svou smrtí, těžce nemocný Rádl zakončil *Útěchu* z filosofie.“ PAYNE, PETR: Bezútešná útěcha Emanuela Rádla, in: *Mladá fronta Dnes*, 18. 6. 1994. Jistě, v únoru Rádl zakončil *Útěchu*, ovšem *Útěchu A* a nikoli tu, ke které se recenze vztahovala...

⁵⁶⁷ *Útěcha-rkp*, list č. 119.

Tato podtrhávání a některé z korektur mají interpretační význam a *musejí* tudíž pocházet od autora textu. Dalo by se připustit, že je mohl do strojopisu vepsat Navrátil (či někdo z jeho okolí) při kolacionování strojopisu, tj. při korektuře přepisu a jeho zpětném porovnání s původním (nedochovaným) rukopisem, a že tedy Rádlovi ponechal k přehlédnutí strojopis již s touto nejstarší úpravou. Proti tomu však hovoří jeden základní fakt: Navrátil tuto úpravu neměl za důležitou, protože uvedená (a interpretačně významná) zvýrazňování slov vůbec ve svém poválečném vydání typograficky neodlišil a ani jinak na ně neupozornil. Těžko by je tedy předtím sám do strojopisu doplňoval nebo nechal doplňovat.⁵⁶⁸ Úpravy navíc odpovídají Rádlovu rukopisu, byť to zatím nemůžeme tvrdit s jistotou; rozhodně mu ale neodporují a způsob rozmáchlého stylu některých vlnovek i písma v několika málo korekturách pro to svědčí (naopak rukopis je dosti odlišný od Navrátilova).

Docházíme proto nyní k zatím jediné smysluplné hypotéze: Po převzetí strojopisu a pod dojmem výše nastíněné „veliké radosti“ se Rádl pustil do čtení strojopisu od první kapitoly; s perem v ruce si *při čtení podtrhával* důležité výrazy, popřípadě korekturou opravoval nápadné překlepy či chyby. Takto přečetl a poopravil *celý* strojopis, tj. celý text své dosavadní práce, *Útěchy A*. A pak teprve znovu od začátku přistoupil k větším opravám. Pro ty už opět sáhl k obyčejné tužce, aby mohl pracovat tak, jak byl v posledních letech na lůžku zvyklý. Menší vpisky postupně přerostly ve zpracování nových větších pasáží, a tak vznikala *Útěcha B*, ponechaná nad smrtelným ložem. Rádlovo prvotní pročtení celého strojopisu musíme nutně předpokládat i z věcných důvodů: pokud máme v rukopisu doloženo, že s textem strojopisu Rádl pracoval, přepisoval ho a rozšiřoval – a to, předesíláme, velmi souvisle a smysluplně – musel se s ním jako celkem znovu aktuálně seznámit formou pečlivého přečtení. Vždyť původní text vznikl minimálně od podzimu předchozího roku, tzn. že některé pasáže, možná většina textu, vznikala před mnoha měsíci! Navíc tu byla asi měsíční proluka, kdy již text vůbec u sebe neměl. Že by při takovém „prvním“ pozorném čtení prováděl jen podtrhávání a nejnutnější korektury, je zcela v logice věci a stav rukopisu tedy naopak takový nutný předpoklad dokazuje. Toto pročtení přitom také muselo vzít nějaký čas, který ukrájí z posledního zbytku života, tj. z času pro vznik *Útěchy B*...

3. Musíme konečně rozvinout ještě třetí pozoruhodnou skutečnost. Jak již víme od Josefa Navrátila, opis *Útěchy A* ihned po jeho pořízení, tzn. ještě v únoru 1942, předal „skupině filosofických přátel, kteří se pravidelně scházeli, aby udržovali tradici filosofických

⁵⁶⁸ Zvýraznění formou kurzívy bylo doplněno až ve vydání *Útěcha 1994* po porovnání s rukopisem, ne vždy však přesně.

rozhovorů“. Od okamžiku, kdy Navrátil v únoru předává opis dalším lidem, se tak odvíjí jakýsi dvojitý život *Útěchy A*. Jednak je čtena a šířena v určitých kroužcích po zbytek doby protektorátu a vlastně až do doby vydání v březnu 1946.⁵⁶⁹ Takto tedy působí text již ve stejné době, kdy se na druhé straně zároveň vrací ke svému autorovi „k přehlédnutí“. *Útěcha A* byla jako Rádlův uzavřený a dojemný odkaz čtena lidmi, kteří alespoň po nějaký čas neměli tušení, že Rádl na něm současně ještě znovu intenzivně pracuje a že v několika týdnech a dnech před smrtí vzniká *Útěcha B*!

Navrátil ve své vydavatelské poznámce tehdejší čtenáře *Útěchy* vyzývá, aby podali „sami svá svědectví“, jaký dojem text vzbuzoval. Bohužel příliš dokladů tohoto druhu nemáme, většinou asi zapadly ve víru rychlých, převratných a příliš časových událostí a polemik krátkého poválečného času. Do recenzí vydané *Útěchy* po roce 1946 se ale u mnoha autorů mohl promítnout i zážitek z předchozí četby pouhé *Útěchy A*, aniž by byl výslovně artikulován; alespoň tomu některé formulace nasvědčují. Zcela bez přímých svědectví však přece jen nejsme. Naposledy tuto četbu *Útěchy* z doby okupace připomněl na rádlovské konferenci roku 2003 J. M. Lochman: „tu jsme za vedení docenta Antonína Boháče mohli číst už za války ve strojopise.“⁵⁷⁰ Poloilegálních náboženských a filosofických kroužků A. Boháče se Rádl kdysi účastnil v době první světové války a nyní se tedy kruh jako by uzavřel, když se jeho text za osobní nepřítomnosti dostává opět do Boháčova kruhu. Četba *Útěchy* v době okupace se však neomezovala jen na evangelické kruhy; zajímavá zmínka je totiž i v recenzi L. Riegera, tedy filosofa levicově orientovaného, později komunisty, který ve své již vzpomenuté odmítavé kritice Rádlovy *Útěchy* mj. výslovně připomněl: „Divně se nás také dotýkaly věty o ‚vlčích-pánech‘ proti zástupcům opic a nepřehledným masám psů dekkanských (Kiplingova Kniha džunglí), když jsme je četli za okupace z rukopisu.“⁵⁷¹ Rieger nás tu informuje o četbě rukopisu za okupace jako by mimoděk, jako o obecně sdílené a známé skutečnosti, navíc nelze přehlédnout ani použitý plurál.

⁵⁶⁹ Jedna z prvních recenzí začínala slovy: „Před krátkou dobou vyšla konečně knížka, o které mnozí přátelé Rádlovi už dlouho věděli a na kterou se těšili.“ (-č- [?]: Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie*, in: *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 138.) Částečně pamětnicky (aspoň zprostředkovaně) uváděl i Ladislav Hejdánek: „Vzhledem k neblahým okolnostem nemohla knížka vyjít a šířila se ve filosofických kruzích v opisech na stroji.“; HEJDÁNEK, L.: *Filosofie a společnost. K filosofickému odkazu Emanuela Rádla 21. 12. 1873 – 12. 5. 1942*, in: *Filosofický časopis* 38, 1990, s. 60.

⁵⁷⁰ LOCHMAN, J. M.: *Aktualita Rádlova odkazu pro ekologii, politiku a teologii*, 2004, s. 501.

⁵⁷¹ RIEGER, L.: *O Rádlově „Útěše z filosofie“*, *Tvorba*, 26. 6. 1946. Podobně upomíná na válečnou četbu i ve druhém článku: RIEGER, L.: *Kritika Rádlova programu theokracie a nový anthropocentrický humanismus*, *Česká mysl* 40, 1947, č. 1, s. 80.

Na Lochmana a Riegera (a lidi kolem nich) *Útěcha* působila jistě zcela odlišným, ba protichůdným dojmem, podstatné je tu ale samo svědectví o jejím čtení za okupace ve strojopise/rukopise, tzn. *Útěchy A*. Rieger tehdy působil jako redaktor v *České akademii věd a umění* a patřil k filosofům z redakce sporadicky, ale přece jen vycházející *České mysli*. Lochman po maturitě roku 1941 studoval evangelické bohosloví v pololegálních církevních kursech, velký význam pro něho prý mělo vedení J. B. Součka.⁵⁷² Spojnicí mezi oběma různorodými prostředímí mohl být například Karel Kupka, redaktor *České mysli* a *Naší doby*, Rádlův žák a interpret, vrstevník a přítel Patočky, Součka ad. – i od něho totiž máme přímé a dosud asi nejvýznamnější svědectví o protektorátní četbě *Útěchy*. Již jsme uvedli, že v květnu 1943 vyšel v *Naší době* k prvnímu výročí Rádlovy smrti Kupkův článek, vlastně opožděný nekrolog *Vzpomínka na Em. Rádlu*.⁵⁷³ Nejen že do článku takříkajíc „propašoval“ žhavé informace o posledním Rádlově díle, ale dokonce jím významně orámoval svůj pokus o charakteristiku Rádlovy filosofie jako celku. Hned na začátku informoval, že Rádl „v nemoci, pokud mu síly dovolovaly, znova a znova promýšlel své stěžejní otázky a namáhavě, s tužkou v ruce v posteli, znova se pokoušel o jejich poslední formulaci“. Dále použil některé přímé motivy a formulace ze spisu, a dokonce i čtyři přímé citace *Útěchy A!* To je tedy jasný dobový a přímý důkaz o existenci textu v širších kruzích krátce po Rádlově smrti. V dalším článku v prvním poválečném čísle *České mysli* z roku 1945, tedy rovněž ještě před vydáním *Útěchy*, již o ní mohl informovat a citovat z ní zcela svobodně a otevřeně.⁵⁷⁴

Konkrétní vazby, jejichž prostřednictvím Navrátil sám *Útěchu* rozšířil, doloženy zatím nemáme; jistě to souvisí i s tehdejší poloilegalitou, nástupem heydrichiády a Navrátilovými vazbami na odboj a následným vězněním. Do budoucna však snad nelze vyloučit nálezy některých svědectví a snad i jiného opisu *Útěchy A*, například v některé z osobních pozůstalostí. Podstatný je zde pro nás aspoň dílčí, ale přesvědčivý doklad o rozšíření *Útěchy* již v době okupace, čímž jsme jednak potvrdili Navrátilovu informaci, a jednak díky dochovanému rukopisu upřesnili, že šlo vlastně „jen“ o původní *Útěchu A*.⁵⁷⁵

⁵⁷² Srv. Lochmanův autoreferát in: *Slovník českých filosofů*, ed. J. Gabriel – J. Krob – H. Pavlincová – J. Zouhar. Masarykova univerzita: Brno 1998, s. 339-340.

⁵⁷³ KUPKA, K.: Vzpomínka na Em. Rádlu, *Naše doba* 50, 1943, č. 8, s. 353-360.

⁵⁷⁴ KUPKA, K.: Em. Rádl, *Česká mysl* 39, 1945, č. 1-5, s. 12-21.

⁵⁷⁵ Dodatečně připojujeme ještě důležité svědectví Ladislava Hejdánka, které náš rozbor doplňuje (z emailu autorovi, duben 2008): „Už víckrát jsem vypravoval o tom, jak jsem se k Rádlově *Útěše* dostal sám a jak došlo k tomu, že jsem ji v zimě 1942-43 celou přepsal na stroji. Měl jsem kopii strojopisu zapůjčenou od Ludka Brože, s jehož sestrou Emou jsem se znal jednak z vinohradského Dorostu (a později Sdružení) evangelické mládeže, ale s kterou jsem – spolu s Pavlem Jerie, synem vinohradského faráře a svým spolužákem na střední škole, a s Evou Koudelkovou, rovněž z Dorostu –

Nyní můžeme provést přehledné shrnutí zjištěných skutečností. Na základě dosavadní analýzy dochovaného rukopisu (*Útěcha-rkp*) a dalších dokumentů shrnujeme rekonstrukci vrstev rukopisu, jejich chronologii a klíčové publikace, jak se utvářely za Rádlova života (body 1–4) a po jeho smrti (body 5–7):

1. *Útěcha A* = původní verze Rádlova rukopisu *Útěchy z filosofie*.

Vznik: od podzimu 1941 do první poloviny února 1942.

Tužkou psaný rukopis, který Rádl na vlastní přání v polovině února předal J. Navrátilovi jako svůj filosofický odkaz; rukopis se nedochoval.

2. *Útěcha A-strojopis* = autentický Navrátilův opis *Útěchy A*.

Vznik: bezprostředně po převzetí *Útěchy A*, resp. od poloviny února 1942 do druhé návštěvy J. Navrátila u Rádla (přibližně polovina března).

Opis na stroji o rozsahu 49 stran, jež pořídil Navrátil a dále ho: **a)** předal dalším lidem a takto byl text poloilegálně čten a šířen v době okupace, **b)** zároveň vrátil Rádlovi k přehlédnutí při druhé návštěvě; strojopis se kompletně dochoval v rámci *Útěcha-rkp*.

3. *Útěcha A-korektura* = první Rádlova korektura celého strojopisu.

Vznik: bezprostředně po převzetí strojopisu, tj. po druhé Navrátilově návštěvě (asi v březnu 1942).

Inkoustovým perem provedená autorská základní korektura a zvýraznění klíčových slov v celém textu, tj. od první kapitoly do poslední věty strojopisu; dochováno v rámci *Útěcha-rkp*.

4. *Útěcha B* = konečná verze Rádlova rukopisu *Útěchy z filosofie*.

Vznik: od pročetí a první korektury strojopisu do rána 12. května 1942.

Kombinace Rádlem upravovaného strojopisu *Útěchy A-korektura* a nového tužkou psaného rukopisu o celkovém rozsahu 68 nových listů (15 menších tmavých a 53 větších světlých listů); ponecháno nad úmrtním ložem a dochováno jako *Útěcha-rkp*.

5. *Útěcha-rkp* = Navrátilovo zpracování rukopisu *Útěchy B* jako podklad pro vydání.

Vznik: v mezidobí od 12. května 1942 do března 1946, pravděpodobně během roku 1945.

pěstoval octové mušky (*Drosophila melanogaster*) za účelem genetických pokusů s různými jejich rasami (čtyři rasy jsme dostali od brněnského biologa a pedagoga Šuly). Luděk Brož, který podobně jako Lochman nebo Heller, Molnár, Eiderna a mnoho dalších po zavření vysokých škol tajně studovali teologii pod vedením J.B.Součka v kurzu, pořádaném Synodní radou, měl řadu dalších zájmů, a mezi nimi byla také symbolická logika. Chodil na soukromé hodiny ke středoškolskému profesorovi Miloši Maternovi (otci brněnského logika), a od toho si vypůjčil kopii Rádlovy *Útěchy*. Tu své sestře a mně zapůjčil pod podmínkou, že celou knížku opišeme a kopie mu i s původní kopií předáme; za odměnu jsme si každý směl ponechat jednu kopii (já sám jsem si ponechal první strany, průklepy jsem předal dál, jeden Emě, ostatní Luděkovi). Nebylo mi tehdy ještě 16 let, ale to přepisování se mi asi stalo poněkud „osudným“. – Pro Vás je to další doklad o šíření *Útěchy*; dále doklad, že text měl v „držení“ také Miloš Materna, kterého jistě nelze označit za Rádlova žáka nebo příznivce (byl to matematik a analytický filosof, a u nás průkopník symbolické čili matematické logiky, na kterou Rádl moc nedal – v roce 1946 jsem s ním poprvé hovořil při maturitních zkouškách, kdy byl předsedou naší maturitní komise – tehdy učil a po válce byl ředitelem v Resslerově), ale dostal se asi k rukopisu jako dlouholetý člen Filosofické jednoty. – Kromě toho vím přímo od Patočky, že znal *Útěchu* přinejmenším brzo po Rádlově smrti, možná že ještě před jeho smrtí, ale o tom řeč nebyla (Patočka byl také členem - a funkcionářem - Jednoty filosofické, ta měla určitě v tom šíření kopií velký význam). Považuji za prakticky jisté, že kopie znalo několik profesorů a docentů tehdejší – dočasně ovšem zrušené - Husovy fakulty, především J. B. Souček – dostali kopie od Luděka Brože.“

Rukopis *Útěchy B*, jak jej Navrátil převzal po Rádlově smrti a zpracoval pro vydání: nové rukopisné listy nalepeny na čisté listy A4, celek takto vzniklých 119 stran přečíslován červenou tužkou; finální dnes dochovaný tvar rukopisu, ve kterém se skrývají všechny předchozí vrstvy.

6. *Útěcha 1946* = první vydání v nakladatelství *Čin*.

Navrátilovo vydání *Útěchy-rkp* v březnu 1946, doplněné *Poznámkou vydavatele*. Toto vydání pak bylo základem dalších: druhého (září 1946), třetího (březen 1947), čtvrtého (1969) a rovněž překladů anglického (1980) a německého (2002).

7. *Útěcha 1994* = šesté vydání v nakladatelství *Svoboda*.

Opravené vydání, pro které bylo poprvé od roku 1946 opět přihlédnuto též k *Útěcha-rkp*. Dílčí opravy nekritické a ne vždy správné, bylo k nim však přihlédnuto též v německém vydání (2002).

IV.2. Obsahová analýza: rukopisné vsuvky a jejich zacílení

Dosud jsme tedy došli k prozatím pouze formálnímu (chronologickému a co do rozsahu) odlišení dvou verzí *Útěchy A* a *B*, jejich mezistupňů a následných publikací, jež tento rozdíl textologicky vůbec nezohledňovaly. Jediným vodítkem tu byla sice cenná, ale přesto stručná, zjednodušující a do určité míry dezinformující vydavatelská poznámka J. Navrátila. Pro další rozbor vztahu mezi oběma verzemi musíme již přihlížet nejen k formě, ale též k vlastnímu *obsahu* rukopisu. V podstatě se tedy bude jednat o několikavrstevnatý rozbor *Útěchy B* na základě dochovaného rukopisu *Útěcha-rkp*. *Útěcha B* představuje složitější rukopisný celek, ve kterém Rádl v posledních týdnech života zpracovával finální a rozšířenou podobu knihy, jejíž první verze již dříve byla „zhruba dokončena“. Jak již víme, východiskem mu byl pročtený a zkorigovaný celý strojopis *Útěchy A-korektura*: postupně do něho začal tužkou zasahovat, škrtnat, dopisovat vsuvky a následně psát nové pasáže jak na stránky strojopisu, tak na zvláštní listy.

Předně je třeba zdůraznit, že po obsahové stránce původní *Útěcha A* tvoří skutečně jádro a základní osnovu, jejíž pozdější opravy a doplňování nemají charakter revize, ale spíše zpřesnění formulací a rozvinutí určitých témat. Odpovídá tomu již to, že původní strojopis je zachován jednak celý, jak již bylo řečeno, a nadto zcela v původní návaznosti; i tři úseky, kde autor strojopisné strany přestříhl, jsou pouze doplněny vloženými rukopisnými stranami většího počtu, jinak však zachovávají svou původní následnost. Začátek spisu až k listu č. 7 je ponechán v původním strojopise jen s drobnějšími korekturami a vpisky,⁵⁷⁶ rovněž konec spisu od listu č. 113, resp. 115, až do konce je ponechán v původním strojopise.⁵⁷⁷ Mezitím je

⁵⁷⁶ *Útěcha 1994*, s. 5-11 (až po „[...] z předrenesančního společenského života?“).

⁵⁷⁷ *Útěcha 1994*, s. 72 (od: „Odložil jsem to studium [...]“).

strojopis kromě přímých úprav doplňován novými listy, někdy jedním dvěma, v některých případech však dosti dlouhými úseky, v tištěné podobě několikastránkovými.⁵⁷⁸ Na druhou stranu se tu nacházejí dlouhé pasáže, které jsou bez dramatičtějších zásahů a přerušení ponechány ve strojopise *Útěchy A*. Některé její věty byly škrtnuty vesměs jen proto, že nově byly spíše přeformulovány ve smyslu upřesnění, než že by byly dodatečně kriticky revidovány či zavrhnuty. Nejde tedy o dvě *varianty* (*A* a *B*) v přísném slova smyslu, ale skutečně spíše o dvě *stádia* vzniku.

Jak jsme již přiblížili, Rádl začal tužkou nejprve vpisovat přímo do strojopisu, v určitém okamžiku to nestačilo a potřeboval samostatné listy pro rozepsání delší vsuvky; tato potřeba pak průběžně ještě narůstala. Již obecnější náhled na rukopis prozrazuje, že Rádl nejprve sáhnul po výše charakterizovaných tmavých listech (svých někdejších výpisků) a až poté, tedy asi po jejich vypotřebování,⁵⁷⁹ vzal starší jednostrannou tiskovou sazbu stránkové korektury, tj. větší světlé listy. Tmavé listy jsou užity při počátečních úpravách a pouze do poloviny spisu, daleko větší počet světlých listů naopak postupně houstne a jsou použity již výhradně i v druhé polovině. Nenavazují však na sebe zcela jednoznačně, neboť nejen celé ucelené vsuvky o několika listech, ale nezřídka i jen jednotlivé listy vznikaly a byly doplňovány i dodatečně a tedy zpětně a na přeskáčku. Některé navíc obsahují nejen škrty, opravy a doplňky vznikající při vlastním psaní dané stránky, ale také ještě pozdější zásahy. Jinými slovy: Rádl začal dopisovat a ke strojopisu přikládat nové pasáže, a jak postupoval dál, tak se zároveň též i znovu vracel zpět na již opravená a doplněná místa a znovu je doplňoval. To může svědčit jak o určitém chaosu (promítajícího se do konečného faktického stavu rukopisu), tak také – což ovšem není v žádném rozporu, ba právě naopak – o stále promyšlené soustavnosti úprav spisu jako celku (vyžadujícího tudíž určitý interpretativní přístup již při pořádání „chaotického“ stavu rukopisu)! Opět pro přehlednost a dílčí shrnutí tak můžeme v *Útěše B* (tedy bod 4 podle výše uvedeného chronologického shrnutí) rozlišit čtyři základní vrstvy, resp. typy textu:⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ Např. *Útěcha-rkp*, listy č. 56-70, tj. celý úsek bezmála 5,5 tiskových stran, *Útěcha 1994*, s. 39-45 („Morálně pokračoval středověk [...] měl anarchistické sklony.“).

⁵⁷⁹ Resp. když se jejich počet tenčil, popř. když Rádl viděl, že dále bude potřebovat větší papíry, vhodnější pro psaní nových pasáží apod.

⁵⁸⁰ Opět zdůrazněme, že toto analytické hnidopišství není samoúčelné a že bude mít interpretační důsledky pro výklad *Útěchy* jako celku. Slouží také jako příprava pro kritické vydání a nadto, jako takřikajíc „vedlejší produkt“, tu můžeme postupně sledovat jakousi psychologii tvůrčího procesu při vzniku takto specifického díla v ojedinele situaci.

4.a Útěcha B-strj = strojopisné stránky nebo jejich úseky z původní *Útěchy A* (resp. *Útěcha A-korektura*), které zůstaly bez zásahu či změny a přešly tudíž do (později vydaného) textu *Útěchy B*.⁵⁸¹

4.b Útěcha B-strj.rkp = rukopisné tužkou prováděné korekce, škrty, vsuvky a nové pasáže přímo na strojopisných stránkách *Útěchy A-korektura*. Většina stran *Útěchy A-strojopis* je takto více či méně popsána.

4.c Útěcha B-rkp.TL = 15 tužkou psaných rukopisných menších *tmavých* listů.⁵⁸²

4.d Útěcha B-rkp.SL = 53 tužkou psaných rukopisných větších *světých* listů.⁵⁸³

Mezi těmito čtyřmi stupni či vrstvami se vyjímá bod 4.b, tj. tužkou psané vpisky na strojopisných stránkách. Ty totiž nelze jednoznačně zařadit do uvedené základní *chronologické* osnovy *strojopis* (=nejstarší vrstva) – *tmavé listy* (=střední vrstva) – *světlé listy* (=nejmladší a poslední vrstva), samy totiž zahrnují celou řadu vrstev korektur a doplňků, které vznikaly často zpětně, na přeskáčku a v závislosti na dopisovaných nových listech, tj. i těch nejmladších. Pomáhají nám však při rekonstruovat průběhu a charakteru jednotlivých změn a tím všechny čtyři vrstvy, resp. skupiny úprav, uvádět do vzájemné formální i obsahové souvislosti.⁵⁸⁴

⁵⁸¹ *Útěcha-rkp*, listy č. 1-7, 17-27, 32, 39, 46-48, 50-51, 55, 71, 75-83, 89, 93, 96-97, 103-107, 110, 113, 115-119. Jde o téměř celý strojopis *Útěchy A*, tedy s výjimkou škrtnutých (většinou přepsaných) pasáží.

⁵⁸² *Útěcha-rkp*, listy č. 7, 9-14, 40-42, 52-54, 62-63.

⁵⁸³ *Útěcha-rkp*, listy č. 8, 15-16, 28-31, 33-38, 43-45, 49, 56-61, 64-70, 72-74, 84-88, 90-92, 94-95, 98-102, 108-109, 111-112, 114.

⁵⁸⁴ Zde připojuji delší technicko-metodickou poznámku. I uvedené čtyři skupiny-vrstvy v rukopise *Útěchy B* jsou poměrně obecné a lze je dále diferencovat až ke konkrétním jednotlivým úpravám. Takový rozbor by se tu však rozrostl nad rámec potřeby a srozumitelnosti hlavní linie našeho argumentačního postupu. Zde však chci upozornit na další možnosti detailnějších kroků (zejména s ohledem na případné kritické vydání). Provedl jsme totiž minuciózní rozbor celého rukopisu, který do určité míry umožňuje rekonstrukci následnosti vzniku jednotlivých vpisků a přidaných listů (které také vznikaly na přeskáčku). Všechny obecné závěry, které uvádíme a argumentujeme níže v hlavním textu, tak lze dokládat ještě dalšími subtilnějšími podargumenty; v následném rozboru se však držíme jen argumentů hlavních a rozhodujících. Dokumentačně však zde uvádíme další nástroje, které lze při analýze rukopisu využít jako korekce či podpůrné argumenty: **a)** sledování momentálního stylu písma umožňuje v některých případech identifikovat návaznost určitých pasáží; patří sem například i ořez tužky, znatelný z rukopisu apod., **b)** v určité fázi psaní použil Rádl tužku s nafialovělým nádechem tuhy (dále jako „fialová“); ta rovněž umožňuje sledovat návaznost určitých pasáží. Dokumentačně zde uvádíme její výskyt: *Útěcha-rkp*, listy č. 13 (fialová začíná v průběhu, škrty a korektura), 14 (celý), 17 (malá šipka, označující vložku, korektura; nikoli velká dvojitá šipka, označující jinou vložku), 18 (částečná korektura), 24 (korektura za „Babbit...“), 25 (vlnovka a podtržení), 27 (doplňující vpisky; „v prostoru“, „neviditelný, ale působící...“), 39 (dopisovaný text, škrty, „vedu jiný příklad“, poté střih a dopisováno norm. tužkou), 46 (vpisky navazují z 39, škrty norm. tužkou), 47 (korektury), 51 (označení vložky, velký škrty přes menší korektury normální tužkou, „doba helenistická...“), 52-54 (celé), 55 (škrty), 60 (text, škrty a korektury již norm. tužkou), 62-63 (celé, korektura část norm. tužkou), 64 (až po škrty, „společenského života“; navazuje normální tužka). **c)** u světých listů lze sledovat návaznost stránkování původní sazby separátu textu O. Matouška na rubu; je to korekce pomocná a velmi nepřímá, ale v některých případech dost jasně (a ve spojení s dalšími podargumenty) umožňuje

Že tmavé listy představují spodnější a dřívější vrstvu úprav než listy světlé, je detail důležitý, který bude mít své interpretační důsledky. Obrácený postup je nemožný a tento poznatek lze jednoznačně doložit při konkrétním pohledu na místa, kde jsou tmavé listy použity. Dospěli jsme proto do bodu, kdy je na místě tento poznatek ukázat konkrétně na rozboru jednotlivých kapitol. Budeme charakterizovat *formální* postup při jednotlivých úpravách s primárním zaměřením na jejich chronologii. Proto nejprve představíme úpravy první, třetí a čtvrté kapitoly, kde jsou použity tmavé listy (spolu se světlými), a teprve poté kapitoly druhé, páté šesté se vsuvkami již výhradně na světlých listech. Ruku v ruce s technikou a chronologií úprav však musíme sledovat i jejich věcnou stránku, tj. jejich *obsah*, celkový kontext a strukturu spisu. Postupně tak budeme získávat poznatky i pro vlastní filosofické hodnocení a tedy celkový výklad *Útěchy*. Největší prostor přitom věnujeme hned první (*Morální svět*) a posléze šesté kapitole (*Galilei*). Tu spolu se shrnujícími náhledy řadíme do samostatného oddílu.

a) Kapitola I – *Morální svět*⁵⁸⁵

První kapitola je autorem celkově členěna do pěti podkapitol-oddílů. První oddíl *Zákony morální* přináší vstupní formulace a pozitivní výklad o vládě morálního řádu. Historické a teoretické rozvinutí představuje následující oddíl o *Námitkách proti víře v morální řád*. Zbývající tři oddíly dále ilustrují a rozvádějí teze z prvních dvou oddílů postupným rozvinutím třech příkladů morálního zákona, resp. motivů: motivu autority (*Služba*), křesťansko-teologického motivu (*Bezbranný morální svět*) a společenského motivu (*Manželství*). Tento poslední pátý oddíl o manželství tvořil původně v *Útěše A* samostatnou drobnou kapitolku. Teprve při opravování a doplňování strojopisu ji autor přeznačil na poslední oddíl první kapitoly,⁵⁸⁶ což lépe odpovídá jejímu charakteru jakožto konkrétního „příkladu zákona“, předtím dlouze charakterizovaného; a druhá kapitola spisu se pak jako samostatný celek již z jiného úhlu pohledu zaměřila na svébytný problém *Živých bytostí*. I tato

sledovat, jak autor bral a dopisoval listy přímo za sebou. Z Matouškova separátu bylo použito 53 listů: s. 1-2, 9-49, 51-59, jedna nestránkovaná ilustrace (může být 50 nebo 60; chybí tedy s. 3-8, 50). *Útěcha-rkp*, list č. 8 (% na rubu s. 35 Matouškova separátu), 15-16 (%1-2), 28 (%36), 29 (%45), 30-31 (%37-38), 33-36 (%39-42), 37-38 (%26-27), 43-44 (%43-44), 45 (%23), 49 (%25), 56-57 (%55-56), 58 (%49), 59 (%57), 60 (%46), 61 (%58), 64 (%47), 65-68 (%51-54), 69 (%59), 70 (%ilustrace), 72 (%48), 73-74 (%33-34), 84 (%24), 85-88 (%28-31), 90 (%32), 91 (%19), 92 (%22), 94-95 (%20-21), 98 (%18), 99-100 (%16-17), 101-102 (%14-15), 108-109 (%12-13), 111 (%11), 112 (%10), 114 (%9).

⁵⁸⁵ *Útěcha 1994*, s. 7-22.

⁵⁸⁶ *Útěcha-rkp*, list č. 23; korekturou byl oddíl přeznačen na oddíl *d*), což je ovšem zjevná chyba, neboť toto písmeno nese již oddíl předchozí, proto je již v Navrátilově edici správně opraven na *e*).

drobná nenápadná oprava ve struktuře svědčí o autorově promýšlení textu až do konceptuálních detailů.

První pozitivní a poslední tři ilustrativně-rozvíjející oddíly opravil Rádl jen korekturami s drobnými doplňky na stránkách strojopisu a přešly tak z *Útěchy A* do konečné verze bez větších změn. V prvním oddíle Rádl charakterizuje morální svět ve formě „několika poznámek“ o morálních zákonech. Ty jsou nejprve odlišeny od „hnutí mysli“, resp. citů, jejich platnost dále Rádl spojuje s osobní (individuální) soudností, která ovšem neznamená konstrukci, nýbrž odůvodněnou akceptaci zákonů. Dalším důležitým krokem je odlišení morálních zákonů (které „nejsou v nás, nýbrž jsou pro nás, vládnu nad námi“) od lidských *vlastností* jako takových.

Zde je na místě drobný exkurs. Z Rádlovy pozůstalosti se totiž dochoval jeden rukopisný list, o kterém jsme se již výše zmínili. Jeho obsah je následující:⁵⁸⁷

Lidé jsou bytosti, kde tělo a instinkty⁵⁸⁸ jsou služebníky morálního řádu. Morální řád jest mimo lidi; není to vlastnost, neleží v mozku, nýbrž *vede, přikazuje, žádá, organizuje*. Víme na př. jistě, že *má být* spravedlnost, čest, láska, krása; toužíme po nich a v životě bychom je rádi prováděli. To jest morální řád; pochází odjinud než z tohoto světa, ale lidé nemohou jinak než na tomto světě morální řád provádět. A proto pořád žádají čest, chválí spravedlnost, mají lidi rádi. Tento morální řád má však osud horší než vrabci na střeše.

Obsahově tento list dost přesně zapadá k obsahu prvního oddílu *Útěchy* a jako by předchází oddílu druhému, ve kterém jde následně právě o „podrývání“ a námitky vůči platnosti morálního řádu. Úhledným písmem na šířku tužkou psaný list svou formou přesně odpovídá způsobu Rádlova psaní v posledním období života. Z pozůstalosti tento list dodatečně odevzdala dcera Jana někomu z Rádlova okolí (nevíme komu), ne však Josefu Navrátilovi. Stvrzení autentičnosti má totiž datum 8. 8. 1943 a v té době byl již Navrátil vězněn (od 25. února až do konce války). List se rozměry a kvalitou liší od dvojích tmavých a světlých listů, užívaných při úpravách *Útěchy B*. Odpovídá však listům používaným např. v předchozím rukopise *Dost už o dědičnosti!* (o něm více v předchozí kapitole), zejména jeho tužkou psaným částem. Domníváme se proto, že se jedná o jediný dochovaný list z původního rukopisu *Útěchy A*, který se však ocitl mimo celek rukopisu asi již ve chvíli, kdy jej Rádl odevzdával Navrátilovi. Ať to mělo jakýkoli důvod a konkrétní průběh, text obsahově k *Útěše* nepochybně patří a je potřeba na to výslovně upozornit.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ *Příloha 4*; Archiv Akademie věd, fond Emanuel Rádl, sg. III.g, i.č. 218, fragment.

⁵⁸⁸ „instinkty“ nahrazeno za škrtnuté „animální výkony“

⁵⁸⁹ V zásadě se nabízejí dvě varianty: a) Rádl sám vědomě z nějakých důvodů stránku z rukopisu vyloučil, resp. ji jinak přepracoval, a v tomto případě k textu *Útěchy* nepatří, leč jako doplňující dokument; b) list se ocitl mimo celek rukopisu „omylem“, tj. někam zapadl apod., a při korektuře

Argumentačně navazující druhý oddíl *Námítky proti víře v morální řád* zaznamenal velmi zásadní rozšíření – rozrostl se nakonec na více než trojnásobek původního rozsahu.⁵⁹⁰ V původní verzi totiž zahrnoval pouhé dvě strojopisné strany, obecně a spíše formou příkladů formulující námítky proti novodobým pokusům o „vysvětlení“ („odvysvětlení“=dedukování) původu morálních zákonů; z konkrétních jmen uvádí pouze v první větě velmi obecně Descarta („všichni vynikající filosofové, Descartem počínaje, obcházel fakt morálních zákonů“),⁵⁹¹ uvádí tu dále pět hlavních novodobých „teorií“, které pak vyvrací: původ z rozumu, ustanovení smlouvou, vznik zvykem, uložení z vně jiným člověkem (zákonodárcem) a popření morálních zákonů vůbec. Tyto námítky jsou zamítnuty zdůrazněním ontologické přednosti morálního řádu, faktem, že morální zákony „jsou *dříve než*“ uvedené teorie.

Po stručném a obecném „odkrytí chyb těchto spekulací“, obsaženém tedy již v *Útěše A*,⁵⁹² navazuje pak v *Útěše B* nová dlouhá rukopisná pasáž, dopisovaná nejprve na tmavé listy.⁵⁹³ Kvůli ní byl strojopis autorem poprvé rozstřížen a vsuvka pečlivě označena na nových listech i stránce původního strojopisu. Později však bylo toto místo ještě upraveno doplněním dalších, již světlých listů. Podívejme se podrobně na tento postup, jeho motivace, charakter a způsob uvedení v publikované *Útěše*.

Obsahově je vsuvka náhle věnována jmenovitě vlivu Davida Huma; předtím se Humovo jméno ani žádné jiné podrobnější dějinně filosofické určení (kromě Descarta) v textu nevyskytovalo. Pasáž začíná odstavcem: „David Hume, největší anglický filosof nové doby, nejsilněji podryl víru v morální zákon, [...]“⁵⁹⁴ a končí větou: „Hlavní věcí jest učení Sókratovo, že jest *jen jedna pravda, jedna čest, jedna spravedlnost, jedno rozumné jednání*.“⁵⁹⁵ V Humovi je tu identifikován hlavní původce moderního podrytí víry v morální řád, jeho působení je paralelizováno s působením řeckých sofistů a pasáž je proto pointována návratem k Sókratovu učení. Původně tato souvislá vsuvka zahrnovala šest tmavých listů.

strojopisu již na jeho absenci Rádl nevzpomněl. Pro úplnost doplňujeme ještě další spekulaci: list vlastně mohl být odevzdán s *Útěchou A* a mohl „zapadnout“ až při prepisu u Navrátila s tím, že někdo dodatečně (již v době Navrátilova věznění) si vyžádal stvrzení jeho autenticity.

⁵⁹⁰ *Útěcha-rkp*, listy č. 6-18; *Útěcha 1994*, s. 10-15.

⁵⁹¹ *Útěcha-rkp*, list č. 6; *Útěcha 1994*, s. 10.

⁵⁹² *Útěcha-rkp*, listy č. 6-7; *Útěcha 1994*, s. 10-11 („Není třeba dlouhých rozborů [...] z před-
renesančního společenského života?“).

⁵⁹³ *Útěcha-rkp*, listy č. 7, 9-14.

⁵⁹⁴ *Útěcha-rkp*, list č. 7; *Útěcha 1994*, s. 11.

⁵⁹⁵ *Útěcha-rkp*, list č. 14; *Útěcha 1994*, s. 13.

Autor kvůli ní strojopis v daném místě přestříhl a vložené listy navíc ještě drobně očísloval v pravém horním rohu číslicemi 1-6.⁵⁹⁶ V navazující odštířené části strojopisu pak vyznačil slovem „vločka“ místo, od kterého pak dále pokračoval strojopis textem: „Lidé vědí, že jest jen jedna norma spravedlnosti; [...]“⁵⁹⁷

Později se však autor k této provedené úpravě ještě jednou vrátil a znovu ji rozšířil. V druhé polovině spisu totiž stále častěji spíše než Hume figuruje jméno Johna Locka jako klíčového původce novověkého racionálně konstruovaného empirismu, a tato tendence vrcholí v závěrečných dvou obrázcích ideje, jež jsou formulovány se vzpomínkou na Platóna ve výslovné opozici k pojetí Lockovu (a Descartovu).⁵⁹⁸ Při přepracovávání strojopisu na tuto skutečnost Rádl nutně narazil a proto se v určitém okamžiku znovu vrátil k již provedenému rozšíření první kapitoly. Dopsanou vsuvku o Humovi a Sókratovi dodatečně rozšířil ještě navíc novou pasáží o Lockovi, aby tím evidentně scelil logiku spisu jako celku. Tato nová pasáž začíná větou: „Nepostihl jsem, že Hume jen rozvinul učení J. Locka, zakladatele empirismu; Locke se odvrátil od antické a středověké filosofie, [...]“, zahrnuje jeden nový rukopisný list, tentokrát již větší světlý a dodatečně doplněný mezi vsuvky (na tmavých listech) označené původně čísly 1 a 2.⁵⁹⁹ V tomto duchu pak již jen drobnou korekturou ještě několikrát doplnil Lockovo jméno, a to i na již doplněných tmavých listech; např. ve větě: „Teprve když tuto věc jsem pochopil, rozsvítilo se mi v hlavě o chybě učení Lockova a Humova“, kde je Lockovo jméno vepsáno do mezirádku dodatečně.⁶⁰⁰ Pro utvrzení této tendence dokonce dopsal ještě jednu celou větu, pro kterou kvůli nedostatku místa opět musel použít nový zvláštní list, vložený mezi původní vsuvky 2 a 3: „Nevšiml jsem si dále, že Hume, pravý interpret Lockův, neútočí jen na opovrhované theology, nýbrž že přímo i nepřímou zavrhuje základ učení Sókratova, a tedy učení antického.“⁶⁰¹ Sledujeme tedy na

⁵⁹⁶ *Útěcha-rkp*, listy č. 7, 9, 11-14.

⁵⁹⁷ *Útěcha-rkp*, list č. 17; *Útěcha 1994*, s. 14.

⁵⁹⁸ *Útěcha 1994*, s. 77.

⁵⁹⁹ *Útěcha-rkp*, list č. 8; *Útěcha 1994*, s. 11-12 („Nepostihl jsem, že Hume jen rozvinul [...] o lidi, kteří se sami obětují. Proč se obětují?“).

⁶⁰⁰ *Útěcha-rkp*, list č. 11; *Útěcha 1994*, s. 12. Rádl v rukopise používá gramatického tvaru „Lockeho a Humeově“, jelikož to ale není skutečnost významná pro naši argumentaci, citujeme podle jazykové úpravy vydání *Útěchy 1994*; proto i odkazujeme paralelně jak na dané rukopisné listy, tak na publikovaný text. To samé platí o citacích rukopisu ve věci dalších škrťů a prepisů, vznikajících průběhem psaní: citujeme tvar rozhodující pro argumentaci. Zdůrazňování dalších odboček by rušilo souvislost výkladu a pro jejich kontrolu slouží kopie rukopisu v příloze.

⁶⁰¹ *Útěcha-rkp*, list č. 10; *Útěcha 1994*, s. 12. Tato vsuvka je však na tmavém listě, což jako jediná skutečnost mírně relativizuje jednoznačnost našeho výkladu. Při této úpravě se tedy mohlo jednat o zlom, kdy autor přešel od tmavých ke světlým listům, anebo pro jednovětou vsuvku použil zbytkový

tomto místě velmi názorně postupné obsahové zpřesnění od obecně formulovaného odmítnutí námitek proti víře v morální řád v *Útěše A* k jejich historicky personifikovanému výkladu v osobách Huma a Sókrata, resp. Locka v *Útěše B* a v rámci celkové výkladové strategie spisu.

Bezprostředně na toto významné rozšíření druhého oddílu první kapitoly pak navazuje další pozdější vsuvka, psaná na dvou světlých listech a týkající se morálního řádu v nejstarších civilizacích a historicko-antropologických stupňů způsobu života. Vznikla evidentně dodatečně a nezávisle na první „humeovsko-sokratovské“ i pozdější „lockovské“ vsuvce, pravděpodobně v souvislosti s pozdějším doplňováním kapitol o Aristotelovi a o renesanci, které rovněž na větších vsuvkách pojednávají problém (dis)kontinuity a návaznosti na nejstarší civilizace. Jmenovaná vsuvka na dvou navazujících světlých listech začíná větou: „Rozděluji si způsob života na stupně: [...]“, a končí slovy: „[...]“, odvozovanými z abstraktních logických předpokladů.⁶⁰² Za tečkou následuje pouze malá vodorovná vpravo směřující šipka, určující, že rukopis má být zařazen (kamsi) do textu strojopisu (tento způsob se v rukopise vyskytuje vícekrát a někde je i opravován, byl to Rádlův způsob označování zařazení či návaznosti). Oba světlé listy jsou v dochovaném rukopise fakticky zařazeny mezi poslední tmavý list první „humovsko-sokratovské“ vsuvky (označený tedy číslem 6)⁶⁰³ a odstřižený strojopisný list z první úpravy.⁶⁰⁴

V tomto zachovaném pořadí pak J. Navrátil listy přečísloval, poté i publikoval v poválečném vydání, dokonce i bez správného odlišení odstavců, a takto text přešel i do všech vydání pozdějších. Navrátil se nejen nepozastavil nad skutečností, že v této návaznosti text nezachovává smysluplnou souvislost, ale dokonce mu také uniklo, stejně jako později editorům vydání v roce 1994 (kteří již měli rukopis k dispozici!), že na následující odstřižené strojopisné straně je dokonce autorem vyznačeno místo (dlouhou dvojitou šipkou), kam má být nová vsuvka správně umístěna.⁶⁰⁵ Jediné, co zde Rádl oproti první úpravě neučinil, že na daném místě již jednou střiženou část strojopisu znovu nerozstříhl a nevložil nové dva listy mezi tyto dvě části; jinak však umístění vsuvky označil přesně. Přesná opravená edice textu

tmavý list, když již dříve – pod vlivem nutnosti větších přepracování – začal používat světlé listy starší tiskové sazby Matouškova článku (viz výše).

⁶⁰² *Útěcha-rkp*, listy č. 15 a 16; *Útěcha 1994*, s. 13-14.

⁶⁰³ *Útěcha-rkp*, list č. 14.

⁶⁰⁴ *Útěcha-rkp*, list č. 17.

⁶⁰⁵ *Útěcha-rkp*, list č. 17.

podle rukopisu pak překvapivě prokazuje promyšlenou kompozici a daleko srozumitelnější věcnou souvislost Rádlovy úpravy, než jak to činí vydaný text.

Pro dokumentaci nezbyvá než celou tuto delší pasáž uvést komparativně v původní (tj. publikované) i námi podle rukopisu opravené verzi. Nejprve tedy uvádíme celou část textu tak, jak byla v *Útěše* publikována; pro kontrolu v závorkách paginujeme příslušný list podle Navrátilova očíslování rukopisu a podtržením zdůrazňujeme místa, kde došlo k chybnému zařazení a tedy dezinterpretujícímu spojení:⁶⁰⁶

„[tmavý list č. 14; ...] V praxi však rozdíl je menší, než by se zdálo, neboť morální autorita k nám mluví *skrz rozum*, skrze poznání; a vědění, jak Sókratés učil, nutně, samo sebou vede k jednání, které není možné bez normy, bez příkázání, bez poslušnosti. Hlavní věcí jest učení Sókratovo, že jest *jen jedna pravda, jedna čest, jedna spravedlnost, jedno rozumné jednání*.

[světlý list č. 15] Rozděluji si způsob života na stupně:

1. *Lidé antropologičtí* jsou známi jen z kostí předhistorických lidí, z nichž se nedozvíš nic o jejich způsobu života.

2. *Primitivové* byli již společnosti lidské, uměli již užívat nástrojů, sestrojili si oheň (nejspíš po úsilí zlepšit potravu) a dorozumívali se řečí.

Primitivní způsob života trval asi velmi dlouho a rozšířil se asi po celém světě; tam se počínal také morální život, hrubý zajisté, ale v podstatě týž, jaký vládne nad námi. Nedám se mást hrubostí onoho života; vždyť první britvy například byly také asi barbarsky hrubé a bez mýdla i bez zrcadla, ale holení bylo i za oněch okolností možné.

3. *Archaické společnosti*, předchůdci vzdělanosti, zakládaly první města v poříčí velkých řek: Nilu, Eufratu, Tigridu, Indu a řek čínských. V archaickém prostředí už vládlo přesvědčení, že lidé mají nad sebou pána; tam byly už oběti, modlitby, hymny i chrámy a tam už se **[světlý list č. 16]** formoval dnešní morální řád.

Vlivem přírodnického názoru se rozšířila v 19. století domněnka („positivistická“), že prý lidé v době archaické uctívali přírodu, stromy, řeky, vítr, mraky, jako by prý byla celá příroda živá. Toto učení však zkresluje věc: lidé věřili v *život*; život pak jest příbuzný morálnosti, jako jsou kořen, lodyha a listy příbuzné květu, který z nich vyrůstá. Věříce v život, vyznávali už neobratně a surově náš morální řád.

Babylónská hymna z doby okolo 2000 let před Kristem vzývá božství:

„Pane, kníže mezi bohy, který jsi jediný vznešený na nebi i na zemi, otče zářivý, který přicházíš v knížecím oděvu, v jehož ruce je dán život zemi, před nímž bohové nebeští i pozemští k zemi padají, pohlédni milostivě na své město Ur (*při řece Eufratu*)!“

To není kult přírody, nýbrž vyznání poslušnosti autoritě morální.

Jiní filosofové se pokoušeli nahrazovat morální řád spekulacemi o božství, odvozovanými z abstraktních logických předpokladů. **[strj list č. 17]** Lidé vědí, že je jen jedna norma spravedlnosti; vědí to i nejnižší divoši, protože však jednávali v afektu, vlivem vášně, vlivem sugesce jiných lidí, potlačují v sobě vědění o spravedlnosti: nenašel se člověk, který by v prostředí klidu, poučen byv rozumnými lidmi, neuměl rozeznat mezi spravedlností a nespravedlností. Nedám se zaslepit tzv. zkušeností cestovatelů a spisy filosofů, kteří se chytají povrchností. Počátky knihy Jóbovy (která se dosud čte jako aktuální, dnes platná úvaha o spravedlnosti) prý pocházejí z doby přes 5000 let staré, prý od národa sumerského při Perském zálivu, národa, který před mnoha tisíci léty už zmizel: spravedlnost se neproměnila. Co šedivých učených, prakticky bezvýznamných anebo záluďných „etických systémů“ se v tomto oboru urodilo! Vskutku však morální řád žije mezi *lidmi*, nikoli v systémech škol; chce být pozorován, nikoli konstruován; mluví ze svědomí jednajícího člověka, kterému porozumí jen svědomí soudruhovo. [...; **strj list č. 18]**“ [podtrhl T.H.]

⁶⁰⁶ *Útěcha* 1994, s. 13-15.

Stejnou pasáž zde nyní uvádíme přesně podle nové rekonstrukce z rukopisu tak, jak byla autorem zamýšlena; podtržení nyní naopak označují místa nově vzniklé návaznosti textu na základě správného uspořádání:⁶⁰⁷

„[...] V praxi však rozdíl je menší než by se zdálo, neboť morální autorita mluví k nám *skrze rozum*, *skrze poznání*, a vědění, jak Sokrates učil, nutně, samo sebou vede k jednání, které není možné bez normy, bez příkázání, bez poslušnosti.

Hlavní věcí jest učení Sokratovo, že jest *jen jedna pravda, jedna čest, jedna spravedlnost, jedno rozumné jednání*. Lidé vědí, že jest jen jedna norma spravedlnosti; vědí to i nejnížší divoši, protože však jednávají v affektu, vlivem vášní, vlivem suggestce druhých lidí, potlačují v sobě vědění o spravedlnosti; nenašel se člověk, který by v prostředí klidu, poučen byv rozumnými lidmi, neuměl rozeznati mezi spravedlností a nespravedlností. Nedám se zaslepit t.zv. zkušeností cestovatelů a spisy filosofů, kteří se chytají povrchností. Počátky knihy Jobovy (která se dosud čte jako aktuální, dnes platná úvaha o spravedlnosti), prý pochází z doby přes 5000 let staré, prý od národa Sumerského při Perském zálivu, národa, který před mnoha tisíci lety už zmizel; spravedlnost se neproměnila.

Rozděluji si způsob života na stupně: 1. *lidé anthropologictí* jsou známi jen z kostí předhistorických lidí, z nichž se nedozvíš nic o jejich způsobu života. 2. *Primitivové* byly společnosti lidské, uměli už užívat nástrojů, sestrojili si oheň (nejspíš po úsilí zlepšiti potravu) a dorozumívali se řečí. Primitivní způsob života trval asi velmi dlouho a rozšířil se asi po celém světě; tam se počínal také morální život, hrubý zajisté, ale v podstatě týž, jaký vládne nad námi. Nedám se másti hrubostí onoho života; vždyť první břitvy na př. byly také asi barbarsky hrubé a bez mýdla i bez zrcadla, ale holení bylo i za těch okolností možné. 3. *Archaické společnosti, předchůdci vzdělanosti*, zakládaly první města v porůží velkých řek: Nilu, Eufratu, Tigris, Indu a řek čínských. V archaickém prostředí už vládlo přesvědčení, že lidé mají nad sebou pána; tam byly už oběti, modlitby, hymny i chrámy a tam už se formoval dnešní morální řád. Vlivem přírodnického názoru se rozšířila v 19. století domněnka („positivistická“), že prý lidé v době archaické uctívali přírodu, stromy, řeky, vítr, mraky, jakoby prý byla celá příroda živá. Toto učení však skresluje věc: lidé věřili *v život*; život pak jest příbuzný morálnosti, jako jsou kořen, lodyha a listy příbuzné květu, který z nich vyrůstá. Věřice v život, vyznávali už neobratně a surově náš morální řád. Babylónská hymna z doby okolo 2000 let př. Kr. vyzývá božství: „Pane, kníže mezi bohy, který jsi jediný vznešený na nebi i na zemi, otče zářivý, který přicházíš v knížecím oděvu, v jehož ruce jest dán život zemi, před nímž bohové nebeští i pozemští k zemi padají, pohledni milostivě na své město Ur (při řece Eufratu)!“ To není kult přírody, nýbrž vyznání poslušnosti autoritě morální.

Jiní filosofové se pokoušeli nahrazovati morální řád spekulacemi o božství, odvozovanými z abstraktních logických předpokladů. Co šedivých, učených, prakticky bezvýznamných anebo záludných „etických systémů“ se v tomto oboru urodilo! Vskutku však morální řád žije mezi *lidmi*, nikoli v systémech škol; chce být pozorován, nikoli konstruován; mluví ze svědomí jednjícího člověka, kterému porozumí jen svědomí soudruhovo. [...]“ [podtrhl T.H.]

Nová verze s podtrženými místy vyžaduje stručný komentář: nově vzniklá (resp. námi objevená) souvislost je v případě prvního podtržení zcela evidentní. Platónským prvkem „jednoty“ zákona (spravedlnosti), personifikovaným v Sókratově reflexi a působení, končí první „humovsko-sokratovská“ vsuvka, aby text věcně souvisle pokračoval strojopisným výkladem o lidském „vědomí“ této „jednoty“ již u nejnížších stupňů civilizovaného člověka. Tento úsek textu pak končí tvrzením: „spravedlnost se neproměnila“. Tato věta je však

⁶⁰⁷ *Útěcha-rkp*, listy č. 14-17. Uvádíme věrný přepis rukopisu včetně původního tvarosloví, interpunkce, slovosledu, dělení odstavců atd. (nikoli však škrťů), někde tedy na úkor dnešní gramatické správnosti.

výsledkem dodatečné korektury původního znění ve strojopise *Útěchy A*: „zákon o spravedlnosti se neproměnil“.⁶⁰⁸ V duchu předchozího doplněného sókratovsko-platónského vyústění tak zde Rádl opravou signalizuje a zpřesňuje, že se mu nejedná o ahistorickou neproměnnost zákona (což právě bývá Rádlovi podsouváno), ale o jeho *jednotu* v různých, historicky podmíněných, jedinečných a specifických formách či formulacích: samo rozlišení (vědomí rozdílu) mezi spravedlností a nespravedlností (v tom či onom pojetí, formulaci, výkladu zákona) je základem civilizace či humanizace jako takové. Proto text poté pokračuje zcela logicky novější dvoulistou vsuvkou o „stupních způsobů života“ a „přírodnickém“ („positivistickém“) názoru. Poslední odstavec uvedeného nově rekonstruovaného úryvku zase v *Útěše A* původně pak začínal větou: „Filosofové nové doby zvláště chybují logickým odvozováním morálního řádu z jednoho předpojatého principu.“⁶⁰⁹ Tuto větu však Rádl škrtl a v závěru nové vsuvky ji nahradil uvedenou větou o „jiných filosofech“ pokoušejících se nahrazovat morální řád spekulacemi, odvozovanými z logických předpokladů; o „jiných filosofech“ je tu řeč vzhledem k předchozí zmínce o pozitivistických „přírodnických názorech“. Zcela evidentní je pak opět věcná myšlenková návaznost další věty o učených „etických systémech“; „tímto oborem“ se tu jasně míní právě metoda „odvozování z jednoho předpojatého principu“ (dle *Útěchy A*), resp. spekulativní metoda „odvozování z abstraktních logických předpokladů“ (dle *Útěchy B*). Každopádně chybným zařazením ve vydané *Útěše* tato zásadní souvislost zcela zmizela; tam totiž větě o záludných a spekulativních etických systémech zcela nesrozumitelně těsně předchází právě pasáž o spravedlnosti, která se od sumerské doby neproměnila!

I jen zběžný pohled na místa nových (podtržených) spojení tak prozrazuje, že v této autorem bezpečně zamýšlené verzi je text daleko více myšlenkově souvislý. Zpětný pohled na verzi publikovanou pak skýtá přímo odstrašující pohled: některé věty svým chybným umístěním jako by nedávají smysl, resp. ho zcela posunují nebo znejasňují! Na tomto přímo uvedeném úryvku z první kapitoly je to zcela prokazatelné, ovšem v celku rukopisu se podobné nejasnosti ještě opakují. To ale znamená, že výtky na Rádlovu adresu od četných kritiků ohledně nekonzistence textu nemusejí vždy padat na jeho vrub!

První a druhý oddíl určují téma a rozvrhují argumentaci, která je ucelena a završena v šesté kapitole (*Galilei*). Text *Útěchy* mezi tímto základním ohraničením má rozvíjející a prohlubující charakter. To platí i o třech zbývajících oddílech první kapitoly, které kromě

⁶⁰⁸ *Útěcha-rkp*, list č. 17.

⁶⁰⁹ *Útěcha-rkp*, list č. 17.

menších korektur přešly z *Útěchy A* beze změny. Postupme nyní již k dalším třem původnějším vsuvkám na tmavých listech, nacházejícím se ve třetí a čtvrté kapitole:

b) Kapitola III – Poznámky k Aristotelovi⁶¹⁰

Další vsuvka o třech tmavých listech se nachází na počátku třetí kapitoly o Aristotelovi.⁶¹¹ Rovněž kvůli této vsuvce – jako v předchozím případě – byla daná strana strojopisu přestřižena a její umístění pečlivě označeno autorem jak na strojopisné, tak nové rukopisné straně. A i v tomto případě ještě následovalo prokazatelně pozdější a dodatečně rozšíření vsuvky o několik listů světlých.⁶¹²

Co se obsahu týče, původnější vsuvka na tmavých listech podrobněji rozváděla a argumentovala souvislost Aristotelovy filosofie s archaickými kulturami, obsahovou souvislost řecké filosofie s orientálním mýtem. Následná novější vsuvka na dalších třech světlých listech naopak rozšiřuje a prohlubuje Aristotelovo pojetí účelnosti, kosmu a života, přirozených a násilných pohybů, tedy problematiku spíše vitalisticko-biologickou,⁶¹³ poprvé se tu v této souvislosti objevuje Galileovo jméno. S touto vsuvkou pak ještě úzce souvisí i doplnění dalšího světlého listu, který ke konci kapitoly přímo tematizuje vztah Aristotelova a Galileova systému.⁶¹⁴ Právě tuto pasáž Rádl s největší pravděpodobností doplňoval až teprve při úpravách závěrečné kapitoly o Galileovi a když novou vsuvku dodatečně psal, znovu se vracel i k předchozí vsuvce na tmavých listech, aby doplnil pasáž o přirozených a násilných pohybech (a tedy o *životě* – biologickém i morálním) a otevřel si tím zpětně galileovské téma. Sledujme tedy opět názorně: (a) Rádlův jakýsi pohyb zpět textem při jednotlivých dodatečných úpravách, (b) tyto úpravy jsou koncepčně promyšlené a sledují celkovou logiku a obsahovou kompozici spisu. Oba tyto prvky opakovaně nacházíme i u dalších upravovaných

⁶¹⁰ *Útěcha 1994*, s. 31-36.

⁶¹¹ *Útěcha-rkp*, listy č. 40-42; *Útěcha 1994*, s. 31-33 („Řecká filosofie byla ovšem povznesena [...] pocházela ze společného a jednotného přesvědčení o podstatě světa.“). Vsuvka ale začíná již od: „Pravím, dal výraz starobylému názoru; [...]“, tato pasáž je vepsána již na *Útěcha-rkp*, list č. 39.

⁶¹² Na prvním listě vsuvky uvedeno autorem po pravé straně: „Vložit na str. 19“ (*Útěcha-rkp*, list č. 40); míní se strana 19 původního strojopisu, tedy nyní předcházející list č. 39. Na něm je naopak u přestřiženého místa korekturou uvedeno: „Sem vložit 3 psané listy“. Určení se bezpochyby vztahuje na tuto původní vsuvku o třech tmavých listech, neboť v konečné verzi jsou za ně zařazeny ještě další tři dodatečně doplněné světlé listy (*Útěcha-rkp*, listy č. 43-45), jejichž zařazení však již není nijak autorem určeno ani na nich samých, ani na strojopisných listech. Původně tedy šlo pouze o 3 listy, a že se jednalo o tmavé a nikoli o světlé, je zřejmé z výše uvedeného popisu na prvním z těchto tmavých listů.

⁶¹³ *Útěcha-rkp*, listy č. 43-45; *Útěcha 1994*, s. 33 („Podle Aristotela jest svět [...] že prý přirozených pohybů není, že jsou jen násilné“).

⁶¹⁴ *Útěcha-rkp*, list č. 49; *Útěcha 1994*, s. 35-36 („Nová doba od 14. století [...] Psalo se o nich, vykládalo, zkoušelo. Ale teprve po“).

míst. A netřeba zvláště rozebírat, že tyto naše poznatky mají význam pro úvahy o vlivu Rádlových chorob na vznik díla (tedy ve smyslu úvah o jeho případném rozumovém ochoření).

Z celkového hlediska je pak též zajímavé, že po těchto opakovaných doplňcích se původní malá a dosti obecně laděná kapitola z *Útěchy A* podstatným způsobem rozrostla na více než dvojnásobek rozsahu a sice opět směrem k lepšímu historickému a významovému zpřesnění.

Důležitá je dále ještě poznámka k formálnímu umístění a struktuře kapitoly. Původně v *Útěse A* totiž kapitola začínala slovy: „Vyložil jsem smysl zákona na příkladě manželství. Uvedu teď jiný příklad, názor o přírodě.“⁶¹⁵ Toto uvození však Rádl škrtl; ztratilo na významu v okamžiku, kdy ze samostatné a více již nerozšiřované kapitoly o manželství učinil jen poslední ilustrační oddíl první kapitoly. Naopak tato kapitola se rozrostla a ponechala si tak samostatné postavení, v logické struktuře spisu významné vzhledem k dopsání „galileovských“ pasáží. Kapitulu Rádl příslušným způsobem přečísloval, avšak co je důležitější, pod název kapitoly dopsal ještě podtitul prvního oddílu „a) Aristoteles“, aniž by se pak ve zbytku kapitoly vyskytoval jakýkoli oddíl další či aspoň náznak místa, kde by měl být. Jak se s touto nedůsledností či nedokončeností struktury kapitoly vypořádal J. Navrátil při vydání *Útěchy*? Sám tuto strukturu nepříliš šťastným způsobem upravil, aniž by o tom čtenáře editorovsky informoval. Jednak název prvního oddílu rozšířil na „Aristoteles upřesnil orientální mythos“, čímž se v dobré vůli snažil přesněji vystihnout obsah následujících řádek. Horší byl však druhý zásah, a sice svévolné přerušení plynulé pasáže textu a vsunutí smyšleného oddílu „b) Přirozený svět“.⁶¹⁶ Jak rozdělení kapitoly, tak označení a název podtitulu jsou čistou invencí vydavatele a s Rádlovým textem nemají nic společného; není třeba nijak zvlášť zdůvodňovat, že takový postup je vůči filosofickému textu editorovsky nepřijatelný. Navrátil tu jistě měl snahu z poněkud chaotického stavu rukopisu učinit ucelenou a přehlednou knížku, a proto přistoupil k těmto – podle jeho slov – „drobnostem typografickým“. Opět to nebude případ ojedinělý.

⁶¹⁵ *Útěcha-rkp*, list č. 39.

⁶¹⁶ Srv. *Útěcha 1946*, s. 40. Podobná snaha o dodatečnou strukturaci textu by byla oprávněná v případě, kdyby editor za místo takového přerušení zvolil například místo umístění některé ze vsuvek a kdyby na takový zásah zároveň upozornil (třeba jen použitím hranaté závorky). Navrátil však paradoxně narazil na skutečnost, že celý text kapitoly je velice souvislý a těžko se přerušuje. Místo takového přerušení zvolil podle svého vlastního výkladu, bohužel se jedná právě o místo velice souvislé v rámci jednoho (světlého) rukopisného listu; není zde přerušena vsuvka, ba ani stránka a dokonce tu ani nezačíná nový odstavec! Srv. *Útěcha-rkp*, list č. 43. Členění kapitoly s oddílem *Přirozený svět* přešlo pak i do pozdějších vydání, teprve editoři *Útěchy 1994* je opravili odstraněním oddílu a zpětným spojením textu; nedůsledně ovšem zase ponechali označení prvního oddílu v Navrátilově rozšířené verzi.

c) Kapitola IV – *Konec morálního řádu?*⁶¹⁷

Hned ve čtvrté kapitole Navrátil podobně vymyslel a vsunul první oddíl „*Jednota morálního přesvědčení*“, který se rovněž v rukopise nevyskytuje. Navrátil jím doplnil oddíly *Rozum a vůle* a *Vzpomínky*, vyskytující se neoznačeny níže v textu kapitoly, a všechny tři oddíly předznačil písmeny a)-c). Celá kapitola se v původní *Útěše A* nazývala *Nominalisté*, jelikož ale nominalismus a Vilém Occam tvoří spíše východisko, zatímco větší část textu je věnována romantice a Kirkegaardovi – tedy rozporu mezi zjevením a mravností, božským a lidským –, při korektuře a podstatném rozšíření ji Rádl tužkou přejmenoval na *Konec morálního řádu?*. I zde to nakonec vypadá tak, že konečná strukturace kapitoly zůstala v rukopise jakoby nedokončena, s čímž si editor musel nějak poradit.

Opravování a rozšiřování kapitoly bylo opět postupné a začalo posledními dvěma vsuvkami na tmavých listech. První (celkově již třetí) o třech tmavých listech se nachází hned na počátku kapitoly.⁶¹⁸ Tentokrát nebylo třeba strojopisnou stranu přestřihávat, neboť díky většímu škrtu vsuvka navázala na celou stranu (list č. 51) a končila děleným slovem („řeckým“) tak, aby jeho druhá část plynule pokračovala již na další strojopisné straně.⁶¹⁹ Vsuvka byla opět autorem označena (slovy „Sem vložka“) na předcházející strojopisné straně,⁶²⁰ a nebyla již později nijak rozšiřována. Obsahově se opět týkala prohloubeného výkladu souvislosti a spojitosti s archaickými kulturami, tentokrát ne však řecké filosofie (aristotelismu), nýbrž paralelně druhého sloupu evropské kultury, totiž křesťanství. Obojí rozšíření třetí a čtvrté kapitoly na tmavých listech paralelním motivem tak dává docela smysluplnou logiku v postupu Rádlových úprav.

Poslední dva z celkem patnácti tmavých listů pak byly použity v téže čtvrté kapitole, původně jen o jeden strojopisný list dál než vsuvka předchozí.⁶²¹ Rádl se tu více rozepsal o souvislosti a rozporech křesťanství a římského císařství a o tzv. protikřesťanské agitaci. Vsuvka původně navazovala na strojopisný výklad o morální jednotě středověku.⁶²² Později bylo toto místo opět podstatně rozšířeno dalším textem na větším počtu světlých listů: podle

⁶¹⁷ *Útěcha 1994*, s. 37-54.

⁶¹⁸ *Útěcha-rkp*, listy č. 52-54; *Útěcha 1994*, s. 37-39 („Křesťanství uznalo morální řád světový, [...] proto je sv. Augustin, muž oné doby, proti řec“).

⁶¹⁹ *Útěcha-rkp*, list č. 55.

⁶²⁰ *Útěcha-rkp*, list č. 51, značeno slovy: „Sem vložka.“

⁶²¹ *Útěcha-rkp*, listy č. 62-63; *Útěcha 1994*, s. 41-42 („Že vznikly zápasy mezi [...] proti organizované společnosti vůbec.“).

⁶²² *Útěcha-rkp*, list č. 55; *Útěcha 1994*, s. 39.

konečného Navrátilova přečíslování, které patrně respektovalo stav rukopisu, jak byl převzat z pozůstalosti, je této vsuvce na dvou tmavých listech předřazeno dalších šest světlých listů - ty prokazatelně vznikaly až později a postupně vracením se v textu zpět. Ovšem jejich zařazení není autorem přesně označeno a podle významové souvislosti budí jejich umístění v publikovaném textu rovněž určité pochybnosti.⁶²³ Rukopis pak plynule pokračuje další rozsáhlou vsuvkou na světlých listech, která podstatně rozšířila výklad o historické césuře 14. století, o Occamovi a o Kirkegaardovi.⁶²⁴ Vše nasvědčuje tomu, že v místě dvou posledních tmavých listů Rádl přešel ke psaní rozsáhlejší pasáže na světlé listy, u čehož pak již asi zůstal. Výsledkem tohoto značného rozšíření prvních dvou oddílů kapitoly dále je, že i čtvrtá kapitola se celkově ve výsledku rozrostla na více než dvojnásobek rozsahu původní *Útěchy A*.

Ze čtyř doplňovaných míst, kde pro vsuvky byly použity tmavé listy, tedy jednoznačně vyplývá, že jsou původnější, že se k nim Rádl vracel, ještě je opravoval a doplňoval novými listy světlými. Ukázali jsme, že toto zjištění a podrobnější analýza daných míst mohou vést nejen k lepšímu pochopení tvůrčího procesu při vzniku *Útěchy*, ale také k určité a významné revizi její dosavadní edice. A uvidíme, zda na tomto podkladě nedojdeme k ještě závažnějším důsledkům pro její hodnocení jako celku.

V chronologické osnově úprav *Útěchy* proto nyní následují novější rukopisně doplněná místa, tj. pozdní úpravy druhé, páté a šesté kapitoly, které jsou provedeny již výhradně na světlých listech:

d) Kapitola II – *Živé bytosti*⁶²⁵

Druhá kapitola byla původně v *Útěše A* rovněž poměrně kratičká, zahrnovala pouze tři strojopisné strany.⁶²⁶ Rádl ji nakonec podstatným způsobem rozšířil ve dvou vsuvkách, takže

⁶²³ *Útěcha-rkp*, listy č. 56-61; *Útěcha 1994*, s. 39-41 („Máme se dát svádět propagandou [...] nejkrásnější plody morálního života byly tehdy učiněny základem společnosti?“). Celý tento úsek je však podle naší analýzy v rukopise a ve vydané *Útěše* umístěn chybně, měl by teprve navazovat na tmavý list č. 63 a předcházet světlému listu č. 64; důkaz by vyžadoval podrobnější rozbor a rozsáhlou citaci, prokazující souvislost textu; jedná se ale o obdobný případ jako v první kapitole, kde je situace ještě markantnější, a proto jsme jí věnovali detailní pozornost a rekonstrukci. Dále na tomto úseku názorně vidíme, jak vznikala takřka odzadu: nejdříve byly dopsány dva listy č. 60-61 (které původně souvislosti jasně navazovaly na list č. 63 a předcházely listu č. 64); počátek listu 60 však autor poté začal korigovat, nakonec větší část škrtnl a předřadil jí nové dva listy č. 58-59 (tak, aby text plynule navazoval); a podobně i této pasáži pak ještě předřadil další dva listy č. 56-57. Rádl však již jednoznačně neoznačil umístění celku této vsuvky, a proto ji Navrátil patrně ponechal a publikoval tak, jak byly listy v rukopisu v pozůstalosti založeny.

⁶²⁴ *Útěcha-rkp*, listy č. 64-74; *Útěcha 1994*, s. 42-46 („Přelom nastal teprve ve 14. století, [...] panského učení o bližním! Zapřísahá“). V rámci celého tohoto úseku je oproti devíti rukopisným stranám jen jeden původní strojopisný list, který je však značně přeškrtán a přepsán (list č. 71).

⁶²⁵ *Útěcha 1994*, s. 23-30.

se nakonec její rozsah zvětšil dokonce na trojnásobek! V podstatě tyto dvě vsuvky jako celek znamenají rozsáhlé nové rozpracování kapitoly, které z ní činí jakýsi druhý vstup do celé knihy z jiného úhlu pohledu, jakýsi „druhý způsob plavby“, vyjádřeno metaforicky platónskou terminologií.

Za východisko zde již původně v *Útěše A* bere „živé bytosti“ jako příklad „vlády“, „nehmotného“ obsahu a „organisace“. Vládu živých bytostí Rádl nejprve analogizuje s vládou morální, hlásí se tak k metodě výkladu nižšího z vyššího a biologické, resp. vitalistické problematice tak přisuzuje v rámci věd o přírodě výsostné či výjimečné postavení. Ocitá se totiž v nápadném napětí: na jedné straně nepochybně přináležel k přírodní vědě, s níž (resp. s jejíž dominantní metodou) Rádl od počátku až exaltovaně skoncoval, na straně druhé však představuje bytostnou skutečnost „vlády“ korelující s vládou „morální“. Ta poskytuje jakožto to „vyšší“ klíč k chápání živé přírody, která však zároveň slouží za nezbytný příklad či argument nejen povahy vlády vůbec, ale i zavazující jednoty či integrity morální skutečnosti jedince, lidské společnosti a živé přírody (a nakonec tedy i přírody vůbec). Rozpor mezi „pouhou“ přírodností a „říší ducha“ byl jedním z klíčových témat a argumentačním principem Rádlových prací meziválečného období. Jejich náhlé nápadně jednoznačné zanalogizování je tedy v evidentním napětí, na které tu Rádl při novém promyšlení a doplnění textu zřejmě narazil. Po prvních dvou strojopisných stranách původní *Útěchy A* proto navazuje první korigující rukopisná vsuvka:⁶²⁷ v té Rádl náhle naopak zdůrazňuje či upřesňuje nikoli příbuznost, nýbrž *rozdíl* mezi vládou vitální (vegetativní, animální) a společenskou či morální. Ohrazuje se proti zastření rozdílu u pozitivistů a romantiků (přičemž těm druhým jako by se sám původně blížil); ke slovu zde opět dodatečně přichází Galilei, Rádl připomíná neúspěšnou obranu „vitalistů“ proti snahám vystačit s „dějstvím mrtvým“ a nakonec připomíná vliv Drieschova učení a jeho *meze*, tedy i meze soudobého vitalismu, právě v nepochopení „vlády morálnosti“, tj. integrity nikoli „zdola“, nýbrž „shora“.

Vsuvka končí přepsáním začátku druhého oddílu *Vláda v těle* (v *Útěše A* původně *Tělo a vláda*); změny jsou zde spíše formulační než věcně obsahové. Následuje stránka strojopisu, původně kapitolku uzavírající: v jednom odstavci hovoří o neoddělitelnosti života od tělesnosti, druhý je pak poetickou vzpomínkou na zlenickou zahradu, na živou přírodu plnou mocně působícího úkolu. Po přepracování však text poněkud neorganicky pokračuje další

⁶²⁶ *Útěcha-rkp*, listy č. 26, 27 a 32.

⁶²⁷ *Útěcha-rkp*, listy č. 28-31; *Útěcha 1994*, s. 24-26 („Jest však důležitý rozdíl [...] bez hmoty na tomto světě nevládne.“).

překvapivě věcnou rozsáhlejší vsuvkou,⁶²⁸ analyzující dále „vitalistickou“ tematiku (říše vitálnosti v mohutnostech *tělesné organizace, formy a instinktu*), problematizující dále vztah mezi vitálností a morálností; a není náhodou, že tento vztah zde nakonec zůstává *nerozřešen*, zůstává otázkou, překlenutou nepřilíš zdařilou metaforou vlády morálnosti jako elektrické sítě.

Celou úpravu druhé kapitoly je třeba chápat jako poměrně pozdní, možná jednu z nejpozdnějších. Má charakter prvopisu, tzn. že k jednou napsanému textu – na rozdíl od vsuvek ve výše uvedených kapitolách – se Rádl již nevracel, resp. nestihl vrátit. Tento rozdíl od předchozích úprav je přitom dosti nápadný. Rádl se k druhé, „biologické“ kapitole a vitalistické problematice s největší pravděpodobností vrátil až teprve v souvislosti s úpravami předposlední galileovské kapitoly, kde znovu výrazně narazil na biologickou tematiku a svá ranná biologická východiska. A patrně s touto úpravou bude mít spojitost také výše uvedené doplnění třetí „aristotelské“ kapitoly třemi světlými listy rovněž s vitalistickou problematikou – i tato pozdní a dodatečná vsuvka do již opraveného textu má charakter již více neopravovaného prvopisu (viz k tomu již výše).

e) Kapitola V – *Renesance*⁶²⁹

Za pozornost stojí rovněž způsob doplnění páté kapitoly. Ačkoli se ve výsledku jedná o nejkratší kapitolu (odhlédneme-li od závěrečného dvojobrázku *Ideje*), i tak se její rozpracování rozrostlo na celý pětinasobek původního rozsahu v *Útěše A*, tj. nejvíce z celé práce! Původně zahrnovala pouhé dvě strojopisné stránky a představovala spíše drobné nostalgizující zamyšlení na přechodu ke galileovské kapitole.⁶³⁰ Ve výsledku si sice zachovala tento přechodový ráz, přesto byla prakticky nově napsána. K dvěma stránkám strojopisu, navíc z jedné třetiny přeškrtným, tak přibýly tři rukopisné vsuvky na celkem deseti světlých listech.⁶³¹

Způsob vydání kapitoly opět nepřilíš šťastně poznamenal J. Navrátil svévolným a neopodstatněným rozdělením kapitoly na dva oddíly: *Návrat k antice?* a *Vzpoura*.⁶³² Oba tituly jsou znovu jen jeho výmyslem a s Rádlovým postupem nemají co do činění, v druhém

⁶²⁸ *Útěcha-rkp*, listy č. 33-38; *Útěcha 1994*, s. 27-30 („Jen jsou slova [...] a kam nás jednou dovede?“).

⁶²⁹ *Útěcha 1994*, s. 55-60.

⁶³⁰ *Útěcha-rkp*, listy č. 83, 89 a 93.

⁶³¹ *Útěcha-rkp*, listy č. 84-88, 90-92, 94-95.

⁶³² *Útěcha 1946*, s. 67 a 72. Oba podtituly zcela chybně v textu ponechali i editoři *Útěchy 1994*.

případě jím Navrátil navíc opět přerušil jinak souvislý a spojitý text strojopisu.⁶³³ Co Navrátila k tomuto svévolnému strukturování i jinak krátké kapitoly vedlo, zůstane asi provždy otázkou. Jedinou odpovědí, která se nabízí, by mohla být editorova snaha o přehlednější uspořádání stavu rukopisu, který byl tentokrát ponechán v dosti nepřehledném a asi opět ne zcela dokončeném stavu. Analýzou rukopisných listů navíc opět dospíváme k objevu chybného zařazení, a tudíž nesprávné edice, některých pasáží – a nová rekonstrukce opět zcelí lepší významovou souvislost. Pokud Navrátil sám některý list omylem nepřehodil, nelze ho zde však z nepřesnosti vinit: Rádl sám stránky vsuvek již přesně neoznačil a patrně správné uspořádání zcela nedokončil, pro což máme aspoň jeden dost jasný doklad.

Bez jakéhokoli zásahu zůstal název a první odstavec o světskosti renesančního papežství.⁶³⁴ Druhý strojopisný odstavec o vynikajících představitelích renesance začal Rádl opravovat a doplňovat, nakonec ho celý (tj. asi půlku první strojopisné strany) škrtl,⁶³⁵ za nezměněným prvním odstavcem stránku rozřízl a přeškrtnutému odstavci předradil celou novou vsuvku o celkem pěti rukopisných světlých listech.⁶³⁶ Ta podrobněji rozpracovala problematiku škrtnutého odstavce. Rádl tu poukazuje na problém světskosti politiky, navíc nově podrobněji odkazuje na proslulý spis J. Burckhardta a na Huizingovu kritiku, domnělý renesanční individualismus staví jakožto anarchii zvláště proti autentickému individualismu anticko-křesťanskému a dále popírá běžnou představu o navazování renesance na antiku. Následují čtyři řádky ze zbytku škrtnuté strojopisné strany⁶³⁷ a kapitola pokračuje dalšími třemi rukopisnými listy.⁶³⁸ Ty vznikly opět nahrazením původně opravovaného a poté škrtnutého začátku další strojopisné strany.⁶³⁹ Vsuvka se obsahově týká autentického obsahu antiky, scholastiky a renesančního nepochopení jejich výtvorů.

V celku tohoto přepracování páté kapitoly zůstává několik nejasností. Strojopis totiž pokračuje již nepřeskrtnutým odstavcem začínajícím: „Renesance neuznala ani jediného

⁶³³ *Útěcha-rkp*, list č. 93.

⁶³⁴ *Útěcha-rkp*, list č. 83; *Útěcha 1994*, s. 55 („Světskost se šířila [...] než by se lidé zatížení bohatstvím vrátili k prostotě.“).

⁶³⁵ *Útěcha-rkp*, list č. 89.

⁶³⁶ *Útěcha-rkp*, listy č. 84-88; *Útěcha 1994*, s. 55-57 („Zvláště však bylo opouštěno přesvědčení [...] než pro řeckou kritickou filosofi.“).

⁶³⁷ *Útěcha-rkp*, list č. 89.

⁶³⁸ *Útěcha-rkp*, listy č. 90-92; *Útěcha 1994*, s. 57-58 („na onen svět: od archaické doby [...] uctívali nevzdělané kondotiéry.“).

⁶³⁹ *Útěcha-rkp*, list č. 93.

z těchto slavných výtvorů antických. [...]“⁶⁴⁰ Jenže první část tohoto odstavce byla v téměř doslovných formulacích přepsána nově již na předcházejícím rukopisném listu. I pozorného čtenáře vydané *Útěchy* musí překvapit, že se bezprostředně za sebou v textu opakuje téměř totožná pasáž.⁶⁴¹ Vydaný text tak v těchto místech působí dost nesourodě a chaoticky. Přitom nacházíme jediné možné vysvětlení: po přepsání pasáže měl být daný odstavec v strojopise rovněž škrtnut a do *Útěchy B*, tedy do vydaného textu, v zásadě nepatří; Rádl to z nějakých důvodů, které se již nepodaří zjistit, neučinil (mohlo jít o prosté opomenutí, nebo úpravy kapitoly nestihl dotáhnout do konce...) Od poloviny se však strojopisný odstavec přece jen liší, píše se zde opět o renesanční světskosti a renesanci jako historické césuře v toku vzdělanosti od počátků egyptské a sumerské civilizace do konce středověku. Která část tedy opravdu byla přepracována a měla tedy být nahrazena?

Možná právě nejasnosti v návaznosti těchto míst vedly Navrátila k nepodařenému pokusu vnést do kapitoly jistou strukturu aspoň tím, že právě těsně za těmito problematickými místy provedl odsazení a vsunul sem podtitul jakoby nového oddílu. Celá záhada má však jiné a daleko elegantnější řešení. Vyžaduje ovšem opět revizi zařazení některých listů, čímž však ve výsledku znovu získáme lepší věcnou souvislost a návaznost textu ve všech opravených místech i kapitoly jako celku: jak totiž podrobný rozbor ukazuje, jmenovaný strojopisný odstavec byl skutečně nakonec *celý* nahrazen.⁶⁴² Nejprve již jmenovaným předchozím rukopisným listem o renesančním nepochopení antických a středověkých výtvorů;⁶⁴³ a následně – v jeho druhé části o světskosti renesance a vazbě středověku na starověké kořeny – rukopisným listem, který je v dochovaném uspořádání kapitoly uložen (a tedy i publikován) úplně jako první!⁶⁴⁴ Obsahově totiž tento list kopíruje onu druhou část přepsaného strojopisného odstavce a formulačně přitom velmi srozumitelně navazuje na fakticky předchozí list č. 92. Rozhodně lépe, než ve svém současném umístění, kam podle podrobné

⁶⁴⁰ *Útěcha-rkp*, list č. 93; *Útěcha 1994*, s. 58n.

⁶⁴¹ *Útěcha-rkp*, list č. 92; *Útěcha 1994*, s. 58: o několik řádků výše odstavec začínající: „Renesance nepochopila, neuznala, nepřepočítala ani jeden z těchto slavných výtvorů antických (a středověkých). [...]“.

⁶⁴² Tedy odstavec *Útěcha-rkp*, list č. 93; *Útěcha 1994*, s. 58-59 („Renesance neuznala ani jediného [...] ve které dosud žijeme.“).

⁶⁴³ *Útěcha-rkp*, list č. 92; *Útěcha 1994*, s. 58 („Renesance nepochopila, neuznala, nepřepočítala [...] uctívali nevzdělané kondotiéry.“).

⁶⁴⁴ *Útěcha-rkp*, list č. 84; *Útěcha 1994*, s. 55 („Zvláště však bylo opouštěno přesvědčení [...] že morální řád je svrchovaným pánem světa?“).

analýzy skutečně nepatří.⁶⁴⁵ Jako celek pak oba rukopisné listy č. 92 a 84 daleko přesněji a citlivěji vyjadřují méně pregnantní a očividně příliš jednostranné formulace z původního strojopisu *Útěchy A*. Možná, že na prvním místě, tedy „navrchu“, se tento list (č. 84) nacházel právě proto, že byl dopisován naposledy a že už ho Rádl opomněl anebo nestihl správně zařadit; také by to vysvětlovalo, proč škrtem již následně a konečně neoznačil nahrazení strojopisného odstavce. Můžeme tedy shrnout: pokud text listu (č. 84)⁶⁴⁶ vyjmeme ze stávajícího zařazení, získáme zde smysluplnější návaznost textu; po vstupním odstavci je obecně zaveden *pojmem* renesance, který je pak stupňovitě charakterizován. A pokud tímto vyjmutým textem spolu s předcházejícím rukopisným listem č. 92⁶⁴⁷ nahradíme celý (autorem již neškrtnutý) první strojopisný odstavec na listu č. 93,⁶⁴⁸ návaznost výkladu je tím ucelena: již se nebudou vzápětí opakovat formulace evidentně téže (tedy nahrazované) pasáže a text listu č. 84 organicky a zcela smysluplně naváže na předchozí přepis. Text má pak samozřejmě plynule pokračovat novým odstavcem bez Navrátilem vloženého mezititulku *Vzpoura*.

Zbývá ještě doplnit poslední úpravu této kapitoly, vsuvku o dvou závěrečných rukopisných listech.⁶⁴⁹ Poslední je tato vsuvka pořadím, nikoli však v časovém sledu vzniku; pravděpodobně totiž vznikla dříve, než výše nastíněná „nedokončená“ úprava kapitoly. Celkově však rovněž patří k pozdním doplňkům *Útěchy* a v několika rysech velice připomíná závěrečnou vsuvku v druhé kapitole o živých bytostech. Oběma vsuvkám totiž bezprostředně předchází poetizující a vzpomínkový odstavec ve strojopisu *Útěchy A*, jenž původně danou kapitolu uzavíral; zde je to pasáž o vzpomínce na středověk paralelizované se vzpomínkou na

⁶⁴⁵ Přesný důkaz by vyžadoval detailní rozbor a rozsáhlou rekonstrukci jako u analýzy první kapitoly. Zde budiž jen uvedeno, že teprve list č. 85, tedy text od věty: „Od 14. stol. se začala formovat tzv. *renesance*“, se dopisovaný text obsahově a významově kryje s nahrazenou a škrtnutou strojopisnou pasáží; analýza rukopisu dále prokazuje, že tento a následující tři listy opravdu patří k sobě a byly psány následně po sobě, zatímco ten první byl psán nezávisle na nich. Jeho text není doveden až do konce strany, tudíž měl být právě vsunut někam mezi hotový text; ne však na toto místo na začátku, protože tomu odporuje logika výkladu, kterou jinak v doplňcích Rádl sledoval většinou velmi bedlivě. Teprve v uvedené první větě dalšího (a tedy ve skutečnosti prvního) listu je zaveden *pojmem* renesance (dokonce se zvýrazněním), zatímco v tomto listu je již mimoděk o renesanci samozřejmá řeč. I proto působí stávající zařazení prvního listu v textu rovněž poněkud nesourodě.

⁶⁴⁶ Tj. *Útěcha 1994*, s. 55 („Zvláště však bylo opouštěno přesvědčení [...] že morální řád je svrchovaným pánem světa?“).

⁶⁴⁷ Tj. *Útěcha 1994*, s. 58 („Renesance nepochopila, neuznala, nepřepočítala [...] uctívali nevzdělané kondotiéry.“).

⁶⁴⁸ Tj. *Útěcha 1994*, s. 58-59 („Renesance neuznala ani jediného [...] ve které dosud žijeme.“).

⁶⁴⁹ *Útěcha-rkp*, listy č. 94-95; *Útěcha 1994*, s. 59-60 („Renesance byla, pravda, hnutím důležitým [...] usilujícího s pomocí dřívějších dob k pravdě.“).

vlastní dětství.⁶⁵⁰ Až v určitém kontrastu k těmto poetizujícím pasážím pokračují obě závěrečné vsuvky – tedy v druhé i páté kapitole – poměrně věcně a kriticky; a obě mají přímý vnitřní vztah k vrcholné galileovské kapitole a byly tudíž asi dopisovány až v souvislosti s ní. Obsahově je totiž tato vsuvka v páté kapitole náhle jakousi korekcí předchozího výkladu, varující právě proti příliš jednostrannému odsudku renesance; důrazem na nenáhodný úspěch nové vědy (jmenováni jsou Galilei, Locke, Descartes) si autor přímo připravuje půdu pro následující kapitolu a zdejší deskripce regrese a jejího původu se z celé *Útěchy* nejvíce blíží osnovám předkládaným v *Dějínách filosofie*, a to včetně uvedené galerie, jež je v tomto smyslu v rámci *Útěchy* jedinečná: „Osvícenství, deismus, negace křesťanství, volní myslitelé, Voltaire, Spinoza, Rousseau, Herder, romantická filosofie, anarchismus církevní, pak filosofický, pak i politický a morální byly stupně, po kterých nás renesance vedla k dnešnímu stavu.“⁶⁵¹

IV.3. Poslední kapitola: torzo *Útěchy z filosofie*

Dostáváme se k vrcholné šesté kapitole *Galilei*, za níž je ještě přiřčen – jako její oddělené uzavření a poslední slovo spisu – dvojobraz *Idea*. Šestá kapitola je klíčová nejen z hlediska vlastního textu *Útěchy*, nýbrž i z hlediska závěrů, k nimž tato naše rukopisná analýza postupně směřuje. I proto jí věnujeme pozornost o něco podrobnější. Charakteristiku jednotlivých úprav této kapitoly zde tedy budeme spojovat s celkovými shrnujícími náhledy na kompozici *Útěchy*. Do těchto hodnocení již budeme promítat důležité předpoklady pro filosofické hodnocení spisu. Leccos bude jistě srozumitelné na základě již dosažených dílčích závěrů u předchozích kapitol *Útěchy*. Tak především není žádným překvapením, že pozdní úprava i této kapitoly má charakter jednorázového prvopisu a nejeví tedy známky dodatečných úprav v nějakých dalších fázích či vrstvách. Také již víme, že v průběhu úprav této kapitoly se Rádl několikrát znovu vracel zpět k předchozím kapitolám a nově je doplňoval, zejména o jména a témata s textem šesté kapitoly související. I proto mohly úpravy některých předchozích kapitol, jak jsme viděli, nakonec zůstat co do finálního uspořádání a strukturování jakoby nedokončené či s jistými očividnými chybami. Avšak i tak nás v galileovské kapitole čeká určité nové překvapení.

⁶⁵⁰ *Útěcha-rkp*, listy č. 93; *Útěcha 1994*, s. 59 („Nebyl jsem pro renesanci [...] ne zrušit, nýbrž naplnit.“).

⁶⁵¹ *Útěcha 1994*, s. 60.

f) Kapitoly VI a VII – *Galilei a Idea*⁶⁵²

Kompozici šesté kapitoly promyšleným způsobem tvoří šest oddílů: *Konec metafysiky*, *Konstrukce pojmů*, *Technická výroba*, *Konstruované pojmy v životě morálním*, *Světový mechanismus* a *Vesmír za hranicemi Galileových konstrukcí*; poslední oddíl je opět strojopisně zakončen – jako vlastně každá z kapitol původní *Útěchy A* – literárním obrazem v podobě vzpomínky či „filosofického mýtu“, tentokrát známým obrazem při Vesaliově demonstrativní pitvě se probudivšího utopence a Vesaliova pokání, analogizovaného s galileovským „pitváním“ vesmíru moderní vědy.⁶⁵³ Následují ještě další dva obrazy: „dva obrázky idey“ – filosofické mýty *par excellence* – v samostatné sedmé kapitole *Idea* na jedné strojopisné straně.⁶⁵⁴

Všech šest oddílů šesté kapitoly je obsaženo co do jejich titulů, formálního i obsahového uspořádání již v původním strojopise *Útěchy A*, stejně jako většina textu celé kapitoly – rukopisně byla rozšířena tentokrát z necelé jedné třetiny; tedy méně než na jiných přepracovaných místech. Ještě uvidíme proč. *Útěcha* tedy byla takto završena již v původní verzi a již jsme několikrát viděli, že právě pod její optikou Rádl přepracovával četné předchozí pasáže: její motivy tak zčásti dodatečně promítl do předchozího textu. Rádl ale přesto v šesté kapitole doplňoval více či méně každý z oddílů (na rozdíl např. od první kapitoly); k původním třinácti strojopisným stranám přibylo – kromě oprav a vpisků přímo na nich – dalších celkem deset nových rukopisných listů.⁶⁵⁵

Začátek kapitoly a celý první oddíl *Konec metafysiky* zahrnoval původně v *Útěše A* pouze dvě strojopisné strany, které Rádl ponechal bez jakéhokoli zásahu, kromě technických korektur (překlepy, zvýraznění pojmů) a jedné malé opravy.⁶⁵⁶ Kapitola začíná úsečnou

⁶⁵² *Útěcha 1994*, s. 61-77.

⁶⁵³ *Útěcha 1994*, s. 75-76.

⁶⁵⁴ *Útěcha-rkp*, list č. 119 (zde však v rámci původního členění jako kapitola IX.); *Útěcha 1994*, s. 77.

⁶⁵⁵ *Útěcha-rkp*, listy č. 98-102, 108-109, 111-112, 114.

⁶⁵⁶ *Útěcha-rkp*, listy č. 96-97 (neopraveno zůstalo i původní označení jako kapitola VIII.); *Útěcha 1994*, s. 61-62 („Galileo Galilei [...] Poznání tedy jest cílem, nikoli základem vědění.“). I zmíněná drobná oprava stojí okrajově za pozornost jako další ilustrace principu Rádlových oprav. Daná věta v původní *Útěše A* zní: „Proto také jest metafysika tak stará jako vzdělanost, neboť nejstarší vypravování lidí o stvoření světa a o ráji jsou už metafysikou.“ A po opravě v *Útěše B* (s podtržením korigovaných míst): „Proto také jsou začátky metafysiky tak staré jako vzdělanost, neboť mythus, nejstarší vypravování lidí o stvoření světa a o ráji jsou už metafysikou, jak Aristoteles věděl.“ (*Útěcha-rkp*, list č. 96). Opět sledujeme cestu subtilního a obezřetného mírnění příliš jednostranného a zbytečně zavádějícího znění v *Útěše A*: změna samotné „metafysiky“ na její daleko relativnější, polyfyletické „začátky“ a historické vkomponování Aristotelova pojetí (tj. z prvních stran jeho *Metafysiky*), které je tak úzce s *pojmem* metafysiky spjato historicky i věcně; doplnění slova „mythus“ je nenáhodnou korelací k tomuto doplnění antického zdroje a tradice-tvorné reflexe. Vidíme tedy

explicitní personifikací důsledků nominalismu a renesance, tj. historické césury popisované mnohoznačně na předchozích stranách, v osobě Galilea. Jemu jako klíčovému inspirátoru přisuzuje Rádl tři fenomény: a) nahrazení metafysiky *přírodovědou*, b) metodu racionální *konstrukce* pojmů, c) jako důsledek „mechanismus“, tj. lépe dnešním jazykem *mechanicismus*.⁶⁵⁷ Těmto třem vůdčím motivům je postupně věnováno prvních pět oddílů.

Ústřední téma Rádlovy knihy, vláda, jednota a závaznost morálního řádu, je ve spise postupně chápáno a charakterizováno v negativním vymezení právě vůči těmto třem galileovským motivům: morálního řádu či zákona se nelze dobrat metodami moderní *přírodovědy*, nelze ho racionálně *konstruovat*, není se světem spjat *mechanicky*, tj. objektivně a nezávisle na individuálním svědomí a rozhodnutí. Proto první oddíl *Konec metafysiky* začíná definitivně právě opačnou charakteristikou pravé metafysiky hledající „pravou skutečnost“. Je tu sice vyřčeno zásadní kritérium, že „pravá skutečnost je *morální*“ a co to znamená,⁶⁵⁸ ale jinak se tu o morálním řádu *explicitně* nehovoří, ačkoli právě on je tématem či motivem metafysiky. Tento začátek šesté kapitoly tak tvoří opět jakoby *nové* východisko (vedle první a druhé kapitoly), které z nového úhlu pohledu koresponduje s vlastním začátkem spisu v prvním oddíle první kapitoly o *Zákonech morálních* (viz výše). A explicitně k problému „morálního života“ se Rádl proto kruhem vrátí teprve až ve čtvrtém oddíle (*Konstruované pojmy v životě morálním*) v souvislosti a na základě charakteristiky konstruktivistické metody a jejích důsledků (v předchozích oddílech *Konstrukce pojmů* a *Technická výroba*).

Při kritické opravě strojopisu však Rádl hned v prvním oddíle narazil na vážnou formální a obsahovou nedůslednost: pojednává totiž právě pouze o povaze pravé metafysiky, nikoli o „nahrazení metafysiky přírodovědou“, resp. „konci metafysiky“, což mělo být jeho námětem podle záměru i titulu. Proto za škrtnutý strojopisný začátek následujícího oddílu na konci strany⁶⁵⁹ připojil rukopisnou vsuvku o čtyřech nových listech, kde nově pokračoval ve výkladu.⁶⁶⁰ Toto doplnění prvního oddílu je přitom největším zásahem do obsahu šesté kapitoly. Hned na začátku jde Rádl přímo k věci, o kterou se má v oddíle jednat, a v jedné větě opakuje, že od pádu realismu mizel zájem o metafysiku, jež pak pohřbil Galilei,

znovu i na této drobnosti, že *směr* Rádlových pozdních oprav je opačný, než mu vyčítali mnozí kritici, a rovněž to, že pozdní opravy jsou činěny s překvapivě jasnou hlavou a velkou pozorností v detailu i celkové kompozici.

⁶⁵⁷ *Útěcha* 1994, s. 61.

⁶⁵⁸ *Útěcha* 1994, s. 62.

⁶⁵⁹ *Útěcha-rkp*, list č. 97, spodní čtyři řádky.

⁶⁶⁰ *Útěcha-rkp*, listy č. 98-101; *Útěcha* 1994, s. 62-64 („Od smrti Tomáše Akvinského, [...] svobodná, vrchovaná, všem lidem vládnoucí.“).

„nahradiv jej přírodovědeckou exaktností“. Poté se však nezabývá touto přírodovědou – jí patří až následující oddíly –, nýbrž připomíná novověký rozštěp mezi domnělou nejistotou metafysiky a údajnou jistotou přírodovědy, aby pak v následujících odstavcích tematizoval právě pojetí metafysiky v novověké filosofii. Figurují zde jména Galilea, Descarta, Locka, Huma a Kanta. Novum v této galerii je, že zdaleka nejdelší a rozhodující část dalšího výkladu zde Rádl vlastně poprvé věnuje Kantovi a jeho noeticko-ontologickému chápání metafysiky jakožto jakémusi završení tohoto novověkého trendu. Svou představu pravé metafysiky zde Rádl potřeboval odlišit od metafysiky v tradici novověké filosofie, tedy od metafysiky nepravé, kvazi-metafyziky tvořící předpoklad a zrcadlo konstruktivistické moderní vědy. Nárok „objektivní“ metafysiky, „osvobozené od individuálních pojetí“ (ať negativní či pozitivní), tu Rádl popisuje a odstiňuje jako antipod své vlastní charakteristiky metafysiky pravé, individuálně zabarvené, avšak toutéž vůlí a společným cílem motivované.⁶⁶¹ K ní se pak znovu vrací po klíčové „kantovské“ pasáži a nakonec v posledním odstavci vsuvky přistupuje k literárně-snovému obrazu spící metafysiky, čekající na své probuzení.⁶⁶² Jak jsme již několikrát viděli, není to zrovna standardní vyústění v Rádlových pozdních úpravách, které se naopak většinou vyznačují spíše upřesňováním a věcnějším doplňováním podobných snových obrazů z *Útěchy A*. V tomto případě se však závěrečné téma snového obrazu (k nebesům stoupající krása skřivánčího zpěvu jako obraz metafysického zájmu) jasně tematicky přimyká k paralelnímu obrazu, jenž celý oddíl již v *Útěše A* otevírá (poslech zpívajícího drozda, povznášejícího v duchu vzhůru do cizích oblastí⁶⁶³). Rádl zde tedy skutečně spíše opět potvrzuje sevřenost a konstrukční promyšlenost i tohoto svého pozdního doplňku *Útěchy A*.

Po „konci metafyziky“ přichází v druhém oddíle na řadu druhý výchozí motiv, metoda racionální konstrukce pojmů, tj. vlastní téma principu novověké vědy a racionality. Oddíl *Konstrukce pojmů* zahrnuje strojopisnou půlstranu a vlastně pouze v několika větách charakterizuje Galileovu metodu, která konstruuje v sobě bezrozporné pojmy a logickou, resp. matematickou cestou z nich odvozuje pojmy další, aby je ukládal dějství.⁶⁶⁴ Na samostatném rukopisném listě Rádl nově zformuloval začátek oddílu;⁶⁶⁵ novinkou oproti *Útěše A* je tu

⁶⁶¹ *Útěcha 1994*, s. 63: „co chtěli vyjádřit, je společné všem a má být společné i nám.“

⁶⁶² *Útěcha 1994*, s. 64.

⁶⁶³ *Útěcha 1994*, s. 61.

⁶⁶⁴ *Útěcha 1994*, s. 64-65. Důležité upřesnění logičnosti jakožto matematizace je však přímo uvedeno až na začátku čtvrtého oddílu, *Útěcha 1994*, s. 66.

⁶⁶⁵ *Útěcha-rkp*, list č. 102; *Útěcha 1994*, s. 64 („B/Konstrukce pojmů [...] a ukládat takové pojmy dějství. – Základní pojmy“); v řazení listů tento úvod druhého oddílu navazuje na předchozí listy č. 98-101, uzavírající první oddíl. Byl však psán nezávisle na nich – o něco dříve či později – a v jině

zmírňující a Galilea v jistém smyslu oceňující vstup, podle něhož „Galilei vysvobodil svoji dobu z filosofické nejistoty velkolepým programem“.⁶⁶⁶ Ve zbytku oddílu Rádl již jen doplnil jednu upřesňující charakteristiku galileovských pojmů „zrychlení“, „rovnoměrného pohybu“, „volného pádu“, „síly“ ne jako přírodních daností, nýbrž jako „systému pojmů ustanovených učencem pro ovládnutí přírody.“⁶⁶⁷ Téma konstrukce pojmů však Rádl krátkým druhým oddílem rozhodně nevyčerpal, naopak ho zde pouze otevřel, aby v něm pokračoval a rozvinul ho ve dvou následujících samostatných oddílech, přinášejících příklady a důsledky dané metody:

Jen o málo delší třetí oddíl *Technická výroba* charakterizuje literární dikcí a několika příklady ústřední důsledek konstruktivistické metody:⁶⁶⁸ *technika* jako bytostný výraz moderního světa, postupně ovládající všechn známý svět, „organizované pohodlí“, které v 19. a 20. století postupně k smrti dusí tu metafysiku, jež Rádlovi tane na mysli. Při opravě strojopisu pouze doplnil několik upřesňujících či ilustrujících formulací.⁶⁶⁹ Rádl v těchto a následujících pasážích, z nichž tedy většina je obsažena již v *Útěše A*, ve zkratce a na ploše útěšného spisu, vlastními (vnějškově občas nepřilíš přesvědčivými) výrazovými prostředky a svou vlastní myšlenkovou cestou dosahuje důsledků a hloubek, jež si nezádá s paralelními analýzami velkých soudobých filosofů.

Resumé a tedy i určitou tvůrčí syntézu motivů konce metafysiky a konstruktivní metody představuje čtvrtý oddíl *Konstruované pojmy v životě morálním*.⁶⁷⁰ Zároveň tu dochází ke spojnici se samotným východiskem spisu v první kapitole: tak jako první oddíl *Konec metafyziky* měl vazbu na úplný začátek spisu (první oddíl první kapitoly *Zákony*

situaci (třeba jiný den). Zatímco předchozí listy na sebe jasně navazují momentálním stylem písma a použitou tužkou, a končí v polovině listu, pro tento samostatný použil Rádl nový list a vyznačuje se očividně odlišným písmem (větší, rozmáhlejší, ostřejší).

⁶⁶⁶ *Útěcha 1994*, s. 64. Takové hodnocení opět koresponduje s ostatními korekcemi v *Útěše B*, např. když se ve třetí kapitole Rádl dodatečně táže, zda se dá najít **smíření** mezi Aristotelovým a Galileovým systémem? Srv. *Útěcha 1994*, s. 36.

⁶⁶⁷ *Útěcha 1994*, s. 65.

⁶⁶⁸ *Útěcha 1994*, s. 65-66.

⁶⁶⁹ Jedná se o následující věty: „Srovnej význam dnešní elektřiny konstruované s významem žabích nožiček Galvaniho anebo jantaru, který přitahuje papírky, a máš rozdíl mezi dnešní vědou a vědou antickou.“; „[Svět jásal,] a právem: společnost byla technikou přetvořena: mechanismy, parní stroje, dynamo, automobily, letadla, umělé léky, uhlí, petrolej; stroj vládne a lidé se podrobují. Úspěch jest ohromný; kdo by se chtěl z něho vrátit do starověku?“, „Ani Sókratés, ani Platón, ani evangelium, ani sv. Augustin, ani středověk nezatožili po úspěchu techniky.“; „Svět náš, obydlený automobily a rádiem, je pustý, přízemní, je pouze prospěšný.“; *Útěcha 1994*, s. 65-66.

⁶⁷⁰ *Útěcha 1994*, s. 66-69.

morální), tento čtvrtý oddíl je jako by pokračováním argumentace v *Námitkách proti víře v morální řád* (druhý oddíl první kapitoly). Původně v *Útěše A* zahrnoval tři strojopisné strany; celý tento úsek zůstal beze změny kromě menších korektur a dvou asi řádkových vpisků.⁶⁷¹ Rádl nyní odhlíží od techniky a obrací pozornost ke spektru disciplín, jež prý postupně ovládla galileovská konstruktivní metoda a které bychom zhruba mohli označit za duchovědy, společenské vědy či literaturu; Rádl sám při shrnutí hovoří o „oborech morálních“;⁶⁷² na začátku ale jmenovitě uvádí, že se konstruktivistická metoda „stala základem filosofie, historie, biologie, sociologie, etiky, psychologie, beletrie atd.“ V následném uvedení „některých dokladů, jak úžasně tato metoda strhávala veřejné mínění“, se postupně konkrétně věnuje jen *filosofii, psychologii, dějepisectví a beletrii*. Z uvedeného výčtu tedy již dále pominul biologii, sociologii a etiku. *Sociologická* problematika je v Rádlově (meziválečném) díle reprezentována zejména na moderní národnostní otázce a teorii národa: jí se v kontextu *Útěchy* korelačně věnoval hned v prvním oddíle první kapitoly.⁶⁷³ Výslovně vůči konstruktivistické metodě v *etice* se rovněž jmenovitě vymezil již v první kapitole, a sice právě v tom opravovaném místě druhého oddílu, jehož správnou edici jsme shora nově rekonstruovali.⁶⁷⁴ Nenáhodné zařazení „*biologie*“ do tohoto kontextu je pak znovu výrazem jejího ambivalentního postavení v rámci celého Rádlova projektu: kromě mnoha jednotlivých míst jí Rádl věnuje celou druhou kapitolu *Živé bytosti*; a v této šesté následně dva poslední oddíly. Přesto měl dobré důvody pro její jmenovité uvedení již zde mezi „morálními obory“ – „*biologie*“, tj. problém života či živých bytostí, tvoří jakousi spojnicí a tedy skrytou osnovu celého spisu.

Dlouhou pasáž (ve srovnání s jinými) o třech odstavcích,⁶⁷⁵ tedy hlavní část oddílu, pak věnuje Rádl konstruktivistické metodě a její nedostatečnosti v novověké *filosofii*. Pro

⁶⁷¹ *Útěcha-rkp*, listy č. 104-107; *Útěcha 1994*, s. 66-69 („Galileiho metoda konstruovat [...] Ať žije král!“); rukopisně vepsány byly tyto řádky: „[...], protože nevidí nekonečně hlubokou skutečnost, nýbrž jen sestrují učená schémata.“; „Dějiny byly dříve a jsou obsáhlejší než jakákoli konstrukce o nich.“; *Útěcha 1994*, s. 68 a 69.

⁶⁷² *Útěcha 1994*, s. 69: „konstruované pojmy nejsou přirozené v oborech morálních“.

⁶⁷³ *Útěcha 1994*, s. 9-10 („Za studentských let mne nepříjemně zarazila [...] je třeba soudit, rozhodovat, volit.“).

⁶⁷⁴ Srv. poslední odstavec v nově rekonstruovaném textu výše v rozboru první kapitoly, resp. i s jeho pokračováním (ale bez první věty): *Útěcha 1994*, s. 15 („Co šedivých, učených, prakticky bezvýznamných [...] kteří napsali nový etický systém!“).

⁶⁷⁵ *Útěcha 1994*, s. 67-68 („Všichni velcí filosofové [...] Zemi, Slunce, planety, stálice, mlhoviny atd.“) Podle rukopisu má následovat odražení odstavce, které je zde věcně důležité, vydaný text to však nerespektuje a další text o „vědecké psychologii“ pokračuje spojitě; srv. *Útěcha-rkp*, list č. 106.

Galileiho jsou podle Rádla všichni myslitelé v následující jmenovité genezi: „Descartes, Hobbes, Locke, Leibniz, Hume, Kant i romantikové.“⁶⁷⁶ Rádl uvádí Descartovo východisko, ale vlastně jen proto, aby se v pasáži věnoval převážně Kantovi, který prý *završil* metodu Galileovu, Descartovu a Lockovu a *určil* další vývoj pro 19. a 20. století. Již podruhé v této kapitole tedy centrální místo získává Kant; to nám dovoluje si znovu podrobněji ujasnit, o čem vlastně kapitola pojednává. Nazývá se sice *Galilei*, ten však není vlastním tématem, leč jako klíčový formulátor, symbol, úhelný kámen dalšího vývoje. V předchozích kapitolách (tj. v třetí až páté) bylo *historicky* tématem období od starověku do renesance a rozbory novějších myslitelů měly charakter vzpomínkový, sebereflexivní (z hlediska vlivů, vlastního myšlenkového vývoje a zápasů) anebo ilustrační v podobě autoru i čtenáři srozumitelných konsekvencí. Nyní je tento vztah obrácený: *historicky* jsou námětem právě konsekvence v 19. a 20. století – a zde Kant (v Rádlově optice) zaujímá výsostné postavení – a ilustrační jsou přesahy do starších dob. Galilei tu znamená jednak personifikovanou *historickou* spojnicí (či zlom – podle úhlu pohledu) a jak jsme viděli, tuto skutečnost se v rukopisných doplňcích Rádl ještě snažil zvýrazňovat. Druhou, *věcnou* spojnicí, je pak Rádlův vlastní „metafysický“ záměr, jímž kapitolu definitivně započal a jenž pak daleko volněji ovládne výklad v jejím závěru: tento záměr pojí šestou kapitolu zejména s prvníma dvěma, a nakonec též se závěrečným dvojobrazem *Ideje*. A toto *dvojití* klenutí – *historické* (césura v renesanci a regres k všeovládající technice) a *věcné* (pravá metafysika „morální“ „živé“ skutečnosti) – právě činí ze šesté kapitoly v rámci *Útěchy* svébytnou syntézu. A když už jsme u tohoto průběžného komplexního pohledu na *Útěchu*, zmiňme ještě další komponentu: při *historizující* optice vztahu Galileia (= galileovské vědy) ke starším epochám či k dnešní situaci vědy či metafysiky jako nauky je Rádl „aristotelikem“, přičemž prius je zde Aristotelés-biolog a v sousloví *metafysika* je akcentována *fysis* v původním smyslu rození, při-rozeného, živého světa; při optice *věcného* ohledávání, vyhlížení pravé metafysiky stává se Rádl „platonikem“, v němž prius je platónský Sókratés a v sousloví *meta-fysika* je akcentováno ono *meta*, přesah a otevřenost vůči „morální“ „skutečnosti“, apelující mimo a nad přírodní a lidskou podmínku, mimo skutečnost jako strukturu vlastností a daností. Syntéza těchto dvou vzájemně spjatých akcentů je syntézou Rádla jako předválečného „biologa-vitalisty“ a Rádla jako meziválečného „filosofa-moralisty“ (u nichž obou ale samozřejmě nutně vždy prozařoval i druhý horizont), a teprve tato syntéza v útěšné a fragmentární podobě nově otevírá možnosti snad jakési nové *ontologie*. A křesťanství? Ponechme jeho zařazení v rámci nastíněné kompozice *Útěchy* zatím

⁶⁷⁶ *Útěcha* 1994, s. 67; v několika situačních obměnách tuto základní galerii Rádl opakuje.

otevřený; každopádně ale nemůžeme přehlédnout, že od začátku šesté kapitoly až do konce spisu mizí zcela z Rádlova obzoru a ze struktury výkladu; alespoň jako explicitní předmět *teoretické* rozvahy.⁶⁷⁷

Po tomto našem exkursu k širšímu rámci galileovské kapitoly bude již směr zbývajících textů a jeho úprav jasný a srozumitelný. Vraťme se k tomu místu čtvrtého oddílu, kde Rádl opouští příklad konstruktivistické *filosofie* a tedy konkrétně Kanta. V dalších třech kratších odstavcích pak Rádl v stručných črtech hovoří o „tzv. vědecké psychologii“, „vědeckém (pragmatickém) dějepisectví“ a po resumující pasáži též o „literárních dílech *konstruovaných*“.⁶⁷⁸ Tyto poznámky pojí centrální důraz, že „věci morální jsou *dříve než konstrukce*.“ V posledním strojopisném odstavci, jenž tedy oddíl v *Útěše A* původně uzavíral, Rádl opět poloobrazně žehrá nad smutnou zprávou o smrti filosofického krále, nad filosofickým zmatkem současnosti jako důsledku filosofie založené na *konstruovaných* pojmech. Rádl v aforisticky navozeném oparu nenachází nového filosofa, který by byl pozdraven: „Ať žije král!“⁶⁷⁹ Při opravě strojopisu se však Rádl opět nespokojil s takovýmto závěrem, stojícím očividně bezvýhodně jako by na vodě. Opět proto škrtnl začátek nového oddílu a za snově mlžný závěr připojil – podobně jako již několikrát – zvětňující a korigující vsuvku jednoho rukopisného odstavce.⁶⁸⁰ Hned tu upozorňuje, že vzhledem k úspěchu v technice nelze „zavrhnout šmahem konstrukce“; jsou to ale pouze učené, lidské pokusy zachytit skutečnost (pomocí abstrakcí, dedukcí, schémat, jasné logiky), zatímco základem morálního života je „vidět“ „vládnoucí skutečnost“, tj. odevzdat se jí, žasnout, věřit, chápat, sloužit jí. A Rádl vidí cestu nikoli v návratu (jak mu bylo leckým vyčítáno), nýbrž v *novém promýšlení* klasické filosofie a jmenovitě „zvláště Sókrata“. Nelze si tuto vsuvku nespojit

⁶⁷⁷ Rádl křesťanství vůbec nejmenuje, zmiňuje se jen o „evangelium“ a „království božím“, avšak pouze marginálně na třech místech a vždy v podobě příkladu ve výčtu vedle a za klasickou antikou: „Aristotelés [hledal „jinou říši“] v křišťálovém obalu, který obaluje hvězdný svět, evangelium v království, v němž lidé zapomínají na tělo [...]“; „Ani Sókratés, ani Platón, ani evangelium, ani sv. Augustin, ani středověk nezatoužili po úspěchu techniky.“; „filosof, Sókratés, Platón, království boží utíkají před technikou.“; *Útěcha 1994*, s. 64 a 66.

⁶⁷⁸ *Útěcha 1994*, s. 68-69 („Stejnou konstruktivní metodou byla založena [...] naši touhu po vysvobození.“). Pasáž o psychologii se přitom obsahově pojí k Rádlovým raným rozborům „názorového empirismu“, kde v centru stojí kritika Lockovy nauky o počítání; rovněž poznámky o dějepisectví a moderní literatuře mají četné předobrazy v meziválečných kritikách.

⁶⁷⁹ *Útěcha 1994*, s. 69 („Protože konstruované pojmy [...] Ať žije král!“).

⁶⁸⁰ *Útěcha-rkp*, list č. 108; *Útěcha 1994*, s. 69 („Zavrhnout šmahem [...] abstrakcemi zachytit skutečnost.“).

s rovněž dopisovanou pasáží první kapitoly, podle níž Sókratés je naším pravým učitelem metafysiky a bude jednou záchranou pro svět.⁶⁸¹

Třetím výchozím galileovským motivem celé kapitoly byl důsledek konstruktivistické metody v *mechanicismu*. Tomuto problému je věnován pátý oddíl *Světový mechanismus* a do centra pozornosti se odtud (až do konce kapitoly) dostává „biologická“ problematika. Původně v *Útěše A* zahrnoval několik málo řádků přes jednu strojopisnou stranu,⁶⁸² opět ho však Rádl rukopisně rozšířil, a sice na jeho začátku a konci. Začátek oddílu nově a širě zformuloval na jednom rukopisném listu,⁶⁸³ kde nominalistické a Galileovo zavedení *násilí / síly* jako hmotu postrkujícího základu dějství opositně doplnil Aristotelovým pojetím *viděné* skutečnosti, založené na archaické, antické a středověké víře v dějství přirozené, vitální, účelné. Tato úprava úzce koreluje s obdobným (výše uvedeným) pozdním doplněním třetí kapitoly právě o motiv *přirozeného a násilného* pojetí dějství jmenovitě u Aristotela a Galilea a o otázku možného *smíření* obou systémů.⁶⁸⁴

V následující strojopisné části Rádl popisuje růst *mechanicismu* u Galileových následovníků v několika stupních:⁶⁸⁵ pojetí *sluneční soustavy* jako mechanismu podle obrazu *hodin*; pojetí *živých bytostí* jako strojů-*automatů* (Descartes), které přes dílčí praktické úpravy „dosud ve spekulacích filosofů platí“ (!); paradoxy v tomto pojetí obsažené (mechanismy se nevyznačuje neživá příroda, nýbrž právě pouze organismy), mechanistická konstrukce vesmíru je omyl; od druhé poloviny 18. století pojetí vesmíru jako výsledku *náhody* (závislost na Lockovi, Humovi a Kantovi); moderní relikv v *teorii relativity* jako „positivistické fantastice“.

K tomuto původnímu zakončení Rádl opět připojil nově zakončující vsuvku na dvou rukopisných listech:⁶⁸⁶ obrací se tu nejprve jmenovitě k *biologii* – v již známé linii Galilei, Descartes, Locke, Hume, Kant, romantické byla biologie podřízena mechanistickému názoru; avšak od 18. století rostou *protesty* (Buffon!) a Rádl spoléhá, že podle dnešního názoru se život již „nedá uvést na hmotu v pohybu ani na náhodu“. Vládnoucí galileovská

⁶⁸¹ *Útěcha 1994*, s. 13.

⁶⁸² *Útěcha-rkp*, listy č. 107, 110, 113.

⁶⁸³ *Útěcha-rkp*, list č. 109 (a zbytek věty na začátku listu č. 110); *Útěcha 1994*, s. 70 („Galilei, největší revolucionář [...] Žáci Galileiho odvodili z tohoto revolučního učení,“).

⁶⁸⁴ *Útěcha 1994*, s. 33 a 35n.

⁶⁸⁵ *Útěcha-rkp*, list č. 110; *Útěcha 1994*, s. 70-71 („že sluneční soustava jest mechanismem podle obrazu hodin [...] positivistická fantastika, jaké svět neviděl.“).

⁶⁸⁶ *Útěcha-rkp*, listy č. 111-112; *Útěcha 1994*, s. 71 („Taková jest situace: [...] kde jest rozhraní mezi hmotou a silou a mezi morálností?“).

přírodověda je proto a) v rozporu s *biologií*, b) nemá přístup k přesvědčení o vládě *morálního řádu*; důsledky těchto dvou rozporů či nedostatků přírodovědy jsou v současnosti (skrytě) převládající a) *pantheismus* a b) *morální anarchismus*. A Rádl nakonec stojí před otázkou: kde je „rozhraní mezi hmotou a silou a mezi morálností“? Ono *rozhraní mezi* dvěma extrémními předpoklady, tedy na jedné straně předpoklady galileovské *přírodovědy* („hmota a síla“) a na straně druhé vlastním zdrojem Rádlem hledané *pravé metafysiky* („morálnost“), proto musí nějak zásadně souviset s *nepantheisticky* pochopeným *životem* jako spojujícím faktorem a tedy s *biologií* v její ambivalenci, prostupující celou *Útěchou*. Závěrečnou vsuvkou, nastolující znovu ostře téma života a biologie, proto Rádl ani tak nedoplnil předchozí výklad, jako spíše pojmenoval kritický moment dosavadního výkladu a otevřel téma posledního oddílu, totiž odvozování „metafysických důsledků“, o nichž víme z předmluvy. A můžeme snad předpokládat, že v souvislosti s rozvahou nad těmito místy se též Rádl vracel a dopracovával pozdní „vitalistické“ pasáže v druhé a třetí kapitole.

Pátým oddílem o *Světovém mechanismu* byl vlastně již vyčerpán původní rozvrh galileovské kapitoly, což napovídá samotný titul oddílu posledního a klíčového: *Vesmír za hranicemi Galileiho konstrukcí*. S novou spekulativní silou a syntetizující ambicí tu chce Rádl hledat vhodnější filosofické *předpoklady* než obecně galileovské. Prostřednictvím čeho tedy míří „za hranice“ galileovských předpokladů? Nikoli prostřednictvím „morálnosti“ – té už vyhradí pouze poslední dva obrázky ideje „vzpomínaje Platóna“, navíc hledá přece ono *rozhraní mezi* –, nýbrž tedy prostřednictvím *života*, podbarveného aristotelským vitalismem a argumentovaného *biologií* ze své vlastní badatelské zkušenosti. Text vrcholného oddílu můžeme rozdělit na čtyři kroky:

1. S odvoláním na „jednoho přírodovědce“ Rádl nejprve uvádí argumenty pro „příbuznost mezi vesmírem a živými bytostmi“, to, že námi vnímaný a zkoumaný vesmír odpovídá svými významnými vlastnostmi tomu podstatnému, co nacházíme jako charakteristické pro život.⁶⁸⁷
2. Obrací se pak k svému vlastnímu ranému zkoumání fyziologie zraku živých bytostí a reflektorických reakcí a generalizuje je na kosmologicko-metafysické rovině.⁶⁸⁸ Vedle pouze zprostředkovaných příkladů a literárně laděných obrazů v ostatních bodech má tento nejdelší výklad zcela centrální a zásadní význam.
3. Uvádí další příklady, jak předpoklad živé bytosti a života vůbec se buď nedá vyloučit, nebo přímo nereflektovaně působí jednak v současných kosmologických schématech a jednak

⁶⁸⁷ *Útěcha 1994*, s. 72 („Jeden přírodovědec upozorňoval [...] Uvedu však jiný argument.“).

⁶⁸⁸ *Útěcha 1994*, s. 72-74 („Po universitě jsem začal studovat [...] jsme jedné krve, ty a já.“).

v myšlenkové praxi galileovských novověkých filosofů (opět Descartes, Hobbes, Locke, Hume, Kant) – zde ovšem Rádl činí úkrok (či přechod) a od života čistě „biologického“ přechází v těchto posledních příkladech ke společenskému a tedy „morálnímu“, aby se vzápětí vrátil k předgalileovské myšlence podílu celého vesmíru na „životě“.⁶⁸⁹

4. Již výše vzpomenuť obraz analogie pitvání vesmíru s Vesaliovým příběhem.⁶⁹⁰

[5. A pro doplnění připojme ještě dva obrázky *Idejí* sedmé kapitoly.]

Věnujme nyní naposledy detailní pozornost úpravě tohoto oddílu. Jeho text zahrnoval původně v *Útěše A* pět strojopisných stran.⁶⁹¹ První strana (list č. 113) obsahuje tužkou vnesenou drobnou korekturu a dva malé vpisky: „přizpůsobenost vesmíru potřebám života“ a „zvláště pod vlivem učení J. Locka“. Zvláště důležitý druhý vpisek se nachází vprostřed (v druhé třetině) strojopisné strany.

Za první strojopisnou stranou, která končí bez jakéhokoli přerušení vprostřed věty (dokonce rozděleným slovem), je vložen jeden a v rámci celého souboru úplně *poslední rukopisný* list (č. 114). Jedná se však o list velice zvláštního a výjimečného charakteru. Odhlédněme prozatím od jeho obsahu a držme se jeho formy a uspořádání. V horní části daný list obsahuje pouze jedinou větu, napsanou tak, jako by měl text dále pokračovat, zbytek strany je však zcela prázdný, čistý. Věty obdobného (i delšího) rozsahu přitom Rádl jinde běžně dopisoval přímo do strojopisu; pokud na některých rukopisných listech zbývalo prázdné místo, jednalo se buď o ukončení pasáže navazující na předchozí listy, anebo o dodatečné předřazení pasáže před popsany list, na kterém se již nenacházelo volné místo. To však evidentně není tento případ – list je bez jakékoliv vazby umístěn mezi text dvou plynule navazujících strojopisných stran. Na toto místo tedy nepatří a jeho umístění není určeno. A navíc: od navazující strojopisné strany až do úplného konce textu se již ve strojopise nenachází *ani jediná*, byť sebe drobnější, tužkou psaná korektura, oprava, doplněk...

Docházíme tak k jedinému možnému vysvětlení a přímo fascinujícímu závěru, ve kterém celá naše rozsáhlá, ale pro tento závěr nezbytná předchozí analýza dosahuje vrcholu: v místě této poslední rukopisné úpravy na listu č. 114 je dopisovaný text jednoduše *přerušen a už není podle původní intence autora dokončen*. Vsuvka je pouze započata první větou, zůstala nedopsána a nelokalizována v strojopise; dokončena pak již rovněž není ani úprava následujícího zbytku strojopisu. Ukázali jsme, o jak zásadní vyvrcholení Rádlova spisu se

⁶⁸⁹ *Útěcha* 1994, s. 75 („Mínění, že Slunce a Země [...] jen omylem způsobeným Galileim?“).

⁶⁹⁰ *Útěcha* 1994, s. 75-76 („Skončím vypravování o Galileim [...] abychom prosili za odpuštění?“).

⁶⁹¹ *Útěcha-rkp*, listy č. 113, 115-118.

v daném oddíle jedná. Vzhledem k evidentnímu torzu těchto pozdních úprav, a přitom jejich přímé vazbě k mnoha přepracovaným a zásadně rozšířeným místům v předchozí celé *Útěše* od první kapitoly, nelze ani dostatečně docenit interpretační a filosofický význam takového poznatku: ***Útěcha z filosofie je prací nedokončenou, je torzem, jehož dopracování Emanuela Rádlovi zabránila dříve sice již očekávaná, nyní však náhle předčasná smrt.***

Zopakujme, co o této poslední události uvedl Josef Navrátil: „V úterý ráno 12. května 1942 profesor Rádl klidně zemřel. V polici nad úmrtním ložem byl připraven doplněný rukopis *Útěchy z filosofie*.“⁶⁹² My zde však docházíme k dosti odlišnému závěru: nad úmrtním ložem totiž nebyl „připraven doplněný rukopis“, nýbrž byl zde *odložen* rukopis nedokončený, rozpracovaný, se kterým Rádl pracoval a měl pracovat ještě dále. Je jasné, že ho měl „po ruce“ u lůžka, tedy tam, kde na něm tužkou pracoval (a tudíž si ho i odkládal) a kde též zemřel. Smrt v tomto případě Rádlovi doslova vyrazila tužku z ruky. Že Rádl „klidně zemřel“, je pak pouhou Navrátilovou projekcí vycházející z pocitu, že *Útěcha* byla dokončena. Rádl prostě *nemohl klidně zemřít*: umírá vprostřed pracovního nasazení a doslova myšlenkového zápasu ve vrcholné, kritické pasáži svého odkazu. Navrátilův popis a naše závěry jsou tak přímo modelovou ukázkou toho, jak tatáž „fakta“ (časový údaj úmrtí a lokalizace rukopisu nad úmrtním ložem) mohou v odlišném interpretačním rámci znamenat zcela odlišnou „skutečnost“. Pojmenování takové odlišnosti není samoúčelné a vede k závažným důsledkům pro interpretaci a další interpretační možnosti *Útěchy* jako takové i v rámci celku Rádlova díla.

Vzpomeňme znovu, jak málo času měl Rádl na tak rozsáhlé rozpracování a doplňování strojopisu *Útěchy A*, tyto úpravy musely být pro něho jistě značně vyčerpávající. Přitom se ale celkem nesou v překvapivě věcném, střízlivém, usilovném a vyrovnaném duchu. Nového smyslu tu pak nabývá i nečekaná návštěva posla z prostředí Ymky předchozího dne s varováním o připravované domovní prohlídce, náhlé panice, pálení a likvidaci kompromitujících materiálů a následkem toho Rádlově náhlém skonu. Tak radikální zvnějšku příšedší a nejbližší osobní intimní okolí zasahující rozrušení by mohlo zcela potvrzovat poslední zlom, který je v dochovaném rukopise takto zvěčněn.

Zbývá tedy přiblížit vlastní obsah poslední vsuvky, formou hypotézy určit její „správné“ umístění a následně odvodit další důsledky a závěry těchto poznatků pro interpretaci celku *Útěchy*. Osamocená poslední rukopisná věta na listu č. 114 zní: „Dnešní vládnoucí názor, že zrak, gravitačnost a hmat se nahodile vyvinuly z potřeby živých bytostí,

⁶⁹² NAVRÁTIL, J.: Poznámka vydavatele, in: *Útěcha 1946*, s. 102 (dále též in: *Útěcha 1947*, s. 98).

orientovat se v okolí, jest jen důsledkem vyřízené filosofie J. Locka.⁶⁹³ Je dost možné, že se jedná o vůbec poslední větu, kterou Rádl krátce před smrtí napsal; po započetí této vsuvky se ovšem také mohl vracet zpět a doplňovat některou z pasáží v předchozích kapitolách, např. korelativní „lockovský“ dodatek hned v první kapitole,⁶⁹⁴ aniž by se pak již mohl znovu vrátit k tomuto místu.

Josef Navrátil si patrně vůbec nepřipustil, že by text vlastně nebyl dokončen, a proto chybějící lokalizaci vyřešil při přípravě vydání tak, že větu opět po svém a podle vlastní rozvahy (nic jiného mu ani nezbyvalo, byť na to měl čtenáře upozornit) umístil na začátek dané pasáže o Rádlových vlastních zkoumáních, a sice za rovněž dodatečně vepsaný doplněk s Lockovým jménem („zvláště pod vlivem učení J. Locka.“).⁶⁹⁵ Vodítkem mu tedy byla jmenovitá souvislost Lockova učení, v obou případech rukopisně doplněná. Na první pohled proto Navrátilovo umístění vsuvky nepůsobí nijak násilně a vzhledem k tomu, že se jedná jen o jednu větu, není zde ani příliš nápadně narušena výkladová souvislost.

Přesto na základě naší dosavadní zkušenosti s rukopisem *Útěchy B* docházíme k odlišnému výkladu. Při detailním pohledu je umístění vložené věty skutečně nesprávné. Následující věta na ní totiž svou souvislostí, syntaxí a předmětem *nenavazuje*. Tvrdí se v ní: „Odložil jsem to studium na stáří, [...; podtrhl TH]“; věta svým předmětem („to“) přímo navazuje na předchozí Rádlův vstup, že v mládí *studoval* „zrak živých bytostí“ a že nenacházel oporu v tehdejší „fysice, ani fyziologii, ani filosofii“ (i pořadí uvedených oborů je zde důležité). Jejich „konstruktivní metoda“ je pouze rozvedena v doplnění závislosti na Lockově učení (nikoli samostatnou větou), čímž návaznost další věty narušena nebyla. V navazující větě se Rádl odhodlává „schematicky předvést několik svých zásad“ a teprve poté (ve skutečnosti poprvé) zavádí ústřední trojici pojmů, s tímto bádáním spojených: „zrak, gravitačnost a hmat“. Ty jsou nejprve odlišeny (od sluchu, čichu, chuti), obecně vymezeny (elementární mohutnosti, reflektorický význam), charakterizovány na příkladech nejprve obecných (některá zvířata...), poté konkrétních (slunéčko, fazole, člověk), a nakonec analogizovány a „metafysicky“ vyloženy.

⁶⁹³ *Útěcha-rkp*, list č. 114; *Útěcha 1994*, s. 72.

⁶⁹⁴ Odstíněním od Locka (a Descarta) je pak motivován i závěrečný dvojobraz *Ideje*; pozdní konceptuální propojení textu doplněním „lockovských“ pasáží v první kapitole a v posledním oddílu kapitoly šesté pak odhaluje velmi smysluplnou logiku. Nedokončenou vsuvku na listu č. 114 by mohl vnějškově připomínat obdobný doplněk jedné věty na listu č. 10. Ten je však evidentně pouze dodatečně doplněn do souvislého předcházejícího i následujícího textu (více viz výše v analýze doplněk první kapitoly).

⁶⁹⁵ *Útěcha 1994*, s. 72; značka červenou tužkou pro umístění na listu č. 113 i na listu č. 114 včetně popisku „na stranu 113“ pochází právě od Navrátila.

Naproti tomu ve větě na listu č. 114 se Rádl začíná vymezovat vůči „vládnoucímu názoru“ o „nahodilém vývoji“ reflektorických orientačních smyslů; pojmy „zraku, gravitačnosti a hmatu“ tu nejsou zavedeny, nýbrž naopak obeznámenost s nimi je již podle syntaxe a obsahu věty *předpokládána*. Jsou to pojmy vycházející zde primárně nikoli z Locka, nýbrž z Rádlova vlastního raného a zde připomenutého bádání; lze si tudíž hůře představit postup, že by Rádl tyto klíčové pojmy své teorie nejprve bez přípravy a charakteristiky uvedl ve spojitost s *náhodnostním* výkladem jakožto důsledkem učení Lockova, a pak je teprve znovu zavedl podle své teorie, než postup opačný, podle něhož by pojmy nejprve zavedl, přiblížil ve svém bádání a vyložil ve své teorii, a pak teprve – jako už známou věc – ukázal nesoulad tohoto bádání s „vládnoucím názorem“. Nedokončená vsuvka proto nepatří na začátek, nýbrž až *za* pasáž o zraku, gravitačnosti a hmatu. Kam tedy přesně?

Výklad je završen v krátkém odstavci,⁶⁹⁶ který začíná analogií orientačního smyslu se základními projevy Slunce, Země a hvězd, a pokračuje metaforou příbuznosti „základu života“ s „hvězdami“ a dále spojeným obrazným připomenutím pozdravu panské zvěře v Kiplingově *Knize džunglí*: „jsme jedné krve, ty a já.“ Viděli jsme již několikrát, že završení určitého výkladu v *Útěše A* obrazy, básnickými metaforami, nostalgickými vzpomínkami či filosofickými mýty Rádl při přepracování opakovaně následně doplňoval korigujícími či zvěčňujícími přídávky. A právě tak sem, za tento odstavec s literárně-metaforickým vyústěním, jak podle obsahu vsuvky, tak smyslu a směru ostatních úprav, patří zvěčňující a dovysvětlující dodatek, z něhož byla napsána již pouze první věta. Ta měla – podobně jako v jiných případech – opět odhlédnout od literárně zamlženého závěru a vrátit se věcněji ke kritizovanému novověkému předpokladu „*nahodilého* vývoje“. Věcnou souvislost takového umístění nedokončené vsuvky pak potvrzuje i pokračování dalšího strojopisného odstavce, který začíná připomenutím teorie založené na „*náhodnostní* filosofii“.⁶⁹⁷ Jak měla být spojující vsuvka dlouhá a o čem měla dále pojednávat, zda a jak by Rádl dále zasahoval do strojopisného výkladu orientačního smyslu živých bytostí a pak i závěrečných pasáží následujících, to vše zůstává otevřeným prostorem pouze pro podložené spekulace, filosofickou fantazii a interpretační kombinace. Že však rukopis v tomto momentě zůstal

⁶⁹⁶ *Útěcha 1994*, s. 74 („Činím závěr: [...] jsme jedné krve, ty a já.“).

⁶⁹⁷ *Útěcha 1994*, s. 75 („Mínění, že Slunce a Země chladne, je založeno na náhodnostní filosofii;“). Na otázku, proč list č. 114 s rozepsanou vsuvkou nebyl vložen u listu, kde měl podle nás být umístěn, tj. až u listu č. 117, je snadná odpověď: právě proto, že práce na doplňku byla pouze započata, byl tento rozepsaný list „na vrchu“ celého úseku, na který dopisovaný výklad navazoval; zařazen by byl až po jeho dopsání na tomto jednom, popř. i dalších listech. Podobný případ sice dokončené, ale rovněž již nezařazené vsuvky dospod na její správné místo, jsme přece odhalili i v předchozí kapitole *Renesance*.

nedokončený a neuzavřený, máme za prokázané a jen těžko zpochybnitelné. Pro tento prokázaný závěr pak nacházíme několik dalších podpůrných argumentů, z nichž už jsme řadu naznačili a které pak celé naší analýze, včetně řady rozporů, na něž jsme naráželi, dávají celkově dobrý smysl.

Tak především předpoklad, že doplnění *Útěchy A* nebylo v šesté kapitole dokončeno, zpětně vysvětluje celou řadu jednotlivých případů z předchozích kapitol, kde jsme naráželi na nedůslednosti v označování, řazení a návaznosti jednotlivých vsuvek. V podstatě jen v první kapitole šlo o nepřesnost editora, v ostatních šly nejasnosti na vrub autora; několikrát jsme již dříve byli nuceni konstatovat dojem nedokončenosti či nedotaženosti úprav, a to právě po formálně technické stránce, nikoli významově logické souvislosti výkladu, která naopak prokazovala při správném dešifrování svou konzistenci. Tyto jednotlivé nedokončenosti se tak velice dobře objasňují: tím, že nebyly dokončeny ani základní úpravy až do konce textu, nestihl autor již ani finální revizi a formální „dotažení“ jednotlivých předchozích úprav, vrstvených v textu nejednou i zpětně. Tato revize a technicko-formální úprava by musela přece být provedena teprve následně po dokončení všech doplňků.

S absencí autorovy závěrečné revize a technicko-formálních úprav se pak rovněž vysvětluje řada nedůsledností v číslování kapitol, jejich členění na oddíly atd., zkrátka nedostatky v celkovém formálním strukturování textu. Pro přehled zopakujme paralelně a v přesném přepisu názvy kapitol a oddílů podle *Útěchy A* a *B* a Navrátilovy opravy a doplňky ve vydaném textu (v hranaté závorce):

Útěcha A

- Předmluva
- II. Morální svět
 - a/ Zákony morální
 - b/ Námitky proti víře v morální řád
 - c/ Služba
 - d/ Bezbranný morální svět
- III. Manželství
- IV. Živé bytosti
 - a/ Jsou vládou
 - b/ Tělo a vláda
- V. Poznámky k Aristotelovi
- VI. Nominalisté
 - c/ Rozum a vůle
 - c/ Vzpomínky
 - Rozum a vůle: dokončení
- VII. Renesance

Útěcha B [Útěcha 1946]

- Předmluva
- I. Morální svět
 - a/ Zákony morální
 - b/ Námitky proti víře v morální řád
 - c/ Služba
 - d/ Bezbranný morální svět
 - d/ [e/] Manželství
- II. Živé bytosti
 - a/ Jsou vládou
 - b/ Vláda v těle
- III. Poznámky k Aristotelovi
 - a/ Aristotelés [upřesnil orientální mythus]
 - [b/ Přirozený svět]
- [IV.] Konec morálního řádu?
 - [a/ Jednota morálního přesvědčení]
 - [b/] Rozum a vůle
 - [c/] Vzpomínky
- VII. [V.] Renesance
 - [a/ Návrat k antice?]
 - [b/ Vzpouora]

VIII. Galilei
a/ Konec metafysiky
b/ Konstrukce pojmů
c/ Technická výroba
/ Konstruované pojmy v životě morálním
Světový mechanismus
Vesmír za hranicemi Galileových konstrukcí
konstrukcí
IX. Idea

VIII. [VI.] Galilei
a/ Konec metafysiky
b/ Konstrukce pojmů
c/ Technická výroba
[d]/ Konstruované pojmy v životě morálním
[e/] Světový mechanismus
[f/] Vesmír za hranicemi Galileových[-iho]
IX. [VII.] Idea

Drobné nepřesnosti se vyskytly již ve strojopise *Útěchy A*: číslování od II. kapitoly (jako by *Předmluva* byla považována za první kapitolu), chyby v oddílech šesté a osmé kapitoly – nelze již zjistit, zda se jednalo o chyby původního rukopisu, nebo strojopisného přepisu, to však není pro věc podstatné. V *Útěše B* jsme zpočátku byli svědky Rádlových pečlivých a promyšlených úprav od první kapitoly: jeho vlastní správné přeznačení číslování, úprava struktury změnou samostatné kapitoly *Manželství* na pouhý ilustrační oddíl kapitoly první atd. S přibývajícimi doplňky této autorovy pozornosti ubývalo a od třetí kapitoly se rukopis vyznačuje více či méně nápadnými nedůslednostmi či vyloženými formálními chybami. Josef Navrátil při vydání textu na jedné straně sjednotil, opravil a správně doplnil číslování kapitol a označení existujících oddílů – proti takové typografické úpravě rozhodně nelze nic namítat. Na straně druhé však od třetí kapitoly, tj. od míst s rostoucími nedůslednostmi, začal do struktury textu zasahovat nad rámec editorských zásad: svévolně dělil text na oddíly a doplňoval jejich názvy. Patrně byl veden dobrou vůlí vnést do textu přehlednou strukturu tam, kde ji oprávněně postrádal. Nejen že tím však několikrát desinterpretálně přerušil jinak souvislý a navazující text, ale navíc nechtěně vlastně zamlžil a zakamufloval tu problematickou stránku rukopisu, která mohla pozdějším interpretům více napovědět o nedokončenosti práce. Je jasné, že utřídění finální struktury patří také až ke zcela posledním autorským úkonům před odevzdáním rukopisu; nedokončenost této struktury tedy rovněž nepřímo potvrzuje nedokončenost rukopisu.

Jedním ze základních argumentů pro náš závěr o nedokončenosti úpravy *Útěchy* je fakt, že od místa poslední rukopisné vsuvky na strojopisných listech, tj. od listu č. 115 až do konce textu, se již nevyskytuje žádná tužkou prováděná korektura či úprava. Tato zbývající část posledního oddílu šesté kapitoly a sedmá kapitola *Idea* zahrnuje pouze několik vlnkových podtržení (zvýraznění pojmů), provedených perem – spadají tedy do onoho prvního pročení strojopisu bezprostředně po jeho převzetí. Při následném soustavném rukopisném doplňování tužkou se k těmto závěrečným částem Rádl již znovu nedostal.

Ovšem není to jediná neopravená část. To samé totiž platí i o *Předmluvě*,⁶⁹⁸ dokonce ještě ve větší míře, neboť ta neobsahuje vůbec žádný zásah, tedy ani perem z prvního čtení. Přitom hned od první strany první kapitoly text zahrnuje jak první, perem prováděnou opravu, tak pozdější tužkou zanášené vpisky, přečíslování kapitoly atd.⁶⁹⁹ To je zcela srozumitelné: předmluva se přece píše až zcela nakonec k dokončené hotové práci; v *Útěše A* tomu tak podle autorovy informace bezpochyby bylo („Tento rukopis [...] jsem teď zhruba dokončil.“). Jak při pročítání rukopisu, tak jeho opravách, se proto Rádl pravděpodobně *Předmluvou* vůbec nezabýval, přeskočil ji a rovnou přistupoval k první kapitole. Jelikož úpravy nestačil dokončit, nevrátil se nakonec již ani k příslušnému opravení *Předmluvy* – i kdyby do jejího textu nechtěl výrazněji zasahovat, musel by minimálně změnit formulaci o jejím dokončení, spojenou s datací „v únoru 1942“. K této opravě však již nemohlo dojít.

IV.4. Závěry a výzvy rukopisné analýzy

Náš postup rukopisem byl natolik zevrubný a jeho výsledky natolik závažné, že zde pro přehled krátce shrneme výsledky analýzy, která si v některých rysech nezačala s detektivním pátráním. Rozlišení *Útěchy A* (z února 1942) a *Útěchy B* (z května 1942), tedy rozlišení dvou postupných vrstev doplňků na strojopise, tmavých a světlých listech, jejich popis a detailnější kritický rozbor, nám odhalují jednak způsob Rádlovy práce na textu krátce před smrtí, a jednak určité rozpory ve způsobu Navrátilova zpracování a následných publikací rukopisu. Na několika místech, z nichž nejzávažnější se nachází hned v první kapitole, jsme na základě rukopisu provedli docela vážnou revizi v řazení listů a tedy výkladové souvislosti textu. Viděli jsme, že vsuvky byly zprvu prováděny s větší pečlivostí, jejich přesnou identifikací (očíslování lístků, popisy „vločky“, rozstřížení strojopisu na daném místě apod.), kdežto pozdější a často zpětné vsuvky na světlých listech nejsou vždy takto přesně určeny. Jistě zde mohl sehrát roli jejich stále rostoucí počet a postupné opakované navracení se v textu. Někde je umístění vsuvek na světlých listech ještě docela přesně určeno, jinde však ne, a jsme tu tedy odkázáni na jejich očíslování a občas problematické zařazení jak autorem samým, tak J. Navrátilem, který nadto nepřipustně zasahoval do struktury textu. Stav celého rukopisu tak svědčí jako by pro rostoucí chaos či nervozitu, respektive pro formální *nedokončení* určitých pasáží či přesného určení některých vsuvek ze strany autora. V závěru

⁶⁹⁸ *Útěcha-rkp*, listy č. 1-2.

⁶⁹⁹ *Útěcha-rkp*, listy č. 3.

rukopisu jsme pak došli k jednoznačnému poznatku, že opravy *Útěchy* autorem skutečně nebyly dokončeny, a též k přesné identifikaci místa, kde tyto opravy byly přerušeny.

Z analýzy je však zároveň zřejmé, že pozdější úpravy *Útěchy A* byly v zásadě velice souvislé a promyšlené v rámci koncepce celého spisu. Od obecnějšího ladění spisu a osobnějších formulací, často vzpomínkových, poetizujících, obrazných a filosoficko-mýtických (v *Útěše A*), směřuje autor v dodatcích prokazatelně k jejich věcnějšímu uchopení, zpřesňování a zejména zařazování do historických souvislostí v rámci celkové výkladové strategie, vrcholící v galileovské kapitole s historickou genezí novověké konstruktivistické metody od renesance k moderní technice. Máme tedy co do činění s autentickým Rádlovým rukopisem, který dokazuje velice jasnou hlavu v posledních týdnech a dnech života; určité nekonzistence publikovaného textu nejsou tedy důsledkem vnitřních dispozic autora (duševní nerovnováha, narušení jasné mysli vlivem choroby apod.), nýbrž spíše vnějších okolností: podmínek, ve kterých mohl pracovat, a zejména náhlého přerušení a tedy nedokončení oprav. Nad Rádlovým smrtelným ložem neležel odevzdaný dokončený text, nýbrž text rozpracovaný, se kterým autor dále pracoval a zůstal nedokončen! Tento poznatek je zásadní novinkou, která na *Útěchu z filosofie* vrhá do značné míry nové světlo a interpreti by ji dále měli zohledňovat.

Role Josefa Navrátila byla pro vznik a vydání *Útěchy* zcela zásadní a neodmyslitelná. Opakovaně jsme naráželi na nedůslednosti a svévolné zásahy v jeho způsobu zpracování a vydání textu. Na druhou stranu bychom měli vyzdvihnout jeho nezastupitelnou a nedocenitelnou zásluhu, která nakonec historicky ony drobné nedůslednosti zcela zastíní. Tím, že Navrátil bezodkladně a promptně hned v únoru 1942 pořídil strojopisný opis *Útěchy*, který vzápětí předal zpět autorovi, stimuloval a umožnil Rádlovi další práci na textu v krátkem vyměřeném čase do května 1942. Jinými slovy, bez Josefa Navrátila by přepracovaná a bezmála dvojnásobně rozšířená *Útěcha B* nemohla vzniknout. Jeho postup v roce 1942 je zvláště obdivuhodný s ohledem na dobové podmínky kritického období protektorátní Prahy. Ani jeho přípravu vydání během roku 1945 bychom pod dojmem prokázaných chyb neměli podceňovat. Nevíme totiž, v jakém stavu se převzatý rukopis reálně nacházel a Navrátilovo zpracování se vyznačuje pečlivostí a snahou o přesnost. Všechny jeho zásahy do textu, které sám nepřesně označil jako „drobnosti typografické“, vycházely z toho, že si vůbec nepoložil otázku nedokončenosti textu. Navrátilova role byla rolí prostředníka a technického pracovníka, nikoli interpreta a editora *kritického* vydání. Text se mu podařilo v nakladatelství *Čin* vydat opět v poměrně krátkém čase (v březnu 1946, tedy za necelý rok), což umožnilo širokou vlnu reakcí a diskusí v krátkem vyměřeném čase do nástupu komunistů k moci. Litovat

můžeme toho, že podle rukopisu opravené vydání roku 1994 v nakladatelství *Svoboda* bylo provedeno nedůsledně a bohužel i s některými novými chybami. *Útěcha z filosofie* stále tedy čeká na nové opravené, resp. kritické vydání. V naší analýze jsme pro takovou edici provedli fundamentální přípravu.

Vracíme se nyní oklikou a kruhem k samotnému východisku naší rukopisné analýzy, kde jsme se provokativně zeptali, zda ve vydané *Útěše* opravdu čteme předmluvu k textu, který následuje. Odpověď je stejně paradoxní a ambivalentní, jako celá knížka a historie její recepce, jako „život“ sám v pojetí *Útěchy: Ano i ne*. Z čistě faktického hlediska platí jednoznačné *ne*, které jsme tu mnohostranně dokázali: předmluva je psána v únoru 1942 k původní *Útěše A* asi polovičního rozsahu. V konečné verzi však máme přepracovaný a nedokončený text *Útěchy B* z května 1942, k níž již autor nestihl upravit či napsat novou předmluvu. Toto odlišení však na druhou stranu nesmíme přeceňovat, mezi *Útěchami A* a *B*, rozlišenými pro naše praktické analytické potřeby, nelze vést žádný ostrý řez; a potud zároveň platí i jisté významné *ano*. Jedná se přece o *tutéž* práci, *jednu* souvisle promyšlenou a doplňovanou knihu, naše praktická analýza tu nesmí zastínit autorovu *intenci k syntéze*. Rozsáhlé rukopisné doplňky jsou v principu rozšířením a prohloubením *Útěchy A*, nikoli její kritikou či revizí. Tedy jde nakonec vlastně o tento paradox: *Útěcha z filosofie je i není* torzem; má vnější rámec a tvar dokončené práce, a přitom vnitřně zcela dokončena nebyla. Doplnění textu nadto nakonec dosáhlo velmi pokročilého stádia, Rádl přece dospěl až k samému závěru práce; ovšem právě v tomto závěru, v kritickém bodě Rádlova myšlenkového projektu a posledního myšlenkového zápasu, je vnitřní oprava jinak uceleného a uzavřeného textu přerušena.

V. Shrnutí

Tématem předložené práce je vědecké a filosofické dílo českého vědce, filosofa, myslitele a veřejně činného intelektuála Emanuela Rádla (1873–1942) v prvním období jeho tvorby před první světovou válkou a v období posledním, završeném v poslední práci *Útěcha z filosofie*. Hlavní intence práce je *historická*, jedná se o příspěvek jednak k dějinám biologie a biologického myšlení, a jednak k dějinám filosofie v českých zemích v první polovině 20. století. Příspěvek k intelektuální biografii Emanuela Rádla je tu zároveň introspektivní sondou do intelektuálního života české společnosti v jeho důležitých a v mnoha aspektech dosud nedostatečně probádaných epochách. Práce vznikala jako součást široce formulovaného badatelského projektu, jehož konkrétními výstupy jsou zejména:

1. Uspořádání a inventarizace objevené části Rádlovy pozůstalosti jako *Sbírkový a dokumentační fond Emanuela Rádla*: jako archivní celek je takto zpřístupněn odborné veřejnosti.
2. Edice kompletního českého překladu Rádlových *Dějin biologických teorií novověku*, I.-II. (Academia: Praha 2006)

Předloženou práci pak tvoří tři velké kapitoly, které představují do značné míry velké samostatné celky s odlišně definovanými cíly.

Kapitola II, následující po úvodu, se věnuje komplexně prvnímu období Rádlovy tvorby do světové války. Při takovém vymezení se jedná o první pokus tohoto druhu. Přestože první období zůstává dosud ve stínu meziválečného filosofického působení, zahrnuje Rádlovu již *velmi* rozsáhlou literární a myšlenkovou práci. Při detailním pohledu se nám ukázalo, že se jedná už tehdy o dílo nesmírně mnohostranné a neméně problematické, než mezi válkami; a již tehdy se Rádlovo působení projevuje jako principiálně aktivistické, provokující a programově polarizující. Jedná se přitom o důležitou kapitolu dějin české vědy, zmapování Rádlova díla v tomto období má proto význam nejen pro hlubší pochopení vývoje jeho další práce až k samotné *Útěše z filosofie*, ale také pro historické poznávání vědeckého a intelektuálního milieu české společnosti po roce 1900. V pokusu o usouvztažnění a souvislé pojednání tohoto období jsme se soustředili na hlavní Rádlovy badatelské výstupy a vybrané polemické střety: i v nich jsme ale museli postupovat selektivně a v detailním zaměření na některé práce či polemiky (právě pro zvýraznění jejich *kontextu* či skutečného badatelského *obsahu*).

Rádlovu odbornou práci v raném období lze schematicky rozdělit do tří oblastí zájmu: 1. Histologie, srovnávací anatomie a morfologie. 2. Fyziologie smyslových reakcí. 3. Teorie, dějiny a filosofie vědy. Velice rozsáhlé a mnohostranné dílo, tvořící nepřetržitou řadu studií, článků, polemik, recenzí a menších samostatných monografií, je tu ale koncentrováno postupně do několika hlavních výstupů, které obecně zrcadlí Rádlovo intelektuální rozpětí od přírodovědce k teoretikovi, historikovi vědy a filosofovi. Na počátku stojí první větší práce *Untersuchungen über den Phototropismus der Tiere* (1903) s tématem *fysiologie* smyslových reakcí; následuje mnohaletý rozvrh *Geschichte der biologischen Theorien* (1905, 1909, 1913). Jednalo se o zakladatelské dílo pro historické zkoumání biologie a zaměřili jsme se na postupnou konstrukci jednotlivých svazků a zejména na Rádlovu obecnou motivaci jako alternativy k filosofii přírody a dobovému integračnímu úsilí k „obecné biologii“; konstituce oboru dějin biologie nebyla Rádlovým cílem, nýbrž pouze prostředkem na cestě noetické kritiky a průzkumu vědeckosti novověké vědy jako takové. Historické zkoumání bylo podloženo Rádlovou koncepcí „názorového empirismu“, nazývaného v návaznosti na Masaryka též „realismem“, jako souběžné kritiky empiristického a racionálně konstrukčního východiska novověké přírodovědy, založené na subjekt-objektové diferenci. Noetické úvahy, ale i kulturně a společensky kritické články, shrnoval těsně předválečný soubor *Úvah vědeckých a filosofických* (1914) a následná za války psaná *Romantická věda* (1918) posunula kritiku abstraktního empirismu a kantovského apriorismu již do primárně apelativní a aktivistické roviny, ve které svou filosofickou *vita activa* pak Rádl realizoval mezi válkami. Společenskou stránku Rádlových předválečných aktivit jsme podrobně rozebrali na Rádlovu dlouhodobém řešení dilematu „národní“ a „mezinárodní“ vědy se završením v polemice o plagiátorství s botanikem Karlem Dominem; případ totiž byl jednak součástí tehdy českými vědci silně reflektovaného a diskutovaného problému (zmezinárodnění vědy, vztah k národní společnosti, otázky popularizace), a jednak výrazně charakterizoval Rádlovo postavení mezi českými přírodovědci a měl tak konkrétní důsledky pro jeho další postavení v univerzitním prostředí. Souběžně s dějinným zkoumáním biologického myšlení Rádl završil v *Neue Lehre vom zentralen Nervensystem* (1912) jedno z určujících témat svého raného biologického zkoumání v projektu filosofie přírody na podkladě ryzí morfologie, inspirované předdarwinovskými koncepty korelací a stavebního plánu, jež však interpretuje prostřednictvím svého názorového empirismu, patřícího spíše do rámce dobové „Lebensphilosophie“.

Rádlovo úsilí patří do dobového kontextu *autonomistické* biologie, tedy té, která se emancipuje od fyzikálně-chemického redukcionismu a snaží se postihnout jednak autonomii

zkoumaného předmětu, specifiku živého, a jednak formulovat příslušné logické základy biologie jako svébytné disciplíny. Problém řešení vztahu *funkce a formy*, reprezentované komplexy srovnávací fyziologie a srovnávací morfologie, měly u Rádla v poznání života prioritu před fylogenetickou a evolucionistickou argumentací. Rádl sice sleduje autonomistický *program* formulovaný nejdůsledněji H. Drieschem, ale při jeho vlastním provádění postupuje odlišně a svérázně a Drieschovu teleologickou extrapolaci nepřijímá; to je jedna z důležitých revizí dosavadních zjednodušujících pohledů na Rádlovo biologické dílo. Dále jsme se nám ukázalo, že pozdní olbřímí *Neue Lehre* není syntetickým vyvrcholením Rádlových biologických zkoumání, nýbrž spíše vyhocením jedním z jejich směrů. Je pozoruhodné, že základní zkoumání i teoretické rozvrhy v *celé* tematické šíři pozdějších syntéz zahrnují v zárodcích již práce z nejranějšího období od ukončení studií do habilitace v roce 1904. Rádlovy biologické počátky jsou velice důležité historicky jako významná součást české biologie počátku 20. století, tzv. Vejdovského školy, která byla východiskem moderní experimentální biologie u nás.

Rádla jistě můžeme obecně přiřadit k dobovým směrům vitalismu, resp. neovitalismu na počátku 20. století, už z toho důvodu, že sám takovou příslušnost připouštěl: ve zkoumání o fototropismu podle svého vyjádření „naznačil“ vitalistickou teorii (odlišnou od Drieschovy) a stanovisko v *Neue Lehre* označil dokonce přímo za „radikální vitalismus“. V obou případech ale takovou příslušnost formuloval v odstínění vůči převažujícím směrům vitalismu, které jako antipod mechanicismu paradoxně stavěl na stejnou stranu toho typu racionálního („abstraktního“) *empirismu*, k jehož popření svým zkoumáním dospíval. K dobovým tendencím autonomistické, resp. neovitalistické biologie patří Rádl rovněž tím, že v biologickém zkoumání pracuje jako s nezbytným výkladovým faktorem pozorovaných jevů s *niterností* organismu, s faktorem *aktivity*, nepřevoditelné na vnější okolnosti či podmínky a nevysvětlitelné z nich. Určení „vnitřní síly“ organismu (ve zkoumání fototropismu) a posléze v *Neue Lehre* přímo *nitra*, ze kterého organismus staví své orgány, je principiální a nutnou hranicí v Rádlově chápání živého. Zůstává ale právě jen hranicí, metodickým předpokladem, který nezobecňuje do formy nějaké „vitální síly“ (jejíž různé verze principelně zamítá v neolamarckovských verzích vitalismu); právě problém tohoto předpokladu se stává dynamickým prvkem dalších posunů pozornosti k této niternosti na sobě samém a posléze tedy, formou takové průběžné sebereflexe na zkoumání předchůdců biologického myšlení, v cestě k programové, na vůli založené filosofii.

Ukázali jsme, jak je zkoumání fototropismu uzavřeno analogií nutné „vnitřní síly“ organismu a vůle člověka s tím, že se ocitáme na hranicích „metafysiky“. Již ve zkoumání o

fototropismu jsme viděli ten prvek Rádlova zkoumání, který je důležitým doplňkem oscilování přístupu mezi morfologií a fyziologií (tj. vztahem funkce a formy): předmět pro biologické poznání není pasivním objektem naproti poznávajícího subjektu. Rádl si je zvláštním způsobem vědom a neustále to ve své již nejranější experimentální práci zohledňuje (počínaje raným zkoumáním smyslových reakcí), že poznává-li jako biolog například „zrak“ organismu, tak jeho vlastní myšlení – jakožto myšlení živé bytosti – je neseno a určováno tím samým jevem, ke kterému se vztahuje. Je to, chceme-li, ryzí hermeneutický moment v biologii. Tato sebereflexivní vztaženost předmětu zkoumání je již principiálně filosofickým postojem, ačkoli takto není hned rozpoznán a artikulován. Ale problémy experimentální praxe a *problémů* pojmové osnovy, které z toho vzechávají, již přímo vedou k domněle „obecné biologii“, která se ale Rádlovi stává dějinami myšlení a teorií jako na *nitru* založených *událostí*. Rádlův „vitalismus“ je tedy od počátku bytostně *otevřený*, nevytváří uzavřenou formuli teorie života, nýbrž jednak odkazuje na její relevanci jen v rámci konkrétního užití v „přímém pozorování“ daných jevů, a jednak ho vede k prozkoumávání dalších předpokladů, na nichž je dosažená a konkrétně použitá pojmová práce možná.

Jak přiklonem k programu *autonomie* biologie, tak zásadním spojením *teorie* a *experimentu*, úsilím po „všeobecné biologii“ a koneckonců i rehabilitaci *niternosti* jako nutné metodické součásti porozumění zkoumaného předmětu v biologii patří ale Rádl zcela do rámce kontinentální biologie počátku 20. století. Masarykovy filosofické podněty a metodu realismu (v podobě konkrétní logiky) integruje s konkrétním metodickým přístupem v biologickém zkoumání a s dalšími podněty dobové tzv. „filosofie života“ (Nietzsche, Bergson ad.). Rádl pak byl svým biologickým hlediskem doveden dokonce k pochybnostem o četných pojmech vycházejících z novověké přírodovědy, resp. k biologizaci fyzikálních pojmů (světlo ad.). Ovšem tato pouze anticipovaná biologizace fyziky, jak již řečeno, je opět jen krokem v rámci reflexe poznání, v níž je brán v potaz vlastně celý novověký, na fyzikální vědě založený výklad světa. Rádlova kritika pozitivismu, tzv. „objektivní vědy“, má tedy svůj původ v této jeho vlastní experimentální práci. Na této kritice objektivní vědy a jejího zdánlivého pokroku je založeno i jeho zkoumání dějin biologického myšlení: vědu netvoří systémy a doktríny, nýbrž vědecké individuality a jejich osobní pravda, původní přesvědčení, které je teprve dodatečně logizováno. Neexistuje ani žádný tzv. „objektivní“ předmět pro vědu – naše poznání je vždy neseno předchozím porozuměním, je vždy již výkladem.

Zásadním prvním vyvrcholením Rádlovy rané tvorby se nám tedy ukázaly jeho výzkumy fototropismu, vrcholící v teoriích organické *orientace* a *prostorovosti*. V práci jsme proto věnovali detailní pozornost jednotlivým experimentům i postupné filosoficko-teoretické

konstrukce v těchto zkoumáních: představovaly pro Rádla zásadní, rozhodující a praktickou zkušenost „přímého pozorování“, na níž stavěl celou pozdější kritiku novověké vědecké konstrukce přírody, a navíc se právě k těmto výzkumům obracel v závěru svého filosofického odkazu *Útěcha z filosofie*.

Kapitola III přináší rozbor historické geneze a podrobnou sondu do historických, mentálních a filosofických předpokladů vzniku *Útěchy z filosofie*.

Přistoupili jsme k *Útěše* na základě rozporných a velmi protichůdných hodnocení, která na ní byla a jsou dodnes vznášena. Rekonstruovali a shrnuli jsme tu soubor pramenně doložených předpokladů, které *Útěchu* staví do nových dobových kontextů, jež doposud nebyly důkladně probádány a popsány. Podařilo se nám podrobně vysledovat Rádlovu cestu k jeho poslední práci v dlouhé časové césuře mezi propuknutím jeho choroby a smrtí, v období, které je díky nedostatku pramenů opředeno dodnes jen zkratkovitými soudy a velkou nejasností. V zásadě jsme sledovali chronologickou osnovu, ta si ale vyžádala řadu odboček. Takovou odbočkou byl vlastně již vstup, ve kterém jsme vyšli od vlastního textu *Útěchy*: co sám prozrazuje o povědomí jejího autora a záměrné výkladové strategii. Pomohla nám doložená analogie se situací první světové války a Rádlova postoje vůči ní v rovině psychosomatické i v podobě filosofické reakce (*Romantická věda*). Pak jsme podnikli pokus podívat se souvisle na Rádlovy aktivity, spory, filosofické a veřejné zájmy v období těsně předcházejícím onemocnění, v době od filosofického kongresu roku 1934. Centrum jeho aktivit byla publicistika na stránkách *Křesťanské revue*, jež pak měla celou řadu přesahů. Rádla sám vlastně představoval určité centrum, kolem něhož se soustřeďovala a odkud vycházela jedna část kulturní rezistence vůči přicházejícím totalitním režimům. Toto prostředí bylo do značné míry nenávratně rozvráceno za okupace, další ránu vykonaly důsledky puče únorového. Za spektrem Rádlovy publicistiky jsme shledali tři jeho určující vůdčí akcenty: na různých rovinách popisovaná a zakoušená neodvratná fatalita dějství (přírodního, společenského i konkrétně politického), nezadatelná hodnota individuality a jejího osobního odpovědného poslání vzdorovat jakémukoliv násilí ve jménu a službě slabšímu a konečně hlubší rovina této služby ve jménu smyslu, pravdy, zákona či civilizační souvislosti, osmyslňujících nahodilost dění i osobní angažmá v něm. Rádlova publicistická aktivita i tyto tři akcenty jsou dlouhodobou kontinuitou jeho filosofie, v posledním období před onemocněním jen získávají konkretizovanou artikulaci, v níž stále větší význam mimo jiné získává nový ohled na *biologickou* problematiku jako součást argumentace rasových teorií. Pro doložení relevance *Útěchy* co do její ontologického rozvrhu posloužila analýza fragmentů

Rádlovy tvorby v době nemoci. Usouvztažnění dílčích publikovaných prací, vesměs malých článků, spolu s dostupnými dokumenty a nově objevenými prameny, odhalilo daleko plastičtější pohled na toto období, než jak bylo dosud jen zkratkovitě a zjednodušujícím způsobem hodnoceno. Ukázala se určitá periodicita Rádlových propadů do izolace a vzmachů k tvorbě a na základě korespondence a dalších útržků jsme zrekonstruovali profilování problematiky *Útěchy*. Všechna tři její hlavní specifika – útěšný a vzpomínkový ráz, ontologická koncepce pravé metafysiky „morálního řádu“ a argumentačně prostředkující obnovený zájem o biologickou problematiku – lze v jejich spojitosti a torzovitých krocích vysledovat nejen co do konkrétních přímých kroků k formulaci *Útěchy*, ale též co do přímé spojitosti s původně aktivistickou rezistencí vůči rasové teorii jako jednoho z centrálních výrazů moderní přírodovědné optiky a nástrojů přicházející ničivé válečné zhouby. Od vydání *Dějin filosofie*, brožury *O německé revoluci* a konceptualizace filosofické odpovědnosti a poslání filosofie při kongresu 1934 proto lze následně sestavit další stále více torzovité, ale velmi konkrétní kroky směrem k *Útěše*: studie *Praktická filosofie* (1935) a na zahraniční veřejnost se obracející příspěvky *Filosofie rasových teorií* (1935) a *Vztah biologie k civilizaci* (1935), nedokončený a ztracený (resp. dle úvodu *Útěchy* „zahozený“) spis *Původ rozumného člověka* z let 1936-37, z něhož zůstala dochována pouze kapitola *O původu krásy*, resp. *Rozšíření krásy v organickém světě*, menší vzpomínkové rozvrhy a konečně krátce před prací na *Útěše* dokončený a v rukopise dochovaný článek *Dost už o dědičnosti!* (1939-40). Zevrubný rozbor Rádlovy cesty k *Útěše z filosofie* může být v jednotlivostech dále doplňován a opravován na základě dalších dokumentů, které se mohou objevit, resp. jejich odlišné interpretace, ale v podstatných rysech je neotřesitelný. Zvláštní kapitola se věnuje diskusi o *Útěše* po jejím vydání, tj. v době těsně před únorem 1948.

Kapitola IV představuje zevrubnou analýzu dochovaného rukopisu *Útěchy z filosofie*: rekonstruuje její konkrétní vznik v jednotlivých vrstvách, sleduje způsob rozšíření rukopisu v protektorátní společnosti, reviduje způsob jeho poválečného vydání a provádí tak fundamentální přípravu pro potřebné vydání kritické.

Rozlišení *Útěchy A* (z února 1942) a *Útěchy B* (z května 1942), tedy rozlišení dvou postupných vrstev doplňků na strojopise, tmavých a světlých listech, jejich popis a detailnější kritický rozbor, nám odhalují jednak způsob Rádlovy práce na textu krátce před smrtí, a jednak určité rozpory ve způsobu, jakým přistoupil k poválečnému vydání Josef Navrátil. Na několika místech, z nichž nejzávažnější se nachází hned v první kapitole, jsme na základě rukopisu provedli docela vážnou revizi v řazení listů a tedy výkladové souvislosti textu.

Viděli jsme, že vsuvky byly zprvu prováděny s větší pečlivostí, jejich přesnou identifikací (očíslování lístků, popisy „vločky“, rozstřížení strojopisu na daném místě apod.), kdežto pozdější a často zpětné vsuvky na světlých listech nejsou vždy takto přesně určeny. Jistě zde mohl sehrát roli jejich stále rostoucí počet a autorovo postupné opakované navracení se v textu. Někde je umístění vsuvek na světlých listech ještě docela přesně určeno, jinde však ne, a jsme tu tedy odkázáni na jejich očíslování a občas problematické zařazení jak autorem samým, tak J. Navrátilem, který nadto nepřipustně zasahoval do struktury textu. Stav celého rukopisu tak svědčí jako by pro rostoucí chaos či nervozitu, respektive pro formální *nedokončení* určitých pasáží či přesného určení některých vsuvek ze strany autora. V závěru rukopisu jsme pak došli k jednoznačnému poznatku, že opravy *Útěchy* autorem skutečně *nebyly dokončeny*, a též k přesné identifikaci místa, kde tyto opravy byly přerušeny. Z analýzy je však zároveň zřejmé, že pozdější úpravy *Útěchy A* byly v zásadě velice souvislé a promyšlené v rámci koncepce celého spisu. Od obecnějšího ladění spisu a osobnějších formulací, často vzpomínkových, poetizujících, obrazných a filosoficko-mýtických (v *Útěše A*), směřuje autor v dodatcích prokazatelně k jejich věcnějšímu uchopení, zpřesňování a zejména zařazování do historických souvislostí v rámci celkové výkladové strategie, vrcholící v galileovské kapitole s historickou genezí novověké konstruktivistické metody od renesance k moderní technice. Máme tedy co do činění s autentickým Rádlovým rukopisem, který dokazuje velice jasnou hlavu v posledních týdnech a dnech života; určité nekonzistence publikovaného textu nejsou tedy důsledkem vnitřních dispozic autora (duševní nerovnováha, narušení jasné mysli vlivem choroby apod.), nýbrž spíše vnějších okolností: podmínek, ve kterých mohl pracovat, a zejména náhlého přerušení a tedy nedokončení oprav. Nad Rádlovým smrtelným ložem neležel odevzdaný dokončený text (jak se obecně traduje podle popisu J. Navrátila), nýbrž text rozpracovaný, se kterým autor dále pracoval a zůstal nedokončen! Tento poznatek je zásadní novinkou, která na *Útěchu z filosofie* vrhá do značné míry nové světlo a interpreti by ji dále měli zohledňovat. Role Josefa Navrátila byla pro vznik a vydání *Útěchy* zcela zásadní a neodmyslitelná. Opakovaně jsme naráželi na nedůslednosti a svévolné zásahy v jeho způsobu zpracování a vydání textu. Na druhou stranu je nutno vyzdvihnout jeho nezastupitelnou a nedocenitelnou zásluhu. Tím, že Navrátil bezodkladně a promptně hned v únoru 1942 pořídil strojopisný opis *Útěchy*, který vzápětí předal zpět autorovi, stimuloval a umožnil Rádlovi další práci na textu v krátce vyměřeném čase do května 1942. Jinými slovy, bez Josefa Navrátila by přepracovaná a bezmála dvojnásobně rozšířená *Útěcha B* nemohla vzniknout. Jeho postup v roce 1942 je zvláště obdivuhodný s ohledem na dobové podmínky kritického období protektorátní Prahy. Ani jeho přípravu

vydání během roku 1945 bychom pod dojmem prokázaných chyb neměli podceňovat. Nevíme totiž, v jakém stavu se převzatý rukopis reálně nacházel a Navrátilovo zpracování se vyznačuje pečlivostí a snahou o přesnost. Všechny jeho zásahy do textu, které sám nepřesně označil jako „drobnosti typografické“, vycházely z toho, že si vůbec nepoložil otázku nedokončenosti textu. Navrátilova role byla rolí prostředníka a technického pracovníka, nikoli interpreta a editora *kritického* vydání. Text se mu podařilo v nakladatelství *Čin* vydat opět v poměrně krátkém čase (v březnu 1946, tedy za necelý rok), což umožnilo širokou vlnu reakcí a diskusí v krátkce vyměřeném čase do nástupu komunistů k moci. Litovat můžeme toho, že podle rukopisu opravené vydání roku 1994 v nakladatelství *Svoboda* bylo provedeno nedůsledně a bohužel i s některými novými chybami. *Útěcha z filosofie* stále tedy čeká na nové opravené, resp. kritické vydání. V naší analýze jsme pro takovou edici provedli fundamentální přípravu. *Útěcha* tak představuje Rádlovo mnohostranné *torzo* – jak myšlenkové, totiž situačně podmíněné, jež vede ke konsolační formě, tak konkrétně textové: práce nebyla dokončena. Předmluva – zdánlivě k hotové a dokončené práci – je psána v únoru 1942 k původní *Útěše A* asi polovičního rozsahu. V konečné verzi však máme přepracovaný a nedokončený text *Útěchy B* z května 1942, k níž již autor proto ani nestihl upravit či napsat novou předmluvu. Jedná se ale o *jednu* souvisle promyšlenou a doplňovanou knihu, naše praktické analytické rozlišení *Útěchy A* a *B* tu nesmí zastínit autorovu *intenci k syntéze*. Rozsáhlé rukopisné doplňky jsou v principu rozšířením a prohloubením *Útěchy A*, nikoli její kritikou či revizí. Tedy jde nakonec vlastně o tento paradox: *Útěcha z filosofie je i není* torzem; má vnější rámec a tvar dokončené práce, a přitom vnitřně zcela dokončena nebyla. Doplnění textu nadto nakonec dosáhlo velmi pokročilého stádia, Rádl přece dospěl až k samému závěru práce; ovšem právě v tomto závěru, v kritickém bodě Rádlova myšlenkového projektu a posledního myšlenkového zápasu, je vnitřní oprava jinak uceleného a uzavřeného textu přerušena.

Možná je pouze symbolické, ale třeba může mít i hlubší význam, že opravy *Útěchy* byly přerušeny přesně v těch místech, která se týkají raného Rádlova raného výzkumu orientačních jevů živých bytostí, jež jsou zde pozvednuty do úvah o možném pojetí vesmíru „za hranicemi Galileových konstrukcí“. Tím se nám nakonec přece jen ukazuje určité sjednocující pojítko naší práce, rozdělené do tří disparátních analýz. Již tato raná Rádlova zkoumání v roce 1903 narazila na extrapolační meze pojmové osnovy, vycházející z novověké fyzikalistické vědy, a dovedla autora na samé hranice „metafysiky“. Objevuje se nám tak Rádlův životní myšlenkový experiment s bohatými, ale vždy nadmíru

problematickými a problematizujícími výstupy, které se jedním horizontem stále dotýkají věčných filosofických dilemat, a druhým jsou pevně vsazeny do situačních kontextů. K prozkoumání některých z těchto kontextů, které pak poskytují plastičtější vhled do české vědy, filosofie i veřejných debat ve 20. století, chtěla naše práce přispět.

VI. Prameny a literatura

VI.1. Archivy

VI.2. Práce Emanuela Rádl

VI.3. Výběrově uspořádaná literatura

VI.3.1. Bibliografie E. Rádl

VI.3.2. Biografická hesla E. Rádl

VI.3.3. Monografie a samostatné publikace o E. Rádlovi

VI.4. Literatura – celkový seznam

VI.1. Archivy

ARCHIV AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY – os. fond E. Rádl (2 kartony, 248 ev.jedn.).

- další fondy (zejm. s korespondencí E. Rádl; podtrhujeme významnější celky): I. A. Bláha; A. Dratvová; J. Glücklich; J. Horák; o. Hostinský; K. Chodounský; J. Král; A. Kraus; K. Krofta; F. Krejčí; B. Němec; V. Novotný; J. Podpěra; F. Slavík; O. Sommer; F. K. Studnička; E. Svoboda; J. V. Šimák; J. Velenovský; J. Zubatý.

ARCHIV HLAVNÍHO MĚSTA PRAHY.

- fond: Jednota filosofická.

ARCHIV KANCELÁŘE PRESIDENTA REPUBLIKY.

- fondy: E. Rádl; Mezinárodní kongresy filosofické.

ARCHIV NÁRODNÍHO MUZEA.

- fondy: F. M. Bartoš (torzo rukopisného článku s Rádlovou charakteristikou, 11 s.; Vzpomínka na prof. Rádl od P. Pittera, 20.12.1963, 91 s.); A. Boháč; J. Pekař; A. Bráf

ARCHIV UNIVERSITY KARLOVY V PRAZE – ÚSTAV DĚJIN UK. – os. fond E. Rádl, inv. č. 117.

- další fondy: Akademický senát UK; *Seznamy přednášek* k jednotlivým školním rokům 1904-1939.

ARCHIV ÚSTAVU T. G. MASARYKA VE SPRÁVĚ MASARYKOVA ÚSTAVU AV ČR.

- fond č. 47, jedn. č. IX 14b-19a, Výstavba ústavu: část registratury vztahující se k vývoji Ústavu T.G.M. jako instituce.

EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA UK V PRAZE – neinventarizované publikace a drobnosti z pozůstalosti (předané v 90. letech zeřem K. Svobodou), pozůstalost J. L. Hromádky.

FILOSOFICKÝ ÚSTAV AV ČR, knihovna – 4 archivní kartony s materiály E. Rádl (výstřižkový archiv, osobní dokumenty, deník z cesty kolem světa, rodinná agenda kolem pohřbu, posmrtná maska; neinventarizováno, nekatalogizováno)

LITERÁRNÍ ARCHIV PAMÁTNÍKU NÁRODNÍHO PÍSEMNICTVÍ.

- osobní fondy (zejm. korespondence E. Rádl): E. Babák; K. Čapek (rukopis o Čapkových *Božích mukách*, 8 stran); F. Drtina; Josef Fischer; O. Girgal; G. Jaroš – Gamma; K. Holý; J. Jedlička; J.-V. Klíma; Fr. Laichter (neuspořádaný fond); Jan Laichter (neuspořádaný fond); K. J. Lhoták; J. Loužil; R. Svobodová; Z. Tobolka; F. Topič; Jan Týml; R. Urbánek, ad.

- fond: Purkyňova komise (materiály O. Matouška, Rádlův nekrolog apod.)

MORAVSKÉ MUZEUM V BRNĚ – MENDELIANUM.

- os. fondy: V. Zapletal (složka Emanuel Rádl); B. Sekla, V. Růžička, ad.

NÁRODNÍ ARCHIV ČESKÉ REPUBLIKY – fondy: MŠANO, os. spis E. Rádl.

- další fondy: Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv I, složka Emanuel Rádl, kart. 3823; YMCA (Praha) a Akademická Ymka.

SBÍRKOVÝ A DOKUMENTAČNÍ FOND EMANUELA RÁDLA, Katedra filosofie a dějin přírodních věd, Přírodovědecká fakulta UK – inventarizace viz *Příloha 2* této práce.

UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK LEIPZIG – fond: Briefnachlass von Hans Driesch, Nr. 257. Rádl, Emanuel (13 dopisů, 21.3.1916-10.10.1934).

VI.2. Práce Emanuela Rádla

Následující abecední seznam prací E. Rádla neuvádí kompletní bibliografii, ale pouze hlavní práce, které jsou v textu citovány. Kompletní bibliografii do roku 1918 viz v *Příloze 1* této práce (pokud se nějaký marginálně citovaný Rádlův text do roku 1918 v následujícím abecedním seznamu nenachází, pak srv. tuto kompletní bibliografii). Přehled ostatních bibliografií E. Rádla srv. v bodě VI.3.1., následujícím za tímto seznamem.

[Dopis na Diskusní schůzi Volné myšlenky o protiklerikálním boji], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 157-158.

[Projev k úmrtí T.G.M.], in: *Přednášky Československého rozhlasu*, sv. 19. Tomáš G. Masaryk. Praha 1937, s. 100-102.

[Dopis profesora dra Emanuela Rádla], in: *Je nutný protiklerikální boj? Přednášky, které promluvili na veřejné diskusi E. Svoboda, O. Pertold, B. Koutník, O. Preč.* Volná myšlenka: Praha 1935, s. 66-68.

[Rádlův dopis Hromádkovi k padesátinám], *Křesťanská revue* 70, 2003, č. 8, s. 223.

A. Jarpi: Jak žiješ. Základní problémy biotiky [J. Hošek, Praha 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 123-124.

Albert Einstein: Můj světový názor [Orbis 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 88.

Albert Pražák: Masaryk a československá literatura [edice Corona, Praha 1935], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 25-26.

Alfred Adler: Člověk jaký jest [Orbis, Praha 1935], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 94.

Ant. Trýb: Císař chudých. Román [F. Borový, Praha], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 309-311.

B. Václavek: Česká literatura XX. století [VI. Orel, Praha 1935], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 27-30.

Bemerkungen zu den Vorschlägen von R. Fick, die wissenschaftliche Sprachverwirrung betreffend, *Anatomischer Anzeiger* 21, 1902, s. 27-29.

Blainville a Lamarck. Úvaha z filosofie dějin vědeckých, *Živa* 21, 1911, č. 2 a 3, s. 33-37, 68-73.

Bouře ve Francii, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 131.

Budoucnost krásné literatury, *Naše doba* 40, 1933, s. 26-31.

Československo dnes a zítra (Řeč v radiu v cyklu přednášek na tomto tématě), *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 67-72.

Československý národ, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 69-80, 111-115, 139-140.

- Co jest němectví?, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 195-202.
- Co nám slibuje filosofie? Proslov při zahájení VIII. mezinárodního kongresu filosofického, *Česká mysl* 30, 1934, č. 2-3, s. 73-79.
- Co soudím o spiritismu*. Grossman a Svoboda: Praha 1922.
- Consolation from Philosophy*, Boston University 1980. [Interní překlad pro potřeby studentů na Boston University; z *Útěcha z filosofie*, 1946, přeložil a anglickou předmluvou uvedl Erazim Kohák.]
- Dějiny biologických teorií novověku I. Od renesance na práh 19. století*, ed. T. Hermann – A. Markoš – Z. Neubauer. Academia: Praha 2006 [úvody HERMANN, T. – MARKOŠ, A. – NEUBAUER, Z.: Emanuel Rádl – náš současník. Několik poznámek k novému vydání, s. 13-21; MEYER-ABICH, A.: Úvodní slovo, s. 28-30; PIÑERO, J. M. L.: Emanuel Rádl a jeho Dějiny biologických teorií, s. 31-42].
- Dějiny biologických teorií novověku II. Dějiny evolučních teorií v biologii 19. století*, ed. T. Hermann – A. Markoš – Z. Neubauer. Academia: Praha 2006 [doslov KOMÁREK, S.: Zamyšlení o Rádlových Dějinách biologických teorií, s. 457-460].
- Dějiny filosofie I. Starověk a středověk*. J. Laichter: Praha 1932.
- Dějiny filosofie II. Novověk*. J. Laichter: Praha 1933.
- Dějiny vývojových teorií v biologii XIX. století*. J. Laichter: Praha 1909.
- Der Kampf zwischen Tschechen und Deutschen*. Reichenberg [Liberec] 1928. [česky: *Válka Čechů s Němci*, 1928]
- Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenverfolgung. [Vita Nova, Luzern 1935], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 252.
- Dimitrij Mirskij: The Intelligentsia of Great Britain [V. Gollanz, London 1935], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 220-221.
- Dnešek. (Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek, staré myšlení a nová společnost.) napsali Ant. Boháč, L. Šauer, Zd. Ullrich, Ot. Machotka, J. Mertl, H. O. Ziegler. [Sociální problémy 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 57-58.
- Do nového ročníku, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 1. [podepsáno Redakce]
- Do nového ročníku, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 1. [podepsáno Redakce]
- Dost už o dědičnosti!, *Křesťanská revue* 15, 1948, s. 197-204.
- Dvojí demokracie, *Naše doba* 40, 1933, s. 271-274.
- Einige Bemerkungen und Beobachtungen über den Phototropismus der Tiere, *Biologisches Centralblatt* 26, 1906, č. 20, s. 677-690.
- Eldon Moore: Heredity, mainly Human [London 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 156-157.
- Em. Rádl, Zur politischen Ideologie der Sudetendeutschen [E. Payer Verlag, Wien-Leipzig], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 252 [autoreferát].
- Etika v kritice (Předneseno na zahajovací schůzi týdne veřejného svědomí, pořádaného etokratickým hnutím a akcí demokratické spolupráce), *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 278-280.
- F. Porché: Bolestný život Baudelairův [Orbis 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 88.
- F. X. Šaldova filosofie*. Nový věk: Praha 1918.
- Filosofický realism. *Středa* 2, 1913, č. 1, 2 a 3, s. 10-13, 50-54, 84-89.
- Filosofický sjezd v Oxfordě a v Praze, *Naše doba* 38, 1931, s. 81n, 142n.
- Filosofie a theologie, *Křesťanská revue* 12, 1939, s. 160-166.

- Filosofie rasových teorií, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 195-201.
- Frant. Götz: osudná česká otázka [Praha, Václ. Petr 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 58-59.
- Gabbro ze Studeného v okolí Jílovském*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, č. 24. Praha 1897.
- Geschichte der biologischen Theorien in der Neuzeit*, I. Teil. W. Engelmann: Leipzig und Berlin 1913. [zweite gänzlich umgearbeitete Auflage]
- Geschichte der biologischen Theorien, I. Teil: Seit dem Ende des siebzehnten Jahrhunderts*. W. Engelmann: Leipzig 1905.
- Geschichte der biologischen Theorien, II. Teil: Geschichte der Entwicklungstheorien in der Biologie des XIX. Jahrhunderts*. W. Engelmann: Leipzig 1909.
- Hans Driesch, in: DRIESCH, H.: *Člověk a svět*. J. Laichter: Praha 1933, s. 1-4.
- Hans Driesch. Přehled jeho vědecké činnosti, *Časopis lékařů českých* 45, 1906, č. 7, 8 a 9, s. 206-211, 243-248, 271-276.
- Hans Kohn: Die Europaisierung des Orients [Berlin 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 27.
- Hans Kohn: Die Europaisierung des Orients [Berlin 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 27.
- Henlein, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 268-274.
- Historie a filosofie, *Nová svoboda* 2, 1925, č. 29, s. 471-473.
- Hranice pacifismu, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 114-115.
- J. L. Hromádka: Cesty českých evangeliků [Kalich 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 84-85.
- Jan Slavík: Dějiny a přítomnost, *Křesťanská revue* 4, 1930-31, s. 349.
- Jan Slavík: Husitská revoluce [Orbis 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 27-28.
- Jan Slavík: Husitská revoluce [Orbis 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 27-28.
- Jana Ev. Purkyně práce histologické*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, 1900, č. 15. Praha 1900.
- Jar. Šíma: Sexuální revoluce? [Praha 1933], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 57.
- Jar. Tumlíř: Radostná zvěst křesťanství [Em. Hanfa, Praha 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 123.
- Je toto katolictví?, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 100-102.
- Ještě k demonstracím na universitě, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 109-111.
- Ještě o budoucnosti krásné literatury, *Naše doba* 40, 1933, s. 127-128.
- John R. Mott, Cooperation and the World Mission [New York 1935], John McMurray, Creative Society [London 1935], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 93-94.
- Jos. Krakeš a marie Krakešová-Došková: Sociální případ [Praha 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 59.
- Josef Fischer, Myšlenka a dílo Františka Palackého, *Křesťanská revue* 1, 1927-28, s. 148-150.
- Josef Maisner: rasismus hrozí kultuře [Volná myšlenka 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 57.
- Josef Pekař: Žižka a jeho doba, *Naše doba* 34, 1926-27, s. 569-571.
- K. Krofta: Josef Pekař 1870-1930, *Křesťanská revue* 4, 1930-31, s. 53.
- K. Weigner, J. Malý, J. Matiegka, H. Pelc, A. Brožek, V. Růžička: Die Gleichwertigkeit der europäischen Rassen und ihre Wege zu ihrer Vervollkommnung [ČAVU 1935], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 187-188.

- Kandidáti nesmrtelnost II., *Čas* 25, 1911, č. 52, 21. 2. 1911, s. 2-3.
- Kandidáti nesmrtelnosti, *Čas* 25, 1911, č. 31, 31. 1. 1911, s. 2-3.
- Katolictví – a co proti němu?, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 291-304.
- Konec darwinismu. *Čas* 24, 1910, č. 18, 19, 21 a 22, další otisk: TÝŽ, *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914.
- Krise inteligence*. Akademická Ymka: Praha 1928.
- Krise Ymky, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 132-133.
- La philosophie de T. G. Masaryk*. Bibliothèque Internationale de Philosophie: Prague 1938; česky: Masarykova filosofie, in: *Masaryk osvoboditel. Sborník*, 1920, s. 99-137.
- Lothrop Stoddard: Clashing Tides of Colour [Ch. Scribner's Sons, New York 1935], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 252-253.
- Masaryk a Kant, in: *Masarykův sborník*, I, 1924, s. 94-105.
- Masaryk a Nietzsche, in: *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*, red. E. Beneš, F. Drtina, F. Krejčí a J. Herben. Grosman a Svoboda: Praha, [1910], s. 56-68; další otisk in: *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 98-128.
- Masaryk o literatuře, *Naše doba* 42, 1935, s. 324-331.
- Masarykova filosofie, in: *Masaryk osvoboditel. Sborník*. Praha 1920, s. 99-137.
- Masarykova filosofie, in: *Masaryk, o jeho životě a práci*. Sborník České stráže, Praha 1918.
- Masarykův ideál moderního hrdiny. Přednáška studentům 22. 2. 1920*. Praha 1920.
- Moderní věda. Její podstata, metody, výsledky*. Čin: Praha 1926.
- Modlitba v praxi, *Křesťanské revue* 3, 1930, s. 129a; další otisk in: PLECHÁČ, M.: *Masarykovi pokračovatelé Rádl a Hromádka*, 1940, s. 17-19.
- Národ a stát. Předneseno 5. 2. 1921*. Praha 1921.
- Národnost jako vědecký problém*. O. Girgal: Praha 1929.
- Národnostní sčítání, *Křesťanská revue* 4, 1930-31, s. 227-229.
- Naše náboženské ideály před válkou a po válce*. Praha 1927.
- Nebe a peklo, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 193-195.
- Něco o německé universitě v Praze, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 148-151.
- Několik poznámek o eugenicě, *Naše doba* 42, 1935, s. 149-152.
- Několik slov k rasové teorii u našich Němců, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 280-282.
- Některé důsledky filosofického sjezdu v Praze, *Naše doba* 42, 1935, s. 10-14.
- Neue Lehre vom zentralen Nervensystem*. Wilhelm Engelmann: Leipzig 1912.
- Nikolaj Berďajev: Wahrheit und Lüge des Kommunismus [Vita Nova, Luzern 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 283-284.
- Nová nauka o ústředním nervstvu, *Časopis lékařů českých* 50, 1911, č. 14-34, 1. dubna 1911 – 19. srpna 1911, s. 423-427, 455-458, 484-486, 512-516, 552-554, 582-584, 617-619, 651-654, 671-673, 698-703, 727-730, 745-748, 776-779, 805-815, 839-847, 877-887, 913-921, 951-961, 979-990, 1017-1026, 1040-1045 (též jako zvláštní otisk).
- Nová pozorování o fototropismu zvířat*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, č. 55. Praha 1902.
- O české filosofii přírodní, *Česká mysl* 1, 1900, č. 1, 2 a 4, s. 36-41, 101-107, 241-248.

- O čtení děl básnických.* Knihovnička Služby, ed. J. Šimsa [Zvl. otisk z Křesťanské revue]: Praha 1935; původně jako: Poznámky o čtení básnických spisů, *Křesťanská revue* 6, 1933, s. 132-140, 173-180, 210-216, 235-240, 271-278.
- O dnešní filosofii přírodní, *Česká mysl* 2, 1901, č. 3, 4, 5 a 6, s. 206-211, 281-285, 362-366, 437-439.
- O historikově nezaujatosti, *Nová svoboda* 2, 1925, č. 39, s. 333-335.
- O morfologickém významu dvojitých očí u členovců.* Spisy počtené jubilejní cenou KČSN, č. 13. KČSN: Praha 1901.
- O náladové skepsi, *Česká mysl* 3, 1902, č. 2, 3, 4, 5 a 6, s. 101-108, 161-170, 271-282, 321-333, 422-432.
- O naší nynější filosofii.* Praha 1922.
- O některých elementech v očích zauzlinách Decapodů,* in: Věstník KČSN, Třída mathematicko-přírodovědecká, 1898, č. 19.
- O německé revoluci.* J. Laichter: Praha 1933; další vyd. in: *O německé revoluci – K politické ideologii sudetských Němců,* ed. E. Broklová. Masarykův ústav AV ČR: Praha 2003, s. 25-92.
- O německé revoluční literatuře krásné, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 131-132.
- O podstatu češství, *Křesťanská revue* 12, 1939, s. 75-77, 104-107 [s K. Čapkem].
- O původu krásy. Kapitola z většího spisu, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 67-70.
- O reflektorických změnách orientace zrakové, *Časopis lékařů českých* 43, 1904, č. 39 a 40, s. 1097-1101, 1119-1123.
- O sluchu hmyzím, *Časopis České společnosti entomologické* 1, 1904, č. 2, s. 68-77.
- O sluchu nižších zvířat, in: *Věstník IV. sjezdu českých přírodopýtcův a lékařů.* V Praze, konaný 6.-10. června 1908. Vlastním nákladem: Praha 1908, s. 307-309.
- O smysl našich dějin. Předpoklady k diskusi o této otázce.* Praha 1925.
- O udržení rovnováhy těla u zvířat, in: *Výroční zpráva c. k. české reálky pražské na Novém Městě (v Ječné ulici) za školní rok 1903-1904.* Nákladem vlastním: Praha 1904, s. 11-21.
- O ženském hnutí.* Praha 1933.
- O. Matoušek a V. Příhoda: Dnešní studenti. Výzkum jejich schopnosti pro studium na universitě. Spisy přírod. fakulty 1935, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 251-252.
- Obtíže německé v Československu, *Naše doba* 41, 1934, s. 29-31.
- Orientace hmyzu, *Časopis České společnosti entomologické* 1, 1904, č. 2, s. 86.
- Oswald Spengler: Der Untergang des Abendlandes, *Nové Atheneum* 1921, s. 127-137.
- Paracelsus. Eine Skizze seines Lebens, *Isis* 1, 1913, č. 1, s. 62-94.
- Pirandello, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 90.
- Počátky řecké filosofie, *Česká mysl* 29, 1933, č. 2, s. 65-70. [reakce na SMETÁČEK, Z.: O Rádlově filosofii, 1933]
- Pokrok v náboženství. Přednáška na schůzi Dělnické akademie 20. 6. 1924.* Praha 1924.
- Pokrokové a konservativní živly v dějinách vědy, *Česká mysl* 14, 1913, č. 1, s. 31-37; další otisk in: TÝŽ: *Úvahy vědecké a filosofické,* 1914, s. 129-140.
- Porozumění – nikoli hašteření, *Nová svoboda* 2, 1925, č. 38, s. 318-319.
- Poslání poesie, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 219-220.
- Poslání vědy, *Naše doba* 42, 1935, s. 204-208.

- Poznámky ke katolickému sjezdu, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 257-263.
- Poznámky o čtení básnických spisů, viz *O čtení děl básnických*.
- Poznámky, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 2-3, 46-52, 80-83, 102-106, 148-151, 172-175, 239-242, 277-280.
- Poznámky, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 4-5, 6-7, 35-36, 114-115.
- Praktická filosofie, *Česká mysl* 31, 1935, s. 1-29.
- Předmluva k českému vydání, in: DURANT, W.: *Od Platona k dnešku. Vývoj filosofie v jejích velkých představitelích*, české vyd. zrevidoval a doplnil E. Rádl. Sfinx B. Janda: Praha 1937, s. 9-10.
- Přehled světové situace, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 3-7.
- Přehled světové situace, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 3-7.
- Přírodní filosofie Komenského, *Biologické listy* 7, 1918-19, č. 1-3, s. 1-16.
- Program křesťanské revue, *Křesťanská revue* 12, 1939, s.200-202 [s J. L. Hromádkou].
- Protest, *Naše doba* 40, 1933, s. 252-256.
- Proti antimarxismu, *Křesťanská revue* 11, 1938, s. 266-270.
- Proti českému politickému dějepisectví, *Nová svoboda* 2, 1925, č. 26, s. 423-425.
- Rasse in Wissenschaft und Politik. Symposium [Wahrheit, Praha], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 284.
- Rassové theorie a národ*. Přednášky Filosofické jednoty, sv. 1. Kočí: Praha 1918.
- Reforma vysokých škol, *Naše doba* 41, 1934, s. 201-206.
- René Quinton: Maximy o válce, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 28.
- René Quinton: Maximy o válce, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 28.
- Richard Wagner a národní socialismus, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 7-12.
- Romantická věda*. J. Laichter: Praha 1918.
- Rozhovor o české vědě*, *Čas* 28, 1914, č. 17, 17. 1. 1914, Hlídka Času č. 4, s. 4-5.
- Rozklad revolučnosti – počátek duchovního života [V radiu přednesl dne 27. ledna 1935 Em. Rádl], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 129-133.
- Rozšíření krásy v organickém světě. Dokončení kapitoly z většího spisu, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 98-104.
- Rozvoj teorií krystalových, *Vesmír* 26, 1897, č. 19, 20 a 22, s. 220-222, 230-231, 254-255.
- Rytíři jdou, *Křesťanská revue* 11, 1938, s. 115-116.
- Sluch kobylek, *Časopis České společnosti entomologické* 1, 1904, č. 1, s. 53.
- Socialistický dogmatismus, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 195-199, 239-246.
- Socialističtí radikálové, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 36-41.
- Sociologie a historie. Z poznámek a vzpomínek, *Naše doba* 44, 1937, č. 9, s. 527-529.
- Sovětské Rusko, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 10-11.
- Sovětské Rusko, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 10-11.
- Spory o duši zvířat, *Časopis České společnosti entomologické* 2, 1905, č. 2-3, s. 61-70.
- Sur quelques éléments des ganglions optiques chez les Décapodes, *Archives d'anatomie microscopique* 2, 1898, č. 3, s. 373-418.

- T. G. Masaryk, in: DURANT, W.: *Od Platóna k dnešku. Vývoj filosofie v jejích velkých představitelích*, české vyd. zrevidoval a doplnil E. Rádl. Sfinx B. Janda: Praha 1937, s. 434-475.
- T. G. Masaryk, první president*. Praha 1919¹, 1930².
- T. G. Masaryk: Kult rozumu a nejvyšší bytosti [Praha 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 123.
- Ta naše universita, *Křesťanská revue* 8, 1935, s.65-69.
- Teorie neuronová a nové náhledy o skladbě ústřední soustavy nervové*. Sbíрка přednášek a rozprav z oboru lékařského 98, série X, č. 7-8. Bursík a Kohout: Praha 1902.
- Thomas von Aquin, Die Summe wieder die Heiden. Erstes Buch, Das Dasein Gottes [J. Hegner, Lipsko 1935], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 284-285.
- Trost der Philosophie*, in: *Tschechische Philosophen in 20. Jahrhundert. Klíma, Rádl, Patočka, Havel, Kosík*, vyd. L. Hagedorn, Stuttgart – München 2002, s. 87-208 [z *Útěcha z filosofie*, 1994, přeložil Markus Sedlaczek, závěrečná studie Ludger Hagedorn].
- Über das Gehör der Insekten. (Vorläufige Mitteilung.), *Biologisches Centralblatt* 25, 1905, č. 1, s. 1-5.
- Über die Anziehung der Organismen durch das Licht, *Flora oder Allgemeine botanische Zeitung* 93, 1904, č. 3, s. 167-178.
- Über spezifische Strukturen der nervösen Centralorgane, *Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie* 72, 1902, č. 1, s. 31-99.
- Účelnost umění, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 12-13.
- Účelnost umění, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 12-13.
- Ueber den Bau und die Bedeutung der Nervenkreuzungen im Tractus opticus der Arthropoden*. Věstník KČSN. Třída mathematicko-přírodovědecká, č. 23: Praha 1899.
- Ueber den Phototropismus einiger Arthropoden, *Biologisches Centralblatt* 21, 1901, č. 3, s. 75-86.
- Ueber die Bedeutung des Prinzips von der Korrelation in der Biologie, *Biologisches Centralblatt* 21, 1901, č. 13, 15, 17, 18 a 19, s. 401-416, 491-497, 550-560, 585-591, 605-621.
- Ueber die Lichtreaktionen der Arthropoden auf der Drehscheibe, *Biologisches Centralblatt* 22, 1902, č. 23, s. 728-732.
- Ueber einige Analogien zwischen der optischen und statischen Orientirung, in: *Archiv für Anatomie und Physiologie* 1905. Physiologische Abtheilung, s. 279-296.
- Untersuchungen über den Phototropismus der Tiere*. Wilhelm Engelmann: Leipzig 1903.
- Untersuchungen über die Lichtreaktionen der Arthropoden, *Archiv für die gesamte Physiologie* 87, 1901, s. 418-466, zvl. otisk E. Strauss: Bonn, 1901.
- Upřímnost, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 129.
- Útěcha z filosofie*. Čin: Praha 1946¹⁻² [doslov NAVRÁTIL, J.: Poznámka vydavatele, s. 101-103], Čin: Praha 1947³ [doslov NAVRÁTIL, J.: Poznámka vydavatele, s. 97-99; Poznámka k třetímu vydání, s. 99], Mladá fronta: Praha 1969⁴ [doslov HEJDÁNEK, L.: Emanuel Rádl 22.12.1873–12.5.1942, s. 73-74], Svoboda: Praha 1994⁶ [doslov HEJDÁNEK, L.: Filosofický odkaz českého myslitele., s. 78-91], Votobia: Praha 2000⁷ [reprint druhého vydání, průvodní text o autorovi a knize jen na zadní straně desek]. Anglicky: *Consolation from Philosophy*, 1980; německy: *Trost der Philosophie*, 2002.
- Úvahy o sluchu zvířat, *Zvon* 4, 1904, č. 33 a 34, s. 457-459, 468-469.
- Úvahy vědecké a filosofické*. Grosman a Svoboda: Praha 1914.
- Úvahy, *Hlídky Času* č. 48, 52 a 60: Čas 27, 1913, č. 179, 193 a 225, 2. a 16. července a 17. srpna 1913, s. 5, 5, 7.

- V čem má mladá generace vědecká pokračovat v díle Masarykově? Projev ke studentům na filosof. fakultě Karlovy university 4. března 1935, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 165-170.
- V čem záleží Masarykova demokracie? (Předneseno středoškolákům v Akad. Ymce), *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 229-233.
- Válka Čechů s Němci, *Křesťanská revue* 4, 1930-31, s. 100-104. [odpověď Kroftovi]
- Válka Čechů s Němci*. Praha 1928¹, Melantrich: Praha 1993² [doslov HEJDÁNEK, L: Národ: ideologie či idea?, s. 274-287].
- Věda a politika, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 210-215.
- Věda a víra u J. A. Komenského, *Kalich* 5(1), 1918, č. 7, 8, 9 a 10, s. 249-253, 289-295, 329-334, 369-376.
- Věda a víra u Komenského*. Ymka: Praha 1939 [předmluva ŠIMS, JAROSLAV: Úvodní poznámka vydavatelova, s. 3-5; knížka zahrnuje dvě statě E. RÁDLA: Věda a víra u J. A. Komenského, 1918; Přírodní filosofie Komenského, 1918].
- Věda abstraktní a věda reálná, *Česká mysl* 15, 1914, č. 2, 3 a 4, s. 113-130, 250-270 a 401-408; *Česká mysl* 16, 1915, č. 1-2, s. 45-68.
- Vědecká kritika, *Čas* 24, 1910, č. 313, 13. 11. 1910, s. 2; další otisk in: TÝŽ, *Úvahy vědecké a filosofické*, 1914, s. 36-39.
- Viktor Dyk: Literatura a společnost [Praha 1934], *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 85.
- Výlet do Itálie, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 244-247, 274-276.
- Vzpomínka na Tolstého, *Naše doba* 45, 1938, s. 160-163.
- Vzpomínka na tzv. pohlavní svobodu, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 5-7.
- Vztah biologie k civilizaci. (Přednáška na Týdnu školy pro dějiny věd na král. universitě v Římě), *Naše doba* 42, 1935, s. 529-537.
- Z německých vzpomínek, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 225-234.
- Začíná nový život..., *Čas* 25, 1911, č. 59, 28. 2. 1911, s. 2-3.
- Západ a Východ. Filosofické úvahy z cest*. J. Laichter: Praha 1925.
- Židovství, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 129-131.
- Ziele und Wege der tschechischen Naturwissenschaft, *Čechische revue* 4, 1911, s. 136-154.
- Zoolog odpovídá, *Nová svoboda* 2, 1925, č. 25, s. 406-409.
- Zur Geschichte der Biologie von Linné bis Darwin, in: CHUN, C – JOHANNSEN, W. (eds.): *Allgemeine Biologie*. Die Kultur der Gegenwart. B. G. Teubner: Leipzig – Berlin 1915, s. 1-29; česky in: *Dějiny biologických teorií*, II, 2006, s. 432-456.
- Zur Morphologie der Sehzentren der Knochenfische, *Morphologisches Jahrbuch* 49, 1914, č. 3, s. 509-535; zvl. otisk Wilhelm Engelmann: Leipzig, 1915.
- Zur politischen Ideologie der Sudetendeutschen*. E. Prager-Verlag: Wien-Leipzig 1935; česky in: *O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců*. Masarykův ústav AV ČR: Praha 2003, s. 93-120.

VI.3. Výběrově uspořádaná literatura

VI.3.1. Bibliografie E. Rádra

- HERMANN, T.: Bibliografie prací Emanuela Rádra do roku 1918, *Dějiny věd a techniky* 35, 2002, č. 2, s. 77-97.
- KOŽMÍN, Z.: Doplněk a dodatek k Šimsově bibliografii, in: TÝŽ: *Ústřední principy Rádrovy filosofie*. Filosofická fakulta UK: Praha 1948, s. 196-199.
- LÖWENSTEINOVÁ, SH: Schriften von Rádl (chronologisch), in: TÁŽ: *Emanuel Rádl. Philosoph und Moralist, 1873-1942*. P. Lang: Frankfurt am Main 1995, s. 228-270.
- ŠIMSA, J.: Bibliografie prací Emanuela Rádra, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 378-400.

VI.3.2. Biografická hesla E. Rádra ve slovnících a syntézách [chronologicky]

- [1909] *Ottův slovník naučný*, sv. 28. Doplnky. J. Otto: Praha 1909.
- [1932] *Masarykův naučný slovník*, sv. 4. [autorem hesla Jaroslav Šimsa]
- [1936] *Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky*. J. Otto: Praha. [autory hesla „Rádl“ jsou J. L. Fischer a J. L. Hromádka]
- [1937] *Filosofický slovník*, red. J. Kratochvíl – K. Černocký – O. Charvát. Brno 1937. [autorem hesla Josef Kratochvíl?]
- KRÁL, J.: *Československá filosofie. Nástin vývoje podle disciplín*. Melantrich: Praha 1937.
- [1939] NOVÁK, J. V. – NOVÁK, A.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, IV. přeprac. a rozšíř. vyd. R. Promberger: Olomouc 1936-1939; reprint Atlantis: Brno 1995. [výklad Rádra na s. 1549-1551]
- [1947] KRÁL, J.: Filosofie současná a slovanská, in: HÖFFDING, H. – KRÁL, J.: *Přehledné dějiny filosofie*. Česká grafická unie: Praha 1947².
- [1966] *Stručný filosofický slovník*. Svoboda: Praha 1966. [autorem hesla Lubomír Nový]
- [1975] *The Dictionary of Scientific Biography*, red. Ch. C. Gillispie. Vol. XI. Charles Scribner: New York 1975. [autorem hesla Otakar Matoušek]
- [1983] *Österreichisches biographisches Lexikon 1815 – 1950*, red. E. Obermayer-Marnach. Bd. VIII. Österreichische Akademie der Wissenschaften: Wien 1983. [autorem hesla Karel Kučera]
- [1989] MÁCHA, K.: *Glaube und Vernunft. Die Böhmische Philosophie in geschichtlicher Übersicht*, Bd. III, 1900-1945. München – New York – London – Paris 1989.
- Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení. (Od roku 1848 do roku 1948)*, ed. M. Pauza – D. Hajko. Svoboda: Praha 1989, s. 349-384. [autorem výkladu Rádra je Petr Horák]
- [1990] KOLEŠKA, Z.: *Seznam biografii československých entomologů*. Sv. 12. Zprávy Čs. společnosti entomologické při ČSAV 26, 1990, s. 434-435.
- [1994] NOVÝ, L. – GABRIEL, J. – HROCH, J. a kol.: *Czech Philosophy in the XXth Century. Czech Philosophical Studies, II*. The Council for Research in Values and Philosophy, Series IVA, Vol. 4. Paideia Press: Washington 1994. [autory kapitoly „Czech Protestantism and Philosophy“ s výkladem Rádra jsou Lubomír Nový a Petr Horák]
- DUROZOI, G. – ROUSSEL, A.: *Filozofický slovník*. EWA Edition: Praha 1994. [českou část zpracovali O. A. Funda, P. Horák, J. B. Lášek, M. Petříček, J. Pešková, J. Schlegelová]

- [1995] GABRIEL, J. a kol.: *Česká filozofie ve 20. století I. směry, osobnosti, problémy*. Masarykova univerzita, Brno 1995. [autory kapitoly „Filozofie v protestantismu“ s výkladem Rádla jsou Jiří Gabriel a Lubomír Nový]
- ZNOJ, M. – HAVRÁNEK, J. – SEKERA, M. (eds.): *Český liberalismus. Texty a osobnosti*. Torst: Praha 1995, s. 337-338. [autorem biografického hesla a záhlaví k úryvku z *Války Čechů s Němci* je Milan Znoj]
- [1996] *Dictionnaire du darwinisme et de l'évolution*, red. P. Tort. Vol. 3. Presses Universitaires de France: Paris 1996. [autorem hesla Patrick Tort]
- [1998] *Filosofický slovník*, red. B. Horyna – J. Štěpán – I. Blecha – P. Šaradín. Nakl. Olomouc: Olomouc 1998. [autorem hesla Lubomír Valenta]
- CHURAŇ, M. a kol.: *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století*, sv. II. Libri: Praha 1998. [autoři hesla zb a tp]
- JAHN, I. a kol. (eds.): *Geschichte der Biologie: Theorien, Methoden, Institutionen, Kurzbiographien*. Spektrum Akademischer Verlag: Heidelberg – Berlin 1998³. [přepřacované a rozšířené vydání, původně 1982 a 1985; autorkami biografického hesla Ilse Jahnová a Isolde Schmidtová, s. 932]
- Slovník českých filosofů*, ed. J. Gabriel – J. Krob – H. Pavlincová – J. Zouhar. Masarykova univerzita: Brno 1998. [autory hesla Jiří Gabriel a Lubomír Nový]
- [1999] TOMEŠ, J. a kol.: *Český biografický slovník XX. století*, sv. II. Paseka: Praha – Litomyšl 1999.
- [2001] GABRIEL, J.– PAVLINCOVÁ, H. – ZOUHAR, J.: *Česká filozofie mezi dvěma světovými válkami*. Masarykova univerzita: Brno 2001.

VI.3.3. Monografie a samostatné publikace o E. Rádlovi [chronologicky]

- [1911] DOMIN, K.: *Vědecký nihilism. Odpověď Dru. E. Rádlovi*. Vlastním nákladem: Praha 1911.
- [1912] CHALUPNÝ, E.: *Boj za očistu české vědy a filozofie proti F. Krejčímu, E. Rádlovi & spol. r. 1911 a 1912*. Přehled: Praha 1912.
- [1926] VOROVKA, K.: *Polemos. Spory v české filozofii v letech 1919-1925*. Filosofická knihnice, sv. 4, ed. E. Čapek – F. Pelikán. Sfinx: Praha 1926.
- [1929] BLÁHA, I. A.: *O laický základ mravní výchovy. Kritické poznámky k Rádlově brožuře „Revise pokrokových ideálů v národní škole“*. Ústřední spolek učitelů: Brno 1929. 29 stran.
- HENDRICH, J. (ed.): *Revise pokrokových ideálů v národní škole. Cyklus přednášek, pořádaných Pedagogickou jednotou Komenského v Praze*. Knihovna „Pedagogických rozhledů“, sv. XII. Dědictví Komenského: Praha 1929. 112 stran. [sborník s příspěvků J. Černého, V. Čížka, J. Hendricha, L. Horáka, R. Klimeše, J. B. Kozáka, F. Merty, V. Příhody, M. Skořepy, J. Uhera a doslovem E. Rádla]
- [1931] SMETÁČEK, Z.: *Kozák, Rádl, Hromádka. O náboženské otázce v naší nynější filozofii*. Čin: Praha 1931. 94 stran.
- [1933] *Česká mysl*, roč. 29, 1933, seš. 5-6 (20. prosince 1933), s. 257-408. [dvojčíslo věnované Rádlovým šedesátinám s příspěvků Z. Smetáčka, J. L. Hromádky, J. B. Kozáka, K. Pechoče, J. B. Čapka, J. Fischera, M. Plecháče, M. Trapla a bibliografií zpracovanou J. Šimsou]
- Křesťanská revue*, roč. 7, 1934, č. 3 (20. prosince 1933), s. 65-96: K 60. narozeninám Em. Rádla. [číslo věnované Rádlovým šedesátinám s příspěvků J. L. Hromádky, B. P. Henycha, J. Teindla a J. Šimsy]
- [1934] KOUTNÍK, B.: *Emanuel Rádl. Křesťanský filozof, vědec, politik, moralista*. Volná myšlenka: Praha 1934.

- [1940] PLECHÁČ, M.: *Masarykovi pokračovatelé Rádl a Hromádka*. YMCA: Praha 1940.
- [1943] HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl 1873-1942*. New York 1943.
- [1947] HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl 1873-1942*. J. Laichter: Praha 1947. [po úpravě vyšlo jako 1. vyd.]
- [1947] PATOČKA, J.: *Věčnost a dějinnost. Rádlův poměr k pojetím člověka v minulosti a současnosti*. OIKOYMENH: Praha 2007.
- [1948] KOŽMÍN, Z.: *Ústřední principy Rádlovy filosofie*. Filosofická fakulta UK: Praha 1948. [disertační práce pro titul PhDr. Exemplář z Archivu UK je ztracen, druhý exemplář v konzervačním fondu Národní knihovny, sbírka disertací, sign. Diss T 221]
- [1952] HEJDÁNEK, L.: *Rádlovo pojetí pravdy*, 1952. [nepublikovaná práce, poskytnuto autorem]
- [1963] NOVÝ, L.: *K filosofii a teologii českého protestantismu (Masaryk, Rádl, Hromádka)*. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, B10. Brno 1963.
- [1971] BEDNÁŘ, J.: *Integrovaná filosofie Emanuela Rádla*, 1971. [nedokončená monografie, 967 s.; průklep strojopisu uložen v Staatsbibliothek zu Berlin, Handschriftenabteilung, sg. č. 424; katalogizováno chybně pod jménem Brdnár]
- [1989] *České filosofické myšlení ve třicátých letech našeho století*. Sborník z konference pořádané v Brně ve dnech 1. a 2. prosince 1987, red. J. Gabriel – H. Bretfeldová. Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně: Brno 1989.
- [1994] LOEWENSTEINOVÁ, Š.: *Filosof a moralista Emanuel Rádl 1873-1942*. Klub osvobozeného samizdatu: Praha 1994.
- [1995] LÖWENSTEINOVÁ, SH.: *Emanuel Rádl. Philosoph und Moralist, 1873-1942*. P. Lang: Frankfurt am Main 1995.
- [1997] ŠIMSA, M.: *Filosof a reforma světa. Pokus o filosofickou interpretaci díla Emanuela Rádla a konstituci reformní filosofie*. Acta Universitatis Purkynianae 19, Studia philosophica I. UJEP: Ústí nad Labem 1997.
- [2000] KILIAS, J.: *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR: Warszawa 2000.
- [2002] HERMANN, T.: *Emanuel Rádl a české dějepisectví. Kritika českého dějepisectví ve sporu o smysl českých dějin*. Sešity Ústavu českých dějin UK FF – řada B, sv. 1. Filozofická fakulta UK: Praha 2002.
- [2003] ŠKORPÍKOVÁ, Z.: *Rádlovo pojetí pravdy*. Filosofia: Praha 2003.
Křesťanská revue, roč. 70, 2003, č. 8, s. 197-224. [tematické číslo věnované Rádlovi s příspěvky L. Pokorného, M. T. Zikmunda, J. M. Lochmana, T. Landové, A. Balcara, I. Landy a T. Hejduka]
Ergo 5, 2003, č. 1: „Slož si svého Rádla“. Sborník příspěvků ze studentské konference konané u příležitosti 130. výročí narození a 60. výročí úmrtí českého myslitele Emanuela Rádla v Ústí nad Labem 2003. Univerzita J. E. Purkyně, Fakulta pedagogická, Katedra společenských věd: Ústí nad Labem 2003. 84 stran. [tematické číslo časopisu s příspěvky M. Šimsy, E. Martínka, D. Heniga, E. Blažkové, P. Jíry, J. Novotné, J. Balvína, H. Tomanové, Z. Řezbové a L. Martínkové]
- [2004] HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof / Emanuel Rádl – Scientist and Philosopher. Sborník z mezinárodní konference konané u příležitosti 130. výročí narození a 60. výročí úmrtí Emanuela Rádla (Praha 9.-12. února 2003)*. Práce z dějin vědy, sv. 16. OIKOYMENH: Praha 2004.

VI.4. Literatura – celkový seznam

- [?]: Em. Rádl: Útěcha z filosofie, *Umělec*, 19. 6. 1946.
- [?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Český zápas*, 13. 6. 1946.
- [?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Neděle*, 24. 11. 1946.
- [?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Osvobozený našinec* (Olomouc), 8. 11. 1946
- [?]: Emanuela Rádla „Útěcha z filosofie“, *Nástup* (Ostrava), 15. 11. 1946.
- [?]: Prof. dr. E. Rádl zemřel. Provedl filosofickou revisi Palackého, *České slovo* (večerník), 13. 5. 1942.
- [?]: Za profesorem Rádlem, *Kostnické jiskry*, 28. 5. 1942, s. 130-131.
- AF. [?]: Útěcha z filosofie, *Lidová kultura*, 29. 6. 1946.
- AK [Arnošt Kraus?]: Universitní ostuda, *Rozhled* 2, 1918, č. 50 (27.12.1918), s. 4.
- AK. [?]: Don Quijote české filosofie, *Katolík*, 16. 11. 1947.
- Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení. (Od roku 1848 do roku 1948)*, ed. M. Pauza – D. Hajko. Svoboda: Praha 1989, s. 349-384.
- BABÁK, E.: Rádl-Domin, *Přehled* 9, 1910, s. 327-29.
- BALCAR, A.: Poslušensství Boha vyložené evangeliem. Rádlova theologie v Útěše z filosofie, *Křesťanská revue* 70, 2003, č. 8, s. 207-214.
- BAŠUS, A.: Bída v české literatuře technické, *Přehled* 9, 1910, s. 81-83.
- BAŠUS, A.: K odpovědi doc. dra Hýbla, *Přehled* 9, 1910, s. 118.
- BAUER, F.: Dopis jednoho svědka, *Naše doba* 51, 1944, s. 466-467.
- BAUER, F.: Emanuel Rádl o smyslu dějin (Ke dni jeho úmrtí 12. května 1942), *Naše doba* 51, 1944, s. 395-402.
- BEATTY, J.: The History of Darwinism, and Darwinism as History, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 101-113.
- BEDNÁŘ, J.: *Integrovaná filosofie Emanuela Rádla*, 1971. [nedokončená monografie, 967 s.; průklep strojopisu uložen v Staatsbibliothek zu Berlin, Handschriftenabteilung, sg. č. 424; katalogizováno chybně pod jménem Brdnár]
- BĚLOHLÁVKOVÁ, J. – BARVÍKOVÁ, H.: *Osobní fond Emanuel Rádl *1873 - +1942 [1899 - 1947]. Inventář*. Archiv Akademie věd ČR: Praha 1997 [interní tisk].
- BIZZO, N. M. V.: Emanuel Rádl and the First Externalist History of Biology, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 114-138.
- BLÁHA, I. A.: Národnost jako vědecký problém. Poznámky k stejnojmenné knížce E. Rádla, *Česká mysl* 26, 1930, č. 1, s. 62-70.
- BLÁHA, I. A.: *O laický základ mravní výchovy. Kritické poznámky k Rádlově brožuře „Revise pokrokových ideálů v národní škole“*. Ústřední spolek učitelů: Brno 1929. 29 stran.
- BLECHA, I.: *Edmund Husserl a česká filosofie*. Nakl. Olomouc: Olomouc 2003.
- BOËTHIUS: *Poslední Říman*. Vyšehrad: Praha 1982. [předmluva VIDMANOVÁ, A.: Boëthius a Čechy, s. 13-45]
- BRABEC, J. a kol.: *Slovník zakázaných autorů 1948-1980*. SPN: Praha 1991.
- BRAEUNIG, K.: *Mechanismus und Vitalismus in der Biologie des neunzehnten Jahrhunderts. Ein geschichtlicher Versuch*, Leipzig 1907.

- BREIDBACH, O.: Es gibt – auch – Dinge ohne Geschichte (Wissenschaftsgeschichte als Wissenschaftsphilosophie. Emanuel Rádl's Geschichte der biologischen Theorien), in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 77-100.
- BROKLOVÁ, E.: Emanuel Rádl mezi Čechy a Němci, in: RÁDL, E.: *O německé revoluci – K politické ideologii sudetských Němců*, ed. E. Broklová. Masarykův ústav AV ČR: Praha 2003, s. 7-22.
- BROKLOVÁ, E.: O Rádlově Německé revoluci a politické kultuře sudetských Němců, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 583-596.
- BURCKHARDT, R.: *Geschichte der Zoologie*. Sammlung Göschen, Leipzig 1907.
- BUTTEL-REEPEN, H. von: *Die stammesgeschichtliche Entstehung des Bienenstaates*. Leipzig 1903.
- Č- [J. B. Souček?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 138.
- Č- [J. B. Souček?]: J. L. Hromádka: Don Quijote české filosofie, *Křesťanská revue* 14, 1947, s. 318.
- ČAPEK, E.: Prof. Rádl contra Palacký čili kniha proti vlastenectví, *Nové Čechy* 11, 1927-28, s. 289-310.
- ČAPEK, J. B.: Rádlovo myšlení estetické a jeho podněty pro uměleckou tvorbu, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 337-342.
- České filosofické myšlení ve třicátých letech našeho století*. Sborník z konference pořádané v Brně ve dnech 1. a 2. prosince 1987, red. J. Gabriel – H. Bretfeldová. Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně: Brno 1989.
- ČKA [?]: Rádl, Emanuel: Útěcha z filosofie, *Kostnické jiskry*, 4. 7. 1946.
- ČORNEJ, P.: Historický dokument i prognóza, *Tvar* 1993, č. 22.
- DAVÍDEK, F. M.: Odkaz filosofa, *Národní obroda* (Brno), 15. 6. 1946.
- Dictionnaire du darwinisme et de l'évolution*, red. P. Tort. Vol. 3. Presses Universitaires de France: Paris 1996.
- Diskuse, *Česká mysl* 28, 1932, č. 1, s. 63-64. [diskuse o Rádlově noetice mezi K. Kupkou a Z. Smetáčkem jako reakce na SMETÁČEK, Z.: *Kozák, Rádl, Hromádka*, 1931]
- DOMIN, K.: Kandidáti nesmrtnosti a dr. E. Rádl, *Čas* 25, 1911, č. 53, 22. 2. 1911, s. 2-3.
- DOMIN, K.: *Úvod k novějším teoriím vývojovým*. Encyklopedická knihovna Dědictví Komenského, sv. XI. Dědictví Komenského: Praha 1909.
- DOMIN, K.: *Vědecký nihilism. Odpověď Dru. E. Rádlovi*. Vlastním nákladem: Praha 1911.
- DRF. [?]: Útěk do filosofie, *Právo lidu*, 4. 6. 1946 a 19. 10. 1946.
- DRIESCH, H.: *Der Vitalismus als Geschichte und als Lehre*. J. A. Barth: Leipzig 1905.
- DRIESCH, H.: *Gechichte des Vitalismus*. Nature- und Kulturphilosophische Bibliothek, Bd. III, J. A. Barth: Leipzig 1922.
- DT. [?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Knihovna* 1946, č. 9.
- DUDÁŠ, C.: Svedectvo filozofovo, *Nová práca* (Trnava) 1947, č. 6, s. 341-346.
- DURANT, W.: *Od Platona k dnešku. Vývoj filosofie v jejích velkých představitelích*, české vyd. zrevidoval a doplnil E. Rádl. Sfinx B. Janda: Praha 1937.
- F. [?]: [Poslední knihou...], *Naše pravda* (Zlín), 9. 7. 1946.
- FICK, R.: Vorschläge zur Minderung der wissenschaftlichen „Sprachverwirrung“, *Anatomischer Anzeiger* 20, 1902, s. 462-463.
- FISCHER, J. L.: *Listy o druhých a o sobě*, vyd. J. Opelík. Torst: Praha 2005.
- FISCHER, J. L.: Pohoršení z Rádla, *Index* 1, 1929, č. 3, s. 2-3.

- FLOSS, K.: Emanuel Rádl a (český) tomismus, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 479-487.
- GABRIEL, J. a kol.: *Česká filozofie ve 20. století I. směry, osobnosti, problémy*. Masarykova univerzita, Brno 1995.
- GABRIEL, J. – PAVLINCOVÁ, H. – ZOUHAR, J.: *Česká filosofie mezi dvěma světovými válkami*. Masarykova univerzita: Brno 2001.
- GAŽÍK, P.: Ohlas Rádlovoho myšlení a působení na Slovensku v 20. a 30. letech, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 647-656.
- Geometrie živého. Sborník přednášek podzimní školy Matematické modely morfogeneze*, Bechyně 26.-30.9.1988. ZP ČSVTS při Fgú ČSAV: Praha 1989.
- GLADSTEIN, T.: Výstava české filosofické literatury, *Česká mysl* 30, 1934, č. 2-3, s. 175-177.
- GRYGAR, F.: Motivy krize vědy u pozdního Rádla a pozdního Husserla, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 381-409.
- GURWITSCH, A. G.: *Die histologischen Grundlagen der Biologie*. G. Fischer: Jena 1930.
- GURWITSCH, A.: *Vorlesungen über allgemeine Histologie*. G. Fischer: Jena 1913.
- HABERLANDT, G.: *Sinnesorgane im Pflanzenreich*. W. Engelmann: Leipzig 1901.
- HAGEDORN, L.: Philosophische Amplitude, in: *Tschechische Philosophen in 20. Jahrhundert. Klíma, Rádl, Patočka, Havel, Kosík*, vyd. L. Hagedorn, Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart – München 2002, s. 417-455.
- HAHNOVÁ, E.: Emanuel Rádl mezi českým nacionalismem a (sudeto)německým národovectvím, in: in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 548-582.
- HAMBERGER, J.: Národ, stát a národnost v pojetí Rádla a jeho maďarských současníků, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 597-621.
- HANČIL, T.: Was Rádl Heading Toward Process Metaphysics?, *Communio viatorum* (Praha) 36, 1994, č. 2-3, s. 189-213.
- HAVELKA, M. (ed.): *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Torst: Praha 1995.
- HAVELKA, M. (ed.): *Spor o smysl českých dějin 1938–1989. Posuny a akcenty české otázky*. Torst: Praha 2006.
- HAVELKA, M.: *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895-1989*. Nakl. Lidové noviny: Praha 2001.
- HAVELKA, M.: Rádlovo pojetí dějin ve sporu o české dějiny, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 410-427.
- HAVLÍČEK, A.: „Autorita“ v Rádlově filosofii, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 278-289.
- HAVRÁNEK, J.: Akademická mládež mezi křesťanstvím a ateismem a Rádlova profesura na universitě, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 523-531.
- HEJDÁNEK, L.: Emanuel Rádl 22.12.1873–12.5.1942, in: RÁDL, E.: *Útěcha z filosofie*, 1969⁴, s. 73-74.
- HEJDÁNEK, L.: Filosofický odkaz českého myslitele, in: RÁDL, E.: *Útěcha z filosofie*, 1994⁶, s. 78-91.
- HEJDÁNEK, L.: Filosofie a dějiny v Rádlově myšlení, *Tvář* 3, 1968, s. 38-43.
- HEJDÁNEK, L.: Filosofie a společnost. K filosofickému odkazu Emanuela Rádla, *Filosofický časopis* 38, 1990, s. 59-84. Původně samizdat: *Svazky pro dialog*, sv. 19, 1983, 34 stran.
- HEJDÁNEK, L.: Národ: ideologie či idea?, in: RÁDL, E.: *Válka Čechů s Němci*, 1993, s. 274-287.
- HEJDÁNEK, L.: Pojetí pravdy v „Útěše z filosofie“, *Křesťanská revue* 34, 1967, s. 99-100.

- HEJDÁNEK, L.: Pravda a dějiny, *Křesťanská revue* 24, 1957, s. 141-142.
- HEJDÁNEK, L.: Pravda a prax, *Mladá tvorba* 11, 1966, s. 12-15.
- HEJDÁNEK, L.: Rádlovo (a rádlovské) myšlenkové experimentování, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 64-73.
- HEJDÁNEK, L.: *Rádlovo pojetí pravdy*, 1952. [nepublikovaná práce, poskytnuto autorem]
- HEJDUK, T.: K Rádlově filosofické víře, *Křesťanská revue* 70, 2003, č. 8, s. 218-223.
- HEJDUK, T.: K Rádlovu pojetí filosofie, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 310-324.
- HEJL, F.: K ideálu ženy u Koutníka, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 271-272.
- HENDRICH, J. (ed.): *Revise pokrokových ideálů v národní škole. Cyklus přednášek, pořádaných Pedagogickou jednotou Komenského v Praze. Knihovna „Pedagogických rozhledů“, sv. XII. Dědictví Komenského: Praha 1929. 112 stran. [sborník s příspěvky J. Černého, V. Čížka, J. Hendricha, L. Horáka, R. Klimeše, J. B. Kozáka, F. Mertvy, V. Příhody, M. Skořepy, J. Uhera a doslovem E. Rádla]*
- HENDRICH, J. (ed.): *Revise pokrokových ideálů v národní škole. Cyklus přednášek, pořádaných Pedagogickou jednotou Komenského v Praze. Knihovna „Pedagogických rozhledů“, sv. XII. Dědictví Komenského: Praha 1929. 112 stran.*
- HENYCH, B. P.: Rádlova filosofie a úkoly dnešní theologie, *Křesťanská revue* 7, 1934, č. 3, s. 70-76.
- HERMANN, T. – KLEISNER, K.: The Five “Homes” of Zoologist Mikhail M. Novikov (1876-1965). Analogy and Adaptation in One's Life and as a Principle of Biological Investigation, in: *Jahrbuch für Europäische Wissenskultur - Yearbook for European Culture of Science* (edd. Olaf Breidbach a Stefano Poggi, Steiner Verlag in Stuttgart), No 1 (2005); s. 87-130.
- HERMANN, T. – MARKOŠ, A. – NEUBAUER, Z.: Emanuel Rádl – náš současník. Několik poznámek k novému vydání, in: RÁDL, E.: *Dějiny biologických teorií novověku I.*, 2006, s. 13-21.
- HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof / Emanuel Rádl – Scientist and Philosopher. Sborník z mezinárodní konference konané u příležitosti 130. výročí narození a 60. výročí úmrtí Emanuela Rádla (Praha 9.-12. února 2003). Práce z dějin vědy, sv. 16. OIKOYMENH: Praha 2004.*
- HERMANN, T.: Bibliografie prací Emanuela Rádla do roku 1918, *Dějiny věd a techniky* 35, 2002, č. 2, s. 77-97.
- HERMANN, T.: *Emanuel Rádl a české dějepisectví. Kritika českého dějepisectví ve sporu o smysl českých dějin. Sešity Ústavu českých dějin UK FF – řada B, sv. 1. Filozofická fakulta UK: Praha 2002.*
- HERMANN, T.: Gesichtssinn, Sehen und Auge als Gegenstand der biologischen Forschung, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 153-163.
- HERMANN, T.: Platonismus Jana Patočky v české společnosti a „poevropské“ epoše, in: NAVRÁTIL, I. – HERMANN, T. (eds.): *Jan Patočka, české dějiny a Evropa*, 2007, s. 21-39.
- HERMANN, T.: *Sbírkový a dokumentační fond Emanuel Rádla. Inventář. Přírodovědecká fakulta UK: Praha 2006 [interní tisk; srv. též www.natur.cuni.cz/filosof].*
- HOLMES, S. J.: *The Evolution of Animal Intelligence*. Henry Holt and Comp.: New York 1911.
- HORÁK, P.: Rádl a Husserl. (K problému takzvané krize vědy), in: *České filosofické myšlení ve třicátých letech našeho století*, 1989, s. 15-37.
- HORSKÝ, J. a kol.: *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy. Ústí nad Labem 1999.*

- HORSKÝ, J.: Problém dějinného vědomí u E. Rádl, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 428-450.
- HOSSFELD, U.: Rádl's Geschichte der biologischen Theorien (1905/1909) – Ein Lehrbuch zur Biologiegeschichte unter vielen?, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 32-63.
- HROMÁDKA, J. L.: *Do nejhlubších hlubin. Život setkávání teologie*. K stému výročí narození J. L. Hromádky připravil Pavel Filipi. Kalich: Praha 1990.
- HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl 1873-1942*. New York 1943.
- HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl 1873-1942*. J. Laichter: Praha 1947. [po úpravě vyšlo jako 1. vyd.]
- HROMÁDKA, J. L.: *Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl 1873-1942*. New York 1943; J. Laichter: Praha 1947 [po úpravě, vyšlo jako 1. vyd.]
- HROMÁDKA, J. L.: Filosof mezi válkou a revolucí, *Husův lid* 3, 1942, s. 171-174; další otisk in: *Do nejhlubších hlubin*, 1990, s. 335-341.
- HROMÁDKA, J. L.: Křesťanství v Rádlově filosofii, *Naše doba* 40, 1933, s. 460-466, 516-525.
- HROMÁDKA, J. L.: *Masaryk*. L. Marek: Brno 2005. [zahrnuje práce: *Masaryk*, 1930; *Dostojevskij a Masaryk*, 1931; *Masaryk mezi včerejškem a zítřkem*, 1940/1947; předmluva Erazim Kohák, doslov Milan Opočenský]
- HROMÁDKA, J. L.: Mezi filosofy. Na okraj VIII. filosofického kongresu v Praze, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 274-279.
- HROMÁDKA, J. L.: O čistotu druhého odboje, *Husův lid* 4, 1943, s. 195-203; další otisk in: *Do nejhlubších hlubin*, 1990, s. 175-188.
- HROMÁDKA, J. L.: Otazník nad filosofií (Poznámky k I. dílu Rádlových Dějin filosofie), *Křesťanská revue* 6, 1933, s. 34-38.
- HROMÁDKA, J. L.: Problém pravdy v myšlení theologickém, *Křesťanská revue* 2, 1928-29, s. 66-74; další otisky in: *Theologie a církev*, Praha 1949, s. 57-71; *Do nejhlubších hlubin*, 1990, s. 424-437.
- HROMÁDKA, J. L.: Prostota a sympatie (K 75. narozeninám Rádlovým), *Křesťanská revue* 15, 1948, č. 10, s. 296-299.
- HROMÁDKA, J. L.: Rádlůva národní filosofie (Na okraj Rádlových „Dějin filosofie“), *Křesťanská revue* 7, 1934, č. 3, s. 65-70.
- HROMÁDKA, J. L.: Rádlův program, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 260-276.
- HÝBL, J.: Bída v české literatuře technické. (Odpověď.), *Přehled* 9, 1910, s. 117-18.
- HÝBL, J.: *Průmyslový pohon, nejvhodnější volba a jeho výrobní cena*. Bibliothéka technická, sv. 1. K. Weinfurter: Praha 1910.
- CHALUPNÝ, E.: *Boj za očistu české vědy a filosofie proti F. Krejčímu, E. Rádlovi & spol. r. 1911 a 1912*. Přehled: Praha 1912.
- CHUDOBA, B.: Útěcha z české filosofie, *Obzory* (Praha) 1946, s. 567-569 (7.9.1946).
- J. N. viz NAVRÁTIL, J.
- J.D. [?]: Odkaz filosofa, *Svobodné Československo*, 11. 12. 1946.
- JAHN, I. a kol. (eds.): *Geschichte der Biologie: Theorien, Methoden, Institutionen, Kurzbiographien*. Spektrum Akademischer Verlag: Heidelberg – Berlin 1998³.
- JANKO, J.: Die allgemeinen theoretischen Konzeptionen in den Wissenschaften vom Leben an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts, in: *Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum* (Práce z dějin věd a techniky), Special Issue 19. ČSAV: Praha 1981, s. 209-274.

- JANKO, J.: Spor Mareš – Raýman a Česká akademie věd a umění, in: *Práce z dějin Akademie věd*, serie A, sv. 5, Praha 1997, s. 31-76.
- JANKO, J.: *Vědy o životě v českých zemích 1750-1950*. Práce z dějin Akademie věd, série B, sv. 12. Archiv Akademie věd ČR: Praha 1997.
- JANKO, J.: *Vznik a rozklad mechanistické koncepce ve fyziologii. Osudy mechanicismu v zrcadle syntetických zpracování fyziologie v 2. polovině 19. a na začátku 20. století*. Práce z dějin přírodních věd, sv. 5. ČSAV: Praha 1975.
- JANKO, J.: *Vznik experimentální biologie v Čechách (1882-1918)*. Studie ČSAV, č. 8. Academia: Praha 1982.
- JF. [?]: Filosofie pro útěchu, *Pravda* (Plzeň), 12. 11. 1946.
- KARFÍK, F.: Ke vzniku a kontextu Patočkovy Věčnosti a dějinnosti, in: PATOČKA, J.: *Věčnost a dějinnost*, 2007, s. 125-135.
- KILIAS, J.: „Socjologia bilansująca“ czy „obiektywizm socjologiczny“? Dwa spory o charakter socjologii czeskiej okresu międzywojennego, *Studia socjologiczne* 2 (161), 2001, s. 38-65.
- KILIAS, J.: *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR: Warszawa 2000.
- KILIAS, J.: Rádl, Škrach a jejich kritiky české sociologie, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 462-472.
- KLEISNER, K.: Idealistic Morphology and Correlation in Rádl's Biology, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 143-152.
- KOHÁK, E.: Filosofie jako program a útěcha, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 226-237.
- KOHÁK, E.: Proč Masaryk, proč Hromádka?, in: HROMÁDKA, J. L.: *Masaryk*, 2005, s. 5-12.
- KOHOUT, J.: Nad revuí socialistického humanismu, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 236-240.
- KOLEŠKA, Z.: *Seznam biografii československých entomologů*. Sv. 12. Zprávy Čs. společnosti entomologické při ČSAV 26, 1990, s. 434-435.
- KOMÁREK, S. – NEUBAUER, Z.: Rádl a vývojové teorie, *Přítomnost* 1992, č. 4, s. 23.
- KOMÁREK, S.: *Dějiny biologického myšlení*. Vesmír: Praha 1997.
- KOMÁREK, S.: E. Rádl – Ein Fixstern am Himmel der Biologiegeschichte, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 138-142.
- KOMÁREK, S.: *Mimikry, aposematismus a příbuzné jevy: mimetismus v přírodě a vývoj jeho poznání*. Vesmír: Praha 2000.
- KOMÁREK, S.: Zamyšlení o Rádlových Dějinách biologických teorií, in: RÁDL, E.: *Dějiny biologických teorií novověku II.*, 2006, s. 457-460.
- KOMÁRKOVÁ, B.: Několik poznámek k Rádlově Útěše z filosofie, *Křesťanská revue* 14, 1947, s. 43-46.
- KONEČNÝ, R.: E. Rádl: „O německé revoluci“, *Naše doba* 41, 1934, s. 252-253.
- KONEČNÝ, R.: Rádl Emanuel: Praktická filosofie, *Naše doba* 43, 1936, s. 108.
- KORTHAASE, W.: Elitäres und Dezisionismus in der Philosophie Emanuel Rádls, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 238-239.
- KORTHAASE, W.: Emanuel Rádls Warnungen vor dem Mystiker, Peripatetiker und „sehr schwachen Philosophen“ Comenius, in: *Studia Comeniana et Historica* (Uherský Brod) 30, 2000, č. 63-64, s. 74-113.

- KOUTNÍK, B.: *Emanuel Rádl. Křesťanský filosof, vědec, politik, moralista*. Volná myšlenka: Praha 1934.
- KOZÁK, J. [B.]: Vědecký realism a pojem pravdy, *Česká mysl* 16, 1917, č. 5-6, s. 254-273.
- KOZÁK, J. B.: Pravda a víra u Emanuela Rádla, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 276-318.
- KOZÁK, J. B.: Šedesátka profesora Em. Rádla, *Naše doba* 41, 1934, s. 133-137.
- KOZÁK, J. B.: Válka Čechů s Němci, *Česká mysl* 24, 1928, č. 4, s. 311-322.
- KOŽMÍN, Z.: *Ústřední principy Rádlovy filosofie*. Filosofická fakulta UK: Praha 1948. [disertační práce pro titul PhDr. Exemplář z Archivu UK je ztracen, druhý exemplář v konzervačním fondu Národní knihovny, sbírka disertací, sign. Diss T 221]
- KRÁL, J.: *Československá filosofie. Nástin vývoje podle disciplín*. Melantrich: Praha 1937.
- KRÁL, J.: Emanuel Rádl, Útěcha z filosofie, *Česká mysl* 40, 1947, s. 175-178.
- KRÁL, J.: Filosofie současná a slovanská, in: HÖFFDING, H. – KRÁL, J.: *Přehledné dějiny filosofie*. Česká grafická unie: Praha 1947².
- KRÁL, J.: Filosofie současná a slovanská, in: HÖFFDING, H. – KRÁL, J.: *Přehledné dějiny filosofie*. Česká grafická unie: Praha 1947².
- KRÁL, J.: Rádlova praktická filosofie a Sociální problémy, *Česká mysl* 31, 1935, s. 127-128.
- KRAUS, A.: Duplika, *Naše doba* 42, 1935, s. 319-320.
- KREJČÍ, F.: Česká filozofie popřevratová II., *Česká mysl* 26, 1930, č. 5, s. 418-432.
- KREJČÍ, F.: Glosy k nynější filosofii u nás, *Česká mysl* 15, 1914, č. 1 a 2, s. 19-28, 142-158.
- KREJČÍ, F.: O pozitivní etiku (Několik nových hlasů pro i contra), *Česká mysl* 25, 1929, s.193-207.
- KREJČÍ, F.: O současném českém myšlení filosofickém, *Česká mysl* 29, 1933, s. 90-102, 219-236.
- KROFTA, K.: Rádlova Válka Čechů s Němci, *Národnostní obzor* 1, 1930, č. 2, s. 81-97.
- KŘEŠŤAN, J.: Politik a politický publicista Emanuel Rádl a ohlas jeho názorů v meziválečném Československu, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 634-646.
- Křesťanská revue*, roč. 1-12, 1927-1939.
- KUPKA, K. [-ka]: Em. Rádl, *Křesťanská revue* 13, 1946, č. 1, s. 9-10.
- KUPKA, K. [-ka]: Em. Rádl, *Křesťanská revue* 13, 1946, č. 1, s. 9-10.
- KUPKA, K. viz též Diskuse, 1932.
- KUPKA, K.: Em. Rádl, *Česká mysl* 39, 1945, č. 1-5, s. 12-21.
- KUPKA, K.: Filosofie věcí lidských, *Naše doba* 51, 1944, s. 385-389.
- KUPKA, K.: K Pekařově periodizaci československých dějin, *Česká mysl* 28, 1932, s. 39-42; další otisk in: HAVELKA, M. (ed.): *Spor o smysl českých dějin 1895 –1938*, 1995, s. ...
- KUPKA, K.: O existenciální filosofii, civilizačním optimismu, pravdách křesťanských a ještě jiných věcech, *Naše doba* 51, 1944, s. 468-472.
- KUPKA, K.: Vzpomínka na Em. Rádla, *Naše doba* 50, 1943, č. 8, s. 353-360.
- L.K. [?]: Zemřel prof. Emanuel Rádl, *České slovo* (nedělní), 17. 5. 1942.
- LAICHTER, JOSEF: O názoru Emanuela Rádla na krásnou literaturu, *Naše doba* 41, 1934, s. 477-484.
- LANDA, I.: Patočka a negativní platonismus, in: NAVRÁTIL, I. – HERMANN, T. (eds.): *Jan Patočka, české dějiny a Evropa*, 2007, s. 40-49.

- LANDA, I.: Rádl a metafyzika, *Křesťanská revue* 70, 2003, č. 8, s. 215-217.
- LANDA, I.: Rádlova teorie Ideje, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 290-309.
- LANDOVÁ, T.: Pravda a zjevení: Rádl a Hromádka v dialogu, *Křesťanská revue* 74, 2007, č. 6, s. 6-10.
- LANDOVÁ, T.: Rádlovo křesťanství v pohledu J. L. Hromádky, *Křesťanská revue* 70, 2003, č. 8, s. 202-207.
- Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttuns im Protektorat Böhmen und Mähren* (Stand vom 31. März 1944.). Hrsg. Vom Ministerium für Volksaufklärung, 1944. [přísně důvěrný tisk jen pro služební potřebu]
- LOEWENSTEIN, B.: Pravda bojující? K Rádlovu aktivistickému pojetí filosofie, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 197-214.
- LOEWENSTEINOVÁ, Š. viz též LÖWENSTEIN, SH.
- LOEWENSTEINOVÁ, Š.: *Filosof a moralista Emanuel Rádl 1873-1942*. Klub osvobozeného samizdatu: Praha 1994.
- LOEWENSTEINOVÁ, Š.: Normativní civilizace, *Přítomnost* 1992, č. 4, s. 23.
- LOEWENSTEINOVÁ, Š.: Protiklad Západ a Východ v Rádlově filosofii z dnešního hlediska, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 487-498.
- LOCHMAN, J. M.: Aktualita Rádlova odkazu pro ekologii, politiku a teologii, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 501-516.
- LOCHMAN, J. M.: K teologickým motivům Emanuela Rádla, *Křesťanská revue* 70, 2003, č. 8, s. 198-202.
- LOCHMAN, J. M.: Všemohoucí Bůh, *Křesťanská revue* 1960, č. 5, s. 139-145.
- LOTSY, J. P.: *Vorlesungen über Descendenztheorien mit besonderer Berücksichtigung der botanischen Seite der Frage*, I.-II. Teil, Jena 1906 a 1908.
- LÖWENSTEIN, SH.: Zur Aktualität der Philosophie Emanuel Rádls. Versuch einer Bilanz, *Bohemia* (München) 38, 1997, č. 1, s. 66-84.
- LÖWENSTEINOVÁ, SH.: *Emanuel Rádl. Philosoph und Moralist, 1873-1942*. P. Lang: Frankfurt am Main 1995.
- LŠ- [?]: E. Rádl: Útěcha z filosofie, TGM: Ideály humanitní, *Nová svoboda* (Ostrava), 1946.
- MACEK, J.: Odpověď jednoho čtenáře, *Naše doba* 51, 1944, s. 390-395.
- MÁCHA, K.: *Glaube und Vernunft. Die Böhmische Philosophie in geschichtlicher Übersicht*, Bd. III, 1900-1945. München – New York – London – Paris 1989.
- MARKOŠ, A.: *Tajemství hladiny. Hermeneutika živého*. Vesmír: Praha 2000.
- MARTÍNEK, E.: Rádlova „Útěcha“ jako drama filosofického života na scéně politického světa, in: *Ergo* 5, 2003, s. 3-10.
- MAST, S. O.: *Light and the Behavior of Organism*. John Wiley & Sons, Chapman & Hall: New York – London 1911.
- MATOUŠEK, O.: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Vesmír* 1946, č. 9.
- MATOUŠEK, O.: Prof. dr. Emanuel Rádl zemřel..., *Vesmír* 21, 1942, č. 1, s. 31-32.
- MC. [?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Dopisy* (Praha) 1947 (leden).
- MEYER-ABICH, A.: Úvodní slovo, in: RÁDL, E.: *Dějiny biologických teorií novověku I.*, 2006, s. 28-30.

- MICHÁLEK, J.: Heidegger a Rádl, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 356-365.
- MIŠKOVSKÁ, V. T.: J. L. Hromádka: Don Quijote české filosofie Emanuel Rádl, *Naše doba* 54, 1948, s. 140.
- MOLNÁR, A.: Bůh bezbranný či vzpurný?, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 227-230.
- NAVRÁTIL, I. – HERMANN, T. (eds.): *Jan Patočka, české dějiny a Evropa. Z Českého ráje a Podkrkonoší*, supplementum 12. SOA: Semily 2007.
- NAVRÁTIL, J.: Hans Driesch: Člověk a svět, *Naše doba* 41, 1934, s. 190.
- NAVRÁTIL, J.: Koutník Bohuslav: Emanuel Rádl, *Naše doba* 41, 1934, s. 570.
- NAVRÁTIL, J.: Leonard Darwin: Co je to eugenika? [Praha 1936], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 217-219.
- NAVRÁTIL, J.: O právech čtenářů a o poslání kritiky, *Dnešek* (Praha), 11. 7. 1946, s. 243-244.
- NAVRÁTIL, J.: O právech čtenářů a o poslání kritiky, *Dnešek* (Praha) 1946, s. 243 (11.7.).
- NAVRÁTIL, J.: Poznámka k třetímu vydání, in: RÁDL, E: *Útěcha z filosofie*, 1947³, s. 99.
- NAVRÁTIL, J.: Poznámka vydavatele, in: RÁDL, E: *Útěcha z filosofie*, 1946^{1,2}, s. 101-103; 1947³, s. 97-99.
- NECHUTOVÁ, J.: *Úděl a útěcha*. Eman: Heršpice 1995.
- NEKOLA, R.: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Obrana vlasti*, 30. 5. 1946.
- NĚMEC, B.: Biologie na Karlově universitě před 65 lety, *Vesmír* 38, 1959, č. 7, s. 239-241.
- NĚMEC, B.: *O smyslové a reflektivní činnosti rostlin*, Věstník KČSN 1901
- NĚMEC, B.: Über die Wahrnehmung des Schwerkraftreizes bei den Pflanzen, in: *Jahrbuch für wissenschaftliche Botanik* 36, 1901.
- NĚMEC, B.: *Vzpomínky*. Archiv Akademie věd ČR: Praha 2002.
- NEUBAUER, Z.: *Biomoc*. Malvern: Praha [2002].
- NORDENSKIÖLD: *Die Geschichte der Biologie*. Gustav Fischer: Jena 1926.
- NOVÁK, J. V. – NOVÁK, A.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, IV. přeprac. a rozšíř. vyd. R. Promberger: Olomouc 1936-1939; reprint Atlantis: Brno 1995.
- NOVÁK, J. V. – NOVÁK, A.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, IV. přeprac. a rozšíř. vyd. R. Promberger: Olomouc 1936-1939; reprint Atlantis: Brno 1995.
- NOVÁK, M.: Rádlovo pojetí dějin filosofie, *Česká mysl* 40, 1947, č. 3, s. 158-161.
- NOVOTNÝ, F.: Cizopasná pavěda. (Odpověď.), *Přehled* 9, 1910, 162-3.
- NOVOTNÝ, F.: Odpověď na články profesorů dra Fr. Nušla, Walda, dra V. Lásky, dra Pantoflíčka, Petříka a dra Semeráda, *Přehled* 9, 1910, 210-211.
- NOVÝ, L. – GABRIEL, J. – HROCH, J. a kol.: *Czech Philosophy in the XXth Century. Czech Philosophical Studies, II*. The Council for Research in Values and Philosophy, Series IVA, Vol. 4. Paideia Press: Washington 1994.
- NOVÝ, L.: *Filosofie v neklidné době*. Československý spisovatel: Praha 1965.
- NOVÝ, L.: *K filosofii a teologii českého protestantismu (Masaryk, Rádl, Hromádka)*. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, B10. Brno 1963.
- NUŠL, F.: K článku „Cizopasná pavěda“, *Přehled* 9, 1910, s. 136.
- NUŠL, F.: Odpověď prof. Fr. Nušla, *Přehled* 9, 1910, 163-5.

- NUŠL, F.: Odpověď prof. Fr. Nušla, *Přehled* 9, 1910, 211-12.
- ODLOŽILÍK, O.: Budoucnost naší vzdělanosti, *Křesťanská revue* 14, 1947, č. 1, s. 6-10.
- Österreichisches biographisches Lexikon 1815 – 1950*, red. E. Obermayer-Marnach. Bd. VIII. Österreichische Akademie der Wissenschaften: Wien 1983.
- OSUSKÝ, Š.: Emanuel Rádl – Útěcha z filozofie, *Služba* (Bratislava) 1947, č. 3, s. 164-165.
- OSVALD, V.: Rádlova útěcha z filosofie, *Národní osvobození*, 2. 7. 1946.
- PATOČKA, J.: Co jsou Češi? Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení, in: *Češi II*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 13, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 253-324.
- PATOČKA, J.: Česká filosofie v meziválečném období, in: *Češi II*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 13, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 339-349 [koncept přednášky z 20. 12. 1974].
- PATOČKA, J.: Česká filosofie v meziválečném období, in: *Češi II*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 13, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 350-391 [záznam přednášky z 20. 12. 1974].
- PATOČKA, J.: *Česká vzdělanost v Evropě*, Svazky úvah a studií, č. 6. V. Petr: Praha 1939; další otisk in: *Umění a čas I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 4, ed. D. Vojtěch a I. Chvatík, 2004, s. 27-52.
- PATOČKA, J.: Český humanismus a jeho poslední slovo v Rádlovi, *Kritický měsíčník* 9, 1948, č. 7-8, s. 161-165, další otisk in: *Češi I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 115-121.
- PATOČKA, J.: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Kritický měsíčník* 8, 1947, č. 7-8, s. 194-196; další otisk in: *Češi I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 107-109.
- PATOČKA, J.: Ještě k některým novějším kritikám Rádla, *Křesťanská revue* 14, 1947, č. 7, s. 197-201; další otisk in: *Češi I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 110-114.
- PATOČKA, J.: K článku prof. E. Rádla Sociologie a historie v 9. čísle Naší doby, *Česká mysl* 33, 1937, č. 1-2, s. 530-532; další otisk in: *Češi I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 530-532.
- PATOČKA, J.: Negativní platonismus. O vzniku, problematice, zániku metafyziky a otázce, zda filosofie může žít i po ní, in: *Péče o duši I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 1, ed. I. Chvatík a P. Kouba, 1996, s. 303-336.
- PATOČKA, J.: Osmý mezinárodní filosofický kongres v Praze, *Nové školy* 8, 1934, č. 2-3, s. 49-58; další otisk in: *Češi II*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 13, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 487-494.
- PATOČKA, J.: Rádlova filosofie zpátečnictvím?, in: *Češi I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 777-782 [vznik rukopisu 1946].
- PATOČKA, J.: *Sebrané spisy*, vyd. I. Chvatík – P. Kouba, Archiv Jana Patočky, sv. 1-5, 12-13, 20. OIKOYMENH: Praha 1996-2006.
- PATOČKA, J.: Útěcha z filosofie, *Naše doba* 52, 1946, č. 8, s. 357-361; další otisk in: *Češi I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 103-106.
- PATOČKA, J.: *Věčnost a dějinnost. Rádlův poměr k pojetím člověka v minulosti a současnosti*. OIKOYMENH: Praha 2007.
- PATOČKA, J.: Význam pojmu pravdy pro Rádlovu diskusi s pozitivismem, *Česká mysl* 33, 1937, s. 41-54; další otisk in: *Češi I*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 12, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 34-51.
- PATOČKA, J.: Vzpomínka a zamyšlení o Rádlovi a Masarykovi. (K 100. výročí Rádlova narození), *Reflexe* 24/2003, s. 77-92; další otisk in: *Češi II*. Sebrané spisy Jana Patočky, sv. 13, ed. K. Palek a I. Chvatík, 2006, s. 325-338 [záznam přednášky z 8. 11. 1974].
- PAUR, J.: Smutek z filosofie, *Občanská výchova* 1946, č. 5.

- PAUZA, M.: Ke vztahu Rádl – Masaryk, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 473-478.
- PAVLINCOVÁ, H.: Emanuel Rádl a poválečný „spor o novou českou filosofii“, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 657-666.
- PAYNE, P.: Bezútešná útěcha Emanuela Rádla, *Mladá fronta Dnes*, 18. 6. 1994.
- PEARSE, A. S.: The reactions of Amphibians to Light, *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. XLV., No. 6., January 1910.
- PECHOČ, K.: Zády k přírodě, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 318-337.
- PINC, Z. viz též ŽÁDNÝ, K.
- PINC, Z.: Demokrat je potomkem Don Quijotovým, *Přítomnost* 1992, č. 4, s. 22.
- PINC, Z.: Filosofie v epoše zhouby, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 215-225.
- PIÑERO, J. M. L.: Emanuel Rádl a jeho Dějiny biologických teorií, in: RÁDL, E.: *Dějiny biologických teorií novověku I.*, 2006, s. 31-42.
- PITHART, P.: Emanuel Rádl. Úvodní slovo ke konferenci, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 21-26.
- PLECHÁČ, M.: *Masarykovi pokračovatelé Rádl a Hromádka*. Akademická Ymka: Praha 1940.
- PLECHÁČ, M.: *Masarykovi pokračovatelé Rádl a Hromádka*. YMCA: Praha 1940.
- PLECHÁČ, M.: Nový program pro čl. studentstvo II., *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 131-137.
- PLECHÁČ, M.: Proč se mi stal Rádl vůdcem, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 366-372.
- PLECHÁČ, M.: Základy Rádlovy filosofie, *Křesťanská revue* 12, 1939, s. 41-44.
- POKORNÝ, L.: Rádlův zápas o víru, *Křesťanská revue* 70, 2003, č. 8, s. 197.
- POPELOVÁ, J.: *Poznání kulturní skutečnosti*, Praha 1936.
- POPELOVÁ, J.: Útěcha z filosofie, *Práce*, 25. 7. 1946.
- PROKEŠ, J.: Smysl českých dějin (několik poznámek ke knize Rádlově O smyslu našich dějin), *Nové Čechy* 8, 1925, s. 137-143.
- PŘÍHODA, P.: Svědkem i soudcem jedné války, *Přítomnost* 1992, č. 4, s. 23.
- PYNSENT, R. B.: Rádl o rase a literatuře, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s.532-547.
- Rádl redivivus, *Přítomnost* 1992, č. 4, s. 22-23. [dvoustrana k padesátiletému výročí úmrtí s fotografií a články Z. Pince, J. Šimsy, P. Zídka, Š. Loewensteinové, P. Příhody a S. Komárka se Z. Neubauerem]
- RÁDL, V.: Vzpomínka na Emanuela Rádla z rodinného prostředí a několika setkání s ním, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 677-686.
- RÁDL, V.: Vzpomínky na Emanuela Rádla, *Křesťanská revue* 59, 1992, č. 7, s. 165-167.
- REBAN, K.: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Časopis katolického duchovenstva* 1946, č. 5-6.
- REBAN, K.: Filosofický odkaz Em. Rádla: Je nutno věřit ve věčné pravdy a zákony, *Katolík*, 21. 7. 1946.
- RIEGER, L.: Kritika Rádlova programu theokracie a nový anthropocentrický humanisms, *Česká mysl* 40, 1947, č. 1, s. 76-92 (vyšlo 1946).
- RIEGER, L.: O Rádlově „Útěše z filosofie“, *Tvorba* 1946, č. 26, (26. 6. 1946).
- RIEGER, L.: O základy humanity, *Česká mysl* 40, 1947, s. 130-140, 233-239.

- ŘH. [?]: Útěcha z filosofie, *Lidová demokracie*, 18. 6. 1946.
- S.V. [Samuel Verner?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Československá rodina*, 15. 11. 1946.
- S.V. viz Verner, Samuel
- SEKLA, B.: Cestou k biologické metafysice a víře, *Lidové noviny* (příl. Literární pondělí), 20. 1. 1941.
- SEKLA, B.: Eugenika reakční či pokroková?, *Naše doba* 42, 1935, s. 292-296.
- SEKLA, B.: Eugenika reakční či pokroková?, *Naše doba* 42, 1935, s. 292-296.
- SCHILLER, J.: Hrst vzpomínek na prof. Dr. Emanuela Rádla, *Kostnické jiskry* 32, 1947, č. 10, s. 5.
- SINGER, Ch. J.: *A History of Biology: A General Introduction to the Study of Living Things*. H. Schuman: New York 1950.
- SK. [?]: Vzbouření národního studenta, *Naše doba* 42, 1935, s. 139-148.
- SMETÁČEK, Z. [Z.S.]: Emanuel Rádl zemřel, *Lidové noviny*, 13. 5. 1942.
- SMETÁČEK, Z. viz též Diskuse, 1932.
- SMETÁČEK, Z.: Filosof (Ke dni 21. prosince 1933), *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 257-260.
- SMETÁČEK, Z.: Filosof, který je příliš živý. Profesoru Rádlovi k 21. prosinci 1933, *Čin* 5, 1933, č. 24, s. 555-557.
- SMETÁČEK, Z.: Ideologie sudetských Němců, *Česká mysl* 31, 1935, s. 245-246.
- SMETÁČEK, Z.: *Kozák, Rádl, Hromádka. O náboženské otázce v naší nynější filosofii*. Čin: Praha 1931. 94 stran.
- SMETÁČEK, Z.: O Rádlově filosofii, *Česká mysl* 29, 1933, s. 32-45.
- SMETÁČEK, Z.: Teologie a duchovnědy v pojetí prof. Em. Rádla, *Česká mysl* 27, 1931, č. 2, s. 143-148.
- SMIT, P.: The Swiss zoologist Rudolf Burckhardt (1866-1908), pioneer in biohistory, *Gesnerus* 42, 1985, č. 1-2, s. 67-83.
- SOKOL, J.: Rádlovo pojetí národa, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 622-633.
- SOUČEK, J. B.: Ještě k luterství, *Křesťanská revue* 7, 1934, s. 118-119.
- SOUSEDÍK, S.: Besedy s Janem Patočkou, in: NAVRÁTIL, I. – HERMANN, T. (eds.): *Jan Patočka, české dějiny a Evropa*, 2007, s. 9-18.
- SPAEMANN, R. – LÖW, R.: *Účelnost jako filosofický problém. Dějiny a znovuoobjevení teleologického myšlení*. Oikoymenh: Praha 2004.
- ST. [?]: Mezinárodní tábor mladých mužů na Sázavě, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 62-63.
- STROHS, S.: *Marxisticko-leninská filosofie v Československu mezi dvěma světovými válkami*. ČAV: Praha 1962.
- SVÁRA, K.: Rádlův myslitelský odkaz, *Lidová demokracie*, 4. 8. 1946.
- SVOBODA, L.: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Naše věda* 1946, č. 8-10.
- ŠIKLOVÁ, J.: Akademická YMCA v Československu a její příspěvek k formování studentstva a inteligence, in: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica* 1, 1967, s. 61-94.
- ŠIKLOVÁ, J.: Pokus o Rádla, *Host do domu* 1963, s. 44-49.
- ŠIKLOVÁ, J.: Universitní profesor dr. Emanuel Rádl, in: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, Tom. IX, Fasc. 1, 1968, s. 70-94.
- ŠIMS, Jan: Emanuel Rádl a Akademická YMCA, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 517-522.

- ŠIMSA, Jan: O Rádlovi se synovskou láskou, *Přítomnost* 1992, č. 4, s. 22.
- ŠIMSA, Jaroslav: Bibliografie prací Emanuela Rádla, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 378-400.
- ŠIMSA, Jaroslav: Do devátého roku, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 1-2.
- ŠIMSA, Jaroslav: Na cestě k „československému národu“, *Křesťanská revue* 10, 1937, s. 176-179.
- ŠIMSA, Jaroslav: Opět smysl českých dějin, *Národní osvobození* 5, 1928, č. 315, s. 4; č. 318, s. 4; č. 319, s. 3.
- ŠIMSA, Jaroslav: Osmý filosofický kongres v Praze, *Naše doba* 41, 1934, s. 602-605.
- ŠIMSA, Jaroslav: Program pro mladou inteligenci, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 45-49.
- ŠIMSA, Jaroslav: Rádl a Hromádka, *Křesťanská revue* 12, 1939, s. 194-199.
- ŠIMSA, Jaroslav: Rádl Emanuel: Proti tzv. sociální indikaci, *Naše doba* 40, 1933, s. 120-121.
- ŠIMSA, Jaroslav: Rádlova šedesátka, *Křesťanská revue* 7, 1934, č. 3, s. 95.
- ŠIMSA, Jaroslav: Rádlovo učení o národě, *Kritika* 5, 1928, s. 179-183.
- ŠIMSA, Jaroslav: Táborské konference Akademické Ymky, *Křesťanská revue* 8, 1935, s. 14-16.
- ŠIMSA, Jaroslav: Úvodní poznámka vydavatelova, in: RÁDL, E.: *Věda a víra u Komenského*. Ymka: Praha 1939, s. 3-5.
- ŠIMSA, M.: *Filosof a reforma světa. Pokus o filosofickou interpretaci díla Emanuela Rádla a konstituci reformní filosofie*. Acta Universitatis Purkynianae 19, Studia philosophica I. UJEP: Ústí nad Labem 1997.
- ŠIMSA, M.: Rádlův vstup do hermeneutické diskuse, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 451-461.
- ŠIMSOVÁ, M.: *V šat bílý oděni. Zápasy a oběti Akademické Ymky 1938-1945. Vzpomínky, svědectví a záznamy vyprávění*. Eman: Benešov 2005.
- ŠIMŮNEK, M.: „Mládí vpřed“ a lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze 1938-1939, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensia* 42, 2002, č. 1-2, s. 105-122.
- ŠKORPÍKOVÁ, Z.: Jedno z východisek Rádlova názorového empirismu: věda jako teorie a věda jako událost, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 345-355.
- ŠKORPÍKOVÁ, Z.: K otázce vztahu Rádlovy a Masarykovy filosofie, *Filosofický časopis* 48, 2000, č. 2, s. 281-290.
- ŠKORPÍKOVÁ, Z.: K Rádlovi a Patočkovu pojetí ideje, *Filosofický časopis* 47, 1996, č. 1, s. 105-122.
- ŠKORPÍKOVÁ, Z.: *Rádlovo pojetí pravdy*. Filosofia: Praha 2003.
- ŠKORPÍKOVÁ, Z.: Veritas vincit (K Rádlovi pojetí pravdy), *Filosofický časopis* 44, 1996, č. 6, s. 923-935.
- ŠOUREK, J. B.: Bezbranný Bůh, *Křesťanská revue* 1960, č. 2, s. 33-35.
- ŠTEFEK, K.: Rádlova kritika české pozitivistické historiografie, *Listy katedry historie* (Hradec Králové) 1992, č. 3, s. 37-48.
- ŠTERN, J.: Filosofie defaitismu, *Nová mysl* 1, 1947, č. 1, s. 92-96.
- ŠTERN, J.: Rádl a Masaryk, *Mladá fronta*, 27. 11. 1946.
- TARDY, V.: Logistika na filosofickém kongrese, *Česká mysl* 30, 1934, č. 2-3, s. 167-175.
- TEINDL, J.: Dopis dalšího svědka, *Naše doba* 51, 1944, s. 472.
- TEINDL, J.: Jak bych asi napsal profesorovi Rádlovi, *Křesťanská revue* 13, 1946, s. 25-28.

- TEINDL, J.: Útěcha z filosofie – ale z jaké?, *Nová svoboda* (Ostrava) 23. 6. 1946.
- TEINDL, J.: Útěcha z filosofie, *Svobodné noviny*, 27. 7. 1946.
- TEINDL, J.: Vzpomínka, *Křesťanská revue* 7, 1934, č. 3, s. 76-79.
- The Dictionary of Scientific Biography*, red. Ch. C. Gillispie. Vol. XI. Charles Scribner: New York 1975.
- TOMEŠ, J. a kol.: *Český biografický slovník XX. století*, sv. II. Paseka: Praha – Litomyšl 1999.
- TOMKOVÁ-ČADOVÁ, J.: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Svobodný směr* (Plzeň), 17. 11. 1946.
- TRAPL, M.: Emanuel Rádl a socialismus, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 38-40, 77-79, 108-112.
- TRAPL, M.: Můj učitel filosofie, *Česká mysl* 29, 1933, č. 5-6, s. 372-377.
- TRAPL, M.: Změnil Rádl své názory o socialismu?, *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 138-142.
- TROJAN, J. S.: Moc, násilí a theologie, in: TÝŽ: *Spravedlnost povznáší národ*. Eman: Benešov 2002, s. 47-61.
- TSCHULOK, S.: *Lamarck*. Zürich – Leipzig 1937.
- TÜMPPEL, R.: E. Rádl, Untersuchungen über die Lichtreaktionen der Athropoden (recenze), *Allgemeine Zeitschrift für Entomologie* (Neudamm) 7, 1902, č. 10-11, s. 217.
- TV. [?]: Podstata a úkol filosofie, *Dobry pastýř* (Frýdek), 1946.
- UEXKÜLL, J. v.: *Umwelt und Innenwelt der Tiere*. J. Springer: Berlin 1909.
- v- [?]: Emanuel Rádl: Útěcha z filosofie, *Vyšehrad*, 14. 2. 1947.
- V. J. H. [?]: Prof. Fr. Nušl..., *Přehled* 9, 1910, 310.
- VELKOBORSKÝ, V.: Program pro mladou inteligenci, Přednášky z 9. konference A.Y. v Přelouči [Akad. YMCA, Praha 1935], *Křesťanská revue* 9, 1936, s. 155-156.
- VERNER, S. [S.V.]: Rádlova víra v pravou skutečnost, *Křesťanská revue* 15, 1948, č. 10, s. 300-302.
- VERNER, S.: Profesor Rádl a literatura, *Křesťanská revue* 7, 1934, 227-234.
- VERWORN, M.: *Allgemeine Physiologie*, Jena 1901².
- VK. [?]: „Filosof upřímnosti“, *Hlas lidu* (České Budějovice), 31. 7. 1946.
- VOEGELIN, E.: *Rasse und Staat*. Tübingen 1933.
- VOROVKA, K.: *Polemos. Spory v české filosofii v letech 1919-1925*. Filosofická knižnice, sv. 4, ed. E. Čapek – F. Pelikán. Sfinx: Praha 1926.
- VORÍŠEK, R.: Rádlova filosofická závěť, *Akord* 13, 1947, s. 303-306.
- WAGNER, A.: *Geschichte des Lamarckismus, als Einführung in die psycho-biologische Bewegung der Gegenwart*, Stuttgart 1909.
- WALD, F.: Cizopasná pavěda, *Přehled* 9, 1910, s. 105-108.
- WERSTADT, J.: Bankrot českého dějepisectví? (Hrst poznámek k Rádlově knížce „O smysl našich dějin“), *Přítomnost* 2, 1925, s. 353-355, 377-380.
- WINTERSTEIN, H. (ed.): *Handbuch der vergleichenden Physiologie*, Bd. 4: Physiologie der Reizaufnahme, Reizleitung und Reizbeantwortung. Gustav Fischer: Jena 1913.
- Z. [?]: Emanuel Rádl: O ženském hnutí, *Naše doba* 41, 1934, s. 188-189.
- ZAVŘEL, J.: Emanuel Rádl, *Naše věda* 22, 1943-44, s. 107.
- ZAWARZIN, A.: Histologischen Studien über Insekten, *Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie* 58, 1914, č. 2, s. 175-257.

- ZEMAN, V.: Rádlova filosofie vědy v kontextu filosofie vědy své doby, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 366-280.
- ZÍDEK, P.: Prorok?, *Přítomnost* 1992, č. 4, s. 22-23.
- ZOUHAR, J. – PAVLINCOVÁ, H. – GABRIEL, J. (eds.): *Spory v české filosofii mezi dvěma světovými válkami. Výbor textů*. Masarykova univerzita: Brno 2003.
- ZOUHAR, J. – PAVLINCOVÁ, H. – GABRIEL, J.: *Demokracie je diskuse... Česká filosofie 1918-1938*. Nakl. Olomouc: Olomouc 2005.
- Zpa. [?]: Vysoké školy, *Naše doba* 41, 1934, s. 553-556.
- Zpa. [?]: Vysoké školy, *Naše doba* 41, 1934, s. 553-556.
- ŽÁDNÝ, K. [Zdeněk Pinc]: První republika v pojetí Emanuela Rádla, *Svědectví (Paris)* 18, 1983, č. 70-71, s. 315-338; též jako: Emanuel Rádl – náš současník, *Historické studie* 6, 1983, sv. 12 [samizdat].
- ŽÁRSKÝ, V.: Rádl's Rejection of Lamarck as a Case Study of the Non-Objectivist Concept of Science, in: HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof*, 2004, s. 164-172.